

2025. 12 (5)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1260-1275, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МРПТИ / IRSTI 03.20
ӨОЖ / УДК / UDC 94(574)
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1260-1275

**SHERKHAN MURTAZA’S DIARY ENTRIES AS A HISTORICAL SOURCE OF THE
EARLY PERIOD OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN**

Ermakhanova R.B.^{1}, Dukenbayeva Z.O.²*

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0009-0008-9909-6634>. E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
D.h.s., Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-5968-1539>. E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Ermakhanova R.B., Dukenbayeva Z.O., 2025

Abstract. Introduction. One of the current trends in contemporary historical scholarship is the study of ego-documents as valuable sources for analyzing sociocultural transformations. In this context, the diaries of prominent cultural and public figures emerge as significant testimonies that capture the spirit and dynamics of their time. This article explores the diary entries of writer and public intellectual Sherkhan Murtaza, emphasizing their relevance for understanding the political and ideological landscape of Kazakhstan in the early years of independence. *Goals and objectives.* The main goal of the article is to analyze Murtaza’s diaries as important historical sources for studying the sociocultural and political transformations during Kazakhstan’s formative post-Soviet period. The study focuses on such key issues as the collapse of the Soviet Union, language policy, national identity, and the moral and emotional climate of transitional society. Murtaza’s diaries are interpreted not only as a record of personal reflection but also as a civic position and intellectual response to historical change. *Results.* By applying historical-anthropological and hermeneutic methods, Murtaza’s diary is introduced into scholarly discourse as an ego-document that enables a deeper investigation into the ideological and political shifts of the early independence period. These personal narratives offer a unique lens for understanding the spiritual and sociopolitical atmosphere of the era. The approach also opens new methodological directions for analyzing personal narratives in the post-Soviet space, revealing intersections between historical memory and civic consciousness. *Conclusion.* Sherkhan Murtaza’s diaries represent an essential historical source that, through a deeply personal lens, reveals the social and political climate of early independent Kazakhstan and offers valuable insights into national memory and cultural identity.

Keywords: Sh. Murtaza, diary, historical source, independent Kazakhstan, identity, language, parliament, nation-building

For citation: Ermakhanova R.B., Dukenbayeva Z.O. Sherkhan Murtaza's diary entries as a historical source of the early period of independent Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1260–1275. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1260-1275

ШЕРХАН МҰРТАЗАНЫҢ КҮНДЕЛІК ЖАЗБАЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Ермаханова Рая Бейсеналиевна^{1*}, Дүкенбаева Зада Оразғалиевна²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
(2-үй, Сәтбаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Докторант
 <https://orcid.org/0009-0008-9909-6634>. E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
(2-үй, Сәтбаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.д., профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-5968-1539>. E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ермаханова Р.Б., Дүкенбаева З.О., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бүгінгі таңда тарих ғылымында әлеуметтік-мәдени өзгерістерді зерделеудің өзекті бағыттарының бірі эгодокументтерді дереккөз ретінде қарастыру. Бұл ретте көрнекті мәдениет және қоғам қайраткерлерінің күнделіктері өз дәуірінің рухын, тарихи үдерістерін айшықтап көрсететін маңызды дереккөзіне айналады. Мақалада жазушы әрі қоғам қайраткері Шерхан Мұртазаның күнделік жазбаларына талдау жасалып, олардың Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы саяси-идеологиялық жағдайды бейнелеудегі маңызы айқындалады. *Мақсаттар мен міндеттер.* Мақалада аталған күнделік жазбалары Қазақстан тәуелсіздігінің бастапқы кезеңіндегі әлеуметтік-мәдени және саяси трансформацияларды зерттеуге арналған құнды тарихи дереккөз ретінде саралау. Күнделік жазбалары арқылы Кеңес Одағының ыдырауы, тіл саясаты, ұлттық бірегейлік мәселелері, сондай-ақ өтпелі кезеңдегі қоғамның моральдық және эмоциялық ахуалын талдауға алынады. Шерхан Мұртазаның күнделіктері жеке рефлексия мен азаматтық ұстанымның тоғысынан туған ішкі күйзелісін, тарихи кезеңге деген көзқарасын бейнелейтін бірегей дереккөзі болып есептеледі. *Нәтижелер.* Тарихи-антропологиялық талдау мен герменевтикалық әдістерді қолдана отырып, Шерхан Мұртазаның күнделік жазбалары Қазақстан тәуелсіздігінің бастапқы кезеңіндегі саяси және идеологиялық өзгерістерді зерттеуге мүмкіндік беретін дереккөз ретінде ғылыми айналымға енгізілді. Бұл жазбалар қоғамда орын алған үдерістерді жеке тұлғаның көзімен бейнелеу арқылы сол дәуірдің рухани, саяси-экономикалық ахуалын тереңірек түсінуге жол ашады. Осы тәсіл посткеңестік кеңістіктегі жеке нарративтерді сараптауға жаңа методологиялық бағыт ұсынып, тарихи жады мен азаматтық ұстанымның тоғысқан тұстарын айқындауға мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Шерхан Мұртазаның күнделіктері тәуелсіз Қазақстанның алғашқы кезеңіндегі әлеуметтік-саяси ахуалды тұлғалық таным арқылы сипаттайтын, тарихи жады мен ұлттық болмысты түсінуге жол ашатын маңызды дереккөз болып табылады.

Түйін сөздер: Ш. Мұртаза, күнделік, тарихи дереккөз, тәуелсіз Қазақстан, бірегейлік, тіл, парламент, ұлт құру

Дәйексөз үшін: Ермаханова Р.Б., Дүкенбаева З.О. Шерхан Мұртазаның күнделік жазбалары Қазақстан тәуелсіздігі алғашқы кезеңінің тарихи дереккөзі ретінде // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1260–1275 бб. (Ағылш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1260-1275

ДНЕВНИКОВЫЕ ЗАПИСИ ШЕРХАНА МҰРТАЗЫ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК РАННЕГО ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Ермаханова Рая Бейсеналиевна^{1*}, Дукенбаева Зада Оразгалиевна²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0008-9909-6634>. E-mail: yermahanova.raya@mail.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)

Д.и.н., профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5968-1539>. E-mail: dukenbaevazo@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ермаханова Р.Б., Дукенбаева З.О., 2025

Аннотация. *Введение.* Одним из актуальных направлений современной исторической науки является изучение эгодокументов как источников для анализа социально-культурных трансформаций. В этом контексте дневники видных культурных и общественных деятелей становятся важными свидетельствами, отражающими дух эпохи и исторические процессы. Настоящая статья посвящена анализу дневниковых записей писателя и общественного деятеля Шерхана Муртазы, в которых раскрывается политико-идеологическая атмосфера первых лет независимости Казахстана. *Цели и задачи исследования.* Рассмотреть дневники Муртазы как ценный исторический источник для изучения социально-культурных и политических трансформаций в начальный период постсоветской истории Казахстана. В центре внимания распад Советского Союза, языковая политика, вопросы национальной идентичности, а также морально-эмоциональное состояние общества в переходный период. Дневники интерпретируются как результат личной рефлексии и выражение гражданской позиции интеллектуала. *Результаты.* Посредством применения историко-антропологического анализа и герменевтических методов дневники Муртазы вводятся в научный оборот как важные эгодокументы, позволяющие глубже осмыслить идеологические и политические изменения раннего этапа независимости. Эти тексты отражают личное восприятие общественных процессов и открывают новые методологические подходы к изучению индивидуальных нарративов в постсоветском контексте. *Заключение.* Дневники Шерхана Муртазы представляют собой значимый исторический источник, раскрывающий через призму личного восприятия социо-политическую атмосферу раннего независимого Казахстана и способствующий осмыслению национальной памяти и культурной идентичности.

Ключевые слова: Ш. Муртаза, дневник, исторический источник, независимый Казахстан, идентичность, язык, парламент, национальное строительство

Для цитирования: Ермаханова Р.Б., Дукенбаева З.О. Дневниковые записи Шерхана Муртазы как исторический источник раннего периода независимого Казахстана // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1260–1275. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1260-1275

Introduction

In the context of the post-Soviet reconfiguration of identity, historical memory, and forms of political legitimation, particular significance is attributed not only to archival and institutional sources such as legislative acts, parliamentary protocols, and party documents, but also to subjective narratives that allow for an understanding of historical transformations through the lens of personal experience and individual perception. It is through such texts as diaries that one can trace how major political, social, and cultural shifts are reflected in everyday consciousness and experienced at the

level of the individual (Hellbeck, 2006; Confino, 1997). In the Kazakhstani context, one of the most substantive and representative examples of this type of source is the diaries of Sherkhan Murtaza – a writer, publicist, civic figure, and parliamentarian who was not only a witness to but also an active participant in the formation of independent Kazakhstan.

The historical significance of Murtaza’s diaries stems not only from their chronological breadth but also from the author’s political and intellectual stance. As a member of parliament and a prominent representative of Kazakhstan’s cultural and national intelligentsia, Sherkhan Murtaza had unique access to decision-making circles. His texts reflect a blend of civic concern, cultural introspection, and ethical resistance.

Of particular interest to this study are the early years of independence, marked by attempts at institutional and ideological reorientation. This period witnessed the redefinition of key categories such as nationhood, statehood, language, and cultural affiliation. These processes are recorded in Murtaza’s diaries not in the form of abstract theorizing, but through observations of parliamentary speeches, travels to rural villages, private conversations, and personal reflections. As a genre, his diaries oscillate between autobiography, public commentary, and political essay, while consistently demonstrating a moral orientation an aspiration toward truth, cultural authenticity, and the defense of Kazakh identity.

These texts are written predominantly in the Kazakh language, employing vernacular phraseology, aphoristic expressions, and a rhetorical style typical of linguistic advocacy. This not only grants the diaries ethnographic and linguistic value but also positions them as expressions of the specific intellectual climate of their time. Within them, one finds not only personal reflection but also a chronicle of social, political, and cultural upheavals.

Such a combination corresponds to the framework proposed by Philippe Lejeune in his definition of autobiography as a genre. As he emphasizes: “The subject must be primarily individual life, the genesis of the personality; but the chronicle and social or political history can also be part of the narrative. It is a question here of proportion, or rather of hierarchy...” (Lejeune, 1989: 5).

It is precisely the hierarchy of emphasis between the personal and the public that determines the genre identity of the diary, while simultaneously allowing room for transitions into other forms of personal writing, such as memoir or essay. In this sense, Sherkhan Murtaza’s diaries are not merely records of private life, but deeply politicized and culturally engaged texts in which the author’s “I” resonates with the collective fate. Such texts, according to Philippe Lejeune, fall within the category of “ego-documents” written testimonies that express both the formation of the self and the spirit of the era.

Consequently, the diaries of Sherkhan Murtaza constitute a valuable historical source due to their capacity to offer scholars access to the internal, subjective dimension of the nation-building process. In contrast to formalized and editorially filtered official documents, these texts allow for the reconstruction of the emotional and moral contours of the time the “structures of feeling” that underpin societal and political transformations yet remain invisible in parliamentary transcripts or party reports. Diary writing here becomes a site where not only private reflections emerge, but also the hidden tensions, ideological fractures, and internal conflicts that shaped the trajectory of early sovereign Kazakhstan.

The article argues that Sherkhan Murtaza’s diaries combining personal testimony, cultural critique, and political reflection constitute a unique historical source for examining the transformation of Kazakhstan’s political culture, national identity, and moral landscape during the critical years of 1991–1995.

The aim of this study is to trace how Murtaza’s diary entries reflect the key challenges and moments of the transitional period: the drafting of a new Constitution, language policy, the ideology of the nation-state, the socio-economic crisis, as well as issues of cultural continuity and the legitimacy of power.

The methodological justification for selecting the diaries as the principal body of sources lies in the need to move beyond an institutional perspective and turn to the microsocial level of analysis, where politics is expressed through language, tone, suffering, and hope. These texts are not merely

reflections of events they participate in their construction, constituting a cultural-political gesture that shapes an alternative historical lens.

Materials and Methods

This research is based on a qualitative analysis of ego-documents, with particular emphasis on the published diaries of Sherkhan Murtaza, primarily covering the years 1991 to 1995 a critical phase in the formation of the political and cultural identity of the Republic of Kazakhstan. The primary source utilized is the fourth volume of Murtaza’s collected diary entries, which includes his reflections, observations, and commentaries on key events during the early 1990s (Murtaza, 2023).

The research draws upon the methodology of historical-anthropological analysis and hermeneutic interpretation, grounded in theoretical approaches that view ego-documents as vital sources of cultural memory and individual historical consciousness (Hellbeck, 2006; Lejeune, 1989). The diary is examined not merely as an autobiographical text, but also as a political and moral narrative that captures the internal conflicts and ethical dilemmas of a transitional epoch.

At the core of the analysis is the transformation of national identity, with particular attention given to language policy as a symbolic arena for competing identity models. The study further investigates the moral-political interpretation of the socio-economic crises of the post-Soviet period. Central to the analytical framework is the figure of the intellectual as a bearer of counter-memory—an alternative and often marginalized version of historical experience.

Accordingly, the methodological orientation of the article lies at the intersection of intellectual history, cultural anthropology, and narrative analysis. This approach enables a reconstruction of the subjective structure of lived historical time and reveals the tensions between official narratives of nation-building and their individual, moral reinterpretation, as captured in the diaries of Sherkhan Murtaza.

Discussion

The study of diaries as historical sources occupies a significant place in contemporary humanities, particularly within the broader discourse on the transformation of collective memory, historical consciousness, and identity. Within interdisciplinary frameworks that integrate ego-document studies, cultural memory, and historical anthropology, diaries are increasingly viewed not as marginal or supplementary narratives, but as legitimate historical sources that offer insight into the inner experience of an era (Lejeune, 1989). This approach is especially pertinent in post-totalitarian societies, where personal writing often functions as a space of “inner resistance” and a vehicle for articulating moral anxieties (Hellbeck, 2006).

Despite the growing interest in ego-documents within post-Soviet studies, Kazakhstani historiography is only beginning to engage with diaries as analytical material. This is particularly evident in the case of Sherkhan Murtaza, a writer, journalist, public intellectual, and parliamentarian who not only witnessed but actively shaped Kazakhstan’s political and cultural agenda during the formative years of independence. Nevertheless, the diary component of his legacy remains largely unexplored in a systematic scholarly manner, despite its clear potential for political-anthropological and historical-discursive interpretation.

Existing studies on Sherkhan Murtaza’s work are predominantly situated within philological and literary domains. The most substantial contribution remains the monograph by T. Mamaseit, which provides a biographical and professional account of Murtaza’s life and career (Mamaseit, 2002). While the author addresses Murtaza’s work in journalism and parliament, the diary material is treated only fragmentarily and without consideration of its generic specificity, thereby limiting its utility for historiographical analysis.

Contemporary philological-cognitive approaches to Murtaza’s oeuvre increasingly emphasize his pivotal role in shaping post-Soviet Kazakh identity, particularly through the lens of language as a carrier of symbolic and mental constructs. A noteworthy example is the study by Kembaeva and Zhubai, which offers a cognitive interpretation of the concept of “Қазақ халқы” (Kazakh people) in Murtaza’s works. The authors demonstrate how the collective “self” is constructed through a system

of cultural symbols, ethnospecific stereotypes, and linguistic markers. This perspective invites us to consider the diaries not merely as private memoirs, but as representative texts articulating national subjectivity amid postcolonial reorientation (Kembaeva, Zhubai, 2024a).

Following this line of inquiry, another study by the same authors explores the conceptualization of “Rukh” (spirit) within Murtaza’s linguistic universe. The study emphasizes how metaphysical categories such as conscience, honor, and dignity are integrated into the political and value-laden discourse of the transitional period. In the morally and institutionally uncertain context of the 1990s, these categories acquired not only lyrical and ethical dimensions but also normative civic significance (Kembaeva, Zhubai, 2024b).

This research paradigm is further enriched by another study by Kembaeva and Zhubai, which analyzes the transcripts of Sherkhan Murtaza’s parliamentary speeches. The authors persuasively argue that these texts occupy an intermediate genre, bridging the gap between official procedural records and personal reflection. Their emotional depth, rhetorical expressiveness, and ideological orientation endow them with a distinct character of cultural subjectivity, making them valuable for the study of political discourse as lived experience (Kembaeva, Zhubai, 2024c).

The ethical and philosophical underpinnings of Murtaza’s worldview are explored in the work of Sauryqov et al., who trace the intellectual lineage between his writings and the spiritual legacy of the “Abai School.” They emphasize a continuity of humanist paradigms that shaped his literary and journalistic output, thereby situating Murtaza within a broader tradition of Kazakh moral and intellectual thought (Sauryqov, et al., 2022).

Murtaza’s role as a voice of national narrative is most comprehensively addressed in the study by Zhaxylykbayeva and coauthors, where the focus is placed on his publicistic writings. The authors interpret his texts as an “infrastructure of national identity,” in which personal writing becomes a collective speech act, voiced on behalf of the nation. This analytical lens also allows for the inclusion of Murtaza’s diaries as a distinct form of testimony one that unites the individual and the representative dimensions of historical expression (Zhaqsylyqbaeva, et al., 2022).

An instructive example of the literary representation of political history can be found in the work of Dadebaev and Musala, which examines Murtaza’s novel “Qyzyl Zhebe”. Through an analysis of the narrative strategies used to depict the biography of Turar Ryskulov, the authors demonstrate how personal biography is transformed into a framework for interpreting collective historical transformations. By analogy, Murtaza’s diaries can likewise be seen as a space in which political history is articulated through personal experience and affective engagement (Dadebaev, Musaly, 2015).

A separate avenue of inquiry concerns the pedagogical and ethical potential of Murtaza’s legacy. Tamabayeva et al. explore his works as foundational material for cultivating spiritual and leadership competencies among future Kazakhstani professionals. Within this framework, the diaries are reinterpreted as a moral-didactic resource that fosters patriotic ethics and personal responsibility, thereby expanding their functional significance beyond historiography and into civic education and ethical formation (Tamabaeva, et al., 2025).

From a theoretical and methodological standpoint, the interpretation of Sherkhan Murtaza’s diaries aligns with the principles of historical microhistory, wherein local, subjective, and “small-scale” narratives serve as interpretive keys to understanding broader socio-cultural transformations (Ginzburg, 1993). A comparable framework is offered by Alon Confino’s conception of memory as unfixed, contested, and selective. His perspective enables us to view diaries not as passive reflections of events, but as active instruments of historical production and selective remembrance (Confino, 1997).

The existing body of scholarly literature demonstrates the significant interdisciplinary relevance of Sherkhan Murtaza’s oeuvre. Nevertheless, a notable gap persists with regard to his diaries as sources for the political and cultural history of independent Kazakhstan. The present study seeks to address this lacuna by approaching Murtaza’s diary entries as a distinctive form of intellectual testimony, texts that both document and shape the moral, ideological, and historical consciousness of the early post-Soviet period.

Results

The diary entries of Sherkhan Murtaza represent a unique phenomenon in the cultural and intellectual history of Kazakhstan. Far exceeding the bounds of a conventional autobiographical genre, these writings evolve into a multilayered historical source encompassing several epochs from the postwar Stalinist era to the formation of an independent Kazakhstani state. Spanning more than six decades, the diaries are distinguished by their breadth, internal candor, and rich interweaving of cultural and political allusions.

A distinctive feature of Murtaza's entries is their concise and fragmentary form. Each note functions as a complete observation, dense with meaning and often contained in a single sentence or two. Beneath this brevity lies philosophical depth, sharp perception, and profound cultural reflection. Thematically, the diaries are highly polyphonic, blending seamlessly reflections on politics, language, culture, national identity, daily life, religion, nature, and even personal dialogues and memories.

Understanding Murtaza's diaries as a historical source necessitates situating them within the context of their creation, as well as employing theoretical and methodological approaches from contemporary historiography. These entries emerged at the intersection of two formative epochs Soviet and post-Soviet each framing its own cultural norms, political imaginaries, and structures of historical consciousness. In this context, the diary becomes a mediating genre: one that bridges personal memory and collective past, subjective experience and structural realities.

It must be acknowledged, as with any ego-document, that Murtaza's diaries bear the marks of selectivity, personal interpretation, and literary stylization. Yet it is precisely this subjectivity that constitutes their value. Rather than offering a conventional factographic chronicle suited to classical political history, the diaries grant access to the emotional architectures of the era dimensions that remain inaccessible through official records and institutional narratives.

Within this analytical framework, the transformation of national identity emerges as a central concern arguably one of the most critical dimensions in the formation of independent Kazakhstan. Among the first symbolic and institutional milestones on this path was the adoption of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in January 1993. This foundational document was intended not only to codify the principles of statehood but also to define the symbolic boundaries of a new national community. In a diary entry dated January 25, 1993 apparently prepared as a draft for a parliamentary speech Murtaza sharply criticized the preamble's phrasing: “Biz, Qazaqstan halqy...” (“We, the people of Kazakhstan...”) (Murtaza, 2023: 23). He perceived this formula as a vestige of Soviet ideological discourse, reminiscent of the elusive construct of the “Soviet people,” which had been used to blur ethnic specificity and had effectively disappeared along with the USSR.

According to Murtaza, the term “people of Kazakhstan” represented an artificial and historically unjustified construct that obscured the foundational role of the Kazakh people as the titular nation. He argued that the Constitution should explicitly acknowledge the Kazakh nation, without infringing upon the rights of other ethnic groups. In place of the existing formulation, he proposed the following wording: “We, the Kazakh people and representatives of other peoples residing in Kazakhstan” (Murtaza, 2023: 24). This formula, he asserted, would restore historical accuracy by recognizing the Kazakhs as the nucleus of the nation, historically linked to Kazakh statehood, while simultaneously offering an inclusive mention of the country's multiethnic composition. “The Kazakh people have never done harm to representatives of other peoples... So why is it that now we are denied the right to clearly name ourselves ‘the Kazakh people’?” he wrote, voicing his anguish (Murtaza, 2023: 24).

Murtaza's position reflects a broader post-Soviet tension between civic and ethnic definitions of the nation. Many members of the political elite, shaped during the Soviet era, favored the ethnically inclusive concept of “the people of Kazakhstan,” while nationally oriented intellectuals such as Murtaza sought to affirm Kazakh identity a dimension long suppressed under Soviet internationalism.

Language policy represented another crucial aspect of the 1993 Constitution to which Sherkhan Murtaza devoted significant attention in his diary. The draft Constitution, reflecting Kazakhstan's demographic realities, stipulated the designation of Kazakh as the state language and Russian as the “language of interethnic communication.” Murtaza firmly opposed this formulation. In his diary entry

dated January 25, 1993, he posed a direct question: “Why is only Russian designated as the language of interethnic communication? Are German, Ukrainian, or Tatar languages somehow inferior to Russian?” (Murtaza, 2023: 25). He contended that this special status for Russian perpetuated the unjust linguistic hierarchy inherited from the Soviet era.

Furthermore, Murtaza noted that many Turkic languages are mutually intelligible to a certain extent knowledge of Tatar, for example, facilitates communication with Uzbeks, Turkmen, Kyrgyz, and other neighboring peoples. In making this point, he sought to demonstrate that Russian is not the sole medium for interethnic dialogue. In his view, privileging the Russian language was both inequitable toward other languages and conceptually unwarranted. He insisted that “there is no need to single out the Russian language” in the Constitution, as the general protection of language rights would suffice.

This position reflected the views of the national-patriotic segment of the Kazakh intelligentsia, whose representatives believed that the Russian language already held a dominant position in public life and feared that its formal recognition in the Constitution would hinder the revival of the Kazakh language. At the same time, a significant portion of the political elite and the Russian-speaking population insisted on preserving the official status of the Russian language for the sake of administrative functionality and interethnic stability.

As history has shown, the compromise reached in the 1993 Constitution declared Kazakh the state language, while assigning Russian the role of the “language of interethnic communication”. Simultaneously, the Constitution prohibited any form of discrimination based on the lack of proficiency in either language. In principle, the primacy of Kazakh was affirmed, but in practice, the legal codification reflected the continued dominance of Russian, a model that would persist in subsequent revisions of Kazakhstan’s Constitution (Al’zhanova, 2020: 19).

Although the Kazakh language is officially designated as the state language in constitutional documents, in the practical reality of post-Soviet Kazakhstan, this status remained largely declarative. Sherkhan Murtaza, whose civic courage was matched by a deep sense of historical responsibility, repeatedly documented painful instances of institutional indifference toward linguistic sovereignty in his diary. One particularly striking example is found in his entry dated August 23, 1994, which reflects on a Cabinet meeting of the Republic of Kazakhstan attended by then-Prime Minister Äkezhan Kähzygeldin.

At this meeting, Murtaza deliberately spoke exclusively in Kazakh, intending to emphasize the symbolic importance of using the state language in the context of national independence. However, as he bitterly noted in his diary: “Throughout the entire meeting, I was the only one who spoke in Kazakh... But no one even flinched” (Murtaza, 2023: 59). The situation appeared paradoxical to him: “I felt like some kind of foreigner from abroad, in my own country, on my own land.” This episode, in which the Kazakh language was institutionally ignored, became for Murtaza a powerful metaphor for the incompleteness of the decolonization process: “There is no point in calling Kazakhstan independent. We will still be slaves for another forty years” (Murtaza, 2023: 59).

In another entry, he emphasizes that parliamentary work is conducted almost entirely in Russian, despite the absence of formal prohibitions against using Kazakh. The root of the problem, he argues, lies not in legal constraints but in entrenched psychological dispositions: “Many Kazakhs speak Russian even better than the Russians. The psychology of subordination, of servitude, has seeped into our very bones. A disease that entered by the pound leaves only by the drop” (Zhaqsylyqbaeva et al., 2022: 40).

In this context, it is especially relevant to turn to Kamila Smagulova’s analysis of postcolonial identity in Kazakhstan. She notes that “language remains a battlefield of decolonial struggle in Kazakhstan: through Kazakh, both trauma and hope are articulated, and the reluctance of institutions to support its development reveals the persistence of symbolic domination” (Smagulova, 2023: 7).

Such an interpretation finds support in earlier studies of Kazakhstan’s language policy. William Fierman, for example, observed that despite the formal institutional backing of the Kazakh language in the post-Soviet period, real mechanisms and social practices continued to operate within a Russophone framework, especially among elite and bureaucratic circles (Fierman, 1998).

This narrative aligns with Homi Bhabha's concept of "postcolonial heteroglossia," wherein the disjuncture between official political rhetoric and lived experience becomes a symptom of incomplete decolonization (Bhabha, 1994). In this light, the diary emerges as a space where individual reflection acquires the status of collective memory, and language becomes the arena for struggles over cultural sovereignty.

In Murtaza's diaries, the theme of Kazakh relations with other ethnic groups living in Kazakhstan is addressed with particular urgency, especially in the context of cultural dialogue mediated through language. A striking example of his reflections on this issue is found in the entry dated October 31, 1994, marking the 60th birthday of the writer Gerold Belger an ethnic German whom Murtaza, by his own admission, calls "a Kazakh in spirit." In this fragment, Murtaza expresses admiration for Belger's deep respect for the Kazakh language and culture, highlighting his genuine engagement with the spiritual life of the Kazakh people. "If every citizen from among the many nationalities living in Kazakhstan understood, knew, respected, and cherished Kazakhstan, the Kazakh people, their language, traditions, customs, land, and waters as Belger does, then this country would be inhabited by those chosen by God and paradise would descend," he writes (Murtaza, 2023: 67).

In these words, Murtaza conveys not only gratitude toward a particular individual but also articulates a broader civic ideal: every resident of multiethnic Kazakhstan should not merely formally acknowledge but deeply know, understand, and respect the culture and language of the state in which they live. For Murtaza, cultural solidarity and linguistic affinity are essential conditions for harmonious coexistence in a post-Soviet republic. In this context, the image of Belger assumes the role of a moral exemplar, a counterpoint to those who display indifference or even disdain toward Kazakh culture.

Nevertheless, Murtaza's view on this issue was far from nihilistic. His diaries reveal a consistent advocacy for interethnic harmony and equitable coexistence among all peoples of Kazakhstan. However, he believed that such harmony must be underpinned by the dignified status of the state language and by ensuring that the national interests of the Kazakh people are not compromised.

Beyond questions of national identity, Murtaza's diaries address with particular urgency the issue of safeguarding Kazakhstan's territorial integrity and natural resources, especially land which he regarded not only as a practical concern but also as one imbued with profound symbolic meaning. In the early 1990s, the republic was engaged in active debates regarding the introduction of private ownership of land, as well as constitutional provisions concerning the potential alteration of state borders. These developments caused Murtaza deep concern.

In an entry dated January 27, 1993, written during deliberations over the draft of the new Constitution Sh. Murtaza harshly criticized a clause allowing for the possibility of changing state borders through parliamentary decision. In his view, such a provision posed a serious threat, potentially repeating the painful episodes of territorial concessions experienced by Kazakhstan during the Soviet era. "One who has been burned drinks cautiously", he notes, invoking the Kazakh proverb "Auzı küigen ürlep işedi" as a warning born of historical trauma. His reflections particularly focus on the transfer of the fertile Bostandyk District, part of southern Kazakhstan to the Uzbek SSR, as well as the subsequent reassignment of three additional border districts. "Thanks to the generosity of the Supreme Soviet, four districts went to Uzbekistan. Bostandyk, a paradise on earth, was the first to go, followed by three more", he writes with bitterness (Murtaza, 2023: 26).

These events, as confirmed by contemporary research, were accompanied by intense pressure from the central Soviet authorities and were implemented despite the objections of the Kazakh Party leadership during the 1950s and 1960s (Kabul'dinov et al., 2024: 309). Drawing upon this traumatic historical experience, Murtaza insisted on the necessity of eliminating any possibility of unilateral or parliamentary decisions concerning territorial changes. Instead, he advocated for a mandatory mechanism of popular will: "Let the local, indigenous population decide through a referendum" (Murtaza, 2023: 26). In this way, he supported a vision of democratic sovereignty, believing that only direct democracy could prevent the repetition of historical injustices.

The issue of land occupies a unique almost sacred place in Murtaza’s diary narrative. Amid the severe economic crisis of the early 1990s, when Kazakhstan’s political circles were actively debating the liberalization of land ownership, including the possibility of buying and selling land as a means to stimulate the agricultural sector, Murtaza took a resolutely opposing stance. For him, land was not merely an economic resource but a vessel of historical memory, ancestral continuity, and national dignity. He persistently called for the inclusion in the Constitution of a brief but emphatic phrase: “The land shall not be sold” (Murtaza, 2023: 25).

The sale of land particularly to foreign investors was perceived by Murtaza as a moral betrayal and a direct assault on the nation's future. In one of his diary entries, he bitterly observes: “Sell the land, the mountains, the stones anything to feed the people... And now everyone wants to grab a piece for themselves” (Murtaza, 2023: 25). He was also deeply alarmed by external threats to Kazakhstan’s territorial integrity. In a diary entry dated November 23, 1994 serving as a draft of a parliamentary speech Murtaza harshly condemned a rally organized by Cossack associations in Almaty, at which openly separatist slogans were voiced, calling for the annexation of Northern Kazakhstan to Russia. “A rally with malicious intent... First, they reached for Northern Kazakhstan, and now they want to swallow the entire country. In doing so, they have broken the spine of our Constitution,” he wrote (Murtaza, 2023: 70). In his interpretation, such actions posed a threat not only to Kazakhstan’s territorial integrity but also to the very idea of Kazakhstani statehood, as embodied in the Constitution a foundational symbol of sovereignty.

The diary entries of Sherkhan Murtaza offer exceptional research value in capturing the internal logic and dramatic unfolding of one of the most ambitious political projects of Kazakhstan’s early independence the decision to relocate the national capital from Almaty to the northern city of Akmola. On July 6, 1994, coinciding with his birthday, President Nursultan Nazarbayev formally presented this initiative to the Supreme Council. As Murtaza records, the announcement sparked animated and ambivalent reactions within the parliament, where the proposal was interpreted both as a powerful national symbol and as a source of apprehension amid widespread social instability.

The deliberations, as documented in Murtaza’s diary, were framed by a wide-ranging set of historical, cultural, and geopolitical arguments. Some legislators invoked the figure of Asan Qayghy, a legendary Kazakh sage who wandered in search of a land of prosperity for his people. This cultural reference was mobilized to legitimize the project as an act of historical continuity and national renewal. Comparative analogies were also drawn with other countries that had relocated their capitals for purposes of modernization and administrative centralization such as Ankara in Turkey, Islamabad in Pakistan, Brasília in Brazil, and Moscow in post-imperial Russia.

Proponents of the relocation emphasized Almaty’s objective shortcomings as a capital: its overpopulation, seismic vulnerability, environmental degradation, and peripheral location in the far southeast of the country. By contrast, Akmola was viewed as a more strategically positioned city, situated closer to Kazakhstan’s geographic center and offering spatial and infrastructural capacity for future development.

Nonetheless, the proposal met with sharp criticism from segments of the parliament. Murtaza, in his role as a meticulous chronicler, recorded the arguments of both supporters and opponents. The critiques were often emotionally charged and socially grounded. Against the backdrop of the profound economic crisis of 1994 marked by hyperinflation, industrial collapse, and rising unemployment – the idea of building a new capital was seen by many as an unjustifiable extravagance. As Deputy Boris Marinushkin bluntly stated: “This is not the issue of the day – this is no time to build palaces.” Echoing this sentiment, V. Galenko emphasized, “The people don’t need this issue. The people need food.” Particularly emphatic was T. Toqtarov, who exclaimed: “When the people are suffering what is this madness?” (Murtaza, 2023: 51).

Despite the wave of criticism, proponents of the capital relocation initiative argued that the decision was strategically justified. They maintained that Almaty had lost its viability as a political and administrative center, and that the project’s implementation would be largely financed through foreign investment and loans, thereby minimizing pressure on the national budget and mitigating public discontent.

Sherkhan Murtaza, assuming the role of an impartial chronicler, refrains from offering direct judgments but meticulously documents the atmosphere of the parliamentary debates, the spectrum of positions voiced, and the latent symbolism of the moment. His diary entries make it clear that, despite the polarization of opinions, the proposal ultimately gained parliamentary approval: 124 deputies voted in favor, 12 opposed it, and 7 abstained (Murtaza, 2023: 51). Notably, this vote occurred on July 6 the birthday of President Nursultan Nazarbayev. During the debates, some deputies asserted that the initiative did not merely reflect the president's personal will, but rather a long-standing political vision that embodied the aspirations of the people "a long-cherished dream of the Kazakh nation," as some described it.

One particularly symbolic moment was recorded when the Chairman of the Supreme Council, Abish Kekilbayev, upon concluding the discussion on the capital's relocation, took the opportunity to extend birthday wishes to the President. In a ceremonious tone, he proclaimed: "Here is a gift for your birthday!" (Murtaza, 2023: 51). This scene infused with rituals of political loyalty and undercurrents of personalist symbolism was captured by Murtaza with subtle precision in his diary. The nature of the deliberations and the emotional tenor of the session closely echoed the rhetoric found in contemporary mass media of the time (*Qazaqstannyn astanasy...*, 2012).

The relocation of the capital from Almaty to Astana, as R. L. Wolfel has noted, was not merely an administrative maneuver but a profoundly ideological act. It functioned simultaneously as a tool of nation-building, a mechanism for geodemographic redistribution, and an act of political symbolism. As Wolfel emphasizes, the capital's transfer served as Nazarbayev's strategy for nation-building and the spatial reconfiguration of the new political center (Wolfel, 2002; 485).

Beyond political and cultural reflections, Murtaza's diaries provide extensive testimony on the socio-economic conditions of Kazakhstan during the early years of independence. These entries serve as a unique internal source that stands in contrast to official reports. Through Murtaza's personal observations, candid tone, and vernacular voice, readers gain rare insight into the everyday realities of the transitional period.

In the mid-1990s, Kazakhstan, like many other post-Soviet republics, experienced a profound socio-economic crisis. In his diary entries, Sherkhan Murtaza provides a frank and unfiltered account of the country's dire condition. His writings function as a form of historical testimony: the pages are filled with scenes of rural poverty, economic collapse, and the despair of ordinary people amid sweeping national transformations. Murtaza asserts bluntly that Kazakhstan was not inherently a poor country "we have everything!" but that its people were plunged into humiliating destitution due to the wholesale looting of the republic's wealth (Murtaza, 2023: 60). As he put it, the nation had become "a naked pauper sitting atop a chest of gold," while others secretly absconded with its treasures.

A central concern in Murtaza's journal is the collapse of the agricultural sector. During the summer of 1994, while traveling through his native villages in the Zhuaŭ region of Zhambyl Oblast, he encountered a paradoxical situation: despite a bountiful harvest, farmers could not collect their crops due to an acute shortage of fuel. Everywhere he went, he heard the same lament, there was no diesel, no gasoline, and machinery lay idle. In a country that produces oil, villages were suffering from what he called "a disease named fuel." Combine harvesters and tractors sat abandoned in the fields, while farmers had to resort to hauling hay by horse or even donkey-drawn carts.

Murtaza bitterly described the situation as a form of sabotage an economic blockade seemingly designed to strangle rural life. Whether in Merke, Kulan, or Sarysu, the story was the same: without fuel, "even metal cannot move." He suspected that someone had deliberately paralyzed the agricultural economy, depriving it of its lifeblood (Murtaza, 2023: 60).

One of the most painful themes in his diary is the catastrophic impoverishment of rural villagers. Lacking even basic means, they were forced to auction off their last possessions or engage in barter to survive. Murtaza recounts a heartbreaking example: by autumn, his brother Baiyeke needed to stockpile six tons of coal to heat his home through the brutal Zhuaŭ winter. Since coal could only be purchased with cash, Baiyeke calculated that he would need to sell his two cows, the sole source of milk for his grandchildren to afford the fuel. Murtaza was stunned by the absurdity of the situation: "Why is coal so expensive and a cow so cheap?" He observed that Karaganda coal lay unsold in giant

mounds, while livestock in district markets was going for next to nothing. This disparity was quickly exploited by traders from neighboring Kyrgyzstan and Uzbekistan, who "had divine luck on their side", scooping up prime animals at rock-bottom prices to resell them at a premium back home. As a result, Kazakh villages were being drained of their livestock with little to show in return (Murtaza, 2023: 54).

Factory goods, meanwhile, had become prohibitively expensive. Murtaza compared prices with disbelief the government paid farmers only 1.10 tenge per kilogram of wheat, while a single bottle of soda in a shop cost 5 tenge. An elderly woman named Gülshay from his village sold two dried ox hides to a middleman one fetched only 5 tenge, while the other was rejected due to a small hole. "What can you buy for 5 tenge?" the author asks incredulously. "Not even a packet of tea." Thus, the labor and raw materials of the countryside were utterly devalued, while manufactured goods had become unattainable luxuries for rural families (Murtaza, 2023: 54).

Such examples led Sherkhan Murtaza to the conclusion that rural communities were being deliberately driven to ruin. He described the situation not merely as a crisis, but as the intentional impoverishment and plundering of the aul. As villagers sold off their last livestock and harvest for a pittance, they were losing the very foundation of their traditional way of life for centuries, Kazakh prosperity had been inseparable from livestock ownership. Murtaza's diary conveys a deepening anxiety: without livestock or grain, even the spiritual well-being and blessing of the village would vanish. He pondered bitterly whether this was in fact the government's intention whether the authorities actually sought to push the people to the brink. He likened the state to an "ill-tempered, stingy old woman" who cared for no one's fate. These bitter metaphors reflect a profound sense of betrayal: villagers felt utterly abandoned by the government to fend for themselves (Murtaza, 2023: 56).

Murtaza also documented concrete episodes of how the state attempted to settle its debts to workers without money. In one instance, a large truck filled with young sheep (toqty) drove through the streets of his village. The vehicle stopped at each household to distribute one sheep per worker as a substitute for unpaid wages. "What is this?" asked Murtaza. The villagers replied sarcastically, "It's our paycheck." All remaining livestock from the state-run collective farm was being sold off or handed out in lieu of salary. But what could one do with a single sheep? Murtaza observed that it would most likely be slaughtered for food or hastily sold at the market, since people desperately needed money for clothes, school supplies, and medicine. Not selling was also not an option: how else could one survive? This reversion to a barter economy evoked memories of war communism or other eras of catastrophe. "What happens next?" Murtaza asked grimly. When the sheep are gone, the very last reserves will be liquidated, and then "what comes after that?" The collapse of a rural way of life, sustained for centuries by pastoralism, would be complete. Murtaza concluded bleakly: "At this rate, the Kazakh in the village will lose everything" (Murtaza, 2023: 56).

Murtaza also delivered a scathing critique of the government's economic policies, which he believed had directly led to this rural collapse. Farm directors, he wrote, constantly complained to him. Once respected leaders, they had now been reduced to "mere errand boys", scrambling for resources and markets. Instead of support, the state "tied their hands and feet" with endless regulations. Though the kolkhozes and sovkhozes continued, by inertia, to deliver goods to the state, they did so on terms that Murtaza described as bordering on mockery. Villagers labored to produce grain, meat, wool, and milk only for state procurement agencies to seize these goods at meager prices. Moreover, payment was delayed for months, leaving farm managers unable to pay their workers, plunging them into even deeper poverty.

Credit was also inaccessible. The government either refused to issue loans or did so at usurious rates up to 500% interest per annum, Murtaza notes. Worse still, collective farms were not even permitted to sell their produce on the open market for a fair price everything had to be delivered under the state procurement plan. To Murtaza, this system constituted an economic sabotage against the peasantry. Small wonder, he notes with dry resignation, that one village director turned to heavy drinking and locked himself indoors in despair. "In such hopeless conditions, how could one endure otherwise?" he writes. The state's rural policy had clearly reached a dead end, culminating in what

he calls "the very limit of stagnation," beyond which no further retreat was possible (Murtaza, 2023: 56).

The economic collapse extended even to the law enforcement system. In his August 1994 diary entries, Sherkhan Murtaza records a startling fact: in one district, the police had become virtually inoperative due to poverty. Local officers lacked the most basic resources: no ammunition, pistols without cartridges, no service vehicles, and no fuel for the few cars still running. Even police uniforms were missing; officers came to work dressed in whatever clothing they owned. Salaries were so meager that no one had the motivation to fulfill their duties diligently. "If our police are in this state," Murtaza writes with despair, "how can there be any order in the country?" He bitterly remarks that Kazakhstan, a land rich in lead and copper, had to import bullets for its law enforcement from Russia (Murtaza, 2023: 58).

The consequences of economic collapse were felt across every level of society, prompting a wave of high-level resignations and reshuffling. In autumn 1994, President Nursultan Nazarbayev dismissed the entire cabinet, publicly acknowledging its failure to implement reforms. At a session of the Supreme Council, Murtaza documented Nazarbayev's sharp criticism: the ministers had proven incapable, had ignored presidential decrees, become mired in internal power struggles, and prioritized their own material comfort over the needs of the people. Murtaza observed that an increasing number of Russophone residents were considering emigration. As for ethnic Kazakhs, he noted with bitter irony: "Where can the Kazakh flee? Where could we go?" One does not abandon one's own land (Murtaza, 2023: 70).

Against the backdrop of this deepening economic crisis, Murtaza's diary entries began to reflect growing political anxiety. He did not believe the chaos was solely the result of structural transition or global trends; rather, he suspected deliberate intent behind the disorder. In his article of 10 June 1994, "Imperianyn uly jemisi" (The Poisonous Fruit of Empire), published in the state newspaper *Egemen Qazaqstan*, Murtaza openly claimed that the prevailing lawlessness was not spontaneous, but the outcome of a coordinated, destructive campaign (Murtaza, 1994).

In this article he was particularly scathing in his critique of the accelerated privatization programs, which he compared to Stalin's forced collectivization of the 1930s. In his words, national resources had ended up "in the hands of those who grabbed them and in the mouths of those who managed to take a bite." He described these policies as the "most treacherous and repugnant", arguing that their true objective was not economic reform, but the deliberate weakening of Kazakhstan, possibly as a means to pressure the country into reintegration with Russia.

Amid this political instability and social despair, Murtaza insisted on urgent and decisive action from the state. In parliamentary sessions, he called for an end to speculative sales of national wealth, the correction of price imbalances between industrial and agricultural goods, the timely payment of wages to collective farmers, the abolition of exploitative state procurement quotas, and the granting of full economic autonomy to rural producers.

Murtaza's diary offers a candid, often painful chronicle of Kazakhstan's early independence years. Day by day, it records the lives of ordinary people stunned by sudden poverty in the aftermath of the Soviet collapse. Through vivid metaphors and unflinching depictions of daily life, he conveys the full drama of the era: abandoned farms, rusting machinery without fuel, hungry families trading sheep for coal, and intellectuals helplessly watching the disintegration of a once-formidable economy. Despite the bleakness of his assessments, the entries are imbued with genuine anguish for his homeland and a persistent hope for civic awakening.

Murtaza's moral admonitions to power and his appeals for justice may have remained a "voice crying in the wilderness," yet his documentation of the people's anguish in the 1990s now stands as a priceless historical source. His diary allows contemporary readers to experience the emotional and social atmosphere of that critical transitional period: one marked by loss and suffering, but also by resilience, dignity, and an unyielding drive to preserve the country's independence and spirit. Such firsthand testimony is invaluable for any serious understanding of the social and economic condition of Kazakhstan in its formative post-Soviet years.

Conclusion

This article has argued that the diary entries of Sherkhan Murtaza constitute a unique corpus of ego-documents, in which personal perception is transformed into a form of collective memory. Far from being mere autobiographical notations, Murtaza's diaries record not only the chronology of pivotal political developments such as the relocation of the capital, constitutional reforms, and language and land policies but also the emotional and ethical dimensions of these processes. They enable a reconstruction of the “structures of feeling” that characterized Kazakhstani society during the formative years of its post-Soviet transformation.

As not merely an observer but an active participant in the country's political and cultural life, Murtaza emerges in his writings as a moral voice of the Kazakh intelligentsia. His diary narrative functions as an articulation of counter-memory, offering an alternative mode of historical consciousness that challenges dominant state discourses. Through linguistic expressiveness, aphoristic reflection, and allusions to collective trauma and cultural symbolism, Murtaza constructs a textual space where the personal becomes public, and private writing is elevated into a civic gesture and an act of cultural resistance.

Therefore, the diaries of Sherkhan Murtaza should be recognized as a fully-fledged historical source, combining documentary precision with cultural reflexivity and political insight. They open new avenues for research into post-Soviet identity formation, the development of Kazakhstani statehood, and the moral imagination of the transitional era. Incorporating this material into scholarly discourse not only deepens our understanding of the turbulent 1990s, but also offers innovative methodological pathways for interpreting ego-documents within societies undergoing profound transformation.

References

- Al'zhanova, 2020 — *Al'zhanova R.S.* Prichina perekhoda k razrabotke novoi konstitutsii Respubliki Kazakhstan 1995 g.: istoricheskii analiz [The Reason for the Shift Toward Drafting the New Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1995: A Historical Analysis] // Bulletin of Alikhan Bokeikhan University, 2020. Vol. 46. No. 2. Pp. 18–22. URL: <https://vestnik.semuniver.kz/index.php/main/article/view/288/290> (In Russ.).
- Bhabha, 1994 — *Bhabha H.K.* The Location of Culture. – London: Routledge, 1994. 440 p.
- Confino, 1997 — *Confino A.* Collective memory and cultural history: Problems of method. The American Historical Review, 1997. Vol. 102. No. 5. Pp. 1386–1403. [<https://doi.org/10.2307/2171069>].
- Dadebaev, Musaly, 2015 — *Dadebaev Zh.D., Musaly L.Zh.* Sh. Murtazany "Qyzyl Zhebe" romanyndagy korkemdik shyndyq [Artistic Truth in Sh. Murtaza's Novel Qyzyl Zhebe]. Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 2015. Vol. 158, No. 6. // URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1698> (In Kaz.).
- Fierman, 1998 — *Fierman W.* Language and Identity in Kazakhstan: Formulations in Policy Documents 1987–1997. Communist and Post-Communist Studies, 1998. Vol. 31, No. 2. Pp. 171–186. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(98\)00005-6](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(98)00005-6)
- Ginzburg, 1993 — *Ginzburg C.* Microhistory: Two or Three Things That I Know about It // Critical Inquiry, 1993. Vol. 20, No. 1. Pp. 10–35. URL: <https://www.jstor.org/stable/1343946>
- Hellbeck, 2006 — *Hellbeck J.* Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. 448 p.
- Kabul'dinov, et al., 2024 — *Kabul'dinov Z.E., Cherepanov K.V., Kasymova D.B.* “Vremena ne vybiraiut, v nikh zhivut i umiraiut”: D. A. Kunaev i ego vremia [“Times Are Not Chosen – People Live and Die in Them”: D. A. Kunaev and His Era]. Oriental Studies, 2024. Vol. 17, No. 2. Pp. 298–319. DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2024-72-2-298-319> (In Russ.).
- Kembaeva, Zhubai, 2024a — *Kembaeva A. T., Zhubai O. S.* “Qazaq halqy” kontseptisinin kognitivtik modeli (Sh. Murtaza shygarmashylygy boynsha) [The Cognitive Model of the Concept “Kazakh People” (Based on the Works of Sh. Murtaza)]. Bulletin of Ablai Khan University. Series: Philological Sciences, 2024. Vol. 75, No. 4. [<https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.009>]. (In Kaz.).
- Kembaeva, Zhubai, 2024b — *Kembaeva A. T., Zhubai O. S.* Tildik tulga kenistigindegi “Rukh” kontseptisinin ozektiligi men qoldanylu ayasy (Sh. Murtaza shygarmashylygy boynsha) [The Relevance and Scope of the “Spirit” Concept in the Linguistic Personality Space (Based on Sh. Murtaza's Works)]. Bulletin of Yassawi University, 2024. No. 2(132). Pp. 167–179. // URL: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/view/3854>. (In Kaz.).
- Kembaeva, Zhubai, 2024c — *Kembaeva A.T., Zhubai O.S.* Sherkhan Murtaza stenogrammaryndagy adebi-tanyndyq kozqarastar [Literary and Cognitive Perspectives in the Transcripts of Sherkhan Murtaza]. Endless Light in Science, 2024. Pp. 307–314. (In Kaz.).
- Lejeune, 1989 — *Lejeune P.* On Autobiography / Trans. by K. Leary. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. 320 p.

- Mameseit, 2002 — *Mameseit T. Sherkhan Murtaza*. Astana: Elorda, 2002. 280 p. (In Kaz.).
- Murtaza, 1994 — *Murtaza Sh. Imperianyn uly zhemisi* [The Poisoned Fruit of Empire]. Egemen Qazaqstan, 1994. 10 June. (In Kaz.).
- Murtaza, 2023 — *Murtaza Sh. Auyldy, seni sagynam. Kundelik. 4-tom* [I Miss the Village and You. Diary. Vol. 4.]. Almaty: Darmen Media, 2023. 344 p. (In Kaz.).
- Qazaqstannyn astanasy...*, 2012 — *Qazaqstannyn astanasy Aqmola bolady* [The Capital of Kazakhstan Will Be Aqmola]. Egemen Qazaqstan. – 9 July, 2012. URL: <https://egemen.kz/article/18006-qazaqstannynh-astanasy-aqmola-bolady> (In Kaz.).
- Sauryqov, et al., 2022 — *Sauryqov E.B., Tamabaeva K.O., Elubaeva R.S., Berkenova R.A.* Abai dasturi jane Sherkhan Murtaza shygarmashylygy [The Abai Tradition and the Work of Sherkhan Murtaza]. Keruen. 2022. Vol. 77. No. 4. Pp. 51–61. (In Kaz.).
- Smagulova, 2023 — *Smagulova K.* Decolonial debates on identity within Kazakh postcolonial reality // Goethe Institut, 2023. Vol. 7. URL: <https://www.goethe.de/resources/files/pdf329/kamila-smagulova-v2.pdf>
- Tamabaeva, et al., 2025 — *Tamabaeva K.U., Saurykova Zh.M., Elubaeva R.S., Kurmanbekova A.S.* Bolashaq mamandardyń ruhani-koshbasshylyq quzirettilikterin qalyptastyry: Sh. Murtaza shygarmashylygynyn negizinde [Fostering Spiritual-Leadership Competencies in Future Specialists Based on the Work of Sh. Murtaza]. Bulletin of Ablai Khan University. Series: Pedagogical Sciences, 2025. Vol. 77, No. 2. Pp. 344–362. DOI: <https://doi.org/10.48371/PEDS.2025.77.2.021> (In Kaz.).
- Wolfel, 2002 — *Wolfel R.L.* North to Astana: Nationalistic motives for the movement of the Kazakh capital. Nationalities Papers, 2002. Vol. 30, No. 3. Pp. 485–506. DOI: <https://doi.org/10.1080/0090599022000011723>
- Zhaqsylyqbaeva, et al., 2022 — *Zhaqsylyqbaeva R., Aqynbekova A., Bakenova R.* Sherkhan Murtaza publitsistikasynda ulttyq mudde maseleleri [National Interests in the Journalism of Sherkhan Murtaza]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series, 2022. No. 3(140). Pp. 36–43. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2022-140-3-36-43>. (In Kaz.).

Литература

- Альжанова, 2020 — *Альжанова Р.С.* Причина перехода к разработке новой конституции Республики Казахстан 1995 г.: исторический анализ // Вестник Alikhan Bukeikhan University, 2020. Т. 46, № 2. С. 18–22. // URL: <https://vestnik.semuniver.kz/index.php/main/article/view/288/290>
- Дәдебаев, Мусалы, 2015 — *Дәдебаев Ж.Д., Мусалы Л.Ж.* Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе» романындағы көркемдік шындық // Eurasian Journal of Philology: Science and Education, 2015. Т. 158, № 6. // URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1698>
- Жаксылыкбаева и др., 2022 — *Жаксылыкбаева Р., Ақынбекова А., Бакенова Р.* Шерхан Мұртаза публицистикасында ұлттық мүдде мәселелері // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы, 2022. № 3(140). Б. 36–43. // DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2022-140-3-36-43>
- Кабулдинов и др., 2024 — *Кабулдинов З.Е., Черепанов К.В., Касымова Д.Б.* «Времена не выбирают, в них живут и умирают»: Д. А. Кунаев и его время // Oriental Studies, 2024. Т. 17. № 2. С. 298–319. // DOI: <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2024-72-2-298-319>
- Кембаева, Жубай, 2024а — *Кембаева А.Т., Жубай О.С.* «Қазақ халқы» концептісінің когнитивтік моделі (Ш. Мұртаза шығармашылығы бойынша) // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ Хабаршысы журналы. Филология ғылымдары сериясы, 2024. Т. 75. № 4. // DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.009>
- Кембаева, Жубай, 2024б — *Кембаева А.Т., Жубай О.С.* Тілдік тұлға кеңістігіндегі «Рух» концептісінің өзектілігі мен қолданылу аясы (Ш. Мұртаза шығармашылығы бойынша) // Ясауи университетінің хабаршысы, 2024. № 2(132). Б. 167–179. // URL: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/view/3854>
- Кембаева, Жубай, 2024с — *Кембаева А.Т., Жубай О.С.* Шерхан Мұртаза стенограммаларындағы әдеби-танымдық көзқарастар // Endless Light in Science, 2024. Б. 307–314.
- Қазақстанның астанасы..., 2012 — *Қазақстанның астанасы Ақмола болады* // Егемен Қазақстан. 9 шілде, 2012. // URL: <https://egemen.kz/article/18006-qazaqstannynh-astanasy-aqmola-bolady>
- Мамесейіт, 2002 — *Мамесейіт Т.* Шерхан Мұртаза. Астана: Елорда, 2002. 280 б.
- Мұртаза, 1994 — *Мұртаза Ш.* Империяның улы жемісі // Егемен Қазақстан, 1994.
- Мұртаза, 2023 — *Мұртаза Ш.* Ауылды, сені сағынам. Күнделік. 4-том. Алматы: «Darmen Media» баспасы, 2023. 344 б.
- Саурыков и др., 2022 — *Саурыков Е.Б., Тамабаева К.О., Елубаева Р.С., Беркенова Р.А.* Абай дәстүрі және Шерхан Мұртаза шығармашылығы // Керуен, 2022. Т. 77. № 4. Б. 51–61.
- Тамабаева и др., 2025 — *Тамабаева К.У., Саурыкова Ж.М., Елубаева Р.С., Құрманбекова А.С.* Болашақ мамандардың рухани-көшбасшылық қүзіреттіліктерін қалыптастыру: Ш. Мұртаза шығармашылығының негізінде // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӨТУ Хабаршысы журналы. Педагогика ғылымдары сериясы, 2025. Т. 77. № 2. Б. 344–362. // DOI: <https://doi.org/10.48371/PEDS.2025.77.2.021>
- Bhabha, 1994 — *Bhabha H. K.* The Location of Culture. London: Routledge, 1994. 440 p.

Confino, 1997 — *Confino A.* Collective memory and cultural history: Problems of method // *The American Historical Review*, 1997. Vol. 102. No. 5. Pp. 1386–1403.

Fierman, 1998 — *Fierman W.* Language and Identity in Kazakhstan: Formulations in Policy Documents 1987–1997 // *Communist and Post-Communist Studies*, 1998. Vol. 31. No. 2. Pp. 171–186. // DOI: [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(98\)00005-6](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(98)00005-6)

Ginzburg, 1993 — *Ginzburg C.* Microhistory: Two or Three Things That I Know about It // *Critical Inquiry*, 1993. Vol. 20. No. 1. Pp. 10–35. URL: <https://www.jstor.org/stable/1343946>

Hellbeck, 2006 — *Hellbeck J.* *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. 448 p.

Lejeune, 1989 — *Lejeune P.* *On Autobiography* / Trans. by K. Leary. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989. 320 p.

Smagulova, 2023 — *Smagulova K.* Decolonial debates on identity within Kazakh postcolonial reality // *Goethe Institut*, 2023. Vol. 7. // URL: <https://www.goethe.de/resources/files/pdf329/kamila-smagulova-v2.pdf>

Wolfel, 2002 — *Wolfel R.L.* North to Astana: Nationalistic motives for the movement of the Kazakh capital // *Nationalities Papers*, 2002. Vol. 30. No. 3. Pp. 485–506. // DOI: <https://doi.org/10.1080/0090599022000011723>

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan

Asian Journal “Steppe Panorama”

Has been issued as a journal since 2014

ISSN 2710-3994.

Vol. 12. Is. 5, pp. 1276-1286, 2025

Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1276-1286

THE KAZAKH KHANATE IN CHINESE HISTORIOGRAPHY

Karatayev Adilbek¹, Sabitov Zhaxylyk^{2*}

¹Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi

(15B, Aleksandr Pushkin Str., 010000 Astana, Kazakhstan)

M.Sc., Junior Researcher

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

²Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi

(15B, Aleksandr Pushkin Str., 010000 Astana, Kazakhstan)

PhD, Director

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

*Correspondent author

© Valikhanov IHE, 2025

© Karatayev A.A., Sabitov Zh.M., 2025

Abstract. *Introduction.* Chinese historiography on the Kazakh Khanate has undergone a long process of development, from its earliest mentions in dynastic chronicles to modern fundamental studies. *Objectives.* The purpose of the article is to analyze the formation and evolution of Chinese research on the Kazakh Khanate, identifying key directions and the contributions of leading scholars. *Materials and Methods.* The study is based on the works of Chinese historians of the 20th–21st centuries, archival sources (Chinese, Manchu, Russian, and Kazakh), as well as comparative and historiographical analysis. *Results.* It is demonstrated that Chinese historiography evolved from viewing the Kazakhs as frontier peoples to recognizing the independent role of the Khanate in Central Asia. Special attention is given to the publication of archival documents, the study of diplomacy, trade, and the internal structure of the Khanate. The article emphasizes the importance of Chinese historiography for a multifaceted understanding of Kazakhstan’s history and for the development of academic dialogue between Kazakhstan and China. *Conclusions.* Chinese research has undergone a profound methodological transformation in its approach to the Kazakh Khanate. Modern historiography aspires to objectivity and employs a broad corpus of sources. *Final remarks.* The importance of Chinese historiography goes beyond national studies, contributing to international scholarly dialogue. Its evolution provides deeper insights into the processes of historical knowledge formation about Central Asia.

Keywords: Kazakh Khanate, China, historiography, diplomacy, sources, Su Beihai, Qing

Acknowledgement. This article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, “Translation of Chinese sources and Chinese historiography on the medieval history of Kazakhstan in the 13th–15th centuries” (registration number: AP 26103675).

For citation: Karatayev A.A., Sabitov Zh.M. The Kazakh khanate in Chinese historiography // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1276–1286. (In Russ.).

DOI: [10.51943/2710-3994_2025_12_5_1276-1286](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1276-1286)

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ ТАРИХНАМАСЫ

Қаратаев Әділбек¹, Сабитов Жақсылық^{2*}¹Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты

(15Б-үй, Александр Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан)

Магистр, кіші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com²Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты

(15Б-үй, Александр Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан)

PhD, директор

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қаратаев Ә., Сабитов Ж., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақ хандығы туралы қытай тарихнамасы алғашқы деректерден қазіргі іргелі еңбектерге дейін ұзақ даму жолынан өтті. *Мақсаттары мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – Қытайдағы Қазақ хандығын зерттеу тарихының қалыптасуы мен эволюциясын талдау, негізгі бағыттар мен жетекші ғалымдардың үлесін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* XX–XXI ғасырлардағы қытай тарихшыларының еңбектері, архивтік деректер (қытай, маньчжур, орыс және қазақ материалдары), сондай-ақ салыстырмалы және тарихнамалық талдау пайдаланылды. *Нәтижелер.* Қытай тарихнамасы қазақтарды шекаралық халық ретінде сипаттаудан бастап, Қазақ хандығының Орталық Азиядағы дербес орнын мойындауға дейін дамығаны көрсетілді. Архив құжаттарын жариялау, дипломатиялық байланыстарды, сауда қатынастарын және хандықтың ішкі құрылымын зерттеу ерекше атап өтіледі. Мақала қытай тарихнамасының Қазақстан тарихын жан-жақты түсінуге қосқан үлесін және Қазақстан мен Қытай арасындағы ғылыми ынтымақтастықты дамытудағы маңызын айқындайды. *Тұжырымдар:* Қытай зерттеулері Қазақ хандығын тануда әдістемелік тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырады. Қазіргі тарихнама объективтілікке ұмтылып, дереккөздердің кең ауқымын пайдаланады. *Қорытынды:* Қытай тарихнамасының маңызы ұлттық зерттеулер шеңберінен асып, халықаралық ғылыми ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді. Оның эволюциясын зерделеу Орталық Азия тарихнамасының қалыптасу үдерістерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Қытай, тарихнама, дипломатия, дереккөздер, Су Бэйхай, Цин

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстанның XIII–XV ғасырлардағы ортағасырлық тарихына қатысты қытай деректерін және қытай тарихнамасын аудару» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды (тіркеу нөмірі: АР 26103675).

Дәйексөз үшін: Қаратаев Ә., Сабитов Ж. Қазақ хандығы туралы Қытай тарихнамасы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1276–1286 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1276-1286

КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО В КИТАЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Қаратаев Адильбек Альбекович¹, Сабитов Жаксылык Муратович^{2*}¹Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан

(д. 15Б, Александра Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Магистр, младший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0000-6264-642X>. E-mail: adilbek.karatayev.93@gmail.com

²Научный институт изучения Улуса Джучи, Астана, Республика Казахстан
(д. 15Б, Александра Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)
PhD, директор

 <https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: zh.sabitov@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Каратаев А.А., Сабитов Ж.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Китайская историография о Казахском ханстве прошла долгий путь развития от первых упоминаний в династийных хрониках до современных фундаментальных исследований. *Цели и задачи.* Цель статьи — проанализировать становление и эволюцию китайских исследований о Казахском ханстве, выявить ключевые направления и вклад ведущих учёных. *Материалы и методы.* Используются труды китайских историков XX–XXI вв., архивные источники (китайские, маньчжурские, русские и казахские), а также сравнительный и историографический анализ. *Результаты.* Показано, что китайская историография эволюционировала от восприятия казахов как части приграничных народов до признания самостоятельной роли ханства в Центральной Азии. Особое внимание уделено публикации архивных документов, исследованию дипломатии, торговли и внутренней структуры ханства. Работа подчеркивает значение китайской историографии для более многогранного понимания истории Казахстана и развития академического диалога между Казахстаном и Китаем. *Выводы.* Китайские исследования продемонстрировали глубокую трансформацию в подходах к изучению Казахского ханства. Современная историография Китая стремится к объективности и использует широкий корпус источников. *Заключение.* Значение китайской историографии выходит за рамки национальных исследований, способствуя развитию междисциплинарного и международного диалога. Изучение её эволюции позволяет глубже понять процессы формирования исторического знания о Центральной Азии.

Ключевые слова: Казахское ханство, Китай, историография, дипломатия, источники, Су Бэйхай, Цин

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Перевод китайских источников и китайской историографии по средневековой истории Казахстана XIII–XV веков.» (регистрационный номер: AP 26103675).

Для цитирования: Каратаев А.А., Сабитов Ж.М. Казахское ханство в китайской историографии // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1276–1286. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1276-1286

Введение

Китайская историография о Казахском ханстве является одной из малоизученных и актуальных направлений в изучении истории Казахского ханства. Историография истории Казахского ханства в Китае прошла сложный путь развития с начала XX века до наших дней. На ранних этапах китайские учёные лишь косвенно затрагивали историю казахов, основываясь на сведениях хроник империи Цин и более ранних династий. Лишь во второй половине XX века в КНР начала формироваться самостоятельная школа изучения Казахского ханства. В настоящей статье рассмотрены основные труды китайских историков, посвящённые истории Казахского ханства, а также проанализирована их методология.

Материалы и методы

В основу исследования легли труды китайских учёных разных поколений, начиная с Су Бэйхая и заканчивая современными авторами, такими как Го Вэньчжун и Вэй Лянтао. Привлечены официальные хроники и летописи (династийные истории, «Правдивые записи»

Дина), маньчжурские архивные документы, переписка казахских ханов с китайскими императорами, а также труды российских и казахстанских востоковедов. Применены методы историографического анализа, сравнительно-исторический подход и междисциплинарные методы, включающие источниковедческую критику и сопоставление многоязычных материалов. Такой комплексный подход позволил выявить основные этапы формирования китайской историографии о Казахском ханстве.

Обсуждение

Анализ китайской историографии демонстрирует её поступательное развитие и расширение исследовательской проблематики. Если в начале XX века казахи рассматривались преимущественно как часть приграничных территорий, то с середины XX века (работы Су Бэйхай) наметился переход к осознанию древности и самобытности казахского этноса. В 1990-е гг., в условиях независимости Казахстана и роста китайского интереса к Центральной Азии, исследования приобрели комплексный характер, охватив политическую, социальную и культурную историю ханства. Современный этап характеризуется широким привлечением маньчжурских архивов и стремлением к объективности: китайские учёные признают самостоятельность Казахского ханства и его активную роль в региональной политике. Это позволяет рассматривать китайскую историографию не только как национальное явление, но и как часть международного научного диалога.

Результаты исследования

В начале XX века в Китае не существовало специальных работ о Казахском ханстве. Китайские исследователи этого периода в основном черпали сведения о казахах из династийных хроник, где казахские племена упоминались под различными названиями. В источниках эпох Мин и Цин казахи фигурировали под другими этнонимами, однако отдельных исследований их политической истории китайские учёные не проводили. К концу XIX – началу XX века благодаря контактам с западной наукой начали проникать новые сведения. Ещё в 1880-х гг. дипломат Хун Цзюнь, находясь в Европе, обнаружил ряд важных трудов по истории Центральной Азии (включая «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина) и познакомил с ними китайское научное сообщество.

Интерес китайских исследователей к истории соседних народов, включая казахов, начал формироваться после образования Китайской Республики и падения династии Цин в 1911 г. Уже при составлении «Черновика по истории династии Цин» (Цин ши гао, 1914–1917 гг.) были учтены сведения о народах к западу от Китая, включая Казахское ханство.

В середине XX в. в Китае уже осознавалась важность изучения истории казахов. Историк Су Бэйхай ещё в 1940-е гг. начал собирать материалы по истории и культуре казахского народа. Он опубликовал десятки очерков о казахах и уйгурах, изучал миграции казахов в провинции Ганьсу и Цинхай. Таким образом, зарождались основы китайского казаховедения. В 1957 г. Су Бэйхай подготовил одну из первых академических статей о происхождении казахского народа – «哈萨克族的起源» / «Происхождение казахской народности» (Су Бэйхай, 1957). В этой работе он проследил истоки казахов от саков и усуней до Средневековья, тем самым утверждая древность казахского этноса на собственной территории. Этот вывод о 2500-летней непрерывной истории казахов на современной территории впоследствии стал отличительной чертой китайской историографии, подчёркивающей автохтонность казахского народа.

Дальнейшее развитие исследований было прервано политическими событиями. В 1958 г. Су Бэйхай, как и многие другие учёные, подвергся преследованиям и был заключён в тюрьму. До конца 1970-х годов исследования истории казахов в Китае практически прекратились – во время «культурной революции» любые независимые исторические изыскания были невозможны. Лишь после 1978 г., с началом реформ, китайская историография Центральной Азии возродилась. Су Бэйхай был реабилитирован в 1979 г. и вернулся к преподаванию и исследованиям на историческом факультете Синьцзянского

университета. В 1980-е годы он активно путешествовал по Синьцзяну, собирая полевые материалы и обобщая их в трудах по истории и культуре казахов. К важнейшим работам этого периода относятся монографии Су Бэйхай: «Историческая география Западного края» (Су Бэйхай, 1988) и «История культуры казахского народа» (Су Бэйхай, 1989). В последней монографии впервые в Китае была предпринята попытка полного изложения истории казахов и их государственности от возникновения Казахского ханства в XV веке до современности. Су Бэйхай опирался не только на китайские источники (летописи Мин и Цин, маньчжурские архивы), но и на труды российских востоковедов и казахские фольклорные источники, собранные им лично.

После распада СССР и обретения Казахстаном независимости сотрудничество ученых двух стран вышло на новый этап. В Китае были созданы центры изучения Центральной Азии при университетах и Академии общественных наук. 1990-е ознаменовались выходом обобщающих трудов. В 1998 г. в Урумчи опубликована коллективная монография «История и культура казахского народа» под редакцией Цзян Чунлуня – первое в КНР комплексное изложение истории казахов от древности до XIX в., включающее разделы о Казахском ханстве (Цзян Чунлунь, 1998). Китайские исследователи также обратились к узким темам - были защищены диссертации и изданы статьи о связях Цинской империи с казахскими жузами, о политике пожалования титулов казахским ханам, о приграничной торговле и обмене посольствами.

Одними из центров исследований стали научные центры провинции Синьцзян, где работали историки, публиковавшие статьи на китайском языке, посвящённые истории Казахского ханства. Так, исследователь Цзяхэфу Мирзахан (贾合甫 米尔扎汗) в журнале «Исследования Западного региона» (西域研究) опубликовал серию статей, в том числе «哈萨克汗国的建立及其巩固» / «Образование Казахского ханства и его укрепление» (Цзяхэфу Мирзахан, 1999) и «论哈萨克汗国的社会结构和政治制度» / «О социальном строе и политической системе Казахского ханства» (Цзяхэфу Мирзахан, 2000). Первая из этих работ подробно анализирует процесс возникновения ханства во второй половине XV века. Авторы опираются не только на китайские хроники, но и на труды казахстанских и российских историков, а также на сведения из персоязычных летописей (таких как «Тарих-и Рашиди» мирзы Мухаммада Хайдара). Вторая статья о социально-политическом устройстве ханства представляет собой обзор традиционных институтов казахской степи - жузов, улусов, должностей биев, опираясь на сравнения с соседними кочевыми народами.

Параллельно историки центральных научных учреждений КНР также активизировали исследования. В Китайской академии общественных наук в Пекине особое внимание уделялось изучению отношений Цинской империи с Казахским ханством. Учёные этой школы сосредоточились на XVIII – первой половине XIX вв., когда происходили интенсивные контакты между Цин и Казахским ханством. Например, историк Ци Циншунь (齐清顺) изучил процесс формализации казахско-цинских отношений и изменения статуса казахов из внешних союзников во «внутренних подданных» цинского правителя, согласно их представлениям. Его статья «论近代中俄哈萨克跨境民族的形成» / «О формировании казахов как **跨境民族** – народа, разделённого между Китаем и Россией, в новое время» (Ци Циншунь, 1999) показала, как раздел казахской степи между Российской империей и Цин к концу XVIII–XIX вв. привёл к появлению казахского населения по обе стороны границы и как китайцы пытались интегрировать часть казахов в состав Синьцзяна. Эти исследования опирались на новые архивные документы. В 1990-е годы в Китае началась активная работа по введению в научный оборот маньчжурских архивов (особенно материалов Первого исторического архива Китая в Пекине), относящихся к казахско-цинским отношениям. Были изданы сборники документов, в том числе переписка цинских властей с казахскими ханами и султанами на маньчжурском, монгольском и тюркском языках. Китайские историки перевели эти документы на китайский

язык, что значительно обогатило источниковую базу. По оценке профессора Бай Цуйцин (白翠琴), с 1950 по 2015 гг. китайскими исследователями опубликовано свыше 2600 научных статей и более 10 книг, посвящённых истории и культуре казахов. Многие из этих работ пришлись именно на 1990-е – 2000-е годы, когда исследования заметно усилились. Характерно также укрепление прямых контактов - проводились двусторонние научные семинары. Так, в 2015 г. в Пекине состоялся крупный симпозиум, приуроченный к 550-летию основания Казахского ханства, где встретились историки двух стран. Визиты казахстанских учёных в Китай и китайских в Казахстан стали регулярными, что стимулировало обмен академической литературой и совместное осмысление спорных вопросов истории ханства.

Для китайских исследователей характерен интерес к дипломатической части истории Казахского ханства, что соотносится с традиционной китайской историографией приграничных земель. Уже упоминавшийся Су Бэйхай (1915–1999) – пионер этой области – заложил основы национальной школы, рассматривавшей историю казахов как часть истории «Западного края» (Сиюй). Су Бэйхай уделял огромное внимание генеалогии казахских правителей, их отношениям с китайскими императорами, китайскому влиянию на культуру и хозяйство казахов. Его школа продолжена рядом учеников и последователей в Синьцзянском университете и Академии общественных наук КНР. В 1990-е гг. при Синьцзянском ИОН АН КНР был издан сборник под редакцией вышеупомянутого Цзян Чунлуна «История и культура казахского народа», в написании которого приняли участие синьцзянские учёные, в том числе казахи по национальности. Этот труд систематизировал китайские знания о Казахском ханстве - в нём представлены разделы по политической истории ханства (основание Керей и Жанибек ханами, правление ханов Тауке, Абылая и др.), отношения с Джунгарией, Цином и Россией, а также главы по традициям, культуре, социальной организации казахов. Таким образом, китайская историография акцентирует внешние связи и место Казахского ханства в орбите китайской цивилизации, нередко используя такие термины, как «данническая система» и «*羈縻政策*» (цзими, политика непрямого управления) применительно к управлению цинских властей на окраинах. В то же время, в последние годы в КНР заметна тенденция к более объективному взгляду – китайские историки признают самостоятельность и значимость ханства. Например, они отмечают, что после разгрома джунгар казахи заняли пустующие земли в Или и Тарбагатае по собственной инициативе, а установление казахско-цинских отношений носило характер взаимовыгодного сотрудничества, а не колониального завоевания.

Отдельные учёные на Тайване занимались историей Центральной Азии, опираясь на доступные в их распоряжении дореволюционные и западные источники. Например, профессор Лю Сюэ-чао (劉學銚) в 1990-е публиковал обзоры геополитики в Евразии, где касался судьбы Казахского ханства в контексте экспансии России и Китая. В 2000-е на Тайване появилась специальная исследовательская работа по теме: магистрант Сюй Ханьлинь в диссертации рассмотрел развитие отношений Китая с Казахским ханством, проанализировав политику Цинской империи и влияние русской колонизации (Сюй Ханьлинь, 2007). Тайваньские исследования опираются главным образом на опубликованные китайские источники (династийные истории, документы из сборников) и международную историографию, занимая в целом позицию, близкую к традиционной китайской (например, признавая факт номинального вассалитета казахских ханов Цинской империи после 1757 г.). Таким образом, тайваньскую школу можно охарактеризовать как умеренно-консервативную, с уклоном в геополитику и без крайних идеологических оценок.

Особое место в историографии занимает монография Ли Шэна (厉声) «Казахстан и его отношения с Синьцзяном Китая: XV – середина XX вв.» / 哈萨克斯坦及其与中国新疆的关系: 15 世纪 – 20 世纪中期 (Ли Шэн, 2004). Эта работа стала первым в китайской науке систематическим исследованием истории Казахского ханства и казахской степи в разных контекстах связей с Китаем. Автор проследил развитие политических, экономических и

культурных связей между казахскими жузами и Цинской империей, уделив внимание миграции, приграничной торговле и дипломатии. Монография опирается на широкий круг источников на китайском, русском и казахском языках, что значительно расширило источниковедение китайских исследователей по данной теме.

Развитие темы продолжили Чжэн Фэн (郑峰) и Чжан Жун (张荣), которые в 2011 г. опубликовали статью «О пересмотре статуса казахов в Цинской империи – на примере практики взимания лошадей» (清朝卡外界内哈萨克身份问题再探讨—以“征收马匹”为中心) в журнале «Вестник Северного университета национальностей. Серия: философия и общественные науки» (Чжэн Фэн, Чжан Жун, 2011). В работе анализируются маньчжурские архивы и документы цинской пограничной администрации. Авторы показали, как практика «征收马匹» (букв. «взимание лошадей») использовалась цинскими властями для разграничения «внутренних» казахов, переселённых в Синьцзян, и «внешних», оставшихся в степи. Исследование показало сложный процесс включения казахских племен в имперскую систему и уточнило представления о статусе Казахского ханства по отношению к Цинской империи.

Значительный вклад в разработку проблематики внесла докторская диссертация Чжан Жуна (张荣) «Исследование политики Цин в отношении казахов в эпоху Цяньлуна» (清朝乾隆时期哈萨克政策研究), защищённая в Ланьчжоуском университете в 2011 г. (Чжан Жун, 2011). В работе подробно показано, как именно в правление императора Цяньлуна были сформулированы принципы цинской «казахской политики» - от системы пожалования титулов ханам и султанам до организации регулярных посольских обменов и торговли на границе. Автор показал, что именно в этот период закладывались основы отношений, определявших казахско-цинские контакты в последующие десятилетия.

Экономическая сторона казахско-китайских отношений была подробно изучена в докторской диссертации Чэнь Хайлуна (陈海龙) «Исследование торговли между Цинской империей и Казахским ханством (1757–1822)» (清朝—哈萨克汗国贸易研究 (1757–1822)), защищённой в Шэньсийском педагогическом университете в 2014 г. (Чэнь Хайлун, 2014). На основе исследования исторической географии и анализа архивных материалов, автор исследовал развитие караванной торговли и пограничных ярмарок, систему разрешительных документов на торговлю, а также обмен ключевыми товарами — лошадьми, скотом, тканями, чаем. Чэнь Хайлун пришёл к выводу, что торговые отношения играли важную роль в поддержании лояльности Казахского ханства и способствовали включению казахов в систему международных экономических связей XVIII–XIX вв.

В последнее десятилетие исследования истории Казахского ханства в КНР вышли на качественно новый уровень. Это связано как с общим ростом интереса Китая к Центральной Азии (инициатива «Пояс и путь», углубление сотрудничества с Казахстаном), так и с появлением поколения высококвалифицированных историков, владеющих иностранными языками и современными методами источниковедческого анализа.

Один из примеров – монография Го Вэньчжуна (郭文忠) «乾隆时期清朝与哈萨克诸部关系研究» («Исследование отношений между империей Цин и казахскими жузами в эпоху Цяньлуна»), изданная в 2023 г. в Пекине (Го Вэньчжун, 2023). Го Вэньчжун – представитель молодого поколения учёных (1978 г.р., доктор исторических наук, доцент Синьцзянского университета) специализируется на изучении маньчжурских архивов и истории отношений Китая с народами Центральной Азии. Его труд основан на подробном анализе маньчжурских документов из Первого исторического архива, связанных с казахами, а также на сопоставлении этих данных с китайскими источниками («Бяньцзи ли» – документы Цинского военного совета, «Цингаоцзун шилу» – «Правдивая летопись» императора Цяньлуна, и др.) и с зарубежными материалами. Монография Го даёт всеобъемлющее описание установления

отношений между Абылай-ханом и Цинской империей в 1750-е гг., освещает практику обмена посольствами, торговли (贡马 – ежегодная поставка коней в качестве дани, и встречный раздар подарков со стороны Цин) и политику Цин в отношении казахских правителей, включая пожалование чинов и званий казахским султанам. Важной чертой работ, таких как труд Го Вэньчжуна, является многоязычная источниковая база и стремление уйти от упрощённых схем прошлого. Авторы больше не ограничиваются китайскими свидетельствами – они привлекают персидские, русские, казахские источники и исследования. Кроме того, методы существенно обогатились: применяется междисциплинарный подход, вводятся количественные оценки и тд.

Значительный вклад в современную китайскую историографию внесла совместная монография Вэй Лянтао (魏良弢) и Лю Чжэнъиня (刘正寅) «История народов Средней Азии» (中亚民族史), изданная в Пекине издательством Саньянь шуэдянь в 2024 году (Вэй Лянтао, Лю Чжэнъинь, 2024). Это фундаментальное исследование представляет собой целостный обзор этнической истории Центральной Азии от древнейших времён до современности. Особое внимание уделено Казахскому ханству – авторы подробно анализируют обстоятельства его возникновения, трансформацию в XV–XVIII вв., борьбу трёх жузов с Джунгарским ханством, а также формирование отношений с Цинской и Российской империями. Существенное место занимает характеристика внутреннего устройства ханства, что позволяет увидеть его не только как политическую, но и как социальную систему.

В целом, китайская историография опирается на богатейший комплекс письменных источников, накопленных за столетия. Прежде всего это официальные хроники и летописи – династийные истории, в которых содержатся специальные разделы о западных соседях (начиная с «Исторических записок» Сыма Цяня и вплоть до «Цин ши гао»). В них зафиксированы ранние упоминания предков казахов, данные о племенах и государствах на территории Казахстана с древности до XIX в. Например, «Стратегические планы умиротворения Джунгарии» (1771) и «Описание увиденного и услышанного о Западном крае» (1777) содержат ценные сведения о положении Казахского ханства в XVIII в., о казахско-джунгарских отношениях накануне Цинского завоевания. Кроме официальных хроник, китайские ученые активно привлекают архивные документы эпохи Цин – императорские указы, переписку, отчёты администрации. До недавнего времени многие из них оставались недоступны широкому кругу, но сейчас они постепенно публикуются в научных изданиях и сборниках. Особое значение имеют письма казахских ханов и султанов к китайским императорам – более 150 таких писем ныне идентифицированы в архивах КНР.

Китайские учёные скрупулёзно изучают титулатуру в письмах, процедуру обмена посольствами, церемонию пожалования титулов казахским ханам. Это объясняется тем, что китайские источники особенно подробны в описании формальных сторон отношений. Например, в письме хана Абылая 1760 г. на имя Цяньлуна, переведённом на маньчжурский, исследователи выявили термины, указывающие на представления казахов о границах своих кочевий. Такой анализ позволяет понять, как казахские правители сами воспринимали отношения с Китаем – не только как подданства, но как возможность упрочить свой статус.

Практически все исследования подробно рассматривают установление связей ханства с Цинской империей. Анализируется, как хан Абылай и другие правители отправляли посольства в Пекин, какие дары и письма привозили. Детально изучены все известные визиты казахских посланников и ответы цинского двора.

Заключение

Анализ китайской историографии истории Казахского ханства показывает её поступательное развитие от робких попыток первых десятилетий XX века до современных фундаментальных исследований. В ранний период китайские историки ограничивались упоминаниями казахов в рамках истории приграничных территорий империи. В эпоху господства коммунистической идеологии (1950–1980-е гг.) появились первые

специализированные работы, прежде всего труды Су Бэйхай, заложившие базу источников и общей периодизации. После 1991 года, в условиях новой геополитической ситуации, китайская наука обратилась к истории Казахского ханства с большим интересом. Расширилась тематика исследований - от этногенеза до институтов ханства, началось изучение источников на разных языках, диалог с зарубежной историографией. В 2010-е годы китайские исследования достигли качественно нового уровня, чему способствовала поддержка проектов по истории приграничных регионов, подготовка кадров, владеющих маньчжурским и казахским языками, и активизация сотрудничества с учёными Казахстана, России, Запада.

Китайские историки внесли значительный вклад в публикацию источников, без которых исследование истории Казахского ханства была бы затруднена. Тенденция последних десятилетий показывает, что китайская и казахстанская историографии всё более дополняют друг друга, вырабатывая общую, многогранную картину истории Казахского ханства.

Литература

Вэй Лянтао, Лю Чжэньинь, 2024 — *Вэй Лянтао, Лю Чжэньинь*. История народов Средней Азии. Пекин: Издательство «Жизнь, чтение, новое знание – триединое книжное издательство», 2024. 612 с. (魏良弢, 刘正寅. 中亚民族史. 北京: 生活·读书·新知三联书店, 2024年8月. 612页)

Го Вэньчжун, 2023 — *Го Вэньчжун*. Исследование отношений Цинской империи с казахскими жузами в эпоху Цяньлуна. Пекин: Издательство общественных наук, 2023. 388 с. (郭文忠. 乾隆时期清朝与哈萨克诸部关系研究. 北京: 社会科学文献出版社, 2023年. 388页)

Ли Шэн, 2004 — *Ли Шэн*. Казахстан и его отношения с Синьцзяном Китая: XV – середина XX века. Серия «Исследования пограничных земель Китая». Харбин: Heilongjiang Education Press, 2004. 424 с. (厉声. 哈萨克斯坦及其与中国新疆的关系: 15世纪–20世纪中期. 中国边疆研究文库·西北边疆卷. 哈尔滨: 黑龙江教育出版社, 2004. 424 页)

Су Бэйхай, 1957 — *Су Бэйхай*. Происхождение казахской народности // Журнал гуманитарных наук. 1957. № 5. С. 41–49. (苏北海. 哈萨克族的起源 // 人文杂志. 1957年第5期. 第41–49页)

Су Бэйхай, 1988 — *Су Бэйхай*. Историческая география Западного края [西域历史地理]. Урумчи: Изд-во Синьцзянского университета, 1988. 280 с. (苏北海. 西域历史地理. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1988. 280页)

Су Бэйхай, 1989 — *Су Бэйхай*. История культуры казахского народа [哈萨克族文化史]. Урумчи: Изд-во Синьцзянского университета, 1989. 314 с. (苏北海. 哈萨克族文化史. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1989. 314页.)

Сюй Ханлинь, 2007 — *Сюй Ханлинь*. К разработке исторических связей между Китаем и Центральной Азией – на примере Казахского ханства (магистерская диссертация). Тайвань, 2007. 147 с. (徐汉霖. 中国与中亚历史关系之探讨–以哈萨克汗国为例. 碩士論文, 清云科技大学中亚研究所, 2007. 147頁)

Цзян Чунлунь, 1998 — *Цзян Чунлунь*. История и культура казахского народа. Урумчи: Издательство «Синьцзян жэньминь чубаньшэ», 1998. 412 с. (姜崇伦 主编. 《哈萨克族历史与文化》. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1998. 412页)

Цзяхэфу Мирзахан, 1999 — *Цзяхэфу Мирзахан*. «Образование Казахского ханства и его укрепление» // Исследования Западного региона. 1999. № 1. С. 73–83. (贾合甫·米尔扎汗. 哈萨克汗国的建立及其巩固 // 西域研究. 1999年第1期. 第73–83页)

Цзяхэфу Мирзахан, 2000 — *Цзяхэфу Мирзахан*. «О социальном строе и политической системе Казахского ханства» // Исследования Западного региона. 2000. № 2. (贾合甫·米尔扎汗. 论哈萨克汗国的社会结构和政治制度 // 西域研究. 2000年第2期)

Ци Циншунь, 1999 — *Ци Циншунь*. О формировании казахов как трансграничного этноса // Исследования Западного региона. 1999. № 1. (齐清顺. 论近代中俄哈萨克跨境民族的形成 // 西域研究. 1999年第1期)

Чжан Жун, 2011 — *Чжан Жун*. Исследование политики Цин в отношении казахов в эпоху Цяньлуна. Докторская диссертация. Ланьчжоуский университет, 2011. Стр. 102–139. (张荣. 清朝乾隆时期哈萨克政策研究. 博士论文. 兰州大学, 2011年. 第102–139页)

Чжэн Фэн, Чжан Жун, 2011 — *Чжэн Фэн, Чжан Жун*. О пересмотре статуса казахов в Цинской империи – на примере практики взимания лошадей // Вестник Северного университета национальностей. Серия «Философия и общественные науки. 2011. № 4. С. 29–35. (郑峰, 张荣. 清朝卡外界内哈萨克身份问题再探讨—以“征收马匹”为中心 // 北方民族大学学报 (哲学·社会科学版). 2011年第4期. 第29–35页)

Чэнь Хайлун, 2014 — *Чэнь Хайлун*. Исследование торговли между Цинской империей и Казахским ханством (1757–1822). Докторская диссертация. Шэньсийский педагогический университет, 2014. (陈海龙. 清朝—哈萨克汗国贸易研究 (1757–1822). 博士学位论文. 西安: 陕西师范大学, 2014)

References

Vej Lyantao, Lyu CHzhen'in', 2024 — *Vej Lyantao, Lyu CHzhen'in'*. Istoriya narodov Srednej Azii. [History of the Peoples of Central Asia] Pekin: Izdatel'stvo «ZHizn', chtenie, novoe znanie – triedinoe knizhnoe izdatel'stvo», 2024. 612 p. (魏良弢, 刘正寅. 中亚民族史. 北京: 生活·读书·新知三联书店, 2024年8月. 612页). (In Chinese).

Go Ven'chzhun, 2023 — *Go Ven'chzhun*. Issledovanie otnoshenij Cinskoj imperii s kazahskimi zhuzami v epohu Cyan'luna. [A Study of the Relations between the Qing Empire and the Kazakh Zhuzes during the Qianlong Era] Pekin: Izdatel'stvo obshchestvennyh nauk, 2023. 388 p. (郭文忠. 乾隆时期清朝与哈萨克诸部关系研究. 北京: 社会科学文献出版社, 2023年. 388页). (In Chinese).

Li SHen, 2004 — *Li SHen*. Kazakhstan i ego otnosheniya s Sin'czyanom Kitaya: XV – seredina XX veka. [Kazakhstan and Its Relations with China's Xinjiang: 15th Century – Mid-20th Century] Seriya "Issledovaniya pogranychnyh zemel' Kitaya". Harbin: Heilongjiang Education Press, 2004. 424 p. (厉声. 哈萨克斯坦及其与中国新疆的关系: 15世纪–20世纪中期. 中国边疆研究文库·西北边疆卷. 哈尔滨: 黑龙江教育出版社, 2004. 424 页) (In Chinese).

Su Bejhaj, 1957 — *Su Bejhaj*. Proiskhozhdenie kazahskoj narodnosti [On the Origins of the Kazakh People] // ZHurnal gumanitarnykh nauk, 1957. No. 5. Pp. 41–49. (苏北海. 哈萨克族的起源 // 人文杂志. 1957年第5期. 第41–49页) (In Chinese).

Su Bejhaj, 1988 — *Su Bejhaj*. Istoricheskaya geografiya Zapadnogo kraja [Historical Geography of the Western Regions]. Urumchi: Izd-vo Sin'czyanskogo universiteta, 1988. 280 p. (苏北海. 西域历史地理. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1988. 280页) (In Chinese).

Su Bejhaj, 1989 — *Su Bejhaj*. Istoriya kul'tury kazahskogo naroda [History of Kazakh Culture]. Urumchi: Izd-vo Sin'czyanskogo universiteta, 1989. 314 p. (苏北海. 哈萨克族文化史. 乌鲁木齐: 新疆大学出版社, 1989. 314页). (In Chinese).

Syuj Hanlin', 2007 — *Syuj Hanlin'*. K razrabotke istoricheskikh svyazey mezhdu Kitaem i Central'noj Aziej – na primere Kazahskogo hanstva (magisterskaya dissertaciya). [On the Historical Relations between China and Central Asia: The Case of the Kazakh Khanate (M.A. thesis)] Tajvan', 2007. 147 p. (徐汉霖. 中国与中亚历史关系之探讨—以哈萨克汗国为例. 硕士论文, 清云科技大学中亚研究所, 2007. 147页) (In Chinese).

Czyan CHunlun', 1998 — *Czyan CHunlun'*. Istoriya i kul'tura kazahskogo naroda [History and Culture of the Kazakh People] Urumchi: Izdatel'stvo "Sin'czyan zhen'min' chuban'she", 1998. 412 p. (姜崇伦 主编. 《哈萨克族历史与文化》. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1998. 412页) (In Chinese).

Czyahefu Mirzahan, 1999 — *Czyahefu Mirzahan*. "Obrazovanie Kazahskogo hanstva i ego ukreplenie" [The Formation of the Kazakh Khanate and Its Consolidation] // Issledovaniya Zapadnogo regiona, 1999. No. 1. Pp. 73–83. (贾合甫·米尔扎汗. 哈萨克汗国的建立及其巩固 // 西域研究. 1999年第1期. 第73–83页) (In Chinese).

Czyahefu Mirzahan, 2000 — *Czyahefu Mirzahan*. "O social'nom stroe i politicheskoy sisteme Kazahskogo hanstva" [On the Social Structure and Political System of the Kazakh Khanate] // Issledovaniya Zapadnogo regiona, 2000. No. 2. (贾合甫·米尔扎汗. 论哈萨克汗国的社会结构和政治制度 // 西域研究. 2000年第2期) (In Chinese).

Ci Cinshun', 1999 — *Ci Cinshun'*. O formirovanii kazahov kak transgranichnogo etnosa [On the Formation of the Kazakhs as a Transboundary Ethnic Group] // Issledovaniya Zapadnogo regiona, 1999. No. 1. (齐清顺. 论近代中俄哈萨克跨境民族的形成 // 西域研究. 1999年第1期) (In Chinese).

Chzhan Zhun, 2011 — *Chzhan Zhun*. Issledovanie politiki Cin v otnoshenii kazahov v epohu Cyan'luna. Doktorskaya dissertaciya. Lan'chzhouskij universitet, [A Study of Qing Policy toward the Kazakhs during the Qianlong Era (PhD dissertation)], 2011. Pp. 102–139. (张荣. 清朝乾隆时期哈萨克政策研究. 博士论文. 兰州大学, 2011年. 第102–139页) (In Chinese).

Chzhen Fen, Chzhan Zhun, 2011 — *Chzhen Fen, Chzhan Zhun*. O peresmotre statusa kazahov v Cinskoj imperii – na primere praktiki vzimaniya loshadej [On the Reassessment of the Status of Kazakhs in the Qing Empire: The Case of Horse Levies] // Vestnik Severnogo universiteta nacional'nostej. Seriya «Filosofiya i obshchestvennye nauki. 2011. No. 4. Pp. 29–35. (郑峰, 张荣. 清朝卡外界内哈萨克身份问题再探讨–以“征收马匹”为中心 // 北方民族大学学报 (哲学·社会科学版) . 2011年第4期. 第29–35页) (In Chinese).

Chen' Hajlun, 2014 — *Chen' Hajlun*. Issledovanie trgovli mezhdru Cinskoj imperiej i Kazahskim hanstvom (1757–1822). Doktorskaya dissertaciya [A Study of Trade between the Qing Empire and the Kazakh Khanate (1757–1822) (PhD dissertation)]. Shen'sijskij pedagogicheskij universitet, 2014. (陈海龙. 清朝—哈萨克汗国贸易研究 (1757–1822) . 博士学位论文. 西安: 陕西师范大学, 2014) (In Chinese).

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ / ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1287-1298, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1287-1298

KAZAKH-DZUNGARIAN AND KAZAKH-KALMYK RELATIONS IN THE 20TH YEARS
OF THE 18TH CENTURY

Toraigyrov Erzhan¹, Zharken Aigul^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Professor, doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-7996-7702>. E-mail: malikaia480@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025
© Toraigyrov E.M., Zharken A.M., 2025

Abstract. *Introduction.* The relevance of the article is determined by the need for an in-depth analysis of one of the most dramatic and understudied chapters in the history of Kazakhstan – the “Years of Great Disaster” (1723–1727). The study focuses on the connection between the Dzungar aggression and the subsequent escalation of kazakh-kalmyk and kazakh-bashkir relations, which represents a gap in modern historiography. *Purpose and objectives.* The main goal is to demonstrate that the Dzungar invasion was the primary cause of the forced westward migration of the kazakhs and, as a result, led to conflicts with neighboring peoples. To achieve this, the study set the following objectives: to analyze the impact of the Dzungar invasion, to examine the routes and scale of migration, and to identify and describe the nature of the conflicts that arose in the new territories. *Materials and methods.* The study uses archival documents discovered in the Archive of Foreign Policy of the Russian Empire (AVPRI), the Russian State Military Historical Archive (RGVIA), and the National Archive of the Republic of Kalmykia (NA RK). The main research methods include the historical-chronological, historical-comparative, and systemic approaches, which made it possible to examine all factors and events in a comprehensive manner. *Results and conclusions.* The article shows that the Dzungar aggression not only weakened the Kazakh khanate but also triggered a chain of events that changed the geopolitical situation in the region. Pressure from the east forced the kazakhs to seek new pastures, which exacerbated their relations with the Volga kalmyks and the bashkirs. The study confirms that these conflicts were a direct consequence of the Dzungar invasion rather than long-standing territorial disputes. The temporary weakening of Dzungaria after the death of khuntaiji Tsevan Rabdan allowed the kazakhs to focus on liberating their lands.

Keywords: Dzungars, kalmyks, kazakhs, “Years of Great Disaster”, Aktaban Shubyryndy, migration, Kazakh khanate, kazakh-dzungar relations

Acknowledgment. This article was prepared with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education, project IRN AP23488522 “New Pages from the History of Kazakh-Dzungar Relations: from the Second Half of the 17th Century to the 1750s.”

For citation: Toraigyrov E.M., Zharken A.M. Kazakh-dzungar and kazakh-kalmyk relations in the 1720s // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1287–1298. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1287-1298

XVIII ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ-ҚАЛМАҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Торайғыров Ержан Мұратұлы¹, Жаркен Айгүл Мәлікқызы^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Беларусь Республикасының тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-7996-7702>. E-mail: malikaia480@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025

© Торайғыров Е.М., Жаркен А.М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақаланың өзектілігі Қазақстан тарихындағы ең күрделі әрі аз зерттелген кезеңдердің бірі — «Ақтабан шұбырынды» (1723–1727 жж.) жылдарын терең талдаудың қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу жоңғар шапқыншылығы мен оның салдарынан ушыға түскен қазақ-қалмақ және қазақ-башқұрт қатынастары арасындағы өзара байланысқа бағытталған. Бұл мәселе қазіргі тарихнамада толық зерделенбеген. *Мақсаты мен міндеттері.* Негізгі мақсат – жоңғар шапқыншылығы қазақтардың батысқа қарай еріксіз қоныс аударуына басты себеп болғанын және соның нәтижесінде көрші халықтармен қақтығыстар туындағанын дәлелдеу. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: жоңғар шапқыншылығының ықпалын талдау, көші-қон бағыттары мен ауқымын анықтау, сондай-ақ жаңа қоныстарда туындаған қақтығыстардың сипатын айқындап сипаттау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуде Ресей империясының Сыртқы саясат архиві (АВПРИ), Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві (РГВИА) және Қалмақ Республикасының Ұлттық архивінен (НА РК) табылған архивтік деректер пайдаланылды. Негізгі зерттеу әдістері – тарихи-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және жүйелі тәсілдер, олар оқиғалар мен факторларды кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік берді. *Нәтижелер мен қорытындылар.* Мақалада жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығын әлсіретіп қана қоймай, өңірдегі геосаяси жағдайды өзгерткен оқиғалар тізбегін туындатқаны көрсетіледі. Шығыстан келген қысым қазақтарды жаңа жайылым іздеуге мәжбүрлеп, Еділ қалмақтары мен башқұрттармен қатынастардың шиеленісуіне алып келді. Зерттеу нәтижелері бұл қақтығыстардың ежелгі аумақтық даулардың емес, жоңғар шапқыншылығының тікелей салдары болғанын дәлелдейді. Цеван Рабдан хунтайжаның өлімінен кейін Жоңғарияның уақытша әлсіреуі қазақтарға өз жерлерін азат етуге күш жұмылдыруға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Жоңғарлар, қалмақтар, қазақтар, «Ақтабан шұбырынды», көші-қон, Қазақ хандығы, қазақ-жоңғар қатынастары

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен дайындалды. Жоба № AP23488522 «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысынан XVIII ғасырдың 50-жылдарына дейін».

Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М., Жаркен А.М. XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ-жоңғар және қазақ-қалмақ қатынастары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1287–1298 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1287-1298

КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ И КАЗАХСКО-КАЛМЫЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 20-Е ГОДЫ XVIII ВЕКА

Торайғыров Ержан Муратович¹, Жаркен Айгуль Маликовна^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.ru

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(д. 2, ул. Сатпаева, 010000 Астана, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук Республики Беларусь, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-7996-7702>. E-mail: malikaia480@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Торайғыров Е.М., Жаркен А.М., 2025

Аннотация. *Введение.* Актуальность статьи обусловлена необходимостью глубокого анализа одной из наиболее драматичных и малоизученных страниц истории Казахстана – «Годов великого бедствия» (1723–1727). Исследование сосредоточено на взаимосвязи между джунгарской агрессией и последующим обострением казахско-калмыцких отношений, что представляет собой пробел в современной историографии. *Цель и задачи.* Основной целью является доказательство того, что джунгарское вторжение послужило основной причиной вынужденной миграции казахов на запад и, как следствие, привело к конфликтам с соседними народами. Для этого были поставлены задачи: проанализировать влияние джунгарского нашествия, изучить маршруты и масштабы миграции, а также выявить и описать характер конфликтов, возникших на новых территориях. *Материалы и методы.* В работе использованы выявленные архивные документы из Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ), Российского государственного военно-исторического архива (РГВИА) и Национального архива Республики Калмыкия (НА РК). Основные методы исследования – историко-хронологический, историко-сравнительный и системный подход, которые позволили комплексно рассмотреть все факторы и события. *Результаты и выводы.* Статья показывает, что джунгарская агрессия не только ослабила Казахское ханство, но и спровоцировала цепь событий, изменивших геополитическую ситуацию в регионе. Давление с востока вынудило казахов искать новые пастбища, что обострило их отношения с волжскими калмыками и башкирами. Исследование подтверждает, что эти конфликты были прямым следствием джунгарского нашествия, а не исконными территориальными спорами. Временное ослабление Джунгарии после смерти хунтайджи Цеван-Рабдана позволило казахам сосредоточиться на освобождении своих земель.

Ключевые слова: Джунгары, калмыки, казахи, «Годы великого бедствия», Ақтабан шұбырынды, миграция, Казахское ханство, казахско-джунгарские взаимоотношения
Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Комитета науки, Министерства науки и высшего образования, проект ИРН AP23488522 «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.».

Для цитирования: Торайғыров Е.М., Жаркен А.М. Казахско-джунгарские и казахско-калмыцкие отношения в 20-е г. XVIII века // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1287–1298. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1287-1298

Введение

В истории Казахстана первая половина XVIII в. занимает особое место как период, полный драматических событий и кардинальных изменений, определивших дальнейшую судьбу казахского народа. Особый интерес исследователей вызывает период 20-х г. XVIII в., который, с одной стороны, представляет собой результат масштабной джунгарской экспансии, а с другой – стал катализатором сложных внутри- и внешнеполитических процессов, включая миграцию казахов на западные территории. Несмотря на значительный объем работ, посвященных этому периоду, многие аспекты остаются недостаточно изученными. В частности, в научной литературе акцент часто делается на самом джунгарском нашествии, в то время как взаимосвязь между этой агрессией и последующим обострением казахско-калмыцких и казахско-башкирских отношений остается в тени. Именно этот аспект, связанный с последствиями вынужденной миграции казахов, представляет собой проблемную ситуацию и обуславливает актуальность данного исследования. Объектом исследования являются взаимоотношения между народами Центральной Азии в 1723–1727 годах. Предметом исследования выступают причины, характер и последствия конфликтов между казахами, калмыками и башкирами, спровоцированных джунгарским нашествием. Цель исследования – показать, что джунгарская агрессия в 1723–1727 годах стала основной причиной обострения отношений казахов с волжскими калмыками.

В работе используются историко-сравнительный и историко-хронологический методы. Первый позволяет сопоставить политические и военные действия различных сторон конфликта, а второй – восстановить последовательность событий. Основным подходом является системный, который позволяет рассмотреть исследуемую проблему в комплексе, учитывая не только военные, но и экономические и политические факторы.

Гипотеза исследования заключается в том, что именно джунгарская экспансия, а не эпизодические территориальные споры, послужила основным триггером для конфликтов между казахами, калмыками и башкирами в рассматриваемый период.

Научная значимость работы состоит в расширении и углублении знаний о взаимоотношениях народов Центральной Азии в XVIII веке благодаря введению ранее не использованных архивных материалов. Практическая ценность исследования заключается в возможности использования его результатов при написании учебных пособий, лекционных курсов и монографий по истории Казахстана и России.

Материалы и методы исследования

Настоящее исследование основано на всестороннем анализе архивных материалов и опубликованных исторических источников, что позволяет обеспечить высокую достоверность итоговых выводов. Особое внимание было уделено вновь выявленным материалам, которые ранее не были в полной мере использованы в контексте изучения взаимосвязи джунгарского нашествия и миграционных процессов казахов. Основу источниковой базы составили документы, хранящиеся в трех ключевых архивах: 1) АВПРИ (Архив внешней политики Российской империи). Был изучен фонд № 119 «Калмыцкие дела» содержащий донесения и переписку российских дипломатических представителей и пограничных властей с центральным правительством. Эти документы, датированные 1723–1727 годами, содержат ценные сведения о дипломатических контактах между русскими, казахскими и калмыцкими правителями, а также о переговорах, касающихся возможного союза с джунгарами и регулирования конфликтов. 2) РГВИА (Российский государственный военно-исторический архив). Анализ военных донесений и отчетов из фонда № 20 «Воинская экспедиция Военной коллегии» этого архива позволил получить подробную информацию о численности войск, ходе военных столкновений и маршрутах передвижения казахских, калмыцких и джунгарских отрядов. Особую ценность представляют рапорты и донесения, фиксирующие нападения, угон скота и миграцию населения. 3) НА РК (Национальный архив Республики Калмыкия). Используются документы фонда № И-36 «Состоящий при калмыцких делах при астраханском

губернаторе», отражающие внутреннюю политику Калмыцкого ханства, а также его взаимодействие с соседними народами и российским государством. Эти материалы позволили увидеть события с точки зрения калмыцких правителей, что дополнило общую картину и позволило выявить причины их отказа от союза с джунгарами и вступления в конфликты с казахами.

В ходе исследования был использован комплекс взаимодополняющих методов, что позволило провести всесторонний анализ проблемы. Историко-хронологический метод дал возможность выстроить события в строгой временной последовательности, что критически важно для понимания причинно-следственных связей. С его помощью удалось проследить взаимосвязь джунгарского нашествия в 1723 году и миграцию казахов, которая, в свою очередь, привела к последующим конфликтам с волжскими калмыками и башкирами. Дополнительно применялся историко-сравнительный метод. Он позволил сопоставить политические и военные стратегии разных сторон – казахских ханов, калмыцких правителей и джунгарских хунтайджи – и выявить их мотивацию. Этот метод был особенно полезен при анализе дипломатической переписки и донесений, где фиксировались различные точки зрения на одни и те же события. Системный подход использовался для того, чтобы рассмотреть каждый отдельный конфликт и событие не изолированно, а как часть единой геополитической системы.

Обсуждение

Изучение истории джунгарской агрессии и её влияния на казахско-калмыцкие отношения является одной из наиболее важных и многогранных тем в отечественной и зарубежной историографии. Труды, принадлежащие, например, таким авторам как И. Я. Златкин (Златкин, 1983), В. А. Моисеев (Моисеев, 1991; Моисеев, 2000) заложили основу для понимания политической и военной мощи джунгар, детально проанализировав их государственное устройство и экспансионистскую политику. Это исследование является отправной точкой для изучения событий, приведших к «Годам великого бедствия». В то же время, работы, посвященные непосредственно казахской истории подробно описывают последствия джунгарского вторжения для казахских жузов. Так, И. Ерофеева анализирует роль хана Абулхаира в этот период и его попытки стабилизировать ситуацию (Ерофеева, 2007). Дополнительные сведения можно найти в работах С.А. Едилхановой (Едилханова, 2005), Е.Б. Касенова (Касенов, 2006) и др. Особенностью работы С.А. Едилхановой является наличие сведений о мирных казахско-джунгарских и казахско-калмыцких отношениях, приводятся примеры заключения династических браков. В работе Е.Б. Касенова основной упор делается на освещении казахско-джунгарских войн основываясь на материалах XVIII-XIX вв.

Однако, несмотря на ценность этих работ, в них не всегда уделяется достаточно внимания тому, как вынужденная миграция казахов на запад повлияла на их отношения с волжскими калмыками.

Работы, посвященные истории калмыков, также внесли значительный вклад в понимание региональной динамики. Труды Н.А. Нефедьева (Нефедьев, 1834) и Н.Н. Пальмова (Пальмов, 1926) являются классическими, поскольку они содержат обширные сведения о жизни волжских калмыков, их взаимоотношениях с соседями и вхождении в состав Российской империи. Современные исследования рассматривают эти вопросы с использованием новых источников А. Кадырбаева (Кадырбаев, 2015). Однако и в этих работах основное внимание сосредоточено на калмыцкой перспективе, оставляя пробелы в изучении двустороннего влияния и взаимозависимости.

Значительный пласт представляют работы калмыцких авторов, В. Тепкеева, Б. Китинова, а также Н.Г. Очировой и др., в которых анализируются культурные и религиозные аспекты развития ойратских племён (Тепкеев, 2025; Kitinov, 2017; Ochirova et al., 2019). А также включают описания некоторых казахско-калмыцких сражений. Эти работы помогают понять внутреннюю логику их действий, но не дают полного представления о причинах и последствиях конфликтов с казахами в 1720-х годах.

Нельзя обойти стороной и взаимоотношения казахов с башкирами, как непосредственными соседями калмык. История таких отношений, в том числе конфликтах приводится в работе Г. Избасаровой (Избасарова, 2008).

Таким образом, несмотря на наличие разнообразной литературы, существует пробел в комплексном исследовании, которое бы объединило анализ джунгарской агрессии, миграции казахов и её прямого влияния на обострение отношений с волжскими калмыками.

Результаты

В XV–XVI вв. на территории современной Западной Монголии и Восточного Казахстана, в районе Джунгарии (между Алтаем и Тянь-Шанем) проживали ойраты – союз западномонгольских племён (хошоуты, торгуты, дербеты, чоруиты, хойты и др.) (Kitinov, 2017: 132).

В XVII веке часть ойратских племён (главным образом чоруиты и хойты, позднее также хошоуты и дербеты) закрепились в Джунгарии. В 1635 году они объединились под властью хунтайджи Эрдэни-Батура и образовали Джунгарское ханство (Ochirova et al., 2019: 142). Эта часть ойратов стала известна как джунгары. Джунгарское ханство просуществовало до 1750-х годов, когда было уничтожено Цинской империей (Кадырбаев, 2015: 15).

Другая часть ойратов – прежде всего торгуты, а также дербеты и хошоуты – в начале XVII века (около 1616–1630 гг.) переселилась через Южную Сибирь и Казахстан на Нижнюю Волгу (Кадырбаев А., 2015, с. 17). Там они вошли в зависимость от Русского государства и стали известны как калмыки. В 1630–1640-х годах образовался Калмыцкий ханат под властью ханов из рода Хо-Урлюков (Kitinov, 2017: 134). Калмыки сохранили ойратский язык и буддийскую религию, но постепенно интегрировались в состав Российской империи (Ochirova et al., 2019: 145).

С момента образования Джунгарского ханства его правители взяли курс на установление контроля над торговыми маршрутами Центральной Азии, покорение соседних племен и государств с целью обложения налогами, а также налаживание безопасных путей сообщений со своим соплеменниками, кочевавшими в междуречье Жайыка и Волги.

Последний фактор станет немаловажным в деле расширения экспансии джунгар на запад в начале XVIII в. В 20-х годах XVIII в. начинается очередной этап казахско-джунгарского противостояния.

В октябре 1723 г. астраханский губернатор А. П. Волынский сообщает в Коллегию иностранных дел что в 1716-17 гг. калмыцкий хан Аюка «посылал от себя посланца своего калмыченина Цаган-Манжу чрез Сибирь в черные калмыки к хонтайже». По сообщению вернувшегося калмыцкого посла хунтайджи Цеван-Рабдан «имеет войну с киргиз-казаки и с каракалпаки тому уже три год и збивает их с места, где они кочуют для того, чтоб ему, хонтайже, и с улусы своими притти кочевать к Яику и к Волге рекам конечно предудущую весною» (АВПРИ. Ф. 119. Оп. 1. 1723 г. Л. 28).

С целью установления дружественных отношений предполагалось, что хан Аюка направит двух своих родственников в сопровождении его жены для брака с родственниками хунтайджи. В ответ хунтайджи вместе со своей супругой должен был направить двух своих родственников для брака с родственниками хана. Предполагалось, что указанные браки будут заключены следующей весной, после схода снега, на территории за рекой Жайык.

Сообщалось, что хан Аюка намеревался выдать замуж за представителей стороны хунтайджи свою внучку. О данном намерении он через доверенное лицо распорядился сообщить калмыцкому владельцу Досангу с условием не разглашать сведения российским властям. Впоследствии Досанг сообщил хану Аюке, что совместное кочевание на этой территории вместе с «черными калмыками» (джунгарами) создаст значительную земельную тесноту, и хан Аюка отказался от намерения выдать внучку замуж за представителей хунтаджи.

В то же время Цеван-Рабдан выражал твердое намерение в следующем году весной перекочевать со своими улусами и объединиться с калмыками. Это вызвало обеспокоенность

среди части калмыков, которые опасались, что после объединения хунтайджи сможет устранить хана Аюку и других их правителей, подчинить всех калмыков своей власти и занять все земли, в том числе и те на которых кочевали казахи и каракалпаки (АВПРИ. Ф. 119. Оп. 1. 1723 г. Л. 28–28 об.).

По этой причине «намерение-де ханской жены и протчих, которые хотели отойти х контайше, умолкло» (РГВИА. Ф. 20. Оп. 447. Д. 17. Л. 50 об.).

Весной 1723 года Цеван-Рабдан начал крупное наступление, выдвинув на казахские земли войско численностью около семидесяти тысяч человек. Первые удары пришлось на казахов, проживавших в Жетысу и Прииртышье. Под натиском джунгарских войск пали такие крупные города, как Ташкент, Сайрам и Туркестан, который являлся важнейшим политическим центром Казахского ханства. В результате около пяти тысяч казахских семей были захвачены в плен (Посланник Петра I, 1986: 126).

События данного периода (1723–1727) вошли в историю как «Годы великого бедствия» (Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама) – время массового джунгарского нашествия, принесшего разорение, гибель и переселение значительной части казахского населения. Часть казахов, спасаясь от нашествия, откочевала в Среднюю Азию, Приаралье, а затем в районы Южного Приуралья и Западной Сибири. Некоторые роды Младшего жуза двинулись к Жайыку, а отдельные группы Среднего жуза – к рекам Тобол, Орь, Уй и Илек, вытеснив оттуда башкир (Ерофеева, 2007: 165).

По донесению Уфимской провинциальной канцелярии в Военную коллегия от 14 октября 1725 г., «в прошлом-де 724 году приехали в оную казацкую землю черные калмаки, что называют кайтазы, тысяч с сорок. И их-де кыргыз-казаков, Среднею сотню (Средний жуз), повоевали и много-де их, кыргыз-казаков порубили. И город главной, Туркустан, взяли. И в полон-де взяли триста человек. И во оной-де кыргыз-казацкой земле зимовали. И оные-де кыргыз-казаки, оставшие от притужения, бежали з женами и з детьми. А слышно, что к бухарской стороне для житья» (РГВИА. Ф. 20. Оп. 477. Д. 17. Л. 43).

Кроме того, по сообщению некоего Семена, взятого в плен казахами Младшего жуза, он «в разговорах от кыргыз-казаков слышал, что-де кантазинцы намереваютца их, кыргыз-казаков, всех разорять без остатку. И в юртах их хотят у них жить сами» (РГВИА. Ф. 20. Оп. 477. Д. 17. Л. 43).

Ханы Абулхаир и Семеке (так же упоминается некий хан Кусек) вынуждены были перекочевать на запад до Тургая, Иргиза и Каракум, а оттуда «к устью по Игиму реке к морю». При этом Мамай-батыр Табынской волости Младшего жуза вместе с семьей и своими подданными в количестве 100 юрт подчинились джунгарскому хунтайджи (РГВИА. Ф. 20. Оп. 477. Д. 17. Л. 46).

Передвижение на запад привело к обострению отношений не только с волжскими калмыками, но и с башкирами. С последними отношения складывались неоднозначно – с одной стороны имели место взаимные набеги и угон скота, с другой стороны с конца XVII в. отмечается активное участие казахов в башкирских выступлениях против российской империи. Например, в ходе восстания 1704–1711 гг. и 1708–1709 гг., отряды казахов и каракалпаков выступали на стороне башкир (Материалы, 1936: 250).

Потери части казахских земель на юге и востоке вызвали необходимость расширения пастбищных территорий за счет башкир и волжских калмык (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 18. Л. 80 об.).

По сообщению князя Ивана Шаховского Абулхаир, Барак и Самеке направили своих послов к башкирам с требованием уступить территории вдоль рек Илек и Жайык: «Обулгаир-де и Парак-салтан и Шемяков хан кыргыз-казаков, пять человек, к башкирцу Азе-абызу посылали. И чтоб они, башкирцы, им, ханам, уступили Илек да Еик речки, а ежели-де не уступят, чтоб башкирцы по соль не ездили, а буде приедут, то-де они побивать будут» (РГВИА. Ф. 20. Оп. 477. Д. 17. Л. 47 об.).

Усилилось давление и на калмыков, т.к. казахские правители были осведомлены о начавшейся у них междоусобной борьбы. По этой причине было решено разгромить в первую очередь калмыцкий улус родственника хана Аюки Дорджи Назарова, земли которого выполняли роль защиты для России от набегов восточных соседей – казахов и каракалпаков (АВПРИ. Ф. 119. Оп. 119/1. 1722. Д. 11. Л. 129 и об.).

Ввиду нарастающей угрозы для подвластных ему улусов, Дорджи Назаров предпринял ряд мер по организации обороны. Он возглавил войско и начал подготовку к отражению предполагаемого вторжения. Дорджи Назаров увел улусы к Волге и сформировал 18-тысячное калмыцкое войско, разделив его на три отряда. В случае дальнейшего продвижения казахско-каракалпакских сил он планировал отступить в Саратов, под защиту российского гарнизона.

5 августа 1724 г. Дорджи Назаров направил донесение астраханскому губернатору в Саратове, уведомив его о появлении казахско-каракалпакских отрядов за рекой Жайык. Разведывательные данные, полученные его дозорными, свидетельствовали о движении казахов вдоль реки Якшибай с намерением пересечь Жайык ниже Яицкого городка. Пленные каракалпаки, захваченные ранее калмыками, предоставили информацию о численности казахско-каракалпакского войска, которая, согласно их показаниям, достигала 10 тысяч человек.

В ночь на 21 августа произошло нападение на улус Лубджи, сына Назарова, на реке Узень. В ответ на это Дорджи Назаров запросил подкрепление у астраханского губернатора А.П. Волынского и выдвинул свои войска в междуречье Волги и Жайыка (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 18. Л. 80 об.-89). Не получив подкрепления, калмыкам пришлось полагаться исключительно на собственные силы. В сражении на реке Узень калмыкам удалось вынудить казахов отступить (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 15. Л. 84 об.-85).

Вплоть до наступления 1725 г. казахи вынуждены были перейти к оборонительным действиям на калмыцком фронте, а Абулхаир-хан вынужден был реагировать на очередное вторжение джунгар в среднеазиатские государства и Старший жуз. По сообщениям калмыцкого посла Сухур Менку он, будучи в Хиве слышал «что хантайши (имеется в виду Цеван-Рабдан) каракалпацким и касацкими местами овладел и их самих з две тысячи кибиток в полон взял. Да из них же-де восемь тысяч кибиток ушли в Бухары. Которых бухарцы учинили своими подданными» (НАРК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 15. Л. 356).

В ответ на это Абулхаир-хан собрал 50-тысячное войско против Цеван-Рабдана, однако потерял 10 тысяч, а остальные 40 тысяч отступили. В данном случае вероятно идет речь не о количестве воинов в целом, а о количестве казахских хозяйств (семей), поскольку в архивном документе указано что «оставшие-де сорок тысяч кибиток» стали возвращаться обратно на р. Жем. (НА РК. Ф.И-36. Оп. 1. Д. 15. Л. 357).

В июне 1725 года калмыцкое войско численностью 30 тысяч человек под предводительством Дорджи Назарова и Ямана заняло оборонительные позиции на восточной границе своих кочевий, готовясь к возможному столкновению с казахскими и каракалпакскими отрядами. В целях разведки за реку Жайык были направлены три группы калмыков.

В июле астраханский губернатор А.П. Волынский доложил правительству об обострении казахско-калмыцких отношений и предложил отправить письмо хану Абулхаиру, предупредив его о недопустимости нападения на российских подданных. Калмыцкие владельцы, в свою очередь, сообщили в Саратов о приближении казахских войск и запросили военную помощь, включая порох и артиллерию. Согласно донесениям того времени, численность казахских отрядов у Жайыка достигала 10 тысяч человек.

Однако в действительности, ослабленные джунгарским вторжением, казахи не планировали нападения. Напротив, калмыцкие владельцы, во главе с Церен-Дондуком и Дорджи Назаровым, собрав 20-тысячное войско, намеревались нанести упреждающий удар. Калмыцкие войска пересекли Жайык и достигли реки Жем (Эмба), где разорили одно из казахских кочевий и захватили скот. Однако, узнав о приближении крупных казахских сил,

Дорджи Назаров принял решение отступить с основной частью войска к Жайыку, оставив там часть сил. Этот поход не принёс значительных результатов, и, по признанию самих калмыцких владельцев, лишь «озлобил» казахов, и они «от каракалпаков и от касиков в великом страхе» (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 15. Л. 364-425 об.).

Осенью напряжённость возросла. В августе каракалпаки совершили нападение на калмыцкий улус, а казахский перебежчик сообщил о готовящемся крупном нападении казахского войска, которое двигалось со стороны реки Жем на калмыцкие улусы, расположенные между Чёрным Яром и Астраханью (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 15. Л. 441).

Обратившись за военной помощью к губернатору А.П. Волынскому калмыцкие владельцы в очередной раз получили отказ под предлогом отсутствия необходимых воинских резервов, но им предложили отступить через Дон в сторону Дмитриевска, а сам губернатор направился в Саратов «ожидать, пока все калмыцкие улусы через Дон переправятся» (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 15. Л. 478).

В то же время каракалпаки совершили набег на улус сына Дорджи Назарова и захватили скот. На обратном пути их настигли отряды калмыков, которые благодаря наличию артиллерии, нанесли им поражение. Каракалпаки вынуждены были дать калмыкам знатных аманатов и вероятно, на этих условиях был заключен мир.

В мае 1726 г. станичный атаман С. Пудовки передал сведения генерал-лейтенанту Ф.Г. Чекину о походе Абулхайр-хана в Бухару: «киргис-казаков хан Абулгаир с великим собранием киргис-казаков пошел в Бухары в апреле месяце. И не доходя Бухар, по дороге воевал и разорял деревни. А после его, Абулгаира, в том же месте, где он обретался, остался хан же Шемаха (Самеке), которой от Яику не в дальном расстоянии, на реке Энбе (Эмба)» (РГВИА. Ф. 20. Оп. 447. Д. 17. Л. 19 об.).

Казахские родоправители начали собирать дань с бухарских городов. Бухарцы не смогли оказать им сопротивление и обратились к хунтайджи с просьбой о военной помощи. По сообщению калмыка Токто саратовскому коменданту В. П. Беклемишеву от 10 июня 1726 г., хунтайджи прибыл с войском в Бухару, и совместно с бухарцами они намеревались выступить в поход против казахов. Одновременно башкиры направили своих послов к вдове Аюки-хана Дармабале и его внуку Дондук-Омбо с предложением объединиться и начать военные действия против казахов. Дармабала, Дондук-Омбо и Даши-Бирюнь планировали перекочевать на верховья Жайыка, ближе к башкирам, и, объединившись с ними, выступить против казахов. Дармабала также направила послание Церен-Дондуку (преемник Аюки) с предложением присоединиться к ним.

Однако Церен-Дондук ответил, что намерен по милости Её Императорского Величества оставаться при Волге, на землях, пожалованных его деду и отцу государем, и не видит причин начинать войну против казахов, поскольку после заключения мира в прошлом году с их стороны не происходило никаких враждебных действий. В совете с Церен-Дондуком участвовали также Доржи Назаров с сыновьями, Лекбы, Дондук Даши и Шакур-лама.

Причина отказа от совместного похода против казахов заключалась и в том, что по секретному доношению «у Черен-Дондука с Дондука-Онбою и з Дамбалю ссора» (НА РК. Ф.И-36. Оп. 1. Д. 25. Л. 317–317 об.).

В июле 1726 г. Церен-Дондук направляет ряд писем императрице Екатерине I в одном из которых сообщает о том что хунтайджи, собрав войско численностью около 55 000 человек и провиантом на три года, направил его в поход. Джунгары дошли до реки Шир, где на урочище Красный Яр расположились на зимовку. Против кого именно они намеревались вести военные действия, в источниках не указано.

В то же время казахи численностью около 50 000 человек вместе со своими семьями и хозяйством прибыли к р. Жем, и стали кочевать на территории от р. Жем до Шамтая.

Казахская сторона предложила калмыкам переслать своих послов и письма в Крым и на Кубань, обещая в ответ доставлять их посланников к джунгарам и возвращать их обратно. Несмотря на то, что ранее между казахами и калмыками был заключен мир, калмыки ответили отказом т.к. считали, опираясь на слухи, что казахи намерены собрать все свои силы и напасть

на россиян, находящихся на Волге, а затем отправить своих послов в Крым и на Кубань (НА РК. Ф.И-36. Оп. 1. Д. 25. Л. 499–500).

Позже, в конце лета, к Церен-Дондуку прибыл калмыцкий посланник Сохор-Менке вместе с казахской делегацией. Они сообщили о намерении кочевать в районе Жайыка. При этом калмыкам был выдвинут ряд условий для мирного сосуществования: возвращение угнанных табунов, освобождение казахских заложников и выдача джунгарского царевича Лузан-Шоно, который ранее бежал из Джунгарии. Казахи ясно дали понять, что в случае отказа они прибегнут к военным действиям.

В то же время в документах за 1726 г. имеются и сведения о желании некоторых калмыцких владельцев кочевать совместно с казахами. Например, летом 1726 г. было известно, что владелец Дондук-Омбо собирался откочевать по реке Ирғиз до ее верховьев и выйти к Жайыку, чтобы соединиться с казахами, но серьезно опасался, что наместник и другие владельцы, узнав об этом, совместно с яицкими казаками будут ему в этом препятствовать. НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 25. Л. 413.

В конце лета к наместнику Церен-Дондуку прибыли калмыцкий посланник Сохор-Менке, который вернулся в сопровождении 16 казахских представителей. Они представляли группу казахских улусов, намеревавшуюся кочевать по Жайыку. Казахи выдвинули калмыкам несколько условий для мирного сосуществования: вернуть угнанные конские табуны, отпустить казахских аманатов, выдать им сына джунгарского правителя Цеван-Рабтана – Лузан-Шоно, сбежавшего из Джунгарии. В противном случае они угрожали калмыкам начать против них военные действия (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 25. Л. 516 об.).

Заклученный ранее мирный договор оказался весьма шатким. Уже летом и осенью 1726 г. произошли два крупных казахско-калмыцких конфликта. При этом обе стороны обвиняли друг друга в нарушении мира. В первом сражении участвовало 10 тыс. казахских воинов, но оно не выявило победителя (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 26. Л. 359). Во втором случае войска калмыков разорили некоторые владения Абулхайра и дошли до улусов хана Самеке (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 25. Л. 628 об.).

Осенью 1727 года в Джунгарии произошли политические события, повлиявшие на дальнейшее развитие казахско-джунгарских и казахско-калмыцких отношений. В Джунгарии умирает Цеван-Рабдан и вскоре начинается борьба за власть в ходе которой устранялись конкуренты, а послы Церен-Дондука были «побиты» (НА РК. Ф. И-36. Оп. 1. Д. 27. Л. 75 и об.).

С одной стороны это привело к тому, что волжские калмыки перешли к оборонительным действиям, с другой стороны временное ослабление Джунгарии дало возможность казахам мобилизовать силы и сосредоточиться на восточном направлении освобождая захваченные ранее территории и совершая набеги на джунгарские земли.

Заклучение

Проведенный анализ архивных материалов и исторических источников подтверждает, что период с 1723 по 1727 годы стал одним из самых драматичных в истории казахского народа, получившим название «Годы великого бедствия» (Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама). Вторжение джунгарских войск, возглавляемых хунтайджи Цеван-Рабданом, нанесло тяжелейший удар по казахским жузам, что привело к массовому разорению, гибели населения и вынужденной миграции на запад.

Изученные материалы демонстрируют, что джунгарская агрессия спровоцировала целую цепь событий, изменивших геополитическую ситуацию в регионе. Давление с востока, вызванное джунгарским нашествием, вынудило казахские роды искать новые пастбища, что, в свою очередь, обострило их отношения с соседними народами — волжскими калмыками и башкирами. Отказ калмыцкого хана Аюки от союза с джунгарами, обусловленный боязнью земельной тесноты и утраты независимости, является ключевым моментом, предотвратившим объединение двух могущественных сил, что могло бы иметь катастрофические последствия для казахов.

В итоге, столкнувшись с угрозами на двух фронтах (с востока — джунгары, с запада — калмыки и башкиры), а также с внутренними конфликтами, казахские правители были вынуждены искать пути стабилизации. Противостояние с калмыками, несмотря на периодические стычки и обоюдные обвинения, не переросло в полномасштабную войну, что давало возможность ханам сосредоточиться на главном противнике. Смерть Цеван-Рабдана в 1727 году и последовавшая за ней борьба за власть в Джунгарии временно ослабили джунгарскую угрозу, что стало поворотным моментом и позволило казахам перейти к освобождению своих земель.

Таким образом, данное исследование показывает, как внешние угрозы и внутренние конфликты переплетались, формируя сложную динамику взаимоотношений народов Центральной Азии в первой половине XVIII века. Полученные результаты позволяют понять причины и последствия «Годов великого бедствия» и подчеркивают взаимосвязь между джунгарским вторжением и миграционными процессами казахов, которые, в свою очередь, вызвали напряженность на западных границах. Дальнейшая работа может быть направлена на изучение того, как эти события повлияли на процесс принятия решения о вступлении в российское подданство, а также на более детальный анализ последствий миграции для казахских родов, осевших на новых территориях.

Источники

АВПРИ — Архив внешней политики Российской империи
РГВИА — Российский государственный военно-исторический архив
НА РК — Национальный архив Республики Калмыкия

Sources

AVPRI — Archive of Foreign Policy of the Russian Empire
RGVIA — Russian State Military Historical Archive
NA RK — National Archive of the Republic of Kalmykia

Литература

- Бакунин, 1995 — *Бакунин В.М.* Описание калмыцких народов, а особливо из них торгоутского, и поступков их ханов и владельцев. Сочинение 1761 года. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1995. 153 с.
- Едилханова, 2005 — *Едилханова С.А.* Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII–XVIII веках. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 162 с.
- Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И.В.* Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 496 с.
- Златкин, 1983 — *Златкин И.Я.* История Джунгарского ханства. 1635–1758. М.: Наука, 1983. 332 с.
- Избасарова, 2008 — *Избасарова Г.Б.* XVIII ғасырдағы қазақ-башқұрт ара қатынастарындағы саяси және этникалық үрдістер. Ақтобе, 2008. 232 б.
- Кадырбаев, 2015 — *Кадырбаев А.* К истории взаимоотношений Калмыков Поволжья и ойратов-Джунгарии с ногайцами, туркменами и казахами в XVII–XVIII вв. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. 2015. № 2. С. 13–22.
- Касенов, 2006 — *Касенов Е.Б.* Век казахско-джунгарского противостояния. Т. 4. Павлодар, 2006. 247 с.
- Материалы, 1936 — *Материалы по истории Башкирской АССР:* в 5 т. Ч. 1 / под ред. А.П. Чулошникова. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1936. 631 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В. А.* Джунгарское ханство и казахи в XVII–XVIII вв. Алма-Ата: Гылым, 1991. 238 с.
- Моисеев, 2000 — *Моисеев В. А.* Джунгаро-казахские отношения в XVII–XVIII веках и политика России // Вестник Евразии. 2000. №2. С. 22–43.
- Нефедьев, 1834 — *Нефедьев Н.А.* Подробные сведения о волжских калмыках, собранные на месте Н. Нефедьевым. Санкт-Петербург: Тип. К. Крайя, 1834. 314 с.
- Пальмов, 1926 — *Пальмов Н.Н.* Этюды по истории приволжских калмыков. Ч. I. XVII и XVIII века. Астрахань, 1926. 391 с.
- Посланик Петра I, 1986 — *Посланик Петра I на Востоке. Посольство Флорио Боневени в Персию и Бухару в 1718–1725 гг.* М.: Наука, 1986. 159 с.
- Тепкеев, 2025 — *Тепкеев В.Т.* Калмыцко-джунгарские отношения в конце XVII – начале XVIII века // Новый исторический вестник. 2025. № 2. С. 257–270.
- Kitinov, 2017 — *Kitinov B.U.* Religion and the Exodus of the Main Part of the Kalmyks in 1771 // *Revue d'Etudes Tibétaines*, 2017. No. 71. Pp. 131–151.

Ochirova, et al., 2019 — *Ochirova N.G., Badmaeva S.N., Mandaeva A.S., Suseeva S.Yu.* Historical and Cultural Heritage of Kalmyks, Their Role in Ethno-Cultural Development of the Region // The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences, 2019. Pp. 141–148.

References

- Bakunin, 1995 — *Bakunin V.M.* Opisanie kalmytskikh narodov, a osoblivo iz nikh torgoutskogo, i postupkov ikh khanov i vladeltsev. Sochinenie 1761 goda [Description of the Kalmyk Peoples, Especially the Torgouts, and the Deeds of Their Khans and Rulers. A Work from 1761]. Elista: Kalmyk Book Publishing House, 1995. 153 p. (In Russ.).
- Edilkhanova, 2005 — *Edilkhanova S.A.* Kazakhsko-dzhungarskie vzaimootnosheniya v XVII–XVIII vekakh [Kazakh-Dzungar Relations in the 17th–18th Centuries]. Almaty: Daik-Press, 2005. 162 p. (In Russ.).
- Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I.V.* Khan Abulkhair: polkovodets, pravitel', politik [Khan Abulkhair: Military Commander, Ruler, Politician]. Almaty: Daik-Press, 2007. 496 p. (In Russ.).
- Izbasarova, 2008 — *Izbasarova, G. B.* (2008). XVIII gasyrdagy qazaq-bashqurt ara qatynastaryndagy sayasi zhane etnikalyk urdister [Political and ethnic processes in Kazakh–Bashkir relations in the 18th century]. Aktobe, 232 p. (In Kaz.).
- Kadyrbaev, 2015 — *Kadyrbaev A.* K istorii vzaimootnosheniy Kalmykov Povolzh'ya i oyratov-Dzhungarii s nogaitsami, turkmenami i kazakhami v XVII–XVIII vv. [On the History of Relations between the Volga Kalmyks and the Oirats-Dzungars with the Nogais, Turkmens, and Kazakhs in the 17th–18th Centuries] // Vestnik Kalmytskogo instituta gumanitarnykh issledovaniy RAN. 2015. No. 2. Pp. 13–22. (In Russ.).
- Kasenov, 2006 — *Kasenov E.B.* Vek kazakhsko-dzhungarskogo protivostoyaniya. T. 4 [A Century of Kazakh-Dzungar Confrontation. Vol. 4]. Pavlodar, 2006. 247 p. (In Russ.).
- Kitinov, 2017 — *Kitinov B.U.* Religion and the Exodus of the Main Part of the Kalmyks in 1771 // Revue d'Etudes Tibétaines. 2017. No. 71. Pp. 131–151.
- Materialy, 1936 — *Materialy po istorii Bashkirskey ASSR: v 5 t. Ch. 1* [Materials on the History of the Bashkir ASSR: In 5 Vols. Part 1] / ed. by A.P. Chuloshnikov. M.–L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1936. 631 p. (In Russ.).
- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi v XVII–XVIII vv. [The Dzungar Khanate and the Kazakhs in the 17th–18th Centuries]. Alma-Ata: Gylm, 1991. 238 p. (In Russ.).
- Moiseev, 2000 — *Moiseev V.A.* Dzhungaro-kazakhskiy otnosheniya v XVII–XVIII vekakh i politika Rossii [Dzungar-Kazakh Relations in the 17th–18th Centuries and the Policy of Russia] // Vestnik Evrazii. 2000. No. 2. Pp. 22–43. (In Russ.).
- Nefed'ev, 1834 — *Nefed'ev N.A.* Podrobnye svedeniya o volzhskikh kalmykakh, sobrannye na meste N. Nefed'evym [Detailed Information on the Volga Kalmyks Collected on Site by N. Nefed'ev]. SPb.: K. Kray Printing House, 1834. 314 p. (In Russ.).
- Ochirova et al., 2019 — *Ochirova N.G., Badmaeva S.N., Mandaeva A.S., Suseeva S.Yu.* Historical and Cultural Heritage of Kalmyks, Their Role in Ethno-Cultural Development of the Region // The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 2019. Pp. 141–148.
- Pal'mov, 1926 — *Pal'mov N.N.* Etyudy po istorii privolzhskikh kalmykov. Ch. I. XVII i XVIII veka [Studies on the History of the Volga Kalmyks. Part I. 17th and 18th Centuries]. Astrakhan, 1926. 391 p. (In Russ.).
- Poslannik Petra I, 1986 — *Poslannik Petra I na Vostoke. Posol'stvo Florio Boneveni v Persiyu i Bukharu v 1718–1725 gg.* [Envoy of Peter I to the East. The Embassy of Florio Beneveni to Persia and Bukhara, 1718–1725]. M.: Nauka, 1986. 159 p. (In Russ.).
- Tepkeev, 2025 — *Tepkeev V.T.* Kalmytsko-dzhungarskie otnosheniya v kontse XVII – nachale XVIII veka [Kalmyk-Dzungar Relations in the Late 17th – Early 18th Centuries] // Novyi istoricheskii vestnik. 2025. No. 2. Pp. 257–270. (In Russ.).
- Zlatkin, 1983 — *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Dzhungarskogo khanstva. 1635–1758 [History of the Dzungar Khanate. 1635–1758]. M.: Nauka, 1983. 332 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1299-1309, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1299-1309

ABAI KUNANBAIULY – A GREAT POET, THE FOUNDER OF KAZAKH WRITTEN LITERATURE

Kabuldinov Ziyabek¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., Almaty 050010, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© Valikhanov IHE, 2025
© Kabuldinov Z.E., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the diverse work of Abai Kunanbayuly, an outstanding Kazakh poet who made a significant contribution to the development of national literature, philosophical thought, culture, art, and pedagogy. *Goals and objectives* of this study – to explore various aspects of the creative and socio-political activities of Abai Kunanbayuly, drawing on the works of scholars and archival materials. *Results.* Abai Kunanbayuly had a profound influence on the development of Kazakh literature, philosophy, art, culture, and pedagogical thought. His ideas also influenced the development of other members of the Kazakh intelligentsia. Abai's work was influenced by Eastern philosophy and poetry, as well as the ideas of Western and Russian intellectuals. A proponent of progressive ideas, the poet called on people to acquire knowledge, educate themselves, and discover the world. Kunanbayev's philosophical thought, permeated by his work and his ideas on a fully developed individual, deserves special attention. In the absence of ideological control and censorship, the scholarly community was able to study the socio-political activities of Abai's father, Kunanbay Uskenbayev, as well as the poet himself. *Conclusion.* The life and work of Abai Kunanbayuly, a major Kazakh poet and philosopher, has received close attention from researchers both during the Soviet era and after independence. However, in the new historical context, his works often acquire new meanings without losing their relevance and serve as a source for scholars in the fields of literary criticism, philosophy, psychology, and pedagogy.

Keywords: Abai Kunanbayev, life and work, founder of Kazakh literature, national philosophy, pedagogy, psychology

Acknowledgments. This article was prepared as part of a grant from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th – first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers”.

For citation: Kabuldinov Z.E. Abai Kunanbaiuly – a great poet, the founder of kazakh written literature // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1299–1309. (In Eng.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1299-1309

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ – ҰЛЫ АҚЫН, ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көш., 28, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР Ұлттық ғылым академиясының академигі, Бас директор
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Қабылдинов З.Е., 2025

Аннотация. *Kipicne.* Мақалада ұлттық әдебиет, философиялық ой, мәдениет пен өнер және педагогиканың дамуына зор үлес қосқан қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының сан қырлы қызметі қарастырылады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – ғалымдардың еңбектері мен архив материалдары негізінде Абай Құнанбайұлының шығармашылық және қоғамдық-саяси қызметінің түрлі қырларын зерттеу. *Нәтижелер.* Абай Құнанбайұлы қазақ әдебиетінің, философиясының, өнері мен мәдениетінің, педагогикалық ойының дамуында атқарған қызметі орасан зор. Оның идеялары қазақ зиялыларының басқа өкілдерінің қалыптасуына да әсер етті. Абай шығармашылығына шығыс философиясы мен поэзиясы, сондай-ақ батыс пен орыс ойшылдарының идеялары ықпал жасады. Алдыңғы қатарлы озық ойлардың жақтаушысы болған ақын халықты білім алуға, ағартушылыққа және дүниені танып-білуге шақырды. А. Құнанбаевтың философиялық ой-толғамдары, оның шығармашылығын бойлай өтетін «толық адам» туралы идеялары ерекше назар аударуға тұрарлық. Идеологиялық бақылау мен цензура болмаған жағдайда ғылыми қауымдастыққа Абайдың әкесі Құнанбай Өскенбайұлының және ақынның өз қоғамдық-саяси қызметін терең зерттеуге мүмкіндік туды. *Қорытынды.* Қазақтың ұлы ақыны және философы Абай Құнанбайұлының өмірі мен шығармашылығы кеңестік дәуірде де, тәуелсіздік жылдарында да зерттеушілердің айрықша назарына ілінген. Соған қарамастан, жаңа тарихи жағдайда оның еңбектері жаңа мазмұнға ие болып, өзектілігін жоғалтпай, әдебиеттану, философия, психология және педагогика салаларындағы зерттеушілер үшін құндылығы жоғары дереккөз болып қала береді.

Түйін сөздер: Абай Құнанбайұлы, өмірі мен шығармашылығы, қазақ әдебиетінің негізін қалаушы, ұлттық философия, педагогика, психология

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің BR28713085 – «XX–XXI ғасырдың бірінші ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақстандық тарихшылар мен әдебиетшілердің еңбектері негізінде кешенді пәнаралық зерттеу» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Қабылдинов З.Е. Абай Құнанбайұлы – ұлы ақын, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1299–1309 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1299-1309

АБАЙ КУНАНБАЙУЛЫ – ВЕЛИКИЙ ПОЭТ, ОСНОВОПОЛОЖНИК КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Кабульдинов Зиябек Ермуханович¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Генеральный директор
 <https://orcid.org/0000-0002-9625-0535>. E-mail: kabulzia@rambler.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Кабульдинов З.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассмотрена разносторонняя деятельность Абая Кунанбайулы, выдающегося казахского поэта, внесшего значительный вклад в развитие национальной литературы, философской мысли, культуры, искусства, педагогики. *Цели и задачи исследования* – исследовать на основе работ ученых и архивных материалов различные аспекты творческой и общественно-политической деятельности Абая Кунанбайулы. *Результаты.* Абай Кунанбайулы оказал большое влияние на развитие казахской литературы, философии, искусства, культуры, педагогической мысли. Его идеи оказали влияние и на формирование других представителей казахской интеллигенции. На творчество Абая оказали влияние как восточная философия, поэзия, так и идеи западных и российских интеллектуалов. Будучи сторонником передовых идей, поэт призывал народ к приобретению знания, просвещению и открытию для себя мира. Отдельного внимания заслуживает философская мысль А. Кунанбаева, идеи о развитии во всех смыслах человеке, которыми пронизано его творчество. В условиях отсутствия идеологического контроля и цензуры научное сообщество получило возможность изучить общественно-политическую деятельность отца Абая, Кунанбая Ускенбаева, а также самого поэта. *Заключение.* Жизни и деятельности Абая Кунанбайулы, как крупнейшего казахского поэта и философа, уделялось пристальное внимание исследователей, как в советское время, так и в период независимости. Тем не менее, в новых исторических условиях его работы зачастую обретают новые смыслы, не теряя своей актуальности и являясь во многом источником для разработок ученых в области литературоведения, философии, психологии и педагогики.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, жизнь и творчество, основоположник казахской литературы, национальная философия, педагогика, психология

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR28713085 – «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов».

Для цитирования: Кабульдинов З.Е. Абай Кунанбайулы – великий поэт, основоположник казахской письменной литературы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1299–1309. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1299-1309

Introduction

The work of Abai Kunanbayuly was a major achievement in the development of Kazakh national literature, reaching the pinnacle of realism in Kazakh literature under new historical conditions, the goal of which is to truthfully and accurately depict reality in fiction. Having absorbed the richness of his native oral poetry, drawn to the cultural values of the East, and to the works of Russian and European writers, he emerged as an innovative poet, a humanist, and an exponent of the progressive views of his era.

Today, when interdisciplinarity is in demand in research, Abai's multifaceted work and universalism reveal new facets to his admirers, drawing attention to the author's universality. In this respect, his idea of “Tolyk Adam” resonates with the ideas of ancient Greek philosophers about the harmoniously developed individual. As researchers note, in the ancient Greek understanding, a philosopher is someone with knowledge in various fields (Cassidy, 2002: 172–175).

As the proverb goes, “The greater good can be seen from a distance”, at this stage in the development of Kazakhstani society, readers are rediscovering Abai's work, becoming increasingly convinced of the enduring relevance of his works, which help us rethink our current reality. At this stage in the development of scholarship, Abai's diverse interests and knowledge from a wide range of fields, complementing each other, require close scholarly attention. This article is an attempt to understand the uniqueness and universality of Abai Kunanbayev's talent in the modern era.

The development of the poet. The future poet was born in 1845 in the village of Syrt Kaskabulak in the Chingiz intermountain region near the city of Semey (now the Abai district of the Abai region). At birth, he was named Ibrahim, but his grandmother Zere called her beloved grandson Abai, meaning "prudent, cautious". Abai came from a noble and wealthy family of biys. His father, Kunanbay, as a prominent and colorful personality, played a huge role in shaping Abai's character, views, and qualities such as humanity, justice, and determination. Kunanbay Oskenbayuly was a biy, a headman, and a volost governor. In 1849, he was elected senior sultan of the Karkaraly district, being of regular people descent. "The construction of the first wooden mosque in Central Kazakhstan (Karkaraly) at his own expense was one manifestation of his respectful attitude toward Islamic traditions" (Kassymbayev, 1995: 15).

At the end of his life, Kunanbay performed the Hajj to Mecca, where he built a guesthouse for pilgrims from Kazakhstan.

Abai's mother, Ulzhan, was also from a noble family: the great poet's qualities of wit and subtle sarcasm were inherited by the thinker through his mother. His grandmother, Zere, a great connoisseur of folk literature, instilled in her grandson a love of learning. It was thanks to his grandmother and mother that Abai developed an early interest in creativity and poetry. From a young age, he listened rapturously to the steppe akyns and storytellers, absorbing examples of folk poetry and, imitating them, began to compose his first poems. The renowned poet Dulat Babataiuly was a frequent guest, recognizing Abai's poetic gift and blessing the future poet.

Abai received his initial education from the village mullah Gabitkhan. When he was 10 years old, his father brought him to Semipalatinsk and enrolled him first in the Gabduljappar madrasah, then in the Akhmet Riza madrasah, where he studied from 1855 to 1859. While studying at the madrasah, Abai simultaneously attended a secular Russian school. He was fluent in Arabic, Persian, and other Eastern languages. He read the classic works of the East in the original, including Navoi, Ferdowsi, Nizami, Saadi, Jami, Hafiz, and Saykhali. He was familiar with Arabic-Persian, Old Turkic, Russian, and Western European literature.

Without completing his studies in the city, Abai, at his father's insistence, returned to the village, where he began to delve into judicial and administrative matters as the future head of the Tobykty clan. He mastered the techniques of verbal contests, where honed eloquence, wit, and resourcefulness served as weapons. The future poet interacted extensively with biys and poets, musicians, and steppe thinkers. The leader of the Alash movement, A. Bukeikhan, wrote on this subject: "By the age of 20, Abai had earned fame as the foremost orator (sheshen), the foremost expert on folk life and its legal customs, memorizing numerous decisions on various cases by famous biys... he presented a walking collection of folk legends, proverbs, tales, and aphorisms" (Bukeikhan, 1995: 308).

Abai's example illustrates how a genius, a man of progressive views, often finds himself at odds with the established laws of his society.

The established inter-clan relations and the specific nature of traditional society largely prevailed over the pursuit of justice and ran counter to Abai's progressive ideas and innovation. Considering the current crisis in traditional education in Kazakh society, the generally poorly educated population, often far removed from the ideals of enlightenment, and focused primarily on solving everyday, pressing problems within the existing system of relationships in Kazakh society, one can imagine Abai's position as a man with a heightened sense of justice, a broad outlook, and a desire for enlightenment.

This was precisely what caused the poet's rift in relations with his father, Kunanbay, the senior sultan, a remarkable figure, a man of great intelligence, but also a harsh man who did not always understand Abai's humanistic views and saw him as his successor. As senior sultan, Kunanbay sometimes made harsh decisions based on traditional Kazakh law [Oskenbajuly, 2014].

At the same time, Abai treated his father with respect, striving to resolve inter-clan feuds in his own humane way, settling conflicts between Kunanbai and his relatives, and keeping his father from making unfair decisions (Auezov, 2012: 289–391.).

At the same time, drawn into civil strife by his father, Abai could not agree with his actions and often went against Kunanbai's wishes, resolving disputes fairly. As a result, when the poet was 28, his relationship with his father broke down (Auezov, 2018).

Materials and Methods

The primary methods used in this study are description, which provides insight into the historical context in which Abai Kunanbayev lived and worked, and analysis, which allows for a deeper understanding of the author's work and an appreciation of his multifaceted talent.

Discussion

As early as 1945, amidst the surge of national consciousness following victory in the Great Patriotic War, M. Auezov, co-authored with B. Kenjebaev, wrote a work dedicated to Abai, where “Abai studies” was discussed as a scholarly problem (Auezov, 1945: 32). N. Sabitov also made a significant contribution to Abai studies. In the postwar period, a collection of Abai's works, published between 1889 and 1945, was published in Kazakh and Russian, as well as materials about him in Uzbek, Tatar, and Kyrgyz (Sabitov, 1946: 77). Since the Soviet period, the author's works have been analyzed and studied by scholars from various angles, revealing and evaluating the poet's multifaceted legacy. R. Syzdykova draws particular attention to the rich language Abai uses in his works, where, alongside the distinctive Kazakh language, Arabic and Persian words are used (Syzdykova, 1968: 334).

In another work dedicated to Abai, R. Syzdykova examines Abai's use of prehistoric literary tradition in his works, as well as the changes and discoveries he made in poetic syntax. Moreover, the syntactic structure of the author's poems, according to the researcher, changes depending on the verses' expression and compositional composition (Syzdykova, 1970: 175). Scholars note the influence of Abai's work on the works of other classics of Kazakh literature, particularly S. Toraigyrov, drawing attention to the continuity of traditions and worldviews (Kozhakeyev, 1969: 31).

Soviet researchers also noted profound philosophical thought in the poet's pedagogical views (Tazhibayev: 1957, 80).

B.G. Gabdullin draws attention to the philosophical and ethical aspects of Abai's work, his ideas on the purpose and essence of man (Gabdullin, 1970: 102).

Moreover, even in the early stages of Abai's research, Abai scholars rightly recognized the multifaceted nature of his talent, his interest in philosophy, the socio-political aspects of society, pedagogy, and psychology (Abaydyn..., 1954: 269).

Results

Abai's Public Activities. Abai took an active part in the life of the steppe. In 1866, at the age of 21, he became the volost governor of the Kuchuk-Tobykty volost, and in 1875, the Konyr-Kokshe-Tobykty volost. He was known as a generous and wealthy man, owning 1,000 horses and 2,000 sheep. The poet's childhood and youth coincided with the military advance of the tsarist troops into southern Kazakhstan. He witnessed the introduction of administrative reforms from the 1860s to the 1890s. As a volost governor, he strove to conduct business fairly and honestly, earning deep respect from the common people. Abai gradually came to the conclusion that proper education could in much help solving the problems of Kazakh society, so he became an active advocate of enlightenment. In May 1885, Abai Qunanbayuly took an active part in the extraordinary congress of biys, overseen by Governor-General V.S. Tseklinsky, held in the town of Karamola on the banks of the Shar River in the vast Semipalatinsk region. At the congress, the famous “Karamola Statute” (Abai..., 1995: 62–82) was adopted, comprising 93 articles on Kazakh customary law. At this congress, approximately 100 Kazakh biys from five districts of the Semipalatinsk region elected Abai as their supreme biy, further demonstrating his enormous authority and influence among the steppe people. This was one of the first legal documents in the Kazakh language, printed and distributed among the people. “Entire tribes and clans turned to Abai for sound advice... Even Kazakhs from remote districts – Karkaraly, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk, Zaysan, and Lepsin –came to him to resolve long-standing disputes over land and other litigious matters” (Auezov, 2008: 155).

He was often subjected to attacks from ill-wishers among local officials and fellow tribesmen. Seeking justice, Abai submitted an appeal to the Governing Senate of Russia in 1900, defending his civic dignity and exposing the lawlessness of local authorities (Abai, 2020: 157–172). His interactions with representatives of the progressive Russian intelligentsia, participants in the Polish and Ukrainian national liberation movements exiled to the Steppe region, had a profound influence on the formation of Abai's views. These included E. Michaelis, S. Gross, N. Konshin, N. Dolgoplov, and others. They frequently visited Abai and had a significant influence on the formation of his views and beliefs. Thanks to them, the poet became acquainted with many works by A.S. Pushkin, M.Yu. Lermontov, and others.

In 1886, at the initiative of E. Michaelis, Abai was elected a member of the Semipalatinsk Regional Statistical Committee. In 1883, a local history museum and library were established under this committee, and Abai became a regular reader. In 1885, through the exiled N. Dolgoplov, he donated approximately 60 exhibits to the local history museum. In the modest Semipalatinsk library and in contact with representatives of progressive democratic thought, the poet found himself and his purpose as a citizen poet fighting ignorance and backwardness. In 1887, the Society for the Care of Primary Education was established in Semey: Abai and his sons Akylbai and Magauiya were members of this society in 1893–1894.

In his 1885 book “Siberia and Exile”, American journalist and writer George Kennan, citing A.A. Leontiev, a close friend of Abai, was one of the first foreigners to describe the remarkable nomad studying Western European philosophers and historians in the Semipalatinsk library: “I know an old Kirghiz – Ibrahim Konobai – who not only visits the library but even reads such authors as Mill, Buckle, and Draper... he seriously studies English philosophers” (Kennan, 1906: 48).

In April 1902, the Semipalatinsk subdivision of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society was created on the basis of the Statistical Committee, and Abai Kunanbayuly was an honorary member. In 1900, Abai's article “Note on the Origins of the Clans of the Middle Kirghiz Horde” (Notes, 1927: 8–9) was published in the “Memorial Book of the Semipalatinsk Region”, which generated considerable interest among the scholarly community. His extensive knowledge of the genealogy of the Middle Zhuz clans helped Abai accurately determine the origins of each clan.

The great thinker's authority and his friendship with exiles aroused the envy and suspicion of some ignorant fellow tribesmen and tsarist officials.

There are even known instances of conspiracies and beatings of Abai by his fellow tribesmen.

According to Abai scholars, during Abai's service as a volost governor, more than 100 denunciations were filed against him, and 12 cases were opened based on false facts (180 let: 2025).

Slandorous denunciations of Abai began, and on April 25, 1903, a search was conducted of the poet and his sons' home. The pretext was a postal receipt for a registered letter sent by Shaimerden Kosshegulov found by police in Kokchetav (CSA RK. F. 64. Inv. 1. C. 938. P. 144). Many of his books were confiscated. The police saw this as a threat to the existing authorities and drew up a report, after which constant surveillance of the poet's activities was established.

However, in a character reference compiled by the military governor of the Semipalatinsk region, Galkin, dated August 1, 1903, addressed to the Steppe Governor-General, it was stated: “Kunanbayev is a highly developed and intelligent person. He served two three-year terms as biy, three three-year terms as governor of the Chingiz volost, and then one three-year term as governor of the Mukur volost. Kunanbayev's service was distinguished by prudent management, diligence, energy, loyalty to the government, and an absence of fanaticism. Kunanbayev is very interested in Russian literature, subscribes to books, newspapers and magazines” (CSA RK. F. 15. Inv. 2. C. 399. P. 85–86).

In general, speaking about Abai, it should be noted that in his example one can observe how a genius, on the one hand, being “timeless”, relevant at all times, on the other hand, most likely will not be accepted by people, living in any particular society, in any historical period, will not be understood even by the closest people, and will perhaps be subjected to persecution.

A series of tragic events severely undermined Abai's health: he lost his beloved brother Ospan, his eldest son, the poet Abdrakhman, and in the spring of 1904, his other son, Magauiya, died. Abai never recovered from these blows of fate: he withdrew into himself and avoided social contact. Forty days after Magauiya's death, on June 23, 1904, before reaching his sixtieth birthday, the great poet passed away. He was buried in the area of Zhidebai in what is now the Abai Region.

Abai's Poetry and Views. Abai began writing poetry as a child. His name became widely known in the mid-1880s, with the publication of his poem "Summer". Abai truly came to poetry in his mature years, between the ages of 35 and 40. Abai channeled the full force of his enlightening ideas into poetry. It's no coincidence that every line of his poetry is filled with thought, a multifaceted impact on the mind and heart. Everything Abai left behind that is highly poetic, instructive, and humane begins with his embrace of realism. Abai's poetic life was short, but during this time, he contributed immensely to the work of several generations of poets and linguists. A great educator and reformer of the word, Abai strove to make it a means of education. Abai tirelessly worked to refine poetry, introducing new verse forms, and achieving stability, flexibility, precision, and imagery in the literary language.

He was the bearer of everything new and progressive in Kazakh society. His profound understanding of the demands of the times, the spirit of the people, and his vibrant, multifaceted talent enabled Abai to elevate national culture, literature, and art, as well as the people's socio-aesthetic thought, to a fundamentally new level. He is rightfully considered the founder of modern Kazakh written literature and the modern Kazakh literary language, and the initiator of a new musical art. In his multifaceted work, Abai emerges as a herald of the benefits of knowledge, the enlightenment of the people, and calls for active, positive mutual understanding and brotherhood among peoples. He lived his entire life in an atmosphere of moral quest for goodness and justice, and all his poetry was a search for the ideal and perfection of man. The brilliant Abai believed that those who isolate themselves in their own little worlds become spiritually impoverished, calling for a brotherly love of humanity, while those who rise to the level of universal human interests become highly moral individuals.

Abai's literary legacy includes exceptionally highly artistic lyric poetry, hitherto unrivaled in its philosophical depth and masterful craftsmanship, including works such as "Iskander" (about Alexander the Great), "Masgud" (on an Eastern theme), and the unfinished "Tale of Azim". 45 words of edification ("Gakliya") (Abai, 2003: 240), an essay "A few words about the origin of the Kazakhs" and letters (Abai, 2020: 528.) All facets of the Kazakh soul were embodied in the poems of the great poet: its subtle lyricism, doubts and desperate searches, bitter sarcasm and all-conquering faith in the creative potential of its people.

Moreover, profound philosophical thought permeates all of the poet's work, including seemingly light lyrics, descriptions of natural phenomena, and romantic relationships (Abai, 1980: 88).

It is no coincidence that in later periods, Abai's works began to be published, including with new translations, as hermeneutic works (Abai (Ibrahim) Kunanbayev: 1996, 222).

In fact, in the philosopher's "Words of Edification", one can find references to Socrates (Word 27), his ideas on the universe and the existence of the Creator (Abai: 2020, 178), which allows for a broader view of Abai's works, their philosophical level and universality.

Abai authored approximately 170 poems and 56 translations. He also wrote poems and the prose poem "Qara soz" ("Words of Edification"), consisting of 45 short parables or philosophical treatises that address issues of history, pedagogy, morality, and the rights of the Kazakh people. The great Abai's rich legacy includes more than 20 musical works, including the songs "Cegiz ayaq" ("Eight-Line Poem"), "Qop Boldy Zhanym" ("My Spirit Is Humbled"), "Kozimnin Qarasy" ("The Iris of My Eyes"), and others.

The poet was troubled by the mass impoverishment of his fellow tribesmen, the arbitrary actions of tsarist officials, and the bribery and greed of some volost governors. In his poetry, he shamed the stingy rich who were unwilling to extend a helping hand to their impoverished compatriots. He condemned some biys who had lost the respect of their people, while offering his own solutions: "The

institution of biys among the Kazakhs is a special category, and not every winner of an election is given the power to administer justice... therefore, one should not get carried away with numbers; it would be better to elect three biys from each volost". "Elect the most worthy and for a permanent term, then the replacement of any of them would be an event and a reminder of justice for the rest..." (Abai, 1995: 20–21).

Abai called on society to work; seeing that an idle life led to poverty, he urged his fellow countrymen to work hard and engage in livestock breeding. Since the frequent jute (djute) in the steppe led to the loss of livestock and poverty, Abai supported the transition to agriculture and active engagement in crafts and trade. In this regard, Abai wrote: "Learn how to grow grain properly, how to trade profitably. Think about having material wealth in your home".

In the fight against poverty, he placed great hopes on decent and fair volost governors, who would fulfill their election promises. According to Abai, any wealthy person is obliged to donate a portion of their income to charity. He could not help but see the tragedy of the Steppe, when entire clans clashed in the struggle for the positions of volost governor. This was a time when volost governorships were purchased, and the one with connections among Russian officials and the greatest wealth was chosen.

The poet and thinker called upon the steppe dwellers to pursue knowledge and education. Abai understood that through upbringing and education, youth could be freed from many vices, and he advocated for the opening of schools for Kazakh children. The poet believed it was essential to be aware of each day of one's life. In his poem "Gylym tappai maqtanba" ("Do not brag unless you have acquired knowledge"), he called on young people to abandon five vices: quarrelsomeness, deceit, boasting, laziness, and aimless leisure. At the same time, he believed in striving for five noble qualities: daring, hard work, deep reflection, conscious self-control, and kindness.

In "Words of Edification", Abai addresses the problems and moral character of the people, exposing the vices that plague Kazakh society: bribery, envy, arrogance, deference to rank, social injustice, and idle leisure. At the same time, Abai's works reveal a sincere concern for the future of the Kazakh people: "Oh, my Kazakhs, my poor people! ...Where is the truth? Your mind won't understand!", "Dirty in words and deeds...", Finally I became a volost chief, having squandered all my wealth on bribes.

...It is enough to read the philosopher's lines to see his deep concern for the fate of the people: "...That's what happened to us. And the reason for this is the exclusion from agriculture, trade, and crafts: science... And one day, a black thought was born: let the people become poorer and poorer, for the more poor there are, the cheaper their labor, the more disadvantaged, the more spacious the pastures and the more defenseless the wintering grounds... I see how, in this hustle and bustle, my people are becoming smaller every year and more and more immoral... I'm Kazakh by birth, but I have a strange relationship with my people. I can't figure out if I hate them or love them. The steppe is filled with theft and incitement...

A thief tries to profit by stealing livestock, and a rich man, as the victim, seeks to recover his goods with a "plus". A servant of justice, of course, fleeces both the plaintiff, promising to compensate him for the loss, and the thief, promising him freedom. Those who consider themselves to be self-serving also don't want to miss out on a piece of the action. And they have many options: they can, for example, inform on the thief, help him escape, or buy the stolen goods for next to nothing." (Abai, 2018: 256).

The great steppe thinker asserted that a true human being can only become one when one of his children develops a thirst for science and knowledge. According to the talented poet, a child can be raised to be a worthy individual by taking several factors into account: heredity, a favorable social environment or surroundings, purposeful upbringing, and quality instruction. He set a personal example in education by sending his children to Russian educational institutions. For example, he sent his son Abdrakhman to the Tyumen Real School, then to the Mikhailovskoye Artillery School. Abai himself home-schooled all 20 of his children.

His excellent knowledge of Russian allowed the poet to translate several works by Mikhail Lermontov into Kazakh. Among his translations are "The Demon", "Prayer", "The Dagger",

“I Go Out Alone on the Road”, “Sail”, and “Gifts of the Terek”. Abai also translated excerpts from A.S. Pushkin's poem “Eugene Onegin” and was also fond of translating Krylov's fables into Kazakh. He translated over 50 works by renowned Russian poets, enriching Kazakh literature. Having begun writing poetry in childhood, Abai went through all the stages of poetic development: from rapturous youthful love letters to passionate lyricism, merciless mockery of ignorance and parasitism, to a meteoric rise to the heights of high civic consciousness, expressed in compassion for his people, intolerance of any manifestation of evil, and a desire to introduce the Kazakh steppe to the life and culture of other countries and peoples. Abai's civic consciousness was expressed in the following aspects: 1. Love for his people and a desire to improve the living conditions of ordinary people; 2. An analysis of Kazakh society in the second half of the 19th century in his major ethical and philosophical work, “Words of Edification”; 3. Motivation for self-development and self-education. Abai understood that the logic of the world's development compels people to work on themselves, to become better, stronger, and smarter. His work forms a core worldview based on humanism.

In the power and expressiveness of his realistic images, the multifaceted ideological content, and thematic diversity, Abai's work represents a veritable encyclopedia of the life of the Kazakh people.

Abai is a symbol of the spiritual rebirth of the Kazakh people. He had a profound influence on the emerging Kazakh national intelligentsia of the late 19th and early 20th centuries. Thus, the leaders of the national democratic movement “Alash” perceived Abai as their spiritual forerunner, a symbol of the rebirth of the Kazakh nation. The Alash leader A. Bukeikhan became Abai's first biographer. His obituary article, “Abai (Ibrahim) Kunanbayev”, was published in the newspaper “Semipalatinsky Listok” (Semipalatinsk Leaflet) in 1905, and then reprinted in 1907 with Abai's portrait in the journal “Notes of the Semipalatinsk Subdivision of the West Siberian Department of the Imperial Geographical Society”.

Abai managed to cultivate talented students: his followers included close relatives and students – Shakarim, Kokbai, Akylbai, Kakitai, and others. During his lifetime, the poet did not collect his poems, but rather wrote them down on various scraps of paper and distributed them to young people, who tried to memorize them. His works were passed down orally by steppe akyns (poem singers). In 1909, with the assistance of A. Bukeikhan, and through the efforts of his nephew Kakitai and son Turagul, the first collection of Abai's poems was published in St. Petersburg.

Abai educated his sons, Abdrakhman and Magavya, and his daughter, Gulbadam, at the city's Russian school. The poet also placed great hopes on his son, Akylbay (Abai, 2018: 256).

Conclusion

Abai occupies a prominent place in national history and literature, being the founder of national written literature. The poetry and teachings of this great poet had a profound impact not only on his contemporaries but also on subsequent generations. Abai's work played a significant role in the development of socio-political thought in Kazakhstan in the 19th and 20th centuries, shaping the people's new perspective on reality. The great thinker's creative legacy inspired the Kazakh intelligentsia during the most critical and turbulent period of the nihilistic threat, and was of paramount importance in the development of modern literature, culture, and art in Kazakhstan and neighboring Turkic-speaking states.

Streets and avenues in cities and villages across Kazakhstan are named after the great Abai, and streets in Delhi, Cairo, Berlin, Tashkent, Bishkek, Kyiv, and other cities around the world bear his name. His name has been given to the Kazakh National Pedagogical University and the State Academic Opera and Ballet Theater in Almaty. More than 20 monuments to the poet have been erected in Kazakhstan, China, Russia, Iran, Ukraine, Egypt, and elsewhere. Universities in Kazakhstan hold annual international and national conferences in his honor. In recognition of his talent and contributions to all humanity, UNESCO declared 1995 the Year of Abai. The 150th anniversary of the great poet's birth was widely celebrated worldwide, and in 2020, the world celebrated his 175th anniversary.

In 1940, the House-Museum of the Great Abai opened to visitors in the city of Semey in the Abai region. In 1990, by government decree, it was transformed into the Zhidebai-Borili State Historical, Cultural, and Literary Memorial Museum-Reserve. Abai science and culture centers have been established at several leading foreign universities. In 2020, by a decree of the Government of the Republic of Kazakhstan, August 10 was declared Abai Day and added to the calendar of public holidays. The prominent Kazakh writer Mukhtar Auezov's major work, the multi-volume novel “The Path of Abai”, which won the Lenin Prize and has been translated into many languages, is dedicated to Abai Qunanbayuly.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

References

- Abaj..., 1995 — *Abaj i arhiv* [Abai and the archive]. Almaty: Gylym, 1995. 216 p. (In Russ.).
- Abaj (Ibragim) Kunanbayev, 1996 — *Abaj (Ibragim) Kunanbayev*. Izbrannoe. [Abai (Ibragim) Kunanbayev. Favorites]. Almaty: Ana tili, 1996. 222 p. (In Kaz.).
- Abaj (Kunanbayev Ibragim), 1995 — *Abaj (Kunanbayev Ibragim)*. Slova nazidanija [Words of Edification]. Almaty: Rauan, 1995. 224 p. (In Russ.).
- Abaj, 2020 — *Abaj Kunanbayev*. Slova nazidanija [Words of edification]. Almaty: Meloman Publishing, 2020. 178 p. (In Russ.).
- Abaj..., 1980 — *Abaj*. Lirika [Lyrics]. Comp by K. Bakbergenov. Almaty: Zhazushy, 1980. 88 p. (In Kaz.).
- Abaj, 2003 — *Abaj*. Stihi. Slova nazidanija [Abai. Poetry. Words of Edification]. M.: Russkaja kniga, 2003. 240 p. (In Russ.).
- Abaj, 2018 — *Abaj (Ibragim) Kunanbayev*. Works. Vol. 2. Astana: Foliant, 2018. 256 p. (In Russ.).
- Abaj, 2020 — *Abaj*. Shygarmalarynyn akademijalyq tolyq zhinagy [Abai. Full academic collection of works]. 3 volumes. Volume 2. Almaty: Zhazushy, 2020. 528 p. (In Kaz.).
- Abajdyn..., 1954 — *Abajdyn omiri men tvorcestvosy*: monografija [Abai's life and work: monograph]. Almaty: AS of KazSSR, 1954. 269 p. (In Kaz.).
- Aujezov, 1945 — *Aujezov M.O.* Abaj velikij kazahskij pojet [Abai is a great Kazakh poet] / Muhtar Omarhanovich Aujezov, B. Kenzhebayev. Alma-Ata: KazOGIZ, 1945. 32 p. (In Russ.).
- Aujezov, 2018 — *Aujezov. M.* Abaj Kunanbayev – pojet i prosvetitel' kazahskogo naroda [Abai Kunanbayev – poet and educator of the Kazakh people] / Abaj (Ibragim) Kunanbaev. Works. Vol. 2. Astana: Foliant, 2018. 256 p. (In Russ.).
- Aujezov, 2012 — *Aujezov. M.* Put' Abaja [The Path of Abai]. Book. 1. Almaty: Izdatel'skij dom “Zhibek zholy”, 2012. 568 p. (In Russ.).
- Auezov, 2008 — *Auezov M.* Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy [Fifty-volume complete collection of works]. Vol. 31. Almaty: Zhibek zholy, 2008. 402 p. (In Kaz.).
- Bukejhan, 1995 — *Bukejhan A.* Izbrannoe [Favorites]. Almaty: Qazaq jenciklopedijasy, 1995. 478 p. (In Russ.).
- Cassidy, 2002 — *Cassidy F.H.* Filosofija drevnih grekov kak projavlenie ih mentaliteta [The Philosophy of the Ancient Greeks as a Manifestation of Their Mentality]. Filosofija i obshhestvo 4/2002. Pp. 172–175. (In Russ.).
- Gabdullin, 1970 — *Gabdullin B.G.* Jeticheskie vozzrenija Abaja [Ethical views of Abai] / B.G. Gabdullin. Alma-Ata: Kazakhstan, 1970. 102 [1] p. (In Russ.).
- Kassymbaev, 1995 — *Kassymbaev Zh.* Starshij sultan Kunanbay Oskenbayev i ego okruzenie [Senior Sultan Kunanbay Oskenbayev and his surroundings]. Almaty: Olke, 1995. 122 p. (In Russ.).
- Kennan, 1906 — *Kennan Dzh.* Sibir' i ssylka (Ocherki iz zhizni ssyl'nyh) [Siberia and Exile (Essays on the Lives of Exiles)]. Saint Petersburg: 1906. 286 p. (In Russ.).
- Kozhakeyev, 1969 — *Kozhakeyev T.* Abaj zhane Sultanmahmut [Abai and Sultanmakhmut] / Temirbek Kozhakeyev; S.M. Kirov KazSU, Philology faculty. Almaty, 1969. 31 [1] p. (In Kaz.).
- Oskenbajuly, 2014 — *Oskenbajuly Kunanbay kazhy (1804–1886)* / Abai Regional Universal Library Site // URL: https://semejlib.kz/?page_id=2641&lang=ru (access date: 25.10.2025). (In Russ.).
- Sabitov, 1946 — *Sabitov N.* Abaj: Abajdyn 1889–1945 zhyldary basylgan shygarmalary men ol turaly zhazylgan adeb. bibliogr. korsetkishi [Abai: Abai's works published in 1889–1945 and literature written about him. bibliogr. index] / N. Sabitov; Kaz. SSR AS, Institute of History, Archeology and Ethnography. Almaty: KazSSR AS, 1946. 77 p. (In Kaz.).
- Syzdyqova, 1970 — *Syzdyqova R.* Abaj olenderinin sintaksistik kurylysy [Syntactic structure of R. Abai's poems] / Rabiga Syzdyqova; Kaz. SSR AS, Institute of Linguistics. Almaty: Gylym, 1970. 175 p. (In Kaz.).

Syzdyqova, 1968 — *Syzdyqova R. Abaj shygarmalarynyň tili: (leksikasy men grammatikasy)* (Language of R. Abai's works: (lexical and grammar) / Rabiga Syzdyqova; Kaz. SSR AS, Institute of Linguistics. Almaty: Gylym, 1968. 334 p. (In Kaz.).

Tazhibayev, 1957 — *Tazhibayev T.T. Filosofskie, psihologicheskie i pedagogicheskie vzgljady Abaja Kunanbaeva* [Philosophical, psychological and pedagogical views of Abay Kunanbayev] / T.T. Tazhibayev. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1957. 80 p. (In Russ.).

Zapiski, 1927 — *Zapiski Semipalatinskogo otdela gosudarstvennogo russkogo geograficheskogo obshhestva*. Issue XVI. Semipalatinsk, 1927. Pp. 8–9. (In Russ.).

180 let, 2025 — *180 let Abaja: tajnaja pravda o ego sluzhbe v volosti* // URL: https://rus.baq.kz/180-let-abaya-taynaya-pravda-o-ego-sluzhbe-v-volosti_300019710/ (access date: 25.10.2025). (In Russ.).

Список литературы

Абай..., 1995 — *Абай и архив*. Алматы: Ғылым, 1995, 216 с.

Абай (Ибрагим) Кунанбаев, 1996 — *Абай (Ибрагим) Кунанбаев*. Избранное. Алматы: Ана тілі, 1996. 222 с.

Абай (Кунанбаев Ибрагим), 1995 — *Абай (Кунанбаев Ибрагим)*. Слова назидания. Алматы: Рауан, 1995. 224 с.

Абай, 2020 — *Абай Кунанбаев*. Слова назидания. Алматы: Meloman Publishing, 2020. 178 с

Абай..., 1980 — *Абай*. Лирика. Сост. К. Бакбергенев. Алматы: Жазушы, 1980. 88 с.

Абай, 2003 — *Абай*. Стихи. Слова назидания. М.: Русская книга, 2003. 240 с.

Абай, 2018 — *Абай (Ибрагим) Кунанбаев*. Сочинения. Т. 2. Астана: Фолиант, 2018. 256 с.

Абай, 2020 — *Абай*. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. 528.

Абайдың..., 1954 — *Абайдың өмірі мен творчествосы: монография*. Алматы: ҚР ҒА, 1954. 269 б.

Ауэзов, 1945 — *Ауэзов М.О.* Абай великий казахский поэт / Мухтар Омарханович Ауэзов, Б. Кенжебаев. Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945. 32 с.

Ауэзов, 2018 — *Ауэзов. М.* Абай Кунанбаев – поэт и просветитель казахского народа / Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Сочинения. Т. 2. Астана: Фолиант, 2018. 256 с.

Ауэзов, 2012 — *Ауэзов. М.* Путь Абая. Алматы: Издательский дом «Жибек жолы». Кн. 1. 2012. 568 с. С. 289–391.

Әуезов, 2008 — *Әуезов М.* Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Т. 31. Алматы: Жібек жолы, 2008. 402 б.).

Букейхан, 1995 — *Букейхан А.* Избранное. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 478 с.

Габдуллин, 1970 — *Габдуллин Б.Г.* Этические воззрения Абая / Б.Г. Габдуллин. Алма-Ата: Казахстан, 1970. 102 [1] с.

Записки, 1927 — *Записки Семипалатинского отдела государственного русского географического общества*. Выпуск XVI. Семипалатинск, 1927. С. 8–9.

Касымбаев, 1995 — *Касымбаев Ж.* Старший султан Кунанбай Оскенбаев и его окружение. Алматы: Өлке, 1995. 122 с.

Кеннан, 1906 — *Кеннан Дж.* Сибирь и ссылка (Очерки из жизни ссыльных). Санкт-Петербург: 1906. 286 с.

Кессиди, 2002 — *Кессиди Ф.Х.* Философия древних греков как проявление их менталитета // Философия и общество 4/2002. С. 172–175

Қожакеев, 1969 — *Қожакеев Т.* Абай және Сұлтанмахмұт/ Темірбек Қожакеев; С. М. Киров атын. ҚазМУ, филол. фак. Алматы: [Б. ж.], 1969. 31, [1] б.

Оскенбайұлы, 2014 — *Оскенбайұлы Кунанбай қажы (1804–1886)* / Сайт Областной универсальной библиотеки имени Абая: https://semeilib.kz/?page_id=2641&lang=ru (дата посещения: 25.10.2025).

Сабитов, 1946 — *Сабитов Н.* Абай: Абайдың 1889–1945 жылдары басылған шығармалары мен ол туралы жазылған әдеб. библиогр. көрсеткіші / Н. Сабитов; Қаз. ССР ҒА тарих, археология және этнография институты. Алматы: ҚазҒА бас., 1946. 77 б.

Сыздықова, 1970 — *Сыздықова Р.* Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы/ Рәбиға Сыздықова; Қаз. ССР ҒА, Тіл білімі институты. Алматы: Ғылым, 1970. 175 б.

Сыздықова, 1968 — *Сыздықова Р.* Абай шығармаларының тілі: (лексикасы мен грамматикасы) / Рәбиға Сыздықова; Қаз. ССР ҒА, Тіл білімі институты. Алматы: Ғылым, 1968. 334 б.

Тажибаев, 1957 — *Тажибаев Т.Т.* Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева / Т.Т. Тажибаев. Алма-Ата: Казгосиздат, 1957. 80 с.

180 лет, 2025 — *180 лет Абая: тайная правда о его службе в волости* // https://rus.baq.kz/180-let-abaya-taynaya-pravda-o-ego-sluzhbe-v-volosti_300019710/ (дата посещения: 25.10.2025).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1310-1325, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1310-1325

FROM THE HISTORY OF KAZAKHS DEFENDING TRADITIONAL NOMADIC SETTLEMENTS ON THE RIGHT BANK OF THE IRTYSH RIVER IN THE CONDITIONS OF THE WEAKENING OF THE DZUNGARS (MID-1750S)

Abenova Gulnur¹

¹Shakarim University
(20A, Glinka Str., 071412 Semey, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior lecturer
 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182x>. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025
© Abenova G.A., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the process of Kazakhs' struggle for traditional nomadic settlements on the right bank of the Irtysh River in the mid-1750s in the context of the weakening of the Dzungarian Khanate. Archival materials and narrative sources are analyzed to identify a complex of factors that influenced the situation, such as the lack of pastures in the steppe regions, the consequences of the long-lasting Kazakh-Dzungar war, the Bashkir uprising in neighboring territories, and the policies of the Russian Empire, which sought to limit the nomadic routes of the Middle Zhuz. The relevance of this study lies in the fact that the events of the mid-1750s, which coincided with the weakening of the Dzungar Khanate and the active strengthening of the Siberian Line, marked a turning point in the struggle for nomadic territories. *Goals and objectives.* Analysis of the political and socio-economic aspects of the Kazakhs' struggle for their nomadic lands on the right bank of the Irtysh River, in the context of the weakening of the Dzungar Khanate and the strengthening of the Russian military presence; analysis of archival documents related to the military and political situation in the Middle Zhuz in the mid-18th century; identification of the reasons for the mass migration of Kazakhs to the right bank of the Irtysh River; assessment of the consequences of these processes for the future relations between Kazakh sultans and the Russian authorities. The study is based on the analysis of archival documents from the State Archives of the Orenburg Region (SAOR), the Historical Archives of the Omsk Region (HAOR), and other sources. *Methods:* the study used historical analysis of primary sources, chronological analysis, and comparative analysis of various sources of information. *Results:* The weakening of the Dzungar Khanate after prolonged wars allowed the Kazakhs to actively fight for the return of their traditional nomadic lands on the right bank of the Irtysh River. Abylai's policy aimed at regaining lost pastures and ensuring the safety of the population clashed with the Russian Empire's colonization strategy. *Conclusion.* Despite attempts to resolve the conflict, military skirmishes and mass migrations continued, reflecting the depth of socio-economic and political tensions.

Keywords: Kazakh Khanate, Dzungar Khanate, Russian Empire, Abylai Khan, military forces, Irtysh Line, nomadic settlements, pastures

Acknowledgment. The article was prepared as part of the implementation of the grant research project AP23488522 “New pages from the history of Kazakh-Dzungarian relations: second half of

the XVII – 50s of the XVIII century” with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Abenova G.A. From the history of Kazakhs defending traditional nomadic settlements on the right bank of the Irtysh river in the conditions of the weakening of the Dzungars (mid-1750s) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1310–1325. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1310-1325

ЖОҢҒАРЛАРДЫҢ ӘЛСІРЕУІ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕРТІСТІҢ ОҢ ЖАҒАЛАУЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚОНЫСТАРЫН ҚОРҒАУ ТАРИХЫНАН (1750-ЖЫЛДАРДЫҢ ОРТАСЫ)

Абенова Гульнур Атымтаевна¹

¹«Шәкәрім университеті» КеАҚ

(20А-үй, Глинка көш., 071412 Семей, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих» кафедрасының аға оқытушысы

 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182x>. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абенова Г.А., 2025

Аңдатпа. Мақалада 1750-жылдардың ортасында Жоңғар хандығының әлсіреуі жағдайында қазақтардың Ертістің оң жағалауындағы дәстүрлі қоныстар үшін жүргізген күресі қарастырылады. Архивтік материалдар мен нарративтік деректерді талдау негізінде жайылым тапшылығы, ұзақ жылдарға созылған қазақ-жоңғар соғысының зардаптары, көршілес аймақтардағы башқұрт көтерілісі, сондай-ақ Орта жүздің көшу жолдарын шектеуге ұмтылған Ресей империясының саясаты сияқты факторлар кешені анықталады. *Kipicne.* Зерттеудің өзектілігі 1750-жылдардың ортасында орын алған оқиғалардың Жоңғар хандығының әлсіреуімен және Сібір шебі бекіністерінің күшеюімен тұспа-тұс келіп, көшпелі кеңістіктер үшін күрестегі бетбұрыс кезеңге айналғанымен түсіндіріледі. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. *Мақсаты мен міндеттері.* Жоңғар хандығы әлсіреп, Ресейдің әскери ықпалы күшейген кезеңде қазақтардың Ертістің оң жағалауындағы қоныстар үшін жүргізген күресінің саяси және әлеуметтік-экономикалық қырларын талдау. *Зерттеу міндеттері:* XVIII ғасырдың орта шеніндегі Орта жүздің әскери-саяси жағдайына қатысты архив құжаттарын талдау; қазақтардың Ертістің оң жағалауына жаппай көшу себептерін анықтау; бұл үдерістердің қазақ сұлтандары мен Ресей билігі арасындағы қарым-қатынастарға тигізген ықпалын бағалау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Орынбор облыстық мемлекеттік архивінің (ГАОО), Омбы облыстық тарихи архивінің (ИАОО) және басқа да дереккөздердің материалдарына негізделген. Әдістері: тарихи деректерді талдау, хронологиялық әдіс, түрлі деректерді салыстырмалы талдау. *Нәтижелер:* Жоңғар хандығының ұзаққа созылған соғыстардан кейінгі әлсіреуі қазақтарға Ертістің оң жағалауындағы дәстүрлі жайылымдарды қайтару жолында белсенді күрес жүргізуге мүмкіндік берді. Жайылымдарды қайтаруға және халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған Абылайдың саясаты Ресей империясының отарлау стратегиясымен қайшылыққа түсті. Қақтығыстарды бейбіт жолмен реттеу әрекеттеріне қарамастан, әскери қақтығыстар мен жаппай көші-қон жалғаса берді. Бұл жағдай сол дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси қайшылықтардың тереңдігін көрсетті.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы, Ресей империясы, Абылай хан, әскери күштер, Ертіс шебі, қоныс, жайылым

Алғыс. Мақала АР23488522 гранттық зерттеуін жүзеге асыру аясында дайындалған «Қазақ-жоңғар қатынастары тарихының жаңа беттері: XVII ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың 50-жж.» атты жоба Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен орындалды.

Дәйексөз үшін: Абенова Г.А. Жоңғарлардың әлсіреуі жағдайында қазақтардың Ертістің оң жағалауындағы дәстүрлі қоныстарын қорғау тарихынан (1750-жылдардың ортасы) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1310–1325 бб. (Ағылш.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1310-1325

ИЗ ИСТОРИИ ОТСТАИВАНИЯ КАЗАХАМИ ТРАДИЦИОННЫХ КОЧЕВИЙ НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ ИРТЫША В УСЛОВИЯХ ОСЛАБЛЕНИЯ ДЖУНГАР (СЕРЕДИНА 1750-Х ГОДОВ)

Абенова Гульнур Атымтаевна¹

¹НАО «Шакарим университет»

(д. 20А, ул. Глинки, 011412 Семей, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182x>. E-mail: ab.gulnur@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абенова Г.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается процесс борьбы казахов за традиционные кочевья на правом берегу Иртыша в середине 1750-х годов в условиях ослабления Джунгарского ханства. Анализируются архивные материалы и нарративные источники, позволяющие выявить комплекс факторов, повлиявших на ситуацию, таких как нехватка пастбищ в степных районах, последствия многолетней казахско-джунгарской войны, восстание башкир на сопредельных территориях, а также политика Российской империи, стремившейся ограничить кочевые маршруты Среднего жуза. Актуальность исследования заключается в том, что события середины 1750-х годов, совпавшие с ослаблением Джунгарского ханства и активным укреплением Сибирской линии, стали переломным моментом в борьбе за кочевые пространства. *Цель и задачи.* Анализ политических и социально-экономических аспектов борьбы казахов за кочевья на правом берегу Иртыша в условиях ослабления Джунгарского ханства и усиления российского военного присутствия. *Задачи исследования:* анализ архивных документов, касающихся военно-политической ситуации в Среднем жузе середины XVIII века; выявление причин массовых перекочевок казахов на правом берегу Иртыша; оценка последствий данных процессов для дальнейших взаимоотношений казахских султанов с российскими властями. Исследование основано на анализе архивных документов Государственного архива Оренбургской области (ГАОО), Исторического архива Омской области (ИАОО) и других источников. Методы: применялись методы исторического анализа первоисточников, хронологического анализа и сравнительный анализ различных источников информации. *Результаты.* Ослабление Джунгарского ханства после затяжных войн позволило казахам активнее бороться за возвращение традиционных кочевий на правом берегу Иртыша. Политика Абылая, направленная на возвращение утраченных пастбищ и обеспечение безопасности населения, вступила в противоречие с колониальной стратегией Российской империи. *Заключение.* Несмотря на попытки урегулирования конфликта, военные стычки и массовые перекочевки продолжались, отражая глубину социально-экономических и политических противоречий.

Ключевые слова: Казахское ханство, Джунгарское ханство, Российская империя, Абылай хан, военные силы, Иртышская линия, кочевья, пастбища

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового исследования АР23488522 «Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений: во второй половине XVII – 50-х гг. XVIII вв.» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК.

Для цитирования: Абенова Г.А. Из истории отстаивания казахами традиционных кочевий на правобережье Иртыша в условиях ослабления джунгар (середина 1750-х годов) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1310–1325. (На Англ.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1310-1325

Introduction

The mid-18th century marked a turning point in the history of the Kazakh lands. The weakening of the Dzungar Khanate's position shifted the balance of power in Central Asia, providing the Kazakhs with an opportunity to restore their traditional nomadic routes. The relevance of this research lies in the need to comprehensively examine the mechanisms of Kazakh society's adaptation to the changing geopolitical context of the 18th century. Research on this issue will allow us to gain a deeper understanding of the nature of Kazakh-Dzhungar relations during the final stage of Dzhungaria's existence, as well as identify the factors that influenced the transformation of the political situation in the region.

One of the key regions where the struggle unfolded was the right bank of the Irtysh River, which was also part of the Russian Empire's sphere of influence.

In this regard, Sultan Abylai's policies reflected a contradictory desire to regain historical lands on the one hand, while maintaining a balance in relations with the Russian Empire and Qing China on the other.

The issue of returning nomadic settlements to the right bank of the Irtysh River encompasses not only the socio-economic interests of the nomadic population but also a wide range of diplomatic, military, and strategic considerations related to the transformation of Kazakh-Russian relations.

Materials and methods

The study involved a variety of archival documents and historical materials that cover various aspects of the military-political and socio-economic history of Kazakh-Dzungar and Kazakh-Russian relations in the mid-18th century.

The article uses documents from the Historical Archive of the Omsk Region and the State Archive of the Orenburg Region.

Collections of legal acts and historical materials are of great value for studying this issue. Sources such as “Collection of Laws on the Kirghiz of the Steppe Regions” and “Altai: A Historical and Statistical Collection on the Economic and Civil Development of the Altai Mountain District”. These publications contain information about legislative acts and legal norms that regulate issues related to Kazakh nomads. They reflect measures for controlling and regulating migrations, the specifics of managing border territories, and the assessment of the effectiveness of administrative decisions. These sources allow us to trace the impact of government policies on the daily lives of the Kazakh population.

The study used various methods of analysis. The chronological approach contributed to identifying the dynamics and sequence of historical processes; the retrospective method allowed for assessing the consequences of events, and the source analysis ensured verification of the authenticity of archival materials and revealed their information potential.

Discussion

The problem of Kazakh-Dzhungar relations is reflected in the work of G.F. Miller (Miller, 1941), which included a description of the geopolitical situation in the region, including clashes between Kazakh and Dzhungar nomads. Valuable information about the relations between the Kazakhs and Kalmyks can be found in the work of I.E. Fischer (Fischer, 1774). Levshin also paid attention to the issue of Kazakh-Dzungar relations in his work (Levshin, 1996).

The well-known scholar V.V. Bartold also studied the relationship between the Kazakhs and the Dzungars (Bartold, 1963), particularly in the context of the Dzungar invasions, analyzing the historical, socio-economic, and political aspects of the conflict.

Among the significant works on the subject, it is necessary to mention the works of I.Ya. Zlatkin (Zlatkin, 1983), who studied the causes of the Kazakh-Dzhungar wars.

The works of V.A. Moiseev (Moiseev, 1991), who studied the relations between the Kazakh and Dzhungar khanates, as well as the results of the struggle between the Kazakhs and the Dzhungars and their impact on the political situation in Central Asia, were of great importance in developing new aspects of the Kazakh-Dzhungar relationship.

A significant contribution to the study of this problem was made by R.B. Suleimenov and V.A. Moiseev, whose research highlights one of the important and crucial periods in the history of the Kazakh people (Suleimenov, Moiseev, 1988).

The issue of the struggle for traditional nomadic lands is explored in the research by M.E. Issin and Z.E. Kabuldinov (Issin, Kabuldinov, 2000; Issin, Kabuldinov, 2001).

However, despite the existing research, this issue cannot be considered fully understood.

Further in-depth analysis of new archival sources is required, as well as a rethinking of existing interpretations in order to identify new aspects of the problem.

Results

In the mid-1750s, the military and political processes in the Middle Zhuz were influenced by several factors. Firstly, the lack of pastureland for the nomads in the steppe region and the disruption of their nomadic routes due to the prolonged Kazakh-Dzungar conflict created challenging conditions for the people's livelihood and mobility. Secondly, the successful conclusion of the anti-Dzungar war and the expulsion of the Dzungars from the Kazakh lands in the east led to a change in the balance of power in the region. Thirdly, the 1755–1756 Bashkir uprising on the border with Northern Kazakhstan and its subsequent suppression by the Tsar's forces resulted in the migration of some Kazakh clans to the Irtysh region.

The intensity and complexity of these processes in the Middle Zhuz placed the responsibility for their resolution on Sultan Abylai. His strategic decision was to resettle the Kazakhs on the right bank of the Irtysh River, which had two objectives. Firstly, regaining the previously lost territories would restore and decongest the pastoral routes in Central and Southern Kazakhstan, providing the livestock farms with the necessary feed. On the other hand, the population of the right bank of the Irtysh would have contributed to the concentration of sufficient forces for further pressure and the final displacement of the Dzungars.

The urgency of resolving these issues forced Abylai and his associates to aggravate relations with the tsarist authorities and attempt to return the Kazakhs to their lands on the right bank of the Irtysh.

In a report by S. Sobolev, the commander of the Semiyarsky outpost, to colonel K.E. Dehong, the commander of the Lutsk regiment in the Yamyshvskaya fortress, dated November 24, 1754, it was reported that a large number of herds had crossed to the right bank of the Irtysh River above and below the Semiyarsky outpost: "On November 24, for the third time, the Kirghiz, who had been sent to drive them away, engaged in a violent fight with the dragoons. And between Semiyarsky and Krivoy stants, a large number of people with yurts, livestock, and all their belongings crossed to this side. Many also went to Bor". From the report, it is clear that the herds were accompanied by 100 to 200 armed men, and repeated attempts by border guards to stop the crossings of the Irtysh River were unsuccessful. Moreover, the Kazakhs were very determined: "They were fighting with sticks and stakes, and they were very cruel... and they wanted to shoot from guns". At the same time, it turns out that the Kazakhs were "ordered to cross to the other side by their Ablay-Sultan" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 222–222 rev.).

The Kazakhs were well aware of the lack of Russian military forces on the Irtysh line: "And meanwhile, they declare (to the authorities – author), that there are few teams in your outposts and stations, and we will not look at you, and we will move to our side with our livestock and nomadic way of life". Therefore, they continued to drive their livestock unhindered in the area of the Semiyarsky outpost (below the Lebyazhensky outpost), including the territory from Grachevsk to the Podspusnaya stanitsa (34 versts from the Lebyazhensky outpost – author). In this regard,

S. Sobolev acknowledged the impossibility of herding the herds to the left bank due to the active resistance of the armed Kazakhs and the limited military contingent on the Irtysh line, and asked colonel K.E. Dehong to "increase the number of troops from Yamyshev and Lebyazhye, and send at least 100 or 200 men to drive the Kirghiz away" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 222 rev.–223).

In turn, colonel K.E. Dehong reported to the commander of the troops on the Siberian lines, brigadier I.I. Kraft, on November 27, 1754, about the dangerous approach of the Kazakhs to the Irtysh line and about the small number of commands in case of an armed rebuff: "According to the reports submitted to me by the outpost commanders, it means that the Kirghis-Kaysaks themselves are nomadic on this side to the borders. they have borders over to their own, and their herds have surpassed a considerable number, of which, according to the strength of my secrets, and to me, from your honor, orders from the outposts and stations of the command, depending on the number of people, they send... However, due to the lack of people, they cannot do this" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 221).

The Kazakh sultans not only allowed communities to cross the Irtysh River, but also reacted harshly to attempts to prevent the use of the rich Irtysh meadows. This is evidenced by the report of the commander in the Koryak outpost, captain von Traunberch, to colonel K.E. Dehong dated November 28, 1754, on the arrival of 60 armed Kazakhs from the Sultanmamet Sultan department, the foreman of the Kipchak ulus, demanding the immediate release of Kulebaku, the son of the Kazakh batyr Kulek, who was captured near one of the outposts: "This November 28th day at 4 p.m. Kirghis-Kaisakov arrived at the Koryakovsky outpost, for example, a man with an omnipresent mounted military arm with a gun, and others with spears and bows, and, having reached this outpost about a hundred yards away, they stopped. Of these, ten came to the knolls, and asked for a translator... Through whom I asked them: What kind of people are they, and why have they come? To which they told me with great severity that we were the Kirghis Kaisaks of the department of Ablai-Saltan, his elder brother Sultanmamet, and of them, the newcomer, the elder Babalen Izynalov, and they asked if you wanted to have war with us or peace, and why yesterday you took away one of the Kirghis from the herd, For whom the Sultan's foreman was announced, is very angry, and ordered you to declare: "Why did they take him without his knowledge?" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 253–254).

The Russian side replied that the Kazakh had been captured because there was Kazakh livestock on the right bank, accompanied by this herdsman. The circumstances of the capture of Kulebaka were described by the famous modern researcher A. I. Dobrosmyslov: "The commanders who were sent to remove them were again resisted by the Kirghiz. For example, the son of batyr Kulyak and his comrades engaged in a fight with the Cossacks and dragoons, causing the latter to be beaten "with many heads being broken and mutilated". However, when the commanders opened fire, the Kirghiz retreated across the Irtysh River. In other parts of the line, there were still several thousand Kirghiz, and it was not an easy task to gather them. Soon, however, batyr Kulyak's son was detained on the line, and he was punished by Neplyuev's order..." (Dobrosmyslov, 1900: 123–124).

The prisoner was held in the Yamyshevskaya fortress, but it was promised that the herdsman would be released soon. The authorities were afraid of escalating the situation, believing that Sultan Mamet's actions were being orchestrated by Sultan Abylai. At the same time, the Russians listed all the grievances inflicted by the Kazakhs on the right bank of the Irtysh, including attacks on the Barabins who had accepted Russian citizenship. The Kazakh side claimed that the thieves were not from their uluses and that they did not have any captive Barabins. Moreover, they pledged to return the prisoners if any of the Russian representatives went with them to look for them. They also asked to replace the Kazakh prisoner with a healthier one, as the prisoner was very ill. The Russian side warned the Kazakh representatives about the need to stop their unauthorized migrations and the consequences of disobedience: "I have also instructed them through this interpreter to refrain from herding their livestock in this area. If they continue to drive their cattle across the river, strong teams will be sent to catch them". The Kazakh side continued to argue that the horses were already grazing on the right bank, beyond Yamyshev and Zhelezinskaya Fortress (HOAR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 253–254).

However, the cases of Kazakhs being captured on the border line did not stop. On November 28, 1754, captain von Traunberch notified colonel K.E. Debong about the circumstances of the capture of 23 Kazakhs above and below the outpost (one of whom was from the Kypchak volost of Sultanmamat Sultan). On November 26, the dragoons who had been sent to patrol the area near Chernoyarskaya stanitsa reported that they had seen Kirgis-Kaisak herds being driven from the steppe into the line. Therefore, the next day, a detachment was sent "with thirty men of dragoons and a kaptenarmus soldier (rank above corporal – auth.) Kolokolnikov" for the of these horse herding back to the steppe. Upon his return, Kolokolnikov reported that his detachment, having walked five versts from the outpost, found ten Kazakh horses inside the line, which had been driven into the steppe beyond the Irtysh River. Going further, they found twenty horses inside the line, which were also driven towards the steppe. Then they encountered another herd of twenty horses, whose herder fled into the steppe when the detachment approached. Near the village of Chernoyarskaya, Kolokolnikov encountered a herd of five hundred horses. Of the six people accompanying the herds, one was captured. According to the captive, whose name was Tarbak Kurmanov, he was from the "Kopchak volost of Ablai's brother Sultanmamet, and they were stationed with their yurts near the Irtysh River".

After questioning, he reported that they had moved their herds to this side of the Irtysh River due to a lack of fodder on the other side. At the same time, the teams of ensign Lavrov and Pereleshin arrived at the Koryakovsky outpost. Lavrov reported that they had captured three herdsmen and driven the livestock back across the Irtysh River. Pereleshin reported the capture of 20 Kazakhs, along with 25 horses, 25 saddles, 8 guns, 2 axes, and 20 knives. And they, gentlemen officers, departed with their commands on the instructions given to them" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 251–252). The next clash took place near the Chernoretsky outpost and is associated with the famous Kipchak warrior Koshkarbay. On November 28, 1754, the commander of the Chernoretsky outpost, captain G. Kartashov, reported to colonel K.E. Debong about the Kazakh herds of the Kipchak foreman Koshkarbai batyr being driven above and below the outpost: "This November 26th, a report to me from lieutenant-major Litvinov... announced that on the same day it was sent from the Chernoretsky outpost to the Chernoyarsk station at the first hour of the day. the passage of dragoons is provided from Chernoretsky outpost for eight versts on the local side of the Irtysh River by Kirghis-Kaisatsky herds...on the 27th, they were sent to patrol from Chernoyarsk station in the morning at the very first hour of the day to Chernoretsky outpost, it was provided that these Kirghis-Kaisatsky herds were driven to the local side at night by a very large number. So I took two corporals, a drummer, twenty-five dragoons, and ten men who had come with me from the Peshchansky camp, for a total of thirty-eight men, and went to the herds, which I saw on the eighth verst from the Chernoretsky outpost, with five thousand horses". When they saw the herds returning to the Irtysh River, 15 armed Kazakhs approached the troops "with the intention of starting a fight or shooting", but 13 of them were surrounded by dragoons. The Kazakhs claimed that they were "herding their herds to this side for food, as there is no grass on their side, and their leader is Kachkarbai, who fought against the Kalmyks and recently returned". After a while, "about twenty men with guns and lit fuses and hooks" arrived to help the Kazakhs. Litvinov was forced to send an additional force of 20 dragoons, who managed to drive most of the herds back across the Irtysh (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 255–256 rev.).

Officers from other fortresses also reported on the armed resistance and unauthorized nomadism of the Kazakhs on the right bank of the Irtysh River. For example, on November 29, 1754, captain von Traunberch reported to colonel K. E. Debong about the herds that had crossed the Irtysh River between the Koryakovsky outpost and the Podstepnaya stanitsa, as well as the armed resistance of the Kazakhs when they attempted to drive these herds away. From the report, it is evident that the patrols sent by lieutenant Matyunin discovered three Kazakh herds. Sent to intercept 20 dragoons with one corporal, they returned with nothing, since "... they drove into the line in the steppe at a distance of fifteen miles from the station in fifteen horse herds, plural, and due to the sparseness of that team and a very large number with those herds of Kyrgyz herds from there to the steppe beyond the Irtysh River. they could not, because when that team began to drive those herds into the steppe, the Kirghis attacked their team with a considerable fight and burning wicks and beat them away from those herds" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 259–260).

In the Middle Irtysh region, the border authorities faced a difficult situation, as they needed additional military forces to counter the Kazakhs, and armed conflicts were on the rise. There were more cases of Kazakhs crossing the Irtysh River without permission. This is clearly seen from the report of captain A. Pantsyrev to colonel K.E. Debong dated November 30, 1754, about the impossibility of outrunning many Kazakh herds that crossed between the village of Chernoe and the Dolonsky outpost without adding troops.: "It is absolutely impossible to drive (the herds), because there are a very large number of them located along the entire Irtysh line, both along the steppe and to the forest. And it is from the half of the Chernavsky station to the half of the Dolonsky outpost. And I have seen that a great number of people are coming to the forest with their carts and livestock. And now, a great number of people from the Kirghiz army are coming to the Russian side from the Irtysh River, and others are coming from the Kalmyks and driving the Kalmyk captives. Therefore, I have found their elders, and I have told them that they are doing something against our decrees and are driving their livestock to our Russian side" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 287).

It should be noted that the process of providing pastures for Kazakh communities took place against the backdrop of the ongoing Kazakh-Dzungar confrontation, and the creation of a military line added additional difficulties for the militia, but did not pose a significant obstacle to military campaigns in Dzungaria.

At the same time, captain A. Pantsyrev reported on the impossibility of evicting unauthorized migrants with herds: "For the sake of your honor, I inform you in my submission that it is impossible to drive a small team away" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 287 rev.–288). At the same time, he presumably reasoned how many troops would be needed to round up cattle and Kazakhs in a thousand people: "At least a thousand more people are needed for this", emphasizing that the Kazakhs had bad intentions towards Russia: "And it seems that they have an evil intention towards our Russia. And she would not have come to gamble and caused any damage to Her imperial Majesty and complaints" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 288).

Obviously, the Russian authorities did not trust the statements of the Kazakh elders that "... if we keep herds beyond the Irtysh River, then our herds and we ourselves will all die...", considering the threats against Russia to be real: "... and if you drive the herds (back), then-you have to keep the war with us, and we will not yield to you" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 287–287 rev.).

Despite the forced eviction of Kazakhs with herds, they arrived again and again: And although and we drive the herds, then the next day and drive them again. And the state dragoon horses have already broken down along the current dilapidated path. I am still trying my best to drive them away. According to the Kalmyks, they are talking about how the Kalmyk leader Debacha (Davatsi) was killed, and the rest of the Kalmyk army went with Ablay-Sultan to finish the job (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 288).

Soon, the military reported that they were unable to evict the Kazakhs and their herds from the right bank of the Irtysh River, and that there were even battles taking place. For example, on November 29, 1754, captain G. Kartashov reported to colonel K. E. Debong that "up to three hundred Kirghiz-Kaisak horses had been driven across the Irtysh River to the local side". In this regard, sergeant-major Posevyev was sent from the village of Peshchana with a detachment of 33 men to drive the Kazakh herds away. Numerous herds, accompanied by twenty or more Kazakhs, were discovered approximately 25 versts from the Chernoretsky outpost. The attempt to drive the nomads out was met with serious resistance, as "fifty or more Kyrgyz men came running from across the Irtysh River, and they surrounded Posevyev and his men with their ukryuks (a pole with a lasso at the end for catching grazing animals) and drekoly (stakes) and began to beat the men and horses with them".

The situation was getting worse, and it was impossible for Posevyev's detachment to resist the large number of people. One of them, a Kirghiz-Kaisak, pulled out a knife and threw himself at the tsar's horse, on which a dragoon was riding, trying to stab it with the knife, but he was prevented from doing so. For this reason, he, sergeant-major Possev, was forced to retreat from them and retreat with his command to the lighthouse for protection near the hut in the prison. And these Kirghizmen chased him all the way to the lighthouse, beat him, and even fired their gun once, but they did not hit anyone.

And when they arrived at the lighthouse, they all went their separate ways, and when he, Posevyev, sent word from the Chernoretsky outpost, he was sent a team of fifteen men to help him. With this team, Posevyev returned to the same herds. The herds were driven across the Irtysh River, and the Kirghiz were no longer visible at that time (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 278–278 rev.). It was also reported that "... at every herd that is close to the road, there are Kirghiz-Kaisaks, up to thirty or forty of them, with guns and clubs. There are up to three hundred or more Kirghiz-Kaisaks in these herds" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 279–279 rev.).

Such mass crossings of the Irtysh by the Kazakhs clearly exhausted the military on the line, as Posseviev did not fail to mention: "And the tsar's horses are already exhausted from such clean riding and herding of the Kirghiz-Kaisak herds" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 278–280 rev.).

The increased resistance from the Siberian authorities, which prevented the Kazakhs from accessing the Irtysh meadows, forced the sultans to take extreme measures. colonel K.E. Dehong from the Yamyshevskaya fortress, in a report dated December 3, 1754, informed the commander of the troops on the Siberian lines, brigadier I.I. Kraft, that Sultanmamet Sultan had even threatened to declare war (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 285–286 rev.).

The seriousness of Sultanmamet's statements is evidenced by the fact that a few days later there was a major armed clash in the area of the Koryak outpost, which was reported to brigadier I. Kraft on December 7, 1754: "... upon arrival at the fourth outpost, called Chernoretskaya, according to captain von Tronberh to those who were there, in the outposts and stations, to the posters about the precautions of the attack on the Koryakovsky outpost by the enemy military hand of the Kirghiz thieves, one hundred and forty people, with whom gunfire took place, by whom the enemy, who sent the same report to the command of the Lutsk regiment, took one dragoon, who was released from them by their foreman. Yes, the same Kirghiz-Kaisaks, as he could hear, twenty-four people were captured by a party sent to the local line, and he did not know where they were located" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 225).

Due to the escalating situation, the leadership of Western Siberia decided to take measures to reduce conflict in the region. On December 18, 1754, brigadiers I.I. Kraft and Ya.S. Pavlutsky reported on reports sent from colonel K.E. Dehong about Kazakhs migrating to the right bank of the Irtysh with herds and about armed clashes between the military and them: "They ordered the herds to be driven to the left bank in every possible way, while treating the Kirghiz-Kaysaks kindly, and the first fights were not to begin; peasants are temporarily prohibited from going to the fields on the Irtysh line" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 262–262 rev.).

The authorities' decision to "treat the Kazakhs kindly" did not solve the main land issue, so the mass migration of armed Kazakhs with their herds to the right bank of the Irtysh River did not stop. This created a serious and explosive situation that could no longer be resolved with the available resources. This can be seen from the above-mentioned report of brigadiers I.I. Kraft and J.S. Pavlutsky dated December 18, 1754: "He sent twenty three men, who were captured by those sent from him, colonel Dehong, and from him, captain von Traunberch, to capture the Kirghis herds by teams of Kirghis-kaysaks... to the Koryak outpost with an armed hand with guns, with spears and Kirghiz men came with bows (and it means their number in the original report) and asked for their man, who had been captured by those teams and their villages...sent from Chernoyarsk to stanza with letters with one dragoon and a Cossack dragoon Mikhailov reported to , the – before reaching the Koryakovo outpost, about six versts they were met by a meeting sixty Kirghiz-Kaysak people" The Kazakhs did not calm down even after the words of persuasion, "You say you are my subjects, but you are threatening me. If you continue to play such pranks, you will be treated according to military regulations. In addition, if the herds are to be driven across the river in the future, they will be ordered to be driven away" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 262 rev.).

However, the border officials also identified another reason why the Kazakhs were trying to cross to the right bank of the Irtysh River: they were doing so to protect their livestock and families from the advancing Dzungars. By the way, at the Novoishimskaya line, at that time, Abylai also received a refusal to such a request: "They are making a mistake by closing themselves in our side from the Kalmyks, with whom they have disagreements" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 270).

And this refusal served as a reason for the cooling of relations between Sultan Abylai and the Russian authorities.

The main initiator of the migrations was Sultannamet, who represented the interests of his subjects, who were under the threat of a Dzungar attack and did not have enough pasture for their numerous livestock or the strength to defend themselves against the advancing enemy. Moreover, the documents show that Sultannamet coordinated his actions with Abylai: "And besides, the elder Saltamamet, who was Ablay-Saltan's brother, said that if their herds were to be driven away in the future, they would not let anyone out of the fortresses, and they would burn all the hay with fire, and they would not give them water from the Irtysh River" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 273).

Abylai's tactics, aimed at isolating fortresses in the event of captives or forcible cattle herding, were also used by Sultanmamet: "About forty people came from behind and from the sides of the Irtysh River, and there were about a hundred of them with guns, and they asked him, because he knew their language, why the Russians were taking the Kirghiz. And he declared that he did not know, for he was not of that fortress. Meanwhile, two men with sabers and several with spears and stabs were rushing at those Kirghisians, mending the example and saying, if you continue to catch and take them away, then they too will grab and take them away, and they will not let you get out of the fortress for water, and they will take you to themselves" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 273).

Another armed conflict, which ended in bloodshed, occurred in the area of the Chernoyarsk stanitsa: "And when following the Chernoyarsk stanitsa, ten versts away, they attacked him with a command of up to seventy Kirghis-Kaysaks or more with staves, under which there were guns, spears, and bows. And at the same time they struck the dragoon and the Cossack on the head, and bled them to death, and the Cossack corporal on the hand, and knocked the guns out of their hands. Why, seeing so many of them against his command, and the fight, so as not to excite his command, he ordered them to fire three guns, and they fired. They galloped away" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 273).

In order to somehow stop the mass migration and conflicts between the Kazakhs and the Barabins and local peasants, the Russian military was ordered to carry out the following: "... in the vicinity of the nomads, send messengers to their elders... with verbal and written announcements, so that they would move further into the steppe and drive away their herds, and would not come again... And during that dispatch of the command to them, no offense or bitterness should be inflicted on them in order to avoid further claims from their owner, but they should be treated with decent kindness, which the commanders should firmly confirm with a fine... If they do not listen to that and will not look at that, and they will provide their self-indulgence and repugnant actions in driving horses and cattle, or they will be found at fortresses and outposts with an armed hand, in this case, firstly, because they are verbally satisfied with the reasons on the basis of decrees with affection, so that they refrain from repairing, because they are from the local side according to their fates, what concerns, If they do not refrain from their evil intentions and persist in their aggression, they should be treated as enemies in accordance with the laws and regulations. But first of all, on our part, do not attack them with an armed hand and do not conceive, depending on their treatment" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 274 rev.).

For his part, in order to resolve conflicts, Sultanmamet Sultan decided to switch to peaceful methods and He began to convince the leadership of the Siberian lines and the heads of military fortresses of the need to allow Kazakhs to roam on the right bank of the Irtysh. In a letter dated December 31, 1754, to brigadier I.I. Kraft, the Sultan reported that his Kazakhs were not involved in the robbery of the Barabins, and asked for permission to move their herds to the right bank (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 373). In the future, in order to prevent the Kazakhs from crossing to the right bank of the Irtysh, the Russian side was ordered to strengthen its teams during the beginning of winter migrations and "force them to stay" (Collection, 1898: 45).

The fears of the Tsarist authorities had serious grounds. Therefore, in connection with the previous cases of armed clashes, on January 31, 1755, a decree of the Military Collegium was issued, signed by Empress Elizabeth Petrovna and addressed to Orenburg governor I.I. Neplyuev, on the exclusion of Kazakhs from the right bank of the Irtysh and on their expulsion from the right bank to the steppe side: "On the multiplication of the Irtysh line to suppress the above-mentioned

Kirghis-Kaysak an impudent act of the enemy, and the utmost caution of the commands, and about not allowing them, and other steppe people, as well as cattle and horses, to enter the local territory, and about their exile to the steppe side, and so on, to act now according to the above-announced definition made by brigadiers Croft and Pavlutsky. And at the same time, the commanders stationed at the outposts are to be strongly reminded, and they are to be ordered to prevent the Kirghiz-Kaisaks from reaching the outposts, and to take extreme care and strong and unwavering precautions, as military regulations and decrees command. And for that purpose, at the request of the said brigadier Croft, four hundred Cossacks, equipped with all necessary clothing and weapons, shall be prepared and kept in readiness and in all proper condition, and when the brigadier demands them, they shall be ordered to march at once. These decrees were sent to lieutenant general and Siberian governor Myatlev, brigadiers Kroft and Pavlutsky, and to the Siberian Provincial Office" (SAOR. F. 3. Inv. 1. C. 37. P. 24 rev.–25).

On March 6, 1755, a new imperial decree was issued by the Collegium of Foreign Affairs to brigadier I.I. Kraft, the commander of the troops on the Siberian lines, prohibiting the Kazakhs from migrating to the right side of the Irtysh River, and requiring further instructions from the Orenburg governor, I.I. Neplyuev. The presence of the Russian Empire in the Irtysh region was threatened by Sultanmamet Sultan, who fought the Dzungars with varying success: "But even after that, the herds were still being moved to the local side of the Irtysh River, and the Kirghiz-Kassak passes were not being reduced. It was impossible to drive them away, as there were a great number of them along the entire Irtysh line. And besides, many Kirgis-Kassaks with their cattle are coming from the other side of the Irtysh River. Among them are those who were at the battle with the Kalmyks, and they are bringing their captives with them. And although the officers sent with the teams to drive the said Kirgis-Kassak herds were forbidden by their Kirgis-Kassak elders not to drive their herds to this side, they imagine that their herds will die of starvation on the other side of the Irtysh River. And as colonel Debong knows, the Kirgis are driving their herds to protect them from the Zengirs, with whom they have a disagreement. And Ablay-Soltanov's brother, Soltan Mamet, threatened that if their herds were still being driven away, they would not let anyone out of the fortress, and they would burn all the hay and deny them water from the Irtysh. Therefore, colonel Debong requested instructions from you on how to deal with such nomadic Kirghis-Kasaks, as well as to add more troops, stating that there were few people at the stations and fortresses, which made it difficult to defend against the Kirghis in battle (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 29 rev.–30).

Due to the fact that the military fortresses of the Irtysh Line were threatened by attacks from both the Dzungars and the Kazakhs, new military forces were deployed there. Most of the teams were sent to strengthen the defense of the Yamyshevskaya fortress: "And place them (the teams) in the fortresses: two hundred in the Yamyshevskaya fortress, which is the main fortress in the middle of the line, and one hundred each in the Semipalatinsk, Ustkamenogorsk, Zhelezinsk, and Omsk fortresses. Which command, as soon as it is known or seen, will be used to stop the Kyrgyz and Zengor Kalmyks from crossing the border. Therefore, it is impossible and dangerous to increase the number of my command consisting of five dragoon regiments and command infantry and irregular Cossacks along all those lines, so that the fortresses and outposts would not remain deserted" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 254–255 rev.).

Despite the forceful displacement of the Kazakhs from the right bank of the Irtysh, the situation repeated itself in the summer of 1755, when Sultanmamet and his Kazakh subjects "crossed over to the Russian side with wagons from Yamyshev up to the Semipalatinsk fortress, and a considerable number of Kyrgyz with wagons and cattle did not leave, stealing and joining the Russian army. into battle with the troops when attempts are made to remove them" (Collection of Laws, 1898: 43).

Meanwhile, new royal prohibitive decrees appeared one after another, and first of all they concerned Sultanmammet and his subjects, who roamed from Omsk to Semipalatinsk fortresses. Thus, by decree of August 21, 1755, brigadier I.I. Kraft was instructed to prevent the Kazakhs from migrating to the right side of the Irtysh River, as Abylai Sultan and his army, having successfully attacked the Dzungars, were rumored to be planning an attack on the border fortresses: "About the Zengor subjects who escaped from the Kirghiz-Kassack captivity, one of them named Menlik

Polotov, and another woman named Bichigan, who testified about Ablay-Sultan's campaign against the Zengors with ten thousand Kirghiz soldiers, and about the rumors that many Kirghiz were planning to attack Russian settlements, fortresses, and outposts next year. And both of those Zengor captives wished to convert to the Orthodox faith of the Greek-Russian confession" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 139 rev.–140).

To this end, the Russian side took the necessary measures to ensure the security of its borders, including the preparation of additional forces from peasants and Cossacks from various Siberian cities for possible military clashes and their prevention: "In response to the rumor of a Kirghiz attack on local dwellings, the Siberian Provincial Office requested that the Cossacks, with their officers and equipment, as well as their horses, be in good condition. colonel Debong's request was to immediately send them to the Irtysh Line, especially from nearby locations such as Tara, Tomsk, Kuznetsk, Yeniseysk, and Tobolsk. That is why the Siberian Provincial Office has determined to keep them in good order and ready for the march, and not to take them away from their homes. In their spare time, the Cossacks living near the border lines are trained in military exercises, especially in quick loading and shooting with rifles" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 140 rev.–141). These concerns were apparently based on the fact that Abylai, representing the interests of the Irtysh-region Kazakhs, who were under the rule of his cousin, Sultan Sultanmamat, demanded the lifting of the established prohibitions: "Meanwhile, Abylai-Sultan sent a letter to the aforementioned colonel Debong in the Chagatai language, which was also sent with your report. And with that letter, he demanded... that they not be forbidden to roam along the Irtysh River" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 141 rev.).

In September 1755, tensions partially subsided, since the Kazakhs migrated from the Irtysh due to the natural disaster, and the need to send additional military forces in the area of the Yamyshevskaya fortress have disappeared (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 244 rev.).

A new stage of Kazakh military activity began with Sultan Abylai's success in battles against the Dzungars. The Russian Empire's College of Foreign Affairs, in a statement dated October 23, 1755, suggested that the Kazakhs might pose a threat to Russia: "The Middle Horde, having defeated the Zungars, committed acts of tyranny and captured many thousands of Zungars, becoming arrogant in its relations with the Russians" (Collection of Laws, 1898: 48).

Koshke Kemengerov, a well-known researcher of the history of Kazakhstan and a prominent figure in the Alash movement, wrote about the events of that period, including military conflicts (the book "Kazakh Tarikhynan" was published in Moscow in 1924): "In 1755, Kulek batyr, having crossed to the right bank of the Irtysh, got into a fight with Russian Cossacks. Among them were those who had their heads smashed in and their eyes gouged out. The College instructed the Kazakh elders to resolve this conflict. This fact indicates that the government was afraid of the Kazakhs and was unable to control them" (Kemengeruli, 2015: 27).

On November 11, 1755, a decree was issued from the Military College to Orenburg governor I.I. Neplyuev on the transfer of the Olonets Dragoon regiment from the Ishim line to the Irtysh Line, and from that to the Ishim Line of the Siberian garrison regiment: "On the transfer next spring from the new The Ishim line of the Olonetsky and Vologda army regiments: one to the Irtysh line, which is closer to that line, and in place of the other to a New Line, from those on the Irtysh line, the Siberian garrison regiment" (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 35. P. 387 rev.). According to a document dated December 17, 1756, the Military Collegium was aware of the difficult situation on the border after the defeat of the Dzungars: "The Middle Horde successfully repelled the Mongol (Dzungar) attack, and as a result, Russian fortresses and outposts were in danger from the Kirghiz attack" (Collection of Laws, 1898: 52).

It should be noted that Abylai did not remain "in debt" to the tsarist administration for a long time for refusing to let his subjects into the residential area: for example, in 1757, together with batyr Koshkarbai from the Kulan-Kipchak clan, he invaded the Altai and took away "many captured telenguts" (Altai: historico-statistical collection, 1890: 9).

Sometimes Sultans Abylai and Sultanmamet jointly appealed to the regional authorities with urgent requests to migrate to the right side of the Irtysh. This can be learned from their letter to major general I.I. von Weimarn, commander of the troops on the Siberian lines, dated June 6, 1760. As can

be seen from the date of the letter, the steppe nomads demanded a future crossing well in advance of the onset of winter: "And we humbly ask that when winter comes, you will allow us to cross the Irtysh River to the Russian side, and when spring comes, we will return to our own side. We will have a close and friendly relationship with each other. The commanders of the fortresses and outposts along the Irtysh line do not allow us to spend the winter on your side, and we are angry with them" (SAOR. F. 3. Inv. 1. C. 56. P. 135–136). This and other similar documents also indicate that the Russian authorities were opposed to the resettlement of Kazakhs on the right bank of the Irtysh, even temporarily, and that the previously imposed restrictions remained in place.

On June 6, 1760, a meeting and conversation took place in Omsk between major general I.I. von Weimarn and Zholbarys Sultan, Abylai's brother, who, among other things, requested permission for Sultanmamet and his subjects to cross to the right bank of the Irtysh River. However, the request was met with a traditional refusal, citing the dangers of steppe fires and the lack of fodder: "There is no fodder on the local side, but usually the grass in autumn falls out due to danger from steppe fires, so that sometimes fortresses could not burn from an accidental fire from the steppe, and besides, during their proximity to the sovereign's horses and hay in the meadows, it would not have burned, or their Kirghiz horses were not killed, and by virtue of the decree, it was forbidden to cross their herds to the local side of Kirghizia" (SAOR. F. 3. Inv. 1. C. 56. P. 143 rev.).

In subsequent years, attempts at unauthorized crossings became slightly fewer and mostly without armed collisions. The Kazakhs tried to use other methods of entering the "residential side", such as building their own houses on the right bank of the Irtysh River or on the left bank in the forbidden "ten-verst zone". At least in this way, they tried to return to the land of their ancestors, which was gradually being ceded to the Russian Empire. However, there were occasional conflicts between the Kazakhs and the Cossacks, resulting in the loss of lives. One such incident was reported by Abylai's nephew, Urus Sultan, in a letter to lieutenant general I.A. Dekolong dated July 7, 1773: "The Uvak volost's headman, Serkebay batyr, came to me..." He took a thousand Kirghiz with him to the fortress of Yamyshvskaya, and asked for 200 horses, two serfs, two camels, one armor, and one Turk for each of the five Kirghiz who had been killed. If they refused to give it, he said, they should give him ten Russian men alive" (Collection of Laws, 1898: 34). In general, the sultans, who were interested in maintaining peaceful relations with the linear administration, tried to take a balanced approach to resolving such conflicts (HAOR. F. 1. Inv. 1. C. 182. P. 123).

Thus, the events of the mid-1750s show the intensity of the relationship between the Kazakhs and the Russian authorities in the Irtysh border region. Russia's military presence was sometimes more pronounced than its civilizing influence. As more fortresses and cities were established, Kazakh pastures were reduced, and the Younger and Middle Zhuzes were now prohibited from crossing the Irtysh River. Abylai, while sending embassies to the Chinese emperor and the Turkish sultan, was even considering leaving the region (Khodarkovsky, 2019: 246).

The historical background of these events was influenced by a number of factors that affected the nature and dynamics of the relationship between the two parties. The construction of the Novoishimskaya (Gorky) line of military fortifications took place in 1752–1757, when the Kazakhs, led by Sultan Abylai, waged a stubborn and bloody war against the invading Dzungar and later Qing forces. During these years, the Tsarist government strengthened military defenses along the entire Kazakh-Russian border by relocating regular troops to these areas (Abuev, 2006: 167). At the same time, the fortification of the Irtysh Line, built in 1716–1720, continued. As a result, the tsarist regime was able to prevent the Kazakhs from returning to their traditional nomadic lands, and the vast territories of northern and northeastern Kazakhstan were now considered to be on the "inside". This led to a reduction in the Kazakh nomadic lands, which was not agreed upon with the Kazakh rulers, such as the sultans Abylai and Sultanmamat. In addition, the general situation was affected by another Bashkir uprising in 1754, which led to the migration of some Kazakhs to the east, and a hot, dry summer that threatened to cause widespread famine.

Russia's further advance into the territory of the Middle Zhuz, which had previously been partially controlled by the Dzungars, was accompanied by strict prohibitions on the Kazakhs' migration to the right bank. The new borderline, which effectively divided the Middle Zhuz into two

parts, prevented the Kazakhs from gathering military forces in strategic locations and effectively resisting the regular Dzungar invasions. But the tsarist regime, lacking sufficient forces to control the mobile and unpredictable nomads, chose this tactic, wary of having a military force in its rear, a well-armed army of thousands of horsemen, which could threaten the Russian presence. The Kazakh army indeed had extensive experience in military operations in wars with the Dzungars and Kyrgyz, and later with the Chinese (1756–1757) and the Volga Kalmyks (1771).

Nevertheless, the events discussed were among the last examples of a noticeable deterioration in relations in the Irtysh region. Later, both sides would choose a predominantly peaceful approach, leading the Kazakhs to accept partial access to winter pastures and, starting in 1771, regular access on a regular basis, subject to certain conditions and the transfer of amanats. The choice and implementation of such a policy of good-neighborliness with the fortress commanders and regional authorities by Abylai and his supporters was not accidental, but was determined by the urgent need to graze herds in the winter on the right bank of the Irtysh River. This was the only way to save the numerous livestock and try to return the Kazakhs to their lands.

Conclusion

The need to return the Kazakhs' traditional nomadic lands to the right bank of the Irtysh River in the mid-1750s was driven by the internal needs of the nomadic society. The weakening of the Dzungar Khanate following a series of military defeats and internal crises created favorable conditions for the Kazakh zhuzes to regain control over their ancestral lands, which had been lost in previous decades due to prolonged military conflicts. The right bank of the Irtysh River was of particular importance not only as a strategic territory, but also as a vital area for traditional nomadic farming.

However, the Dzungar threat was replaced by new challenges related to the growing influence of Russia and the Qing Empire, who sought to establish a foothold in the region. This required the Kazakh rulers to adopt a flexible policy that combined military action with diplomatic measures.

Sultans Abylai and Sultannamet were key figures who focused on returning to their traditional nomadic lands and protecting the interests of their subjects. Abylai's and his supporters' policies were characterized by pragmatism, combining military pressure with diplomatic negotiations. Numerous reports from military officials indicate that the Kazakhs actively resisted attempts to restrict their movements, and armed clashes were widespread.

Recognizing the military strength of the steppe nomads and the potential for escalating conflict, the Russian administration sought to balance a policy of strict control with temporary concessions. In an effort to strengthen its border lines, it prevented the resettlement of Kazakhs, which led to numerous armed conflicts. However, these events also demonstrated the resilience and adaptability of Kazakh society, as well as Abylai's strategic role in maintaining the unity and security of the Khanate.

Archival materials show that the migrations to the right bank of the Irtysh River were not only economic, but also strategic. They allowed the Kazakhs to restore their economic system, protect their livestock, and strengthen their position in the region. The construction of military lines and restrictions on migrations objectively contributed to the narrowing of the nomadic space and the escalation of relations.

These events demonstrate the high level of tension in border interactions, where economic interests were closely intertwined with military and political objectives. Ultimately, it was the need to preserve pastures and protect the population that determined the policies of the Kazakh sultans, and it also became the basis for building more sustainable, albeit challenging, forms of interaction with the Russian Empire.

Sources

HAOR — The Historical Archive of the Omsk Region

SAOR — State Archives of the Orenburg Region. Orenburg, Russian Federation

Источники

ИА ОО — Исторический архив Омской области

ООМА — Орынбор облысының мемлекеттік архиві Орынбор қ., Ресей Федерациясы

References

- Abuev, 2006 — *Abuev K.K.* Han Abylai i egovremja [Khan Abylai and his time]. Astana: Elorda, 2006. 304 p. (In Russ.)
- Altai, 1890 — *Altai: istoriko-statisticheskii sbornik po voprosam ekonomicheskogo i grazhdanskogo razvitiya Altaiskogo Gornogo okruga* [Altai: Historical-Statistical Collection on Economic and Civil Development Issues of the Altai Mining District] / Ed. by P.A. Golubev. Tomsk: Tipo-litografiya Mikhailova i Makushina, 1890. 436 p. (In Russ.).
- Bartold, 1963 — *Bartold V.V.* Ocherk istorii Semirech'ya [Essay on the History of Semirechye]. Vol. 2. M.: Nauka, 1963. 400 p. (In Russ.).
- Dobrosmyslov, 1902 — *Dobrosmyslov A.I.* Turgayskaya oblast. Istoricheskiy ocherk [Turgai region. Historical sketch]. Tver: Printing house of N.M. Radionov, 1902. 524 p. (In Russ.).
- Isin, Kabul'dinov, 2000 — *Isin M.E., Kabul'dinov Z.E.* Sultany Sultanbet i Urus –vidnye gosudarstvennye deyateli Kazakhskogo khanstva [Sultans Sultanbet and Urus –Prominent Statesmen of the Kazakh Khanate] // *Uchenye zapiski Pavlodarskogo gosudarstvennogo universiteta im. S. Toraigyrova*, 2000. No. 1. Pp. 58–63. (In Russ.).
- Isin, Kabul'dinov, 2001 — *Isin M.E., Kabul'dinov Z.E.* Rol' Sultanbeta i ego potomkov v otstaivanii pravoberezh'ya Irtysha (vtoraya polovina XVIII –nachalo XIX vv.) [The Role of Sultanbet and His Descendants in Defending the Right Bank of the Irtysh (Second Half of the 18th –Early 19th Centuries)]. *Bulletin of the S. Toraigyrov Pavlodar State University*, 2001. No. 1. Pp. 69–81. (In Russ.).
- Kemengeruly, 2015 — *Kemengeruly Q.* Qazaq tarihyan [From the History of the Kazakhs]. Astana: L.N. Gumilyov Printing House, 2015. 324 p. [In Kaz.].
- Khodarkovsky, 2004 — *Khodarkovsky M.* Stepnye rubezhi Rossii. Kak sozdavalas' kolonial'naja imperiya. 1500–1800. [Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800.]. M.: NLO, 2019. 352 p. (In Russ.).
- Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kazakh or Kirghiz-Kaisak Hordes and Steppes]. Almaty: Sanat, 1996. 300 p. (In Russ.).
- Miller, 1941 — *Miller G.F.* Istoriya Sibiri [History of Siberia]. M.-L., 1941. 600 p. (In Russ.).
- Moiseev, 1991 — *Moiseev V.A.* Dzhungarskoe khanstvo i kazakhi (XVII–XVIII vv.) [The Dzungar Khanate and the Kazakhs (17th–18th Centuries)]. Alma-Ata: Gyl'm, 1991. 360 p. (In Russ.).
- Sbornik uzakonenii, 1898 — *Sbornik uzakonenii o kirgizakh stepnykh oblastei. 1730–1898* [Collection of Laws on the Kyrgyz of the Steppe Regions. 1730–1898] / Comp. by State Counsellor of the Turgai Regional Administration I.I. Kraft. Orenburg: Tipo-lit. P.N. Zharinova, 1898. 870 p. (In Russ.).
- Suleimenov, Moiseev, 1988 — *Suleimenov R.B., Moiseev V.A.* Iz istorii Kazakhstana XVIII veka (o vneshnei i vnutrennei politike Abilaia) [From the History of Kazakhstan in the 18th Century (on the Foreign and Domestic Policy of Abylai)]. Alma-Ata: Nauka, 1988. 144 p. (In Russ.).
- Fisher, 1774 — *Fisher I.R.* Sibirskaya istoriya [Siberian History]. SPb., 1774. 420 p. (In Russ.).
- Zlatkin, 1983 — *Zlatkin I.Ya.* Istoriya Dzhungarskogo khanstva [History of the Dzungar Khanate]. M.: Nauka, 1983. 345 p. (In Russ.).

Литература

- Абуев, 2006 — *Абуев К.* Хан Абылай и его время. Астана: Елорда, 2006. 304 с.
- Алтай, 1890 — *Алтай: историко-статистический сборник по вопросам экономического и гражданского развития Алтайского Горного округа* / Под ред. П.А. Голубева. Томск: Типо-литография Михайлова и Макушина, 1890. 436 с.
- Бартольд, 1963 — *Бартольд В.В.* Очерк истории Семиречья. Т. 2. М.: Наука, 1963. 400 с.
- Добросмыслов, 1902 — *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Тверь: Типография Н.М. Радинова, 1902. 524 с.
- Златкин, 1983 — *Златкин И.Я.* История джунгарского ханства. М.: Наука, 1983. 345 с.
- Исин, Кабульдинов, 2000 — *Исин М.Е., Кабульдинов З.Е.* Султаны Султанбет и Урус – видные государственные деятели Казахского ханства // *Ученые записки Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова*. 2000. № 1. С. 58–63.
- Исин, Кабульдинов, 2001 — *Исин М.Е., Кабульдинов З.Е.* Роль Султанбета и его потомков в отстаивании правобережья Иртыша (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) // *Вестник Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова*. 2001. № 1. С. 69–81.
- Кемеңгерұлы, 2015 — *Кемеңгерұлы Қ.* Қазақ тарихынан. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы типографиясы, 2015. 324 б.

- Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. 300 с.
- Миллер, 1941 — *Миллер Г.Ф.* История Сибири. М. – Л., 1941. 600 с.
- Моисеев, 1991 — *Моисеев В.А.* Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. 360 с.
- Сборник узаконений, 1898 — Сборник узаконений о киргизах степных областей. 1730–1898 / Сост. ст. советник Тург. обл. правл. И.И. Крафт. Оренбург: Типо-лит. П.Н. Жаринова, 1898. 870 с.
- Сулейменов, Моисеев, 1988 — Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата: Наука, 1988. 144 с.
- Фишер, 1774 — Фишер И.Р. Сибирская история. Санкт-Петербург, 1774. 420 с.
- Ходарковский, 2019 — Ходарковский М. Степные рубежи России. Как создавалась колониальная империя. 1500–1800. М.: НЛО, 2019. 352 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1326-1342, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1326-1342

HISTORY OF POLITICAL REPRESSIONS: THE FATES OF INDIVIDUALS IN SOUTH KAZAKHSTAN

Aitimbaev Askat^{1}, Sandybayeva Akmaral²*

¹Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
(29, Bekzat Sattarkhanov Ave., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
PhD student

*Correspondent author

 <https://orcid.org/0009-0007-6347-5889>. E-mail: a.aytimbaev@ayu.edu.kz

²International University of Tourism and Hospitality
(14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

© Valikhanov IHE, 2025

© Aitimbaev A., Sandybayeva A., 2025

Abstract. *Introduction* The article examines the problem of political repression in the period of Soviet Kazakhstan, in particular, the consequences of repressive policies in the southern regions of the country. The article analyzes the fate of unjustly convicted persons, touches upon fabricated criminal cases and interrogation protocols of citizens who became victims of Stalinist terror. Special attention is paid to uncovering the tragedy of repression based on archival documents stored in regional, national and foreign archives, many of which previously remained classified. *Goals and objectives:* to analyze the fate of victims of political repression in Southern Kazakhstan and identify the features of the functioning of the Soviet repressive system in the region. The materials of the State Archive of the Socio-political History of the Turkestan region are used as the main sources. In addition, the publications of the Soviet press devoted to the South Kazakhstan intelligentsia, preserved in the rare fund of the National Library of the Republic of Kazakhstan, as well as comparative data from national and foreign archives, are involved. The methodological basis of the research is based on the principles of historicism, comparative-analytical and source-based methods. *Results.* It has been established that, despite the fame of a number of figures, their fates have not yet received proper scientific understanding. The repressive cases of such personalities as B. Yerzhanov, executive secretary of the South Kazakhstan Regional Executive Committee, A. Askarov, head of the political education department of the Shymkent district Department of Public Education, and A. Belimenko is the director of the Shymkent Chemical and Pharmaceutical Plant, as well as other representatives of the South Kazakhstan intelligentsia. The facts of illegal actions of the People's Commissariat of Internal Affairs are revealed, the mechanisms of implementing the repressive policy are shown. *Conclusion.* The study demonstrates that political repression in the southern regions of Kazakhstan was systemic and affected a wide range of representatives of the local intelligentsia and managers. The introduction of archival materials into scientific circulation makes it possible not only to restore historical justice to the victims, but also to deepen understanding of the repressive mechanisms of the Soviet government as a whole.

Keywords: Political repression, southern region, personal destinies, press materials, archival documents

For citation: Aitimbaev A., Sandybayeva A. History of political repressions: the fates of individuals in South Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1326–1342. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1326-1342

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ: ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ТҰЛҒАЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ

Айтимбаев Асқат Тореханович^{1*}, Сандыбаева Акмарал Даировна²

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Саттарханов даңғ., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0009-0007-6347-5889>. E-mail: a.aytimbaev@ayu.edu.kz

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(14В-үй, Рабия Бегім көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

© Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Айтимбаев А.Т., Сандыбаева А.Д., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Кеңестік Қазақстан кезеңіндегі саяси қуғын-сүргін мәселесі, атап айтқанда, елдің оңтүстік өңірлеріндегі қуғын-сүргін саясатының салдары қарастырылады. Әділетсіз сотталған адамдардың тағдыры талданады, жалған қылмыстық істер және сталиндік террордың құрбаны болған азаматтардан жауап алу хаттамалары қозғалады. Аймақтық, республикалық және шетелдік архивтерде сақталған архивтік құжаттар негізінде қуғын-сүргін трагедиясын ашуға ерекше назар аударылды, олардың көпшілігі бұрын құпия болып қала берді. *Зерттеудің мақсаты* – оңтүстік Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының тағдырын талдау және аймақтағы кеңестік қуғын-сүргін жүйесінің жұмыс істеу ерекшеліктерін анықтау. *Зерттеу әдістері мен материалдары.* Негізгі деректер ретінде Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архивінің материалдары пайдаланылды. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталған Оңтүстік Қазақстан зиялыларына арналған кеңестік баспасөз басылымдары, сондай-ақ республикалық және шетелдік мұрағаттардың деректері тартылды. Зерттеудің әдіснамалық негізі тарихилық принциптері, салыстырмалы-аналитикалық және деректанулық әдістері құрайды. *Нәтижелер.* Бірқатар қайраткерлердің атақ-даңқына қарамастан, олардың тағдырлары әлі күнге дейін тиісті ғылыми түсінікке ие болмағаны анықталды. Оңтүстік Қазақстан облыстық атқару комитетінің жауапты хатшысы Б. Ержанов, Шымкент қаласы уездік халыққа білім беру басқармасының саяси ағарту бөлімінің меңгерушісі Ә.Асқаров сияқты тұлғалардың репрессиялық істері егжей-тегжей зерттелді. Белименко – Шымкент химия-фармацевтика зауытының директоры, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстан зиялыларының басқа да өкілдері. НКВД органдарының заңсыз әрекеттерінің фактілері анықталды, репрессиялық саясатты іске асыру тетіктері көрсетілді. *Қорытынды.* Зерттеу Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі саяси қуғын-сүргін жүйелі сипатта болғанын және жергілікті зиялы қауым өкілдері мен басқарушылардың кең ауқымына әсер еткенін көрсетеді. Архив материалдарының ғылыми айналымына зардап шеккендерге қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіріп қана қоймай, жалпы Кеңес өкіметінің репрессиялық тетіктерін түсінуді тереңдетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Саяси қуғын-сүргін, Оңтүстік өңірі, тұлғалар тағдыры, баспасөз материалдары, мұрағат құжаттары

Дәйексөз үшін: Айтимбаев А.Т., Сандыбаева А.Д. Саяси қуғын-сүргін тарихы: Оңтүстік Қазақстан тұлғаларының тағдыры // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1326–1342 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1326-1342

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ: СУДЬБЫ ЛИЧНОСТЕЙ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Айтимбаев Аска́т Торе́ханович^{1}, Сандыбаева Акмарал Даировна²*

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (д. 29, просп. Бекзат Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0009-0007-6347-5889>. E-mail: a.aytimbaev@ayu.edu.kz

²Международный университет туризма и гостеприимства (д. 14В, ул. Рабия Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1244-3610>. E-mail: a.sandybaeva@iuth.edu.kz

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Айтимбаев А.Т., Сандыбаева А.Д., 2025

Аннотация. *Введение* В статье рассматривается проблема политических репрессий в период Советского Казахстана, в частности, последствия репрессивной политики в южных регионах страны. Анализируются судьбы несправедливо осуждённых лиц, затрагиваются сфабрикованные уголовные дела и протоколы допросов граждан, ставших жертвами сталинского террора. Особое внимание уделено раскрытию трагедии репрессий на основе архивных документов, хранящихся в региональных, республиканских и зарубежных архивах, многие из которых ранее оставались засекреченными. *Цель исследования* – проанализировать судьбы жертв политических репрессий в Южном Казахстане и выявить особенности функционирования советской репрессивной системы в регионе. В качестве основных источников использованы материалы Государственного архива общественно-политической истории Туркестанской области. Кроме того, привлечены публикации советской прессы, посвящённые южноказахстанской интеллигенции, сохранившиеся в редком фонде Национальной библиотеки Республики Казахстан, а также сопоставительные данные республиканских и зарубежных архивов. Методологическую основу исследования составили принципы историзма, сравнительно-аналитический и источниковедческий методы. *Результаты.* Установлено, что, несмотря на известность ряда фигур, их судьбы до сих пор не получили должного научного осмысления. Подробно исследованы репрессивные дела таких личностей, как Б. Ержанов – ответственный секретарь Южно-Казахстанского облисполкома, А. Аскарлов – заведующий отделом политпросвещения уездного управления народного образования г. Шымкент, А. Белименко – директор Шымкентского химико-фармацевтического завода, а также других представителей южноказахстанской интеллигенции. Выявлены факты незаконных действий органов НКВД, показаны механизмы реализации репрессивной политики. *Заключение.* Исследование демонстрирует, что политические репрессии в южных регионах Казахстана носили системный характер и затронули широкий круг представителей местной интеллигенции и управленцев. Введение в научный оборот архивных материалов позволяет не только восстановить историческую справедливость в отношении пострадавших, но и углубить понимание репрессивных механизмов советской власти в целом.

Ключевые слова: Политические репрессии, южный регион, личные судьбы, материалы прессы, архивные документы

Для цитирования: Айтимбаев А., Сандыбаева А. История политических репрессий: судьбы личностей Южного Казахстана // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1326–1342. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1326-1342

Introduction

The Stalinist terror, political persecution, and repression of the Soviet period, as well as the fate of those who became victims of these events, represent an extremely significant topic that demands deep and comprehensive scholarly investigation. In fact, it is well known that the first wave of Stalinist terror began in the mid-1930s in Moscow, the center of the Union, with the persecution of the political elite holding high-ranking positions. As a result, around 40,000 individuals serving in leadership roles across various levels of the Soviet Union and its constituent republics were subjected to repression. This punitive campaign soon spread to our republic as well, where, during those years, many former members of the *Alash Orda* movement were prosecuted under fabricated charges in the so-called “Alash case.” A number of them were sentenced to death. During this process of unjust persecution of prominent national figures under false accusations, new ideological terms such as “Trotskyism,” “bourgeois nationalism,” and “espionage-diversionary activities” emerged in Soviet discourse, marking a transformation in the character of mass repression.

Between June 1937 and June 1938 alone, 1,284 individuals who held leadership positions in the republic were brought to trial, of whom 1,105 received the most severe punishment – execution. Among those labeled as “enemies of the people” were statesmen and public figures of the Kazakh SSR, artists, leading representatives of science and culture, journalists, poets, writers, and many others.

The majority of these extensive punitive operations were carried out by officers of the People's Commissariat of Internal Affairs (PCIA). Sanctions were issued for the arrest of nearly all high-ranking party and state officials, resulting in an ever-expanding scale of mass repression. What began with the confiscation and deportation of wealthy people evolved into a campaign to expose so-called “bourgeois nationalists,” which ultimately escalated into a full-fledged Great Terror.

Within this broader historical context, the southern regions of Kazakhstan also experienced the devastating consequences of political persecution. State and public figures, representatives of the educational and scientific spheres, and members of the local intelligent community were similarly branded as “enemies of the people” and suffered unjust punishment. Archival data indicate that thousands of individuals in the Turkestan, Shymkent, and Auliyeata regions fell victim to repression, among them prominent personalities who had contributed significantly to the social and political development of the country.

It should be noted that the issue of political repression against the inhabitants of southern Kazakhstan in the 1930s has not yet become a distinct subject of focused research among Kazakhstani historians. The analysis of newly uncovered archival materials highlights the growing relevance of this topic. Through examining the destinies and life paths of local people, one can uncover a more truthful and nuanced understanding of the historical realities of that era.

Therefore, a comprehensive study of the history of political repression in the southern regions, the restoration of the names of the innocently persecuted, and the scholarly examination of their life stories constitute an essential step toward restoring historical justice.

Materials and Methods

The primary sources for this study were materials from the State Archive of Socio-Political History of the Turkestan Region (SASPHTR) and the Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH). In particular, the protocols and case files found in Funds 16, 40, 121, 165, and 708 of the Turkestan Regional State Archive served as the main foundation for reconstructing the fates of South Kazakhstan’s intellectuals who suffered political repression and were unjustly accused.

In addition to archival documents, periodical press materials and personal memoirs were also utilized as supplementary sources.

Throughout the research process, both general scientific and specialized historical methods were applied. The historical-comparative method enabled the identification of distinctive features of repression across different periods, while the systematic analysis approach facilitated a comprehensive examination of the data. Furthermore, the method of textual analysis contributed to a deeper understanding of legal, social, and political documents related to repression.

The study adopted an interdisciplinary approach, combining archival evidence with historical-legal and historical-economic analysis. As a result, it became possible not only to trace the individual destinies of victims of political repression in the South Kazakhstan region but also to uncover the underlying socio-political mechanisms of Soviet power.

This article specifically focuses on examining Soviet-era political repression through the concrete case of the South Kazakhstan region. Guided by the principles of historicism, systematization, and objectivity, the research aims to explore repression at a regional level. Conceptually, political repression is treated not merely as the persecution of particular individuals but as a complex socio-political phenomenon that profoundly affected the broader structure and dynamics of society.

Discussion

The history of political repression in the Soviet Union during the 1930s remains one of the most relevant and intensively explored areas of contemporary scholarship. The repressive policies of the Soviet regime continue to attract scholarly attention, particularly with the gradual declassification and introduction into academic circulation of materials that had long been kept secret, most notably, the archival-investigative files of terror victims. The discovery of these new sources has underscored the need to generate fresh scholarly interpretations, prompting researchers to revisit and reassess the events of that tragic period.

Following Kazakhstan's independence, a new intellectual climate emerged, characterized by a reassessment of national history and a deeper engagement with the lived realities of the past. Yet, the political persecutions and violence-driven policies of the Stalinist system left indelible scars on collective memory. The authoritarian rule of the Communist Party and its rigid ideological framework have left many aspects of the history of repression in obscurity. Over the past three decades, Kazakh historians have made considerable progress in addressing this "blank page" of national history, but numerous "secret" and "top secret" archival cases remain inaccessible. This continued restriction highlights the enduring need to examine the uncharted mechanisms of the Soviet totalitarian system.

Research into the Stalinist political repressions in Kazakhstan gained momentum toward the end of the twentieth century, when new documentary sources became available. Foundational contributions were made by Kazakh scholars such as K. Nurpeisov (1995), M. Kozybaev (1991), M. Koigeldiev (2009), T. Omarbekov (1994), Q. Aldazhumanov, and Zh. Abylkozhin (Kozybaev, et al., 1992). Political repression functioned not only as an operational mechanism of the Soviet totalitarian system but also as a historical catastrophe that inflicted irreparable damage on the social structure of Kazakh society and on countless individual lives (Koigeldiyev, 2009).

In Russian historiography, one of the earliest and most influential analyses of the Great Purge appeared in L. Gordon and E. Klopov's book *What Was It? Reflections on the Preconditions and Consequences of What Happened to Us in the 1930s–1940s* (1989: 169–170). Gordon and Klopov argued that political repression was an intrinsic feature of the Stalinist regime, which could maintain stability only through pervasive fear. They contended that the main purpose of the 1930s–1940s persecutions was not merely to eliminate individuals but to suppress entire social groups. In doing so, the state sought to establish total control and eliminate all potential sources of opposition. The mechanisms of repression, they noted, reflected the fusion of party and punitive institutions (the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), the PCIA, and the Prosecutor's Office) into a centralized system. False accusations, extrajudicial "troika" verdicts, and

mass arrests became hallmarks of Stalin’s political technology, devastating human lives: countless people were executed, and survivors endured the horrors of labor camps, often returning only to face social exclusion as “unreliable elements” or “relatives of enemies of the people.”

The origins and operational mechanisms of mass repression have also been thoroughly investigated by foreign scholars. Works by R. Conquest (1991) and A. Applebaum (2006) highlight how Stalinist terror became a key instrument in consolidating and maintaining the totalitarian order. Similarly, Hiroaki Kuromiya’s *Voices of the Dead: Stalin’s Great Terror* (2007) focuses on the “mass operations” of 1937–1938, reconstructing the lives of ordinary Soviet citizens caught in the PCIA’s punitive apparatus. Kuromiya’s primary aim was to restore the biographies of individuals who did not belong to the political, intellectual, or cultural elite, ordinary people who, in fact, made up the majority of those condemned by “troikas.” Yet, as the author points out, their stories remain underexplored, largely due to limited access to primary sources.

American historian Wendy Z. Goldman, in *Terror and Democracy in the Age of Stalin* (2010), examined the political purges of 1937–1938 from a socio-economic perspective. According to Goldman, one of the underlying causes of mass repression lay in the economic crises of the early Five-Year Plans. These crises, resulting from inconsistencies in industrialization policy, intensified social tensions and contributed to the regime’s reliance on coercive mechanisms to manage instability.

Despite significant scholarly advances, the topic of Soviet political repression still demands further systematic and objective inquiry. Its comprehensive understanding depends heavily on the full declassification and scholarly integration of archival materials that have remained hidden for decades.

In recent years, research on political repression and the tragedies of famine and deportation has gained state-level importance in Kazakhstan. This has led to the discovery and publication of previously inaccessible archival collections. A notable milestone was the establishment of the *State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions* by Presidential Decree on November 24, 2020. Through methodological initiatives, the Commission has generated substantial scholarly outcomes, including multi-volume documentary collections that substantiate historical evidence and provide researchers with extensive new data.

Within the broader Soviet context, the repressive processes in Kazakhstan were closely linked to the party’s socio-economic and national policies and unfolded in distinct stages. Researcher Z. Saktaganova (2021) conducted an extensive analysis of the periods, socio-political consequences, and rehabilitation efforts related to political repression between the 1920s and 1980s. She emphasized that repression varied in form and scope across historical periods, affecting all social strata. Saktaganova also noted that, despite ongoing efforts, the issue of rehabilitation remains incompletely resolved, necessitating continued scholarly attention (Saktaganova, 2021: 136–144). In her classification, nine major stages of repression in Kazakhstan are identified, each representing large-scale campaigns not targeted solely at individuals but encompassing entire social, intellectual, property-based, or ethnic groups. Her study clearly delineates the distinctive features of Soviet repressive policies in twentieth-century Kazakhstan.

Research on the Great Terror of the 1930s has since diversified into multiple directions, ranging from statistical analyses of victim numbers to examinations of the institutional and ideological mechanisms of repression. In recent years, there has been growing scholarly interest in regional studies of the Great Terror (Myrzakhanov, Musagalieva, 2023; Mambetova, Muminov, 2023). Although the topic has not yet been exhaustively examined, the increasing number of studies based on local archival materials and diverse publication formats has created favorable conditions for a more comprehensive understanding of this multifaceted historical phenomenon.

Results

Since the repressive measures implemented by the PCIA were carried out under the direct supervision of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), the activities of party structures and security agencies became entirely intertwined during the Great Terror.

The Great Terror in the USSR was executed on the basis of the PCIA's Operational Order No. 00447, dated July 30, 1937, with the mass repressions scheduled to begin on August 5. To this end, a plan was drawn up in Kazakhstan to set a numerical limit on the number of people to be repressed, and it was the responsibility of the republic's leadership, PCIA officials, and regional party leaders to submit the reports. L. I. Mirzoyan, who was then head of the republic and actively contributed to the Great Terror, wrote to the central authorities claiming that the number of "enemies of the people" in Kazakhstan was exceedingly high and requested additional quotas. Ironically, he himself was arrested in May 1938 and became a victim of the same "punitive machine."

According to archival documents, the initial repressive quota for Kazakhstan was 6,700 people, of whom 2,300 were to be executed (RSASPH. F. 17. Inv. 162. C. 21. P. 95). However, the figures approved under Order No. 00447 soon exceeded this number, rising to 7,500 individuals, including 2,500 death sentences. Moscow issued additional quotas upon requests from the regions, most of which were sanctioned by the Politburo of the Central Committee. Over the course of the operation, Kazakhstan received several such supplementary quotas, and the total number of victims ultimately exceeded the figure prescribed in Order No. 00447 by 3.5 times.

During that period, 350 people in South Kazakhstan were sentenced to death and 600 to imprisonment, with the implementation of this order assigned between August 10 and November 10, 1937. The mass executions and arrests occurred not only in urban centers but also rapidly spread to rural districts. As noted by the prominent regional historian and chronicler M. Abdyakimuly in his works such as "The History of Keles and Saryagash Districts", "The History of Shymkent City", and "The History of Kazygurt District", numerous previously unknown facts about the tragedy have come to light. In "The History of Keles and Saryagash Districts", for example, he notes the absence of precise data on the total number of victims in Keles during the 1937 repressions, yet he managed to identify 111 individuals by name who suffered persecution in those years. In the aforementioned work he wrote: "...Among those who were the first to be subjected to repression in the district were Bermukhamed Sisekenov, the first secretary of the Keles District Party Committee (1928–1932), and Aidarbek Saparov, who held the same post between 1937 and 1939. Others included district leaders such as the District Committee Chairman Aitubay Zhanyshiev, the head of the Agricultural Department Kyrgyzbai Zhantoreyev, the head of the District PCIA Omarbek Turarov, the district judge Abilkasym Berdaliyev, Karaman Zholshiev from the village of Darkhan, the head of the "Kommuna" collective farm Ensep Kudaibergenov, the ardent writer Ziyabek Rustemov, the accountant of the Amankeldi collective farm Ongarbai Zhambylov, the peasant of the "Kogertu" collective farm Onalkul Oztemirov, the director of the Saryagash Russian school Grigory Vasilyevich Abramov, a resident of the "Keles" collective farm Kozhakhmet Aimbetov, a worker of the "Kyzyl Zhuldyz" collective farm Inayat Abilov, a resident of Ishanbazar Mamatakhun Aisarakhunov, the foreman of the "Mirzoyan" collective farm Bekmakhan Amanbayev, the foreman of the "Enbek" collective farm Sarsen Amankulov, etc. were arrested. Many of them were sentenced to death" (Abdiakimuly, 2019: 161–162). Abdyakimuly emphasizes that the majority of those repressed in Keles were ethnic Kazakhs. Of the more than 2,000 individuals sentenced to death in the South Kazakhstan region, around 200 were from Keles alone, and of the 25,000 convicted, roughly 1,000 came from that district. Although the mass repressions were officially planned to conclude within four months in 1937, in reality, they continued sporadically until 1941, when the outbreak of the Great Patriotic War marked another devastating chapter in the nation's history.

It is also worth noting that many public figures who had been born in other parts of Kazakhstan but later settled and worked in the Turkestan region were likewise unjustly persecuted. Among them was Bakhyt Erzhanov, a native of the Oral region, a member of the Communist Party (Bolsheviks) since 1930, and Secretary of the Executive Committee of South Kazakhstan Province at the time of his arrest. On July 30, 1937, he was detained by the PCIA of the South Kazakhstan region.

According to the minutes of the Shymkent City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan, dated August 13, 1937 (Protocol No. 22), Erzhanov was expelled from the Party as an "enemy of the people". On February 27, 1938, he was sentenced to death by the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR under Articles 58–2, 58–8, and 58–11 of the

RSFSR Criminal Code for alleged participation in an "anti-Soviet, insurgent, diversionary organization" (SASPHTR. F. 40. Inv. 4b. C. 912).

Only on December 21, 1957, did the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR annul the verdict against B. S. Erzhanov, declaring the case closed due to the absence of any criminal evidence. However, his desperate written appeals during the investigation, where he proclaimed his innocence, were ignored. In one of his letters dated December 31, 1937, written while imprisoned by the South Kazakhstan PCIA, Erzhanov addressed L. I. Mirzoyan, the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan:

"...I consider it my duty to inform you that the active workers of the Keles district have been prosecuted mainly on the basis of false accusations regarding so-called counterrevolutionary and fascist activities.

I was arrested on July 30 this year. Unable to endure the severe interrogation regime and the physical and moral pressure exerted by PCIA officers, I was forced to confess to crimes that have no relation to the truth.

First, I admitted to being a member of a counterrevolutionary organization allegedly led by S. Osmanov, which is a structure that has never existed either in Soviet ideology, in my thoughts, or in my actions. During the 27 months I worked with Osmanov, I never once observed any anti-Soviet tendencies in him.

Second, I supposedly conspired with about eighteen individuals, including Karlybaev, Besedin, Palmanov, Karakhodzhayev (Head of the District Education Department), Sluchak, Kuletov, Kembayev, and others, all of whom were imprisoned as the members of the aforementioned organization. While I do know many of them personally, the accusation that we belonged to a nationalist organization is entirely false.

In reality, under pressure from the head of the PCIA's Fourth Department, I was compelled to sign papers naming my former colleagues as members of this so-called organization. Despite knowing nothing about any counterrevolutionary crimes or organizations, I pointed to a few individuals merely to survive. Dissatisfied with this, the PCIA demanded two additional lists, increasing the number of names to twenty or twenty-five.

Thus, I fabricated testimonies claiming that Osmanov (Head of the District Finance Department) and Sarsenbayev (Head of the Land Department) had been recruited by me into this organization. Gradually, I became accustomed to lies, and I wrote a list of false riots that did not exist, about sabotage activities in the Keles district, in particular, about taking control of livestock farming, about cotton under the leadership of Osmanov, about disrupting the grain harvest under the leadership of Karlibayev and Palmanov, and about the revival of religious practices, and I answered the investigation as required, and my crime was revealed.

I testified about the alleged political objectives of this organization solely under the dictation of K., the head of the 4th department of the PCIA. The investigation ignored all other materials, insisting that I answer five questions exactly as they wished. When I tried to explain that the accusations were fabricated, I was told simply: 'Write and sign,' or 'No problem, we'll fix it later.' When I refused, they beat me mercilessly."

This testimony, preserved in the archival record, illustrates both the cruelty of the investigative methods and the profound moral and physical suffering inflicted on countless innocent citizens during the Stalinist terror.

Thus, having fulfilled the five principal objectives of the investigation, I satisfied the demands of the interrogators by providing the aforementioned fabricated and fantastical testimonies, thereby securing a slight alleviation of the strict regime and living conditions.

A few days after signing the statements, remorse and anguish overwhelmed me as I realized the enormity of what I had done to my former colleagues. From August 12 to 16, I repeatedly pleaded with the cell guards, shouting and begging each day to be reinterrogated. However, I was denied paper and pencil to submit a written declaration retracting my testimony.

Later, while remaining in the cell throughout August and September, I did not conceal from my fellow inmates that my statements had been false. On October 9–10, a fellow prisoner, E.,

filed a denunciation against me, and I once again declared that my earlier testimony had been fabricated. I confessed that I had intended to write an appeal to Stalin and Yezhov, denouncing the excesses and abuses within the PCIA. This information reached the investigators, and my former interrogator summoned me back to his office. He began threatening me, saying, "I will have you executed and thrown into a special basement filled with rats and snakes". He demanded that I immediately sign a new written confession reaffirming my previous testimony and write an apology for my "misconduct." After that, the beatings resumed day and night without interruption. Unable to withstand the torture, I gave in to his threats, reaffirmed my prior testimony, and signed the documents as instructed. Once I had done so, the interrogator phoned Prosecutor Fedorenko, who sat in a neighboring room, and asked him to validate my signature. Without speaking a word to me, he certified the document.

A few days later, I heard that, on K.'s order, I was to be executed. Before that, I was kept in a special cell for 27 days (from October 10 to November 5) without light or air. On November 5, when I was transferred from the PCIA facility to a prison, the authorities confiscated this unfinished appeal during the search. For reasons unknown to me, perhaps because of this confiscation, I was placed in the death cell with twelve other condemned prisoners while awaiting the outcome of my clemency petition.

On October 10, I was formally informed of my death sentence, and from that night onward, I could no longer sleep, tormented by fear. On the eleventh day after sentencing, K. summoned me again and asked: "Do you wish to be executed according to the decision of the troika, or would you prefer to be retried with the other defendants?" When I chose the latter, he required that I reaffirm my statements and sign several new documents. Once again, I signed false papers that only strengthened the charges against me. Only after that was I transferred to a general cell, and around mid-September, I finally received 50 rubles that my family had sent through the PCIA.

Indeed, during my career, particularly in the regional consumer cooperative, there were certain shortcomings for which I had received a party reprimand in May 1934. Yet this had served as a lesson that improved my later work in the Keles district. Despite some professional deficiencies, I worked tirelessly to promote the district's economic and cultural development. I have always felt a profound sense of responsibility before the Party, dedicating all my strength and knowledge to the success of socialist construction in the district, and I have never betrayed its ideals in my personal life. Nevertheless, this is what I have endured. I respectfully request your intervention to have my case reconsidered," – he wrote in his petition, though it brought no result (SASPHTR. F. 708. Inv. 1. C. 104. P. 40–43).

Indeed, during 1937–1938, numerous resolutions of party and Soviet meetings in Shymkent resulted in the mass expulsion of prominent officials from the Party and their subsequent persecution. For instance, according to the resolution of the Fourth Plenum of the South Kazakhstan Regional Executive Committee, held on August 28–29, 1937, members of the Plenum and Presidium V.E. Sluchak, K. Kuletov, A. Bokeikhanov, S. Kembayev, and M. Andizhanov were expelled as "enemies of the people." Other Plenum members, such as Burnakovsky, Bogorad, B. Eleukenov, Belyakov, Beisembayev, Orymbayev, Osmanov, Satybaldiev, Asimov, Yesengeldin, and Orazov, were also expelled. Moreover, those convicted by court verdicts, including Baitileuov and Izbasarov, were likewise removed from Party ranks. The press played an active role in amplifying such campaigns. For example, an accusatory article titled "*Teachers Expose the 'Enemy of the People' Karzhaubayev*" was published by the Regional KazTAG. According to a report from Baykadam, a district meeting was held in October 1937 in Sarysu, where local teachers denounced the former head of the District Department of Education, Karzhaubayev, as an "enemy of the people" (SASPHTR. F. 121. Inv. 1. C. 969. P. 57).

At this meeting, it was declared that the "nationalist-fascist" Karzhaubayev had continued to implement the subversive line of former regional education officials "enemies of the people" Andizhanov and Abdullakhatov. They were accused of appointing "class-alien elements," such as the mullah Seitkayev, to teaching positions in district schools, while Karzhaubayev allegedly entrusted educational work to teachers who had failed examinations or accreditation, such as Baisakalov and Ospanov, thus "carrying out the tasks of a nationalist organization."

Such examples could be multiplied indefinitely. Without question, the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression has, in recent years, significantly advanced this work through regional working groups. Lists of many citizens who had not yet been rehabilitated were submitted for review. Although this work has somewhat slowed in recent times, regional archival staff continue, on their own initiative, to compile and publish annual collections of archival materials concerning victims of repression. One notable example is the biographical reference book *"The Innocently Punished,"* published just last year by the Turkestan Regional Archive of Socio-Political History. Based on archival documents, this work reconstructs, with remarkable precision, the lives of those unjustly persecuted across the districts and villages of South Kazakhstan during the tragic first half of the twentieth century.

The reference volume includes 550 individuals who suffered under Stalinist repression between 1930 and 1950. Drawing from personal files, membership records, and minutes of plenary and bureau meetings of the Communist Party committees of South Kazakhstan, Shymkent, and other districts, the publication provides full biographical data for each person: name, ethnicity, party status, workplace and position prior to arrest, charges, sentence, date of conviction and rehabilitation. In percentage terms, 52 % of these 550 victims were Kazakhs, 17 % Russians, 9 % Uzbeks, 6 % Koreans, 5 % Ukrainians, Jews, Latvians, and Poles, 2 % Tatars, and the remainder included Arabs, Bashkirs, Belarusians, Hungarians, Chinese, Germans, Tajiks, and Uighurs. Of these, 253 were sentenced to death, 8 to 25 years, 9 to 20 years, 1 to 17 years, 24 to 15 years, 2 to 12 years, 141 to 10 years, 23 to 8 years, 2 to 7 years, 5 to 6 years, 27 to 5 years, 2 to 4 years, 7 to 3 years, and 7 to 2 years of imprisonment. Thirty-nine individuals were held for up to one and a half years and later released after their cases were dismissed due to the absence of a criminal offense.

The sentences were issued by various bodies, including the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR, the Special Collegium of the South Kazakhstan Regional Court, the Special Collegium of the TurkSib Railway Court, the Special Board of the PCIA of the USSR, the PCIA Commission, the "troikas" of the United State Political Administration in Kazakhstan and regional PCIA offices.

Later, during the Khrushchev Thaw, these individuals were rehabilitated through decisions of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR, the Criminal Collegium of the Supreme Court of the Kazakh SSR, the Military Tribunal of the Turkestan Military District, the Transport Collegium of the Supreme Court of the USSR, and the prosecutors and courts of the Kazakh SSR, South Kazakhstan, Shymkent, Zhambyl, and Kyzylorda regions.

However, there are still many prominent figures of the South whose lives and contributions remain insufficiently studied and whose names have not been included in existing compilations, even though they were later rehabilitated. One of the shortcomings of the ongoing research in this area is that the stories of victims of repression from among non-Kazakh ethnic groups in the region have not been sufficiently publicized, and there are relatively few researchers working on them. Among such individuals, we may include Abdiraiym Askarov, who once headed the political education department of the Shymkent District Education Administration. In truth, the biography of this man, born in the Karabulak settlement near the city, who began as a village teacher, later became a school principal, and eventually caught the attention of regional education authorities and rose to higher administrative positions, remains incomplete. It is beyond doubt that the relevant archival materials concerning his life and work in the field of education are still preserved in regional archives. Therefore, it would be appropriate in the future to undertake a deeper study of the life and public service of such leading representatives of enlightenment from the Uzbek community as A. Askarov. In doing so, one should also draw upon periodical publications of that time. Indeed, one article concerning Askarov was discovered in the national newspaper *Enbekshi Qazaq*, a leading publication of that period. In its issue dated January 9, 1927, a short piece titled "The Work of the Education Department", written by Duisibaiuly, head of the Shymkent district education department, reported the following:

"...In the Shymkent district there are 160 rural schools. Until recently, the education department had no knowledge of the deficiencies of these schools, what the teachers were doing, or who the pupils were, and therefore worked without a proper plan. In 1925, the head of the education

department, Myltykbaiuly, misappropriated 1,200 rubles, the head of the political education department, Askaruly, 898 rubles, and the secretary, Baidyuk, 200 rubles. Although the commission submitted its findings to the prosecutor, the case was left unresolved. Later, a man named Akzhan took over and embezzled 150 rubles. The expenses of rural schools were supposed to come from the local soviet (bolatkom) funds. At the beginning of winter, when teachers complained about the schools' poor condition, the bolatkoms ignored them, and some teachers used this as an excuse not to work while still receiving their salaries. Since November, political organizers from the education department have been sent to inspect village schools. If nothing changes, the work of the Shymkent district education department will continue as before. We have begun to bring order to the district's educational affairs, and higher education authorities should also provide oversight." (Enbekshi Qazaq, 1927).

Articles of this kind appeared frequently in both republican and regional press between 1925 and 1930, which makes it difficult to determine the full truth of the accusations against Askarov. Although he was ethnically Uzbek, Askarov actively participated in the district's political and educational affairs. He worked closely with notable southern educators and intellectuals such as Musa Myltykbayev, Seilbek Usenov, and Tanirbergen Otarbayev, as well as with journalists and writers, earning a reputation as a dedicated public servant rather than an incompetent official. Unfortunately, very little information exists about the later fate and professional trajectory of those whose cases were brought to court. Even the workplace of Abdirayim Askarov prior to his execution remains unknown.

Another victim of political repression was Aleksandr Romanovich Belimenko (1888–1938), born in the village of Petropavlovka, Pavlograd district, Ekaterinoslav province. He was Ukrainian by nationality and a member of the RSDLP(b) since 1913. Before his arrest, he served as the director of the Shymkent Chemical and Pharmaceutical Plant.

On March 10, 1937, by resolution No. 7 of the Bureau of the Shymkent City Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), he was expelled from the Party for alleged involvement in a counterrevolutionary Trotskyist organization.

The PCIA Directorate for South Kazakhstan Province arrested him on August 1, 1937. On February 19, 1938, the Military Collegium of the USSR Supreme Court sentenced him to death under Articles 58–6, 7, 8, and 11 of the RSFSR Criminal Code (SASPHTR. F. 40. Inv. 1k. C. 2937).

He had already been reprimanded on December 4, 1936, for "anti-Party activity" related to the sale of a music box and records containing counterrevolutionary songs to the plant committee. Belimenko was also accused of showing undue favor to Trotskyists and exiles, particularly to an engineer named Korodev, whom he promoted to deputy director, and of hiring "socially alien elements" such as exiled accountants Botkin, Shkolnik, and Khatimskiy.

Further charges included employing Raisa Konstantinovna Sokolova, who allegedly had foreign connections. The investigators claimed that Belimenko developed a personal relationship with her, gifted her a comfortable apartment, furnished it with expensive furniture at the plant's expense, and sent her on a business trip to Moscow under the pretext of "procuring morphine," costing the factory 700 rubles. She was said to have gained influence over hiring and firing decisions, contributing to mismanagement and production failures, including a two-month shutdown of the anabesine workshop.

Belimenko persecuted workers for criticizing him in the spirit of Bolshevik self-criticism. He removed Comrade Tursynov, a party member who had worked at the factory for 25 years, from his position as shop manager after Tursynov voiced criticism at a production meeting, and even attempted to have him dismissed from the factory. After a party meeting where shortcomings in production were discussed, Belimenko reprimanded party member Shamin for defects in production and demoted Comrade Zhuravlev from assistant shop manager to foreman for expressing criticism of him.

In 1935, the old Trotskyist leadership of the chemical-pharmaceutical plant issued a special directive to the Shymkent Chemical-Pharmaceutical Combine instructing the dismissal of Communists from their jobs. Belimenko sought to carry out this counterrevolutionary directive and succeeded in having groups of Communists dismissed from work.

Belimenko was also accused of embezzling and misusing factory funds. He spent much of his time on business trips to Moscow, where his family lived. For instance, on January 7, 1936, he departed for Moscow and remained there for 65 days, spending 3,647 rubles and 70 coins on this trip. The expense report indicated 724 rubles for accommodation, although in reality Belimenko stayed in his own apartment in Moscow. Moreover, he used the director's fund excessively for his personal breakfast and lunch expenses. According to the records, he received 1,300 rubles from the factory fund for February and April (Political Repressions, 2003: 77–78). Despite such grave accusations, this individual also became a target of the Stalinist terror system and eventually fell victim to its machinery of repression.

Indeed, even beyond the well-known regional figures, many ordinary workers also fell victim to repression. Those who survived often lived the rest of their lives ostracized from society and endured great suffering. One such individual was Kaul Daulov, born in Shymkent, Shymkent District, Syrdarya Oblast. He was of Uzbek nationality and worked as an ordinary collective farmer at the Ernazarov village until his expulsion from the Party in 1918.

On December 23, 1937, he was arrested by the Directorate of the People's Commissariat for Internal Affairs (PCIA) of the South Kazakhstan Oblast. Two days later, on December 25, the Bureau of the Shymkent City Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan issued Protocol No. 37, expelling K. Daulov from the Party as a "enemy of the people." Subsequently, on December 30 of the same year, the PCIA troika of the South Kazakhstan Oblast sentenced him to ten years of imprisonment under Articles 58–2, 58–7, 58–8, and 58–11 of the RSFSR Criminal Code. However, on May 7, 1955, the Judicial Collegium for Criminal Cases of the Supreme Court of the USSR annulled the troika's decision, ruling that there was no *corpus delicti* and closing the case (SASPHTR. F. 16. Inv. 1L. C. 884).

In fact, Kaul Daulov had once been a highly respected figure in the region. During the 1920s and 1930s, he was well known in the cities of Chernyaev and Tashkent, and his name frequently appeared in newspapers. In Shymkent, he was regularly elected as a member of the presidium at major public events. He served as a delegate to the 4th and 6th provincial congresses of the Turkestan Communist Party, as well as to regional and city conferences. In August 1921, the entire city of Shymkent ceremoniously saw him off as he departed to attend the 10th Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks).

He was the first citizen from southern Kazakhstan to receive such a high honor as to represent his region at the Party Congress. At the 10th Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks), he had the rare privilege of meeting and speaking with V. I. Lenin, as well as taking a commemorative photograph with him.

However, after the political purges of 1937–1938, the local authorities sought to erase his name from public memory. During the period of political repression, Kaul Daulov lived in Shymkent at 44 Nerovnaya Street.

After the decree of the Supreme Soviet of the USSR on the rehabilitation of victims of political repression was issued on January 16, 1989, his son, Tolen Daulov, a second-degree invalid and resident of the Telman district of Shymkent, submitted an official request to the archives. He began collecting copies of documents related to his father. Among the first materials he obtained were the decisions declaring Daulov an "enemy of the people" and expelling him from the Party for alleged "sabotage work" at the Ernazarov village.

"According to the stories of the elders, my father was a well-known man; it would be wrong to say that nothing about him has been preserved. I was very young when he passed away, and I have no documents about him. Please help me reconstruct his biography and learn more about his life. I also ask for your help in clarifying his ethnicity since some documents incorrectly list him as Uyghur," he wrote in a letter to the regional archives.

In order to assist Tolen in finding accurate information about his father, archivists reached out to archival institutions in several cities across the Soviet Union. Soon they received responses from Tashkent, Moscow, and other cities, which included copies of delegate questionnaires from the Party Congress, biographical data, and other important documents sent via postal service.

From these documents, it became clear that Kaul Daulov, a native of Chernyaev (now Shymkent), was ethnically Uzbek and came from a family of farm laborers. Orphaned at the age of seven, he began working for a merchant named Babkevich at ten and later served as a farmhand for the head of the Chernyaev prison, Zhiltsov, and a wealthy landowner, Khozhanazarov. At twenty-nine, he found employment at a cotton factory. In 1916, during World War I, he was conscripted for labor service at the front and sent to Petrograd as a soldier in a labor battalion, where he served for about a year.

This period proved to be formative in his life. While in Petrograd, he befriended local soldiers, observed the conditions and sentiments of workers, read newspapers and pamphlets, and gained firsthand insight into the social atmosphere of pre-revolutionary Petrograd.

In June 1917, upon his return from Russia, Daulov began participating in underground meetings in Chernyaev with political exiles such as N. Morozov and A. Kalashnikov. Beyond that, he met with local workers, telling them about the lives of Petersburg laborers and their struggles for rights. When news broke in October 1917 that the Tsar had been overthrown, Daulov climbed atop the mosque during the first public meeting and addressed the crowd. He spoke passionately about the revolution that had cast off the yoke of oppressors, proclaiming that power and land now belonged to the people, factories were being handed over to workers, and the rule of the wealthy had come to an end.

His words infuriated the local elites. Dragging him down, they began to beat him mercilessly, nearly killing him. Afterward, Daulov and his family faced harassment and persecution. To avoid further danger, he moved with his family to Mankent. Yet Kalashnikov, sending repeated messengers, urged Daulov to return. When he did, Daulov became deeply involved in organizing the establishment of Soviet power. Acting on instructions from city leaders, he and Rakhmankul Khanaliev delivered a letter from the Chernyaev Communards to the Turkestan Central Committee in Tashkent, seeking guidance on how to build a new life. They returned with Mikhail Ivanovich Zibarev, a representative of the Central Committee, who helped establish governing bodies and communications with the Turkestan Committee, later becoming the first head of the Chernyaev District.

Zibarev also formed workers' militias, and Daulov joined the Red Guard ranks. These very detachments repelled an attempted invasion in January 1919, when rebel troops under former Tsarist officer Osipov advanced toward Shymkent after staging an uprising in Tashkent. Osipov's band was ultimately destroyed.

By March 1918, Daulov had become one of the first members of the RCP (Bolsheviks) and soon led the old city party cell, serving as district committee secretary. When communal farms began forming that year, he was elected as the first chairman of one such commune. Daulov approached the task with zeal, studying arable lands, organizing sowing and irrigation, and ensuring timely harvests. His dedication and organizational talent earned him public respect and trust. In recognition, he was elected as a delegate to regional congresses in 1919 and 1921, and to the 10th Congress of the RCP(b) in Tashkent.

Under his leadership, communes achieved notable results by 1929. That October, as part of a Syr Darya district delegation, Daulov traveled to the Central Executive Committee in Almaty to report that the district's grain procurement plan had been overfulfilled (Political Repressions, 2003: 157).

During the collectivization period in 1930, he again played a key role. He was sent to Arys district as an experienced organizer of agricultural communes. There, the members of the newly formed Kalinin collective farm elected him chairman. His persistence and competence revived struggling farms, leading officials to transfer him successively to the Telman and Kuibyshev collectives to restore order. By 1935, he was serving as party organizer of the Ernazarov collective farm.

Despite his devoted service to the Soviet cause, on December 24, 1937, Daulov was arrested as an "enemy of the people," accused of "sabotage" within the collective. Archival documents from Moscow reveal that he spent ten years in labor camps, first in Komsomolsk-on-Amur (1937–1941), then at the Nikita state farm in the Jewish Autonomous Region. Throughout the investigation, he consistently denied guilt, yet was convicted based on the testimonies of Baymetov, Satybaldiev, and Mukhitdinov, who claimed that he was part of a nationalist-terrorist, insurgent, and espionage

organization seeking to overthrow Soviet power, detach Kazakhstan from the USSR, and establish a bourgeois Kazakh state under Japanese protection. Alongside Daulov, fifteen others were arrested on similar charges.

During his interrogation on December 25, 1937, an PCIA officer asked, "Do you admit to being a member of an anti-Soviet nationalist organization?" Daulov replied, "I do not know of any anti-Soviet nationalist organization; I have never belonged to one, nor have I acted against Soviet power." Nevertheless, an indictment was drawn up based on the statement of another accused, Baymatov, who alleged: "Among the members of the anti-Soviet nationalist organization I know Abdurasakov, Daulov, the accused Satybaldiev, and Mirzaev..."

On December 30, 1937, the PCIA troika for South Kazakhstan reviewed the case and sentenced the members of the alleged anti-Soviet, nationalist, terrorist-insurgent, and espionage organization, which was said to aim at destroying Soviet power in Kazakhstan and the USSR. The resolution claimed that the group conducted sabotage in industry and agriculture, prepared armed uprisings, and planned terrorist acts against the leadership of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the Soviet government. Daulov was accused of being one of its active participants, supposedly organizing nationalist propaganda among the Uzbek population. Investigators further alleged that, as party organizer of the Ernazarov collective farm, he had allowed its collapse, while the farm's chairman, Mirzaev, falsified reports on the cotton harvest (SASPHTR. F. 165. Inv. 1. C. 878).

As a result, among the fifteen arrested individuals, three, Makhkambai Mirzaev, chairman of the Ernazarov collective; Zhakyp Zhorabekov, chairman of the Kirov collective; and Yuldash Khodzhaev, a former wealthy mullah, were sentenced to death, while the rest received ten-year prison terms. Despite the vagueness and unreliability of the testimonies, this honorable man was unjustly condemned.

In 1940, the decree issued by the PCIA troika on December 30, 1937, was annulled, and among those serving sentences, the term of Gulmetov, one of the organization's members, was reduced to five years, while the others were released. However, this decision never reached Vladivostok, nor Daulov himself, nor the public. Daulov served the entirety of his sentence. Severely ill, he returned from the camp only in January 1948, at the age of sixty-five. His wife, Momyn, and their children, sons Nashimbai and Tolebai and daughters Umsin and Nuri, could not withstand the persecution and hardships of being branded "the family of an enemy of the people" and passed away.

On May 7, 1955, the Judicial Board for Criminal Cases of the Supreme Court of the USSR reviewed the resolution of the PCIA troika of South Kazakhstan Region dated December 30, 1937, regarding Daulov. The court determined that there was no corpus delicti in his actions and annulled the criminal case. Daulov was fully rehabilitated.

At the age of seventy, Daulov married again and took a job as an ordinary collective farm worker at the Telman collective farm. Yet nothing changed over the years, society continued to reject him. He and his new family lived in extreme poverty. This is confirmed by a 1958 report from local veterans stating: "Seventy-five-year-old Daulov lives with his wife and three children, aged one, three, and five. They live in severe destitution; they have no chairs, beds, or warm clothing. Their house is dilapidated, without lighting, and when it rains or snows, water pours through the holes in the roof".

The criminal case against Daulov clearly demonstrates that the accusations were fabricated during the years of political repression. The investigation lacked concrete evidence, relying primarily on false testimonies from other defendants, a practice that was widely used during the Stalinist purges, which cost the lives of countless innocent citizens.

The sentences and interrogation records of those unjustly convicted during the 1937–1938 political purges must be closely examined. In the early stages of the mass repressions, harsh sentences for "insurgents, terrorists, and nationalist saboteurs" were issued by republican-level "duos." By 1938, under N.I. Yezhov's Order No. 00606, the authority to sentence "enemies of the people" was transferred to "special troikas" (Vertikal i gorizontal Bolshogo terrora, 2024: 104–105).

Although the composition of these "troikas" was not formally approved by Moscow, they typically included the head of the PCIA, the regional prosecutor, and the first secretary of the regional

committee. Between September and November 1938, such "special troikas" were rapidly established in North, South, West, and East Kazakhstan, as well as in Kostanay, Aktobe, Karaganda, Almaty, Kyzylorda, Guryev, and Pavlodar regions, carrying out large-scale executions and imprisonments under the aforementioned directive.

The majority of those subjected to repression were sentenced under Yezhov's earlier Order No. 00447, initially aimed at "kulaks and criminals," but later extended to other "anti-Soviet elements." During the peak years of repression, approximately 27,000 people were convicted in Kazakhstan, nearly half of whom were executed.

In 1938 alone, the PCIA Commission and the Prosecutor's Office of the Kazakh SSR sentenced around 3,000 individuals, while the "special troikas" issued verdicts against approximately 5,800 more (Zhanbosinova, et al., 2019: 1–5).

In fact, the responsibility for carrying out mass operations in 1937–1938 fell to the heads of regional PCIA administrations, among them A.P. Panov (North Kazakhstan), S.F. Pintel and M.Ya. Kalnin (South Kazakhstan), M.K. Romeiko and A.P. Uzlikov (West Kazakhstan), K.A. Pavlov and M.E. Tyurin (Kostanay), B.N. Chirkov (East Kazakhstan), F.P. Demidov (Aktobe), and A.V. Adamovich (Karaganda), etc. All of them led their respective regional PCIA offices and served within the "troika" structure. However, the composition of these "troikas" frequently changed as the repressive operations continued.

Following the elevation of the Kazakh ASSR to the status of a Union Republic in early 1937, the local PCIA administration was reorganized into the People's Commissariat of Internal Affairs (Kozybaev, et al., 2024: 52–53). At the provincial level, operational sectors were established to oversee city and district offices, conducting investigations and implementing verdicts independently. During the height of terror, not only state security investigators but also employees of local police, municipal offices, and village councils were mobilized. Personnel from passport offices and local councils assisted in preparing background reports.

The central PCIA leadership demanded the "exposure" of "counter-revolutionary organizations" and "vast spy networks," thereby broadening the scope of repression. The regime sought to demonstrate the existence of a widespread anti-Soviet conspiracy and this objective was achieved through fabricated cases. Many detainees were accused not only of "counter-revolutionary" offenses but also of various economic or administrative crimes invented by the investigators. The falsified nature of these cases is indirectly confirmed by the fact that, by the end of 1938, about 66 % of criminal proceedings had been terminated, and many accused were released (Baltabaeva, et al., 2022: 106).

Those arrested were subjected to both physical and psychological coercion. Information about mass execution sites in the republic remained scarce. PCIA officers who conducted mass operations were awarded state honors, bonuses, and promotions, though many were later expelled from the Party and stripped of their titles. Between 1939 and 1941, about 7,500 PCIA officers across the USSR were dismissed, and 1,500 of them were convicted. In Kazakhstan, approximately 13 % of PCIA personnel were removed for "politically suspicious activities" and "violations of investigative procedures" (Kozybaev, 2019: 335).

Thus, in the southern region as well, many PCIA officers who sentenced innocent citizens to death were later prosecuted for "violating socialist legality." Among those convicted were heads of regional departments, operational administrations, and city and district PCIA branches. The political repression in South Kazakhstan, and the fates of those unjustly persecuted, demand careful examination of archival materials still held in classified collections to reveal the full truth of those tragic years.

Conclusion

Regional studies show that during the 1930s political purges, the local intelligentsia of South Kazakhstan were accused as "enemies of the people" and punished for alleged opposition to the Soviet government's economic and ideological policies. The events of political repression in the region profoundly affected not only individuals but also the broader social, cultural, and spiritual

fabric of society. Citizens were criminally prosecuted for issues related to collectivization, taxation, and labor obligations. The extensive use of certain legal provisions enabled the false prosecution of intellectuals and professionals across sectors. The consequences of political repression led to the disintegration of traditional family structures and the collapse of social relations. Studying the history of political repression in South Kazakhstan remains highly relevant today, not only to uncover the tragic pages of the past but also to preserve historical memory and restore justice. Future research should analyze the personal testimonies and family narratives of the victims' descendants, as they offer invaluable insight into the enduring legacy of those repressive years.

Sources

SASPHTR — State Archive of the Socio-Political History of the Turkestan Region
RSASPH — Russian state archive of social and political history

Источники

ГАСПИТО — Государственный архив социально-политической истории Туркестанской области
РГАСПИ — Российский государственный архив социально-политической истории

References

- Abdiakimuly, 2019 — *Abdiakimuly M.* Keles zhane Saryagash audandarynyn tarihy [History of Keles and Saryagash districts]. Almaty: Alem, 2019. 216 p. (In Kaz.).
- Applebaum, 2006 — *Applebaum A.* GULAG. Pautina Bol'shogo terrora [GULAG: The Web of the Great Terror]. M.: Moscow School of Political Studies, 2006. 606 p. (In Russ.).
- Baltabaeva, et al., 2022 — *Baltabaeva K.N., Kabuldinov Z.E., Ryskulov T.A.* “Kniga zhertv politicheskikh repressii v Kyrgyzstane v 1920–1950-h gg.” kak istochnik po izucheniyu politicheskikh repressii kazakhov za predelami sovetskogo Kazakhstana [“The Book of Victims of Political Repression in Kyrgyzstan in the 1920s–1950s” as a source for the study of political repression of Kazakhs outside Soviet Kazakhstan]. Tomsk State University Bulletin. History, 2022. No. 76. Pp. 100–110. (In Russ.).
- Conquest, 1991 — *Conquest R.* Bol'shoi terror [The Great Terror]. Book 1. M.: Rakstnieks, 1991. 416 p. (In Russ.).
- Enbekshi kazakh, 1927 — *Enbekshi kazakh* [Enbekshi Kazakh]. No. 6 (734). Sunday, 9 January 1927. (In Kaz.).
- Goldman, 2010 — *Goldman V.Z.* Terror i demokratiya v epokhu Stalina. Sotsial'naya dinamika repressii [Terror and democracy in the Stalin era. Social dynamics of repression]. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya, 2010. 335 p. (In Russ.).
- Gordon, Klopov, 1989 — *Gordon L.A., Klopov E.V.* Chto eto bylo? Razmyshleniya o predposylkakh i itogakh togo, chto sluchilos' s nami v 30–40-e gody [What was that? Reflections on the background and outcome of what happened to us in the 1930s–1940s]. M.: Politizdat, 1989. 318 p. (In Russ.).
- Koigeldiev, 2009 — *Koigeldiev M.* Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940 godov [Stalinism and repression in Kazakhstan in 1920–1940]. Almaty: Zerde, 2009. 448 p. (In Russ.).
- Kozybaev, 1991 — *Kozybaev M.* Istoriya i sovremennost' [History and modernity]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 252 p. (In Russ.).
- Kozybaev, 2019 — *Kozybaev I.* “Bol'shoi terror” v Kazakhstane [The “Great Terror” in Kazakhstan]. Almaty: Raritet, 2019. 366 p. (In Russ.).
- Kozybaev, et al., 1992 — *Kozybaev M., Abylkhozhin Zh., Aldazhumanov K.S.* Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 1992. (In Russ.).
- Kozybaev, Zhanbosinova, 2024 — *Kozybaev I., Zhanbosinova A.* Skrytye liki terrora: Istoriya v dokumentakh i sud'bakh [The Hidden Faces of Terror: A history in documents and fates]. Astana: Centr Elit, 2024. 340 p. (In Russ.).
- Kuromiya, 2007 — *Kuromiya H.* The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s. New Haven; London: Yale University Press, 2007. VIII, 295 p.
- Mambetova, Muminov, 2023 — *Mambetova G.A., Muminov A.K.* Strategiya vyzhivaniya kazakhskikh mull v XX veke (po materialam Zapadnogo Kazakhstana) [The strategy of survival of Kazakh mullahs in the twentieth century (based on materials from Western Kazakhstan)]. Otan tarihy, 2023. Vol. 26. No. 4. Pp. 792–807. (In Russ.).
- Myrzahanov, Musagalieva, 2023 — *Myrzahanov A.E., Musagalieva A.S.* Voprosy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii v Akmolinskoi oblasti [Issues of rehabilitation of victims of political repression in the Akmola region]. Karaganda University Bulletin. History Series. Philosophy, No. 3 (111), 2023. Pp. 89–99. (In Russ.).
- Nurpeisov, 1995 — *Nurpeisov K.* Alash hām Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Zobalan: küstep uzhydastyryga qarsylyq 1929–1931 zhyldary bolğan halyq narazylyghy [Zobalan: resistance to forced collectivization, popular protest that took place in 1929–1931]. Almaty: Sanat, 1994. 272 p. (In Kaz.).

Saktaganova, 2021 — *Saktaganova Z.* Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1920–1980-e gg.: etapy, posledstviya i problemy reabilitatsii [Political repressions in Kazakhstan in the 1920s–1980s: stages, consequences, and problems of rehabilitation]. Otan tarihy, 2021. No. 3(95). Pp. 136–144. (In Russ.).

Sayasi qugyn-surginder, 2003 — *Sayasi qugyn-surginder: shyndyk pen qaeset* [Political repressions: truth and rumors]. Collection of documents. Shymkent: Gasyr-Sh Publishing, 2003. 180 p. (In Kaz.).

Vertikal' i gorizontal' Bol'shogo terrora, 2024 — *Vertikal' i gorizontal' Bol'shogo terrora: politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937–1938 gg.* [The vertical and horizontal of the Great Terror: political repression in Kazakhstan in 1937–1938]. Collection of documents (Ed. A.S. Zhanbosinova). Astana: Centr Elit, 2024. 886 p. (In Russ.).

Zhanbosinova, Potapova, 2019 — *Zhanbosinova A., Potapova N.* Masshtaby i regional'nye osobennosti “natsional'noi” operatsii v Kazakhskoi SSR [The scale and regional features of the “national” operation in the Kazakh SSR]. Istoricheskii kur'er, 2019. No. 1(3). Pp. 1–5. (In Russ.).

Zhumasultanova, 2000 — *Zhumasultanova G.* Politicheskie repressii 1937–1938 gg. v Tsentral'nom Kazakhstane i sud'by ikh zhertv [Political repressions of 1937–1938 in Central Kazakhstan and the fate of their victims]. Evraziiskoe soobshchestvo, 2000. No. 2. Pp. 167–171. (In Russ.).

Әдебиеттер тізімі

Әбдіәкімұлы, 2019 — *Әбдіәкімұлы М.* Келес және Сарыағаш аудандарының тарихы. Алматы: Әлем, 2019. 216 б.

Балтабаева, т.б., 2022 — *Балтабаева К.Н., Кабульдинов З.Е., Рыскулов Т.А.* «Книга жертв политических репрессий в Кыргызстане в 1920–1950-х гг.» как источник по изучению политических репрессий казахов за пределами советского Казахстана // Вестник Томского государственного университета. История. 2022. № 76. С. 100–110.

Вертикаль и горизонталь Большого террора, 2024 — *Вертикаль и горизонталь Большого террора: политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг.* Сб. док. (Ред.-сост. А.С. Жанбосинова). Астана: Центр Элит, 2024. 886 с.

Голдман, 2010 — *Голдман В.З.* Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий. М.: Российская политическая энциклопедия, 2010. 335 с.

Гордон, Клопов, 1989 — *Гордон Л.А., Клопов Э.В.* Что это было? Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30–40-е годы. М.: Политиздат, 1989. 318 с.

Еңбекші казак, 1927 — «Еңбекші казак», №6 (734). Жексенбі, 9 январь, 1927 жыл.

Жанбосинова А., Потапова, 2019 — *Жанбосинова А., Потапова Н.* Масштабы и региональные особенности «национальной» операции в Казахской ССР // Исторический курьер. 2019. № 1(3). С. 1–5.

Жумасултанова Г., 2000 — *Жумасултанова Г.* Политические репрессии 37–38-х гг. в Центральном Казахстане и судьбы их жертв // Евразийское сообщество. 2000. № 2. С. 167–171.

Козыбаев, 2019 — *Козыбаев И.* «Большой террор» в Казахстане. Алматы: Раритет, 2019. 366 с.

Козыбаев, Жанбосинова, 2024 — *Козыбаев И., Жанбосинова А.* Скрытые лики террора: История в документах и судьбах. Астана: Центр Элит, 2024. 340 с.

Койгельдиев, 2009 — *Койгельдиев М.* Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940 годов. Алматы: Зерде, 2009. 448 с.

Козыбаев, 1991 — *Козыбаев М.* История и современность. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 252 с.

Козыбаев, др., 1992 — *Козыбаев М., Абылхожин Ж., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата: АН РК, 1992.

Конквест, 1991 — *Конквест Р.* Большой террор. Книга 1. М.: Ракстникс, 1991. 416 с.

Мамбетова, Муминов, 2023 — *Мамбетова Г.А., Муминов А.К.* Стратегия «выживания» казахских мулл в XX веке (по материалам Западного Казахстана) // Отан тарихы. 2023. Т. 26. №4. С. 792–807.

Мырзаханов, Мусағалиева, 2023 — *Мырзаханов А.Е., Мусағалиева А.С.* Вопросы реабилитации жертв политических репрессий в Акмолинской области // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. №3(111). 2023. С. 89–99.

Нұрпейісов, 1995 — *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.* Зобалан: күштеп ұжымдастыруға қарсылық 1929–1931 жылдары болған халық наразылығы. Алматы: Санат, 1994. 272 с.

Саяси қуғын-сүргіндер, 2003 — *Саяси қуғын-сүргіндер: шындық пен қауесет.* Құжаттар жинағы. Шымкент: Ғасыр-III баспасы, 2003. 180 б.

Сактаганова, 2021 — *Сактаганова З.* Политические репрессии в Казахстане в 1920–1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации // Отан тарихы. № 3(95). 2021. С. 136–144.

Эпплбаум, 2006 — *Эпплбаум Э.* ГУЛАГ. Паутина Большого террора. М.: Московская школа политических исследований, 2006. 606 с.

Kuromiya, 2007 — *Kuromiya H.* The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s. New Haven; London: Yale University Press, 2007. VIII, 295 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1343-1357, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1343-1357

ARAB-MUSLIM HISTORIOGRAPHICAL TRADITION ABOUT THE BASHKURTS IN THE MIDDLE EAST

Asilguzhin Rafil Rufgatovich¹, Ryskildin Azamat Khurmatovich^{2}, Asylguzhin Albert Rufgatovich³*

¹Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkin Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Philosophical Sciences (PhD in Philosophy), Research Associate
 <https://orcid.org/0000-0003-4302-665X>. E-mail: asrafil@yandex.ru

²Institute of State History
(1A, Alikhan Bokeykhan, 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Post-doctoral fellow and researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3478-0757>. E-mail: azamat.ryskildin@gmail.com

*Correspondent author

³Research Institute for Jochi Ulus Studies
(15B, Pushkin Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student, research associate
 <https://orcid.org/0009-0001-0862-3873>. E-mail: asylbert@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Asilguzhin R.R., Ryskildin A.Kh., Asylguzhin A.R., 2025

Abstract. Introduction. The article is devoted to the analysis of information from Arab, Persian, and Ottoman sources of the 13th–16th centuries. about Bashkir communities that arose in the Middle East as a result of the Mongol conquests. The work examines references to Bashkirs in the Secret History of the Mongols, the Mamluk chronicles such as Zubdat al-Fikra, in the works of Juwaini, Qazvini, al-Kalkashandi, Yakut al-Hamawi, Abu Hamid al-Gharnati and other authors, as well as data from the Ottoman defters of the XVI century. The main focus is on the role of Bashkirs in the military and administrative system of Mamluk Egypt and Syria, their participation in key battles with the Mongols, pilgrimage and trade activities, as well as cultural contributions. The facts of the settled residence of Bashkir communities in the Middle East, reflected in tax documents, are also analyzed. Special attention is paid to the problem of mixing the ethnonyms “Bashkir” and “Magyar” in the Eastern tradition and its influence on historiography. *Goals and objectives.* The article aims to establish traces of the presence of Bashkir communities in the Middle East in the late Middle Ages. For this purpose, narrative and reference sources, fiscal materials, cartographic and historiographical information are analyzed. *Materials and methods:* Based on the reports of medieval Muslim authors (Garnati, Ruukn al-din Baybars, Kalkashandi, Yakut al-Hamawi), in comparison with Mongolian sources, Ottoman documents, and later information from Bashkir scientists (Murad Ramzi, Husainov), an interdisciplinary study is conducted. Philological analysis is the study of terminology, etymology of ethnonyms (“bashgird”, “basjirt”, “bashkurt”), identification of translation and transliteration

features. The historiographical method is the analysis of researchers' opinions (A.-Z. Validi Togan, A.V. Kovalevsky, S.I. Khamidullin et al.), evaluation of interpretations and scientific discussions. Historical and comparative analysis is a comparison of data from various sources, identifying common and contradictory information about Bashkirs. The cartographic method is the use of maps to clarify the geographical distribution and ethnopolitical localization of the Bashkirs. The socio-demographic method is the use of tax and demographic documents to quantify Bashkir communities outside their historical homeland. *The results* of the study allow us to conclude that Bashkirs had a significant presence in the political, military and cultural life of the Middle East of the 13th–16th centuries, as well as strong ties between the Jochi Ulus (Golden Horde), Bashkir lands and the Islamic world. *Conclusions.* Sources from the 13th–14th centuries confirm the presence of Bashkir natives among the military elite of Mamluk Egypt and Syria, as well as the presence of their descendants in the urban population of the region according to fiscal documents (Ottoman defters of the 16th century).

Keywords: Mamluks, Zubdat-al-Fikra, Magyars, Bashkurts (Estek), Ulus of Jochi (Golden Horde), Arabic writings

Acknowledgements: The study was conducted within the framework of the project “Translation and source analysis of the work of Zubdat al-fiqr fa tarikh al-Hijrah” Rukn al-Din Baibars al-Mansoori al-Dawadar: an internal criticism of the source” (Registration number AP26103827).

For citation: Asilguzhin R.R., Ryskildin A.Kh., Asylguzhin A.R. Arab-Muslim historiographic tradition about the Bashkurts in the Middle East // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1343–1357. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1343-1357

ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ БАШҚҰРТТАР ТУРАЛЫ АРАБ-МҰСЫЛМАН ТАРИХНАМАЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Асылгужин Рафиль Рифгатович¹, Рыскильдин Азамат Хурматович^{2*}, Асылгужин Альберт Рифгатович³

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты
(156-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Философия ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер.
 <https://orcid.org/0000-0003-4302-665X>. E-mail: asrafil@yandex.ru

²Мемлекет тарихы институты
(8-үй, Мәңгілік ел даңғ., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Пост-докторант, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0003-3478-0757>. E-mail: azamat.ryskildin@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты
(156-үй, Пушкин көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0009-0001-0862-3873>. E-mail: asylbert@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025

© Асылгужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Асылгужин А.Р., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақала XIII–XVI ғасырлардағы араб, парсы, Османлы дереккөздерінің мәліметтерін талдауға арналған. Жұмыста башқұрттардың «моңғолдардың Құпия тарихындағы», «Зубдат-әл-фикра» сияқты мамлюк шежірелеріндегі, Джувайни, Казвини, Аль-Калкашанди, Йакута Әл-Хамави, Әбу Хамид Әл-Гарнати және басқа авторлардың еңбектеріндегі сілтемелері, сондай-ақ XVI ғасырдағы Османлы дефтерлерінің деректері қарастырылған. Мамлюк Египеті мен Сирияның әскери және әкімшілік жүйесіндегі

башқұрттардың рөліне, олардың моңғолдармен негізгі шайқастарға қатысуына, қажылық пен сауда саласындағы қызметіне, сондай-ақ мәдени үлестеріне назар аударылады. Салық құжаттарында көрсетілген Таяу Шығыстағы башқұрт қауымдастықтарының отырықшы өмір сүру фактілері де талданады. Шығыс дәстүріндегі «башқұрт» және «мадьяр» этнонимдерін араластыру мәселесіне және оның тарихнамаға әсеріне ерекше назар аударылады. *Мақсаттары мен міндеттері.* Мақала кейінгі Орта ғасырларда Таяу Шығыста башқұрт қауымдастықтарының іздерін анықтауға бағытталған. Ол үшін баяндау және анықтамалық дереккөздерге, фискалдық материалдарға, картографиялық және тарихнамалық мәліметтерге талдау жүргізіледі. *Материалдар мен әдістер:* ортағасырлық мұсылман авторларының (Гарнати, Рукн-ад-дин Бейбарыс, Калкашанди, Йакут әл-Хамави) есептеріне сүйене отырып, моңғол дереккөздерімен, Османлы құжаттарымен және башқұрт ғалымдарының (Мурад Рамзи, Хусаинов) кейінгі мәліметтерімен салыстыра отырып, пәнаралық зерттеу жүргізілуде. Филологиялық талдау-терминологияны, этнонимдердің этимологиясын зерттеу («башқұрт», «басжирт», «башқұрт»), аударма мен транслитерацияның ерекшеліктерін анықтау. Тарихнамалық әдіс-зерттеушілердің пікірлерін талдау (А.-З. Валиди Тоған, А.В. Ковалевский, С. И. Хамидуллин және т.б.), интерпретациялар мен ғылыми пікірталастарды бағалау. Тарихи-салыстырмалы талдау-әртүрлі дереккөздердің деректерін салыстыру, башқұрттар туралы жалпы және қарама-қайшы ақпаратты анықтау. Картографиялық әдіс-башқұрттардың географиялық таралуы мен этносаияси орналасуын нақтылау үшін карталарды пайдалану. Әлеуметтік-демографиялық әдіс-башқұрт қауымдастықтарын тарихи отанынан тыс сандық бағалау үшін салық және демографиялық құжаттарды қолдану. *Зерттеу нәтижелері* башқұрттардың XIII–XVI ғасырлардағы Таяу Шығыстың саяси, әскери және мәдени өмірінде, сондай-ақ Жошы ұлысы (Алтын Орда), башқұрт жерлері мен ислам әлемі арасындағы берік байланыстар туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. *Қорытынды.* XIII–XIV ғасырлардағы дереккөздер башкирлердің мәмлүк Мысыры мен Сириясының әскери элитасы арасында болғанын, сондай-ақ XVI ғасырдағы салықтық құжаттарға (осман дефтерлері) сәйкес олардың ұрпақтарының аймақ халқының құрамында болғанын растайды.

Түйін сөздер: Мамлюктер, Зубдат-әл-фикра, мадьярлар, башқұрттар (естектер), Жошы ұлысы (Алтын Орда), Араб шығармалары

Алғыс. Зерттеу «Зубдат әл-фикра фа тарих әл-Хижра «Рукн ад-Дин Байбарс Әл-Мансури ад-Дауадара: дереккөздің ішкі сыны» «еңбекті аудару және деректанулық талдау» жобасы аясында жүргізілді (жеке тіркеу нөмірі: № AP26103827)

Дәйексөз үшін: Асылгужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Асылгужин А.Р. Таяу Шығыстағы башқұрттар туралы араб-мұсылман тарихнамалық дәстүрі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1343–1357 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1343-1357

АРАБО-МУСУЛЬМАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ О БАШКУРТАХ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

Асылгужин Рафиль Рифгатович¹, Рыскильдин Азамат Хурматович^{2*}, Асылгужин Альберт Рифгатович³

¹РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки МНВО РК»

(д. 15 Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Кандидат философских наук, Главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-4302-665X>. E-mail: asrafil@yandex.ru

²РГУ «Институт истории государства Комитета науки МНВО РК»

(д. 1а, ул. Алихан Бокейхан, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Пост-докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-3478-0757>. E-mail: azamat.ryskildin@gmail.com

*Автор-корреспондент

³РГП на ПХВ «Научный институт изучения Улуса Джучи Комитета науки МНВО РК»
(д. 15 Б, ул. Пушкина, 010000 Астана, Республика Казахстан)

Докторант, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0009-0001-0862-3873>. E-mail: asylbert@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Асылгужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Асылгужин А.Р., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу сведений арабских, персидских, османских источников XIII–XVI вв. о башкирских общинах, возникших на Ближнем востоке вследствие монгольских завоеваний. В работе рассматриваются упоминания башкир в «Тайной истории монголов», хрониках мамлюков, таких как «Зубдат-аль-фикра», в трудах Джувайни, Казвини, ал-Калкашанди, Йакута аль-Хамави, Абу Хамида ал-Гарнати и других авторов, а также данные османских дефтеров XVI в. Основное внимание уделено роли башкир в военной и административной системе мамлюкского Египта и Сирии, их участию в ключевых битвах с монголами, деятельности в сфере паломничества и торговли, а также культурному вкладу. Анализируются также факты оседлого проживания башкирских общин на Ближнем Востоке, отражённые в налоговых документах. Особое внимание уделено проблеме смешения этнонимов «башкир» («башкурт», «башкарт») и «мадьяр» в восточной традиции и его влиянию на историографию. *Цели и задачи.* Статья ставит цель – установить следы присутствия башкирских общин на территории Ближнего Востока в позднее Средневековье. Для этого проводится анализ нарративных и справочных источников, фискальных материалов, картографических и историографических сведений. *Материалы и методы:* на основе сообщений средневековых мусульманских авторов (Гарнати, Руукн-ад-дин Бейбарс, Калкашанди, Йакут аль-Хамави), в сопоставлении с монгольскими источниками, османскими документами, и более поздними сведениями башкирских ученых (Мурад Рамзи, Хусаинов) проводится междисциплинарное исследование. Филологический анализ – изучение терминологии, этимологии этнонимов («башгирд», «басджирт», «башкурт»), выявление особенностей перевода и транслитерации. Историографический метод – анализ мнений исследователей (А.-З. Валиди Тоган, А.В. Ковалевский, С.И. Хамидуллин и др.), оценка интерпретаций и научных дискуссий. Историко-сравнительный анализ – сопоставление данных различных источников, выявление общих и противоречивых сведений о башкирах. Картографический метод – использование карт для уточнения географического распространения и этнополитической локализации башкир. Социально-демографический метод – использование налоговых и демографических документов для количественной оценки башкирских общин за пределами их исторической родины. *Результаты* исследования позволяют сделать вывод о заметном присутствии башкир в политической, военной и культурной жизни Ближнего Востока XIII–XVI вв., а также о прочных связях между Улусом Джучи (Золотой Ордой), башкирскими землями и исламским миром. *Выводы.* Источники XIII–XVI вв. подтверждают присутствие выходцев из башкир среди военной элиты мамлюкского Египта и Сирии, а также наличие их потомков в составе городского населения региона согласно фискальным документам (османские дефтеры XVI в.).

Ключевые слова: Мамлюки, Зубдат-аль-фикра, мадьяры, башкурты (башкарты, естеки), Улус Джучи (Золотая Орда), арабские сочинения

Благодарности: Исследование проведено в рамках проекта «Перевод и источниковедческий анализ труда «Зубдат аль-фикра фа тарих аль-хиджра» Руукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара: внутренняя критика источника» (регистрационный номер: AP26103827).

Для цитирования: Асылгужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Асылгужин А.Р. Арабо-мусульманская историографическая традиция о башкуртах на Ближнем Востоке // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1343–1357. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1343-1357

Введение

Актуальность исследования связана с тем, что этноним «Башкурт» (связанные с ним) существовал как в период до монгольских завоеваний, так и после. В отличие от иных обозначений тюрко-мусульманских народов, которые либо возникли позднее в этническом значении (ногай, узбек, казах и т.д.), либо еще не связывались с тюрко-мусульманской культурой по состоянию на XIII в. (татар, кыргыз), либо к тому времени в значительной степени перешли к оседлости, что сказалось и на военной роли, и на мобильных возможностях (булгар). Поэтому исторические свидетельства о башкирских общинах, возникших в среде мамлюков, персов, османов в результате нашествия чингизидов, позволяют косвенно судить о масштабах миграционных процессов, развернувшихся на территории Степной Евразии (Ұлы дала) в связи с нашествием чингизидов. Будучи представителями военного сословия, связанного с мусульманскими правителями условиями коллективного договора о службе (икта-асаба), башкиры оказывали длительное сопротивление тюрко-монгольской экспансии (по мнению Л.Н. Гумилева свыше 14 лет). И после поражения хорезмшаха Мухаммада, болгарского вилайета, венгерского короля, как выясняется, немалая их часть продолжила воевать против монголов и на Ближнем Востоке. В «Тайной истории монголов» башкиры упоминаются среди народов, оказавших сопротивление войскам Субэдэя в западном походе 1220–1224 гг. В последующем часть башкирских воинов оказалась вовлечена в военные структуры государств Ближнего Востока, особенно в составе мамлюкской гвардии, где они достигали высоких должностей. Сведения об этом содержатся в широком круге восточных источников: арабских, персидских, османских, а также в сочинениях поздних мусульманских и башкирских авторов. Важнейшие факты зафиксированы в хрониках мамлюков, энциклопедических трудах ал-Калкашанди, географических описаниях Йакута аль-Хамави и Абу Хамида ал-Гарнати. Наряду с этим ценные материалы предоставляют османские налоговые реестры XVI в., где упоминаются кварталы «Башкарди» в городах Палестины. Комплекс этих источников позволяет рассматривать башкир не только как военную силу, но и как значимый этнокультурный элемент, закрепившийся на Ближнем Востоке. Их присутствие зафиксировано в военной элите, административных структурах, религиозной и культурной жизни региона. В то же время восточные авторы нередко смешивали этнонимы «башкир» и «мадьяр», что отражает как реальные миграционные процессы, так и особенности средневековой этнонимии.

Материалы и методы

Изучение истории башкир, оказавшихся вне исторической родины в период монгольских завоеваний и последующие века, опирается на междисциплинарный подход. Используются следующие методы и материалы:

Историко-источниковедческий подход – анализ нарративных и справочных сочинений (арабских, персидских, тюркских авторов XIII–XV вв.), включая «Тайную историю монголов», хроники мамлюков, географическую энциклопедию ал-Калкашанди и др. Используются как оригинальные тексты, так и их переводы и критические издания.

Социально-антропологический и этнологический подход – выявление особенностей социальной организации башкир в Средневековье через их участие в военной элите (мамлюки в Египте и Сирии, военачальники в Иране), а также через оседлое присутствие (наличие кварталов «Башкарди» в Рамле по османским дефтерям XVI в.).

Компаративный подход – сопоставление арабских и персидских данных с венгерскими и иными европейскими источниками.

Особое значение имеет анализ этнонимов («башкир», «маджгар», «башкорт») и их смешения в трудах ал-Гарнати, Йакута аль-Хамави, ал-Калкашанди. Культурологический подход – выявление роли башкир в культурной жизни Ближнего Востока: участие в литературном процессе (поэт Насретдин ал-Насыри), религиозной инфраструктуре (руководство хадж-караванами), организации и сопровождении дипломатических связей (династические браки Золотой Орды и мамлюков). Эти подходы позволяют реконструировать

комплексную картину вовлеченности башкир в международные процессы XIII–XVI вв., включая их военную, административную и культурную деятельность на Ближнем Востоке.

Источники: В исследовании использован широкий круг письменных и картографических материалов: Монгольские и тюркские хроники: «Тайная история монголов» (1240), отражающая участие башкир в западном походе Субэдэя (1220–1224). Арабские и персидские сочинения XIII–XV вв.: «Субх ал-а‘ша» ал-Калкашанди (XIV–XV вв.), труды ал-Иззи ал-Хазинади, Йакута аль-Хамави, Абу Хамида ал-Гарнати. Мамлюкские хроники (в том числе и Зубдат ал Фикра) и документы: свидетельства о войнах и эмирах башкирского происхождения (Алам ад-Дин Санджар аль-Башкурди, эмир Башкирд ал-Насури, Гилметдин аль-Башкурди и др.), их участие в битвах при Хомсе (1281) и Марж ас-Суффар (1303), сведения о руководстве хаджскими караванами. Османские налоговые реестры (дефтера) XVI в.: данные о кварталах «Башкарди» в Рамле, фиксирующие этнически маркированное поселение башкир. Позднейшие мусульманские и башкирские авторы: Мурад Рамзи («Талфик аль-ахбар», XIX – нач. XX вв.), трактующие башкир в контексте истории тюркских и угорских племён. Картографические материалы: карту «Монгольская империя при Чингизхане (1167/8–1227) и его преемниках 1226–1268 гг.» из «Учебного Атласа по Истории Средних веков и Новейшего Времени» под авторством Шпрунера-Менке («Handatlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit»), а также Географическая карта мира картографа Мартина Вальдземюллера, 1516 г. – использовавшие по всей видимости, арабо-мусульманские географические сведения.

Обсуждение

В «Тайной истории монголов» содержатся сведения о том, что во время западного похода 1220–1224 гг. полководец Субэдэй-багатур встретил ожесточённое сопротивление народов, чьё покорение было поручено ему ещё при Чингизхане. В числе перечисленных этнонимов – канглы, кыпчаки, мадьяры, русские, асы (осетины), черкесы, болгары, а также башкиры (Козин, 1941: 191–192). Францисканский монах Джованни дель Плано Карпини в своем труде *Historia Mongalorum* («История монголов»), написанном в ходе дипломатической миссии в Монгольскую империю (1245–1247), предпринятой по поручению папы Иннокентия IV, оставил ценные сведения о военных действиях монгольских войск, возвращавшихся из западного похода (до пределов Венгрии). В описании продвижения монгольской армии, Карпини упоминает народы, встреченные на пути: «Возвратившись оттуда, они пришли в землю Мордванов, которые суть язычники, и победили их войною. Подвинувшись отсюда против Билеров, то есть великой Булгарии, они и ее совершенно разорили. Подвинувшись отсюда еще на север против Баскарт, то есть великой Венгрии, они победили и их. Выйдя отсюда, они пошли дальше к северу и прибыли к Паросситам» (Плано Карпини, 1957: 47).

Масштабные завоевательные походы монголов начала XIII в. стали одной из причин перемещения значительного числа тюркских воинов на западные рубежи Евразии и в Северную Африку. По свидетельству востоковеда А. З. Валиди Тогана, «башкирские элементы» служили в армии мамлюков, а отдельные из них достигли высоких должностей в Сирии (Валиди, 2010: 37).

Мамлюки, составившие элитную гвардию египетских султанов, в 1250 г. свергли династию Айюбидов и утвердились у власти. При султани Бейбарсе, выходец из кыпчакской среды, государство мамлюков смогло отразить нашествие монголов, закрепиться в Сирии и Палестине. В источниках зафиксированы имена мамлюкских военачальников башкирского происхождения. Так, в период султана ан-Насира упоминается эмир Башкирд ал-Насури (Bashqird al-Nāṣurī), известный стремлением овладеть арабским языком настолько, что двадцать лет воздерживался от тюркской речи.

В историческом сочинении начала XIV века по истории мамлюкского Египта и близлежащих стран (в том числе Хулагуидского Ирана и Улуса Джучи) «Зубдат ал Фикра» упоминается Насыр ад-Дин Башкурд ан-Насыри как один из эмиров в 679 году хиджры (1280–1281). В указанном сочинении Насыр ад-Дин Башкурд ан-Насыри (Nāṣir al-Dīn Bāshqird al-Nāṣirī) также отмечен в числе попавших в плен в ходе сирийско-египетской междоусобной

борьбы, в ходе которой: «Сирийская армия потерпела поражение; египетская армия одержала над ними победу, и многие сирийцы попали в плен. Самыми известными среди них были: Бадр ад-Дин Кунджак аль-Хорезми, Баха'ад-Дин ан-Насири, Насир ад-Дин Башкирд ан-Насири, Бадр ад-Дин Билик аль-Халаби, 'Алам ад-Дин Санджар аль-Бадри и Сабик ад-Дин, сын Правитель Шахьюна. Всех их отправили к султанским воротам, и султан хорошо с ними обошёлся, наградил почётными одеждами и не упрекал их за прежние поступки» (Chronicles, 2020: 255).

Особое место занимает деятельность эмира Алам ад-Дина Санджара аль-Башкарди (Alam al-Dīn Sanjar al-Bāshqirdī, al-Bāshqardī). В 1280–1282 гг. он исполнял должность наиба (губернатора) Алеппо. Во время вторжения монгольских войск в 1281 г. Санджар аль-Башкурди выступил с алеппской армией навстречу главным силам султана у города Хомс и принял участие в решающей битве 29 октября 1281 г.: «К султану присоединились Иса ибн Муханна и его бедуины, аль-Мансур и армия Хамы, а также армия Алеппо под командованием её правителя Санджара аль-Башкарда аль-Салихи») (Mongols and Mamluks, 1995: 190). Правый фланг, где находились войска Алеппо, Дамаска и Хамы, нанёс монголам сокрушительный удар, обеспечив мамлюкам победу.

Алам ад-Дин Санджар аль-Башкурди был назначен султаном наместником Алеппо после смерти во время одного из военных походов предшественника наместника Алеппо - эмира Джамал ад-Дин Акуш аль-Шамси (Chronicles, 2020: 258). Есть сведения о том, что он был руководителем торговых караванов в Хиджаз: «был подготовлен египетский караван для благородного Хиджаза, а его предводителем был эмир Алам ад-Дин Санджар аль-Башкирд», а также сведения об исполнении им роли предводителя (эмира) каравана паломников в Мекку: «В течение этого месяца он подготовил покрытие (кисва) и караван для Мекки, да возвысит его Всевышний. Он назначил эмира Алама ад-Дина аль-Башкирди эмиром каравана. В течение этого года бесчисленное множество людей отправилось в путь из Египта, Каира и горных районов (аль-арьяф). Эмиром (каравана) из Газы и Дамаска был эмир Изз ад-Дин б. Изз ад-Дин аль-Каймар...» (Chronicles, 2020: 100).

В отмеченном выше сочинении «Зубдат ал Фикра» сохранилось два отрывка о нем:

1. «Тогда (664 год хиджры (1265–1266)) там (Хомс) наместником был эмир 'Алям ад-Дин Санджар аль-Башкурди, до которого дошла весть. И он опередил принца в аль-Махадду. Когда он приблизился к ней, выбежали войска, и он потянул перед ними хвосты поражений. Он был полон надежды, но разочаровался, и вместо трофеев довольствовался возвращением»

2. «Тогда (679 год хиджры (1280–1281)) умер эмир Джамаль ад-Дин Акуш аш-Шамси, наместник Халяба (Алеппо), и султан отправил туда эмира 'Алям ад-Дина Санджара аль-Башкурди в качестве наместника» (Сабитов, Тулеубаева, 2023).

В битве мусульман-мамлюков против монголов при Марж ал-Суффар (Шакхаб) в 1303 г. (702 г.) среди военачальников был Мухаммад - сын эмира Башкарди аль-Салихи. Это сражение произошло после того, как монгольские войска совершили набег на Карьятайн в окрестностях Хамы и захватили много добычи и пленили туркоманов, живших в этом месте. В этой битве, несмотря на численное преимущество монголов победа досталась мамлюкам. Среди погибших со стороны мамлюков были эмиры Анас аль-Джамдар и Мухаммад ибн Башкард.

В Сирии и Мысе в качестве мамлюков воевали и другие башкиры, кто-то стал государственным деятелем. Так, по сведениям башкирского исследователя Г.Б. Хусаинова «великий падишах мамлюков Кыратай Хазинадар оценивал Гилметдина ал-Башкурди как чрезвычайно умного государственного деятеля, ученого и достойную подражания личность. Этот великий эмир погиб на войне в 1303 г.» (Хәсәйенов, 2007: 29). Указанное подтверждается и другими источниками. Так, историк и уроженец башкирского аула Альмет Булярской волости Минзелинского уезда Уфимской губернии Мурат Рамзи в своем произведении произведения «Тальфик аль-ахбар», посвященного истории тюрок, проживавших в царской России, дал сведения о двух башкирах из правящей верхушки мамлюков. Один из них –

Гильметдин Санжар аль-Башкорди, который в 80–90 гг. XIII в. был эмиром в Египте; второй – поэт Насретдин ал-Насыри. Продвигаясь по службе, он достиг власти, был одним из умных и почитаемых эмиров. Писал стихи и прозу. В истории этой страны остались имена переселившихся с Урала и ставших известными поэтами Саиф Сараи и Котб (Хөсәйенов, 2007: 29). В рукописях, хранящихся в научной библиотеке Стамбульского университета, подтверждается, что перечисленные имена не известны не из легенд, но исторически реальные и достоверные личности (Умурзаков, 1991: 28).

Башкирские воины несли военную службу и в Иране. Один из них, башкирский военачальник Газан-хан, упоминается в качестве третьего великого амира во время подавления восстания в Сулемиш в Анталии в 1299 г. (Валиди, 2010: 36). Во время правления хана Олжайту упоминается известный башкирский военачальник Сыракан Башкурт, как «пришедшей из улуса» (Валиди, 2010: 36–37).

Наряду с участием башкир в военной и административной системе мамлюкского Египта, источники фиксируют и факты их оседлого проживания на Ближнем Востоке в последующие века. По всей видимости ими были потомки вышеуказанных башкир в составе мамлюкского войска на Ближнем Востоке в более ранний период истории. Ценные сведения содержатся в капитальном исследовании А. Коэна и Б.Льюиса (Cohen, Lewis, 1978). Авторы, анализируя османские налоговые реестры XVI в., отмечают этнически маркированные топонимы кварталов городов Палестины. Так, помимо туркменских (Turkuman Q.), курдских (Akrad) и магрибинских (Maghriba) кварталов, в Рамле (или её пригородах) зафиксированы и кварталы Башкарди (Bashkardi Q.), что напрямую указывает на присутствие потомков башкирского населения.

Приведем здесь отрывок (перевод выделенного фрагмента) из указанной книги, свидетельствующий о проживавших в тот период башкирах: «Кроме того, названия определенных кварталов в некоторых городах имеют этническое значение. Таким образом, мы находим квартал Маграби в Иерусалиме, курдские кварталы в Хевроне, Газе и Сафед, туркменские кварталы в Газе и Рамле, египетские и башкирские кварталы в Рамле» (Cohen, Lewis, 1978: 63–64). Авторами книги дается оговорка (ссылка) относительно применяемого в тексте книги этнонима Bashkardi: «Наиболее вероятная интерпретация – «башкиры»: («The most probable interpretation is “Bashkirs”») (Cohen, Lewis, 1978: 135).

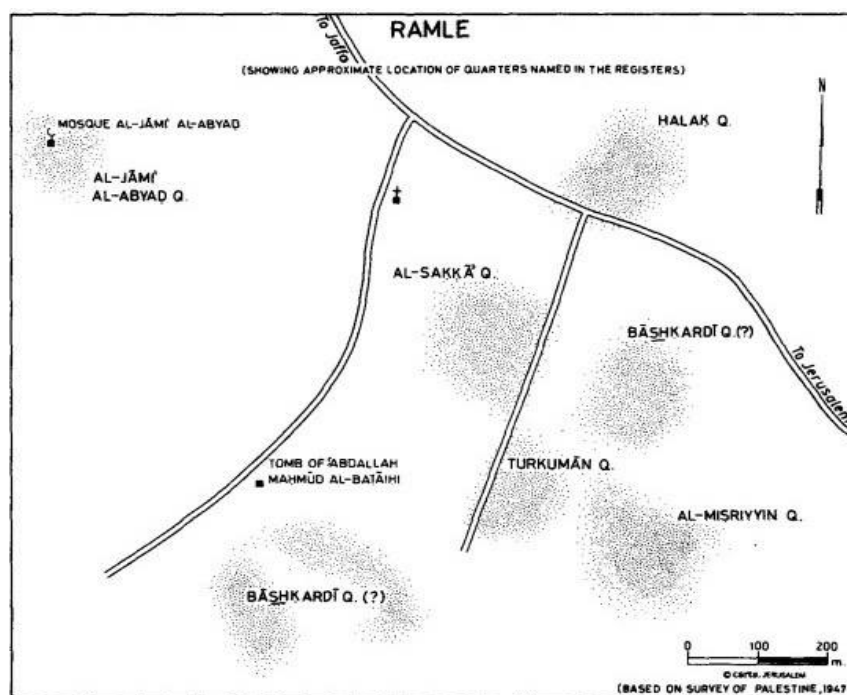

Рисунок 1 – Расположение кварталов г. Рамла (Ramle) (Cohen, Lewis, 1978: 136)
[Figure 1 – Layout of the quarters of Ramle (Cohen, Lewis, 1978: 136)]

Далее, авторы указанной книги обращают внимание на наименования ряда городских кварталов Рамлы указывающих на специфическое иностранное или, по крайней мере, этнически отличное происхождение на определенных ранних этапах их жители имели – «Таковы кварталы «египтян» и «башкир» (Мисрийим, Баскарди) в Рами, «турки» в Рами и Газе, «курды» (Акрад) в Цфате, Газе и Хевроне, «североафриканцы» (Магариба) в Иерусалиме. В последнем, самом раннем реестре Иерусалима есть запись о том, что в Иерусалиме проживала группа магрибских муджавиров из Харам аш-Шарифа. Их квартал образовал вакуф Саладина, действия которого были подтверждены последующими правителями. Курдские, туркменские и башкирские кварталы, без сомнения, являются пережитком ранней политики мамлюков по расселению воинственных курдов и Туркоманов на побережье Палестины в качестве защиты от нового нападения с Запада» (Cohen, Lewis, 1978: 63–64).

Таблица 1 – Башкиры (Bashkardi) в кварталах г. Рамла (Рамала). (Cohen, Lewis, 1978: 135, 137–140)
[Table 1 – Bashkirs (Bashkardi) in the quarters of Ramle (Cohen, Lewis, 1978: 135, 137–140)]

Регистр 427	1 имам, 28 семей (домохозяйств), 2 холостяка
Регистр 1015	2 имама, 33 семьи (домохозяйства)
Регистр 265	74 семьи домохозяйства, 7 холостяков [71 семья (домохозяйство), 1 шериф, 7 холостяков]
Регистр 304	1 имам, 64 семьи (домохозяйства), 22 холостяка, 1 шериф, 2 слепых
Регистр 546	1 имам, 1 муэдзин, 56 семей (домохозяйств), 3 холостяка

Сведения об этническом составе мамлюкского государства и связях с Улусом Джучи (Золотой Ордой) содержатся также в энциклопедическом труде арабского учёного Шихаб ад-дина ал-Калкашанди (1355–1418) – «Субх ал-а‘ша фи сина‘ат ал-инша’» («Заря для подслеповатого в искусстве писания»). Полное издание этого сочинения (14 томов, 1913–1920) было осуществлено по инициативе А. З. Валиди Тогана (Крачковский, 2004: 411). Ещё в 1884 г. В.Г. Тизенгаузен опубликовал извлечения из этого труда, включая разделы, посвящённые Улусу Джучи (Тизенгаузен, 1884: 395–416).

Во вступлении ал-Калкашанди характеризует Золотую Орду как часть Турана, не подвластную мамлюкам, но связанную с ними прочными торговыми и политическими отношениями. Он подчёркивает «древний союз и добрую дружбу», существовавшие между владыками Орды и Египта с 1260-х годов «и до последнего времени». В качестве примера он приводит заключение брачного союза между династиями: в 1320 г. во времена султана аль-Малика ан-Насира Мухаммада ибн Калауна и хана Узбека был заключён междинастийный брак, скрепивший союз государств.

Энциклопедический труд Шихаб ад-дина ал-Калкашанди (1355–1418) «Субх ал-а‘ша фи сина‘ат ал-инша’» является не только образцом канцелярского искусства мамлюкской эпохи, но и добротной компиляцией сведений из трудов целого ряда предшествующих авторов – как мусульманских, так и античных. В числе его источников исследователи называют ал-Омари, Ибн-Халдуна, Абу-л-Фида, Йакута, Ибн ал-Асира, ас-Самани, ал-Бируни, Ибн Хаукала, ал-Мухаллаби, аль-Идриси, а также Клавдия Птолемея и других. На основании этих сведений ал-Калкашанди создал пространное описание северных и восточных земель, уделив особое внимание Улусу Джучи (Золотой Орде), который он обозначает двойным именем – Хорезм и Кыпчак. Река «Джейхун» – распространенное в средневековых источниках название Амударьи, впадающей в Хорезмское озеро, то есть Аральское море. Город Амуль называется ныне Чарджоу. В названии страны Башкырды легко узнаются земли башкир. ...» (Григорьев, Фролова, 1995).

В числе этнонимов, упоминаемых им при описании населения юго-восточной Европы, встречается и название Башкырды (башкарды), наряду с болгарами, сербами, саклабами, русами и бурджанами (Крачковский, 2004: 414). Исследователи полагают, что в данном случае мы имеем дело с «традиционной» для арабо-мусульманских авторов путаницей в определении башкир и мадьяр, учитывая из давние родственные и политические связи.

Аналогичное смешение этнонимов прослеживается и в сочинении ал-Иzzi ал-Хазинади «Тарихи Каратай», где автор, описывая мадьяр, фактически имеет в виду башкир. В его трактате встречаются следующие строки: «И с франками есть и башкорды, они известны злостью и беспощадностью, говорят по-турецки, нет у них ни государства, ни управляющей верхушки, а сами как веницианы, европеиды, но если у веницианцев есть известные торговцы, эти башкорды бедны, но беспощадные воины и мятежники, обычно к какому правителю они примыкают, тот побеждает...» (Валиди, 2010: 30).

Примечателен в этой связи вывод профессора А. В. Ковалевского, согласно которому вплоть до монгольских завоеваний часть башкирского этноса, по-видимому, ещё сохраняла угорский субстрат и говорила на одном из угорских диалектов, достаточно близком для взаимопонимания с венграми (Ковалевский, 2015: 35–38).

Приведем здесь и известный случай – встречу в Сирии арабского энциклопедиста и географа, путешественника XIII в. Йакут ар-Руми аль-Хамави (Якут ибн Абдулла аль-Руми аль-Хамави, 1178/1180 – 1229 гг.) с группой башкирских студентов из Венгрии, обучавшихся в медресе мусульманскому праву (фикху). Йакут аль-Хамави пишет, что в г. Халеб (Сирия) он встретил группу студентов из народа башгирд и побеседовал с ними. Один из них сообщил ему, что его народ башгирд проживает среди одного из европейских народов («афран-джей»), который носит самоназвание «хункар» (т.е. венгры), и что язык у «башгирдов» – язык франков («афранджей»), то есть язык народа «хункар». Как рассказали башкирские студенты, башкиры Венгрии, или башкирды, исповедуют ислам ханафитского религиозно-правового толка (мазхаба) и проживают отдельно от «хункар» на окраинах Венгерского королевства в своих населенных пунктах, каждый из которых, как город. Также упоминается о запрете обносить поселения «башгирдов» крепостными стенами из опасения, что они могут восстать против короля венгров. Кроме того, башкиры-мусульмане не принимали участия в походах мадьяр против ислама, они участвовали только в тех войнах, которые мадьярами велись против народов христианского вероисповедания (Валиди, 2010: 32–33; Умурзаков, 1991: 17).

В своем произведении «Му'джам аль-булдан» («Словарь стран» или «Географический словарь») описывая Венгрию (называя ее страной аль-Хункар), он упоминает и башкир в различных этимологиях: «башгирдия», «башгирд», «башджирд», «башкурд» (ал-башгирд или ал-башкард) «который он заимствовал от более ранних авторов, но даже в рассказах о монгольском нашествии», то арабский путешественник Ибн-Русте называет их алмаджгарийа (Ковалевский, 2015: 37).

Представляют интерес записки арабского путешественника XII века Абу-л Хамид ал-Андалуси ал-Гарнати из Кордовского халифата. Он упоминает башкир довольно часто, и при этом «безоговорочно отождествляет их с мадьярами, называя их одним и тем же именем – ал-башджард. Учитывая упомянутые выше биографические данные ал-Гарнати, мы можем считать, что в данном случае он знал, что говорил» (Ковалевский, 2015: 38). Ал-Гарнати пишет: «...И вот прибыл я в страну Ункурийа, а там народность, которую называют башкирд, она первая из тех, что вышла из страны тюрок и вступили в страну франков, и они храбры, и нет им числа... А царя башкирд зовут кирали (т. е. король. – ред.) (...). Он исповедует толк ифранджей (т. е. христианство. – ред.) (...). И все народы боятся войны с ним из-за многочисленности его войск и большой его храбрости... у царя башкирд есть войско из мусульман, которым он позволил открыто исповедовать их религию» (Путешествие Абу Хамида аль-Гарнати, 1971: 38–41). О путешествии 1153 г. из Венгрии на Русь, где «царю славян» ал-Гарнати передал письмо от венгерского короля Гезы II, сохранилось следующее сообщение: «... я поехал к [народу] башкирд обитающему в сорока днях пути выше страны славян, мимо языческих народностей, разновидностям которых нет числа. И [живут] они среди высоких деревьев и садов, таких [больших] деревьев я не видел нигде на всем свете, а плодов у них нет. И вот просил я у царя башкирд разрешения выехать в страну мусульман, в Саджсин, и сказал: «Ведь дети мои и жены мои там, а я вернусь к тебе, если пожелает Аллах». И сказал он: «Оставь здесь своего старшего сына Хамида, и я пошлю с тобой посланца из мусульман, чтобы он набрал для меня из беднейших мусульман и тюрок

тех, кто хорошо мечет стрелы». И послал со мной письмо к царю славян... И когда я прибыл в страну славян, то царь ее оказал мне почет, уважая его письмо и боясь его [царя Венгрии]....» (Путешествие Абу Хамида аль-Гарнати, 1971: 27–37, 44).

В связи с данным свидетельством венгерский лингвист и историк А. Рона-Таш выделяя причину «по которой кого-либо могли именовать мадьярами Карпатского бассейна в XII веке башкирами» указывает на их происхождение «из области, где мадьяры именовались башкирами. Ал-Гарнати прибыл из страны волжских булгар и использовал именно их обозначение [мадьяр]» (Róna-Tas, 1999: 293). Известно, что путешественник и купец ал-Гарнати не только посещал Венгрию, которая в его время представляла собой значительно более обширное государство, простиравшееся до Адриатики и активно торговавшее с восточными странами, но также побывал на берегах Итиля (Волги). В 1135–1136 гг. он посетил город Саксин в низовьях Волги и Волжскую Булгарию, откуда неоднократно направлялся сухопутным путем по известному торговому маршруту в Среднюю Азию, в частности в Хорезм (Ковалевский, 2015: 38). Указанную ситуацию подтверждает и востоковед А.З. Валиди, подчеркивавший, что смешение этнонимов маджгар и башгар у арабских авторов X в., а также у авторов эпохи монгольских завоеваний, объясняется присутствием среди дунайских мадьяр особой группы башкир. По его мнению, башкиры даже после принятия ислама продолжали в силу самых разных причин покидать свою историческую родину на Урале и переселяться в Маджаристан (Валиди, 2010: 31–32).

Во «Введении» (Мукаддима) к основной части сочинения «Талфик аль-ахбар» башкирский историк Мурад Рамзи рассматривает происхождение различных тюркских народов, в том числе башкир, о которых писал следующее: «...царство Башкурд, называемое Бузкыр, и известное как Великая Хунгария, ставшая затем местом обитания гуннов» (Рамзи, 2017: 64). Далее он выводит этноним «башкурд» от названия Бузкыр («Белая степь»), которым якобы именовалось пространство между Уральскими горами и Волгой. Башкиры, по его мнению, — это «остатки гуннов, воистину, гунны», которые не отличаются от скифов. В то же время башкиры являются потомками маджаров (венгров). В конечном итоге он заявляет, что «историки единогласны в том, что и венгры, и булгары, и авары, и хазары, а также башкурды из одного рода» (Рамзи, 2017: 144–145, 228). «Точно так же те, которые населили земли между Уральскими горами и Волгой. Раньше ее называли Великой Хунгарией, а сейчас — землей башкир» (Рамзи, 2017: 54).

Представления средневековых авторов о существовании “Hungaria Major” / “Maior Hungaria” / “VNGARIA MAGNA» нашло отражение и на картографическом материале. В частности, в историческом Атласе Шпрунера-Менке ставшем памятником немецкой картографии и имевшего огромное значение для исторической науки в целом. На многих картах, включенных в Атлас Шпрунера-Менке нашло свое отражение и историческое расселение башкир (Bashkiren / Basgirt). Обращает на себя внимание приведенные на карте “Монгольская империя при Чингизхане (1167/8–1227) и его преемниках 1226–1268 гг.» (Reich der Mongolen unter Kubilai (1260–1294) und seinen Nachfolgern 1262–1342, Von Th. Menke) несколько вариантов этимологии страны Башкир – *Bascart*, *Pascatir*, *maior Hungaria* (см. Карта 1. “Монгольская империя при Чингизхане (1167/8–1227) и его преемниках 1226–1268 гг.», фрагмент).

Рисунок 2 – “Монгольская империя при Чингизхане (1167/8–1227) и его преемниках 1226–1268 гг.», фрагмент
[Figure 2 – “The Mongol Empire under Chinggis Khan (1167/8–1227) and his successors, 1226–1268”, fragment]

Особый интерес представляет созданная картографом эпохи Возрождения Мартином Вальдземюллером «Морская карта» 1516 года, где в верхней части на месте Башкирии – можно обнаружить *VNGARIA MAGNA*, а на месте современной Венгрии – *VNGARIA* (см. Карта 2. Географическая карта мира картографа Мартина Вальдземюллера, 1516 г. (фрагмент). Мартин Вальдземюллер, как видно из данной карты явно отождествляет Великую Венгрию (*Hungaria Magna*) с Башкортостаном, что подсказывает об осведомленности картографа с записками Плано Карпини Иоганка и Рубрука, отождествлявших Башкирию с Великой или Старой Угорией (Унгорией, Хунгорией, Венгрией). Обращает на себя внимание надпись под заголовком *Hungaria Magna* сделано следующее пояснение: «*qui hanc habitant vocantur Bastarci et sunt sub imperio Tartarorum non carent blada*», то есть «те, кто живут здесь, зовутся Башкиры и входят в империю Тартар, они не испытывают недостатка пищи» (Tardy, 1982: 192–194). И ниже текста читается надпись *Bastarci*, то есть – Башкиры. Это страна окружена Гиперборейскими горами (*Hyperborei montes*), т.е. Уральскими горами.

Рисунок 3 – Географическая карта мира картографа Мартина Вальдземюллера, 1516 г. (фрагмент)
[Figure 3 – Geographical map of the world by cartographer Martin Waldseemüller, 1516 (fragment)]

Результаты

Анализ письменных и картографических источников XIII–XVI вв. позволяет выделить несколько ключевых тезисов: Военно-политическое участие. Башкиры активно вовлекались в военные структуры государств Ближнего Востока, прежде всего в мамлюкском Египте и Сирии. Зафиксированы имена башкирских эмиров, занимавших высокие должности (Алам ад-Дин Санджар аль-Башкурди, Башкирд ал-Насури и др.). Они принимали участие в решающих сражениях против монголов (битвы при Хомсе в 1281 г., при Марж ас-Суффар в 1303 г.). Административная и религиозная деятельность: Башкирские военачальники не ограничивались военной службой: они занимали посты губернаторов (наиб Алеппо), возглавляли хадж-караваны в Мекку, а также выполняли функции организаторов торговли и паломничества. Культурный вклад: среди башкир в мамлюкской среде известны поэты и интеллектуалы (Насретдин ал-Насыри, Саиф Сарай, Котб), что свидетельствует о вовлеченности выходцев из башкир в литературную и духовную жизнь исламского Востока. Оседлое проживание на Ближнем Востоке: В XVI в. османские дефтеры фиксируют кварталы «Башкарди» в Рамле (Палестина), что указывает на закрепление башкирских общин в составе городского населения региона. Историографические интерпретации: В арабо-персидской традиции отмечается смешение этнонимов «башкир» и «мадьяр», связанное как с созвучием названий, так и с реальным присутствием башкирских групп среди венгров. Этот факт находит отражение у ал-Гарнати, Йакута аль-Хамави, ал-Калкашанди и позднейших авторов. Геополитический контекст: Башкиры воспринимались как часть «народов Кыпчака» и были тесно связаны с Улусом Джучи (Золотой Ордой). Их военная и политическая деятельность на Ближнем Востоке подтверждает устойчивость контактов между Ордынской степью и исламским миром.

Заключение

Таким образом, материалы письменных источников XIII–XVI вв., а также данные восточных и отечественных исследователей позволяют говорить о заметном присутствии башкир среди военной элиты мамлюкского Египта и Сирии, оказавшихся на Ближнем Востоке вследствие сопротивления монгольским завоеваниям. Их деятельность проявлялась не только на поле боя, но и в сфере управления, религиозной инфраструктуры (руководство хадж-караванами), а также в культурной жизни (поэтическое творчество). Это свидетельствует о широкой вовлечённости выходцев из Башкирии в процессы ближневосточной истории Средневековья.

Совокупность средневековых источников – от «Тайной истории монголов» и мамлюкских хроник до османских реестров XVI в., энциклопедии ал-Калкашанди – позволяет утверждать: Башкиры играли значимую роль в военной элите мамлюкского Египта XIII–XVI вв. Их потомки закрепились в Палестине, образовав этнически маркированные кварталы (Bashkardi Q.) в Рамле, что подтверждается демографическими и фискальными документами. Многочисленные свидетельства показывают прочность и долговечность связей между Улусом Джучи (Золотой Ордой), башкирским компонентом и мамлюкским Египтом, что имело следствием военные, торговые, дипломатические и культурные связи.

В арабо-мусульманской средневековой историографической традиции башкиры (башкарды, иштеки, естеки) фигурируют как самостоятельный этнос, хотя они не всегда последовательно разграничивались с мадьярами. Это отражение как реальных миграционных процессов (участие башкирских групп в формировании венгерской среды, участие в военных компаниях венгров), так и фонетико-лексических совпадений, приводивших к ошибочной идентификации. Представление о тождестве башкир и венгров появляется лишь в поздних арабо-персидских источниках, более ранние арабские авторы не допускали такой ошибки. Включение башкир в широкий контекст «народов Кыпчака» у ал-Калкашанди и других авторов также свидетельствует о значимости уральского региона Дашт-и-Кипчака в восприятии исламских учёных как части единого геополитического пространства Турана.

Литература

- Валиди, 2010 — *Валиди Тоган А.* История башкир / Пер. с турецк. и вступ. ст. А.М. Юлдашбаева. Уфа: Китап, 2010. 52 с.
- Григорьев, Фролова, 1995 — *Григорьев А.П., Фролова О.В.* Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди // *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*, Вып. XVIII. СПб.: СПбГУ, 1995. С. 42–88.
- Ковалевский, 2015 — *Ковалевский А.П.* Башкиры в X веке по данным Ибн-Фадлана // *Хазарский альманах*. М., 2015. Т. 13. С. 35–64.
- Козин, 1941 — *Козин С.А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongyol-un niyuča tobčiyan*. Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. Том I. Введение в изучение памятника, перевод, тексты, глоссарии / Отв. ред. А.П. Баранников. Предисл. Н.Н. Поппе. М.; Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. 619 с. (Труды Института востоковедения Академии наук СССР. XXXIV.)
- Крачковский, 2004 — *Крачковский И.Ю.* Арабская географическая литература. М.: Восточная литература РАН, 2004. 919 с.
- Мурад Рамзи, 2017 — *Мурад Рамзи*. Талфик аль-ахбар ва талких аль-асар фи вакаи‘ казан ва булгар ва мулюк ат-татар. Т. I / Науч. ред., авт. вступ. ст. и коммент. С.И. Хамидуллин. Уфа: БашГУ; ЦИИНБ «Шежере»; НБ РБ; Китап, 2017. 600 с.
- Плано Карпини, 1957 — *Джиованни дель Плано Карпини*. История Монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А.И. Малеина. М.: Гос. изд-во географической литературы, 1957. 263 с.
- Путешествие Абу Хамида аль-Гарнати, 1971 — *Путешествие Абу Хамида аль-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.)* / Публ. О.Г. Большакова, А.А. Монгайт. М., 1971. С. 38–41.
- Сабитов, Тулеубаева, 2023 — *Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А.* Анализ достоверности «курейшитской генеалогии» Идегея из «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека и трактата «О роде князей Юсуповых» // *Золотоордынское обозрение*. 2023. Т. 11. № 2. С. 453–462. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462. EDN: UBVRJL.
- Тизенгаузен, 1884 — *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884. Т. 1. С. 395–416.
- Умурзаков, 1991 — *Умурзаков Г.Х.* Древние башкиры. Некоторые вопросы истории / Под ред. Д.Ж. Валеева. Уфа, 1991. 45 с.
- Хамидуллин, 2025 — *Хамидуллин С.И.* Рассказ школы ал-Балхи о башкирах: содержание, источники, верификация // *Oriental Studies*. 2025. Т. 18. № 1. С. 139–151. DOI: 10.22162/2619-0990-2025-77-1-139-151.
- Хөсәйенов, 2007 — *Хөсәйенов Ғ.Б.* Тарих сәхифәләре / Ғайса Хөсәйенов. Өфө: Китап, 2007. 277 с.
- Amitai-Preiss, 1995 — *Amitai-Preiss R.* Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995. 272 p.
- Chronicles, 2020 — *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*. Transl. by David Cook. London: Routledge, 2020. 436 p.
- Cohen, Lewis, 1978 — *Cohen A., Lewis B.* Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978. 232 p.
- Róna-Tas, 1999 — *Róna-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest: Central European University Press, 1999. 566 p.
- Tardy, 1982 — *Tardy J.* A Contribution to the Cartography of the Central and Lower Volga Region // *Chuvash Studies*, 1982. Vol. 28. Pp. 192–194.

References

- Amitai-Preiss, 1995 — *Amitai-Preiss R.* Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1995. 272 p.
- Chronicles, 2020 — *Chronicles of Qalāwūn and his son al-Ashraf Khalīl*. Transl. by David Cook. London: Routledge, 2020. 436 p.
- Cohen, Lewis, 1978 — *Cohen A., Lewis B.* Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978. 232 p.
- Giovanni del Plano Carpini, 1957 — *Giovanni del Plano Carpini*. Istoriya Mongalov. Gil'yom de Rubruk. Puteshestvie v vostochnye strany [History of the Mongols. Guillaume de Rubruck. Journey to the Eastern Countries]. Transl. by A.I. Malein. M.: State Publishing House of Geographical Literature, 1957. 263 p. (In Russ.).
- Grigoriev, Frolova, 1995 — *Grigoriev A.P., Frolova O.V.* Geograficheskoe opisanie Zolotoy Ordyy v entsiklopedii al-Qalqashandi [Geographical description of the Golden Horde in al-Qalqashandi's encyclopedia] // *Istoriografiya i istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki*, iss. XVIII. St. Petersburg: St. Petersburg State University, 1995. Pp. 42–88. (In Russ.).
- Khamidullin, 2025 — *Khamidullin S.I.* Rasskaz shkoly al-Balkhi o bashkirakh: sodержanie, istochniki, verifikatsiya [The Narrative of the Balkhī School about the Bashkirs: Content, Sources, Verification] // *Oriental Studies*. 2025. Vol. 18, No. 1. Pp. 139–151. // DOI: 10.22162/2619-0990-2025-77-1-139-151. (In Russ.).
- Khusainov, 2007 — *Khusainov G.B.* Tarikh sakhifäläre [Pages of History]. Ufa: Kitap, 2007. 277 p. (In Bashkir).

- Kovalevsky, 2015 — *Kovalevsky A.P.* Bashkiry v X veke po dannym Ibn-Fadlana [The Bashkirs in the 10th century according to Ibn Fadlan] // *Khazarskii al'manakh* [Khazar Almanac]. M., 2015. Vol. 13. Pp. 35–64. (In Russ.).
- Kozin, 1941 — *Kozin S.A.* Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya khronika 1240 g. pod nazvaniem “Mongyol-un niyuča tobčiyān”. Yuan chao bi shi. Mongol'skiy obydenyi izborik. Vol. I. Vvedenie v izuchenie pamyatnika, perevod, teksty, glossarii [The Secret History of the Mongols: Chronicle of 1240 under the title Mongyol-un niyuča tobčiyān. Yuan chao bi shi. The Mongolian Ordinary Anthology. Vol. I. Introduction, translation, texts, glossaries]. Ed. by A.P. Barannikov. Pref. by N.N. Poppe. M.; Leningrad: Academy of Sciences of the USSR, 1941. 619 p. (Trudy Instituta vostokovedeniya AN SSSR. Vol. XXXIV.) (In Russ.).
- Krachkovsky, 2004 — *Krachkovsky I.Yu.* Arabskaya geograficheskaya literatura [Arabic Geographical Literature]. M.: Vostochnaya literatura, RAN, 2004. 919 p. (In Russ.).
- Murad Ramzi, 2017 — *Murad Ramzi.* Talfik al-akhbar wa talqih al-asar fi waqa'i Kazan wa Bulgar wa muluk al-Tatar. Vol. I. Ed., introd. and comm. by S.I. Khamidullin. Ufa: BashGU; TSIINB “Shezhere”; NB RB; Kitap, 2017. 600 p. (In Russ.).
- Puteshestvie Abu Hamida al-Garnati, 1971 — *Puteshestvie Abu Hamida al-Garnati v Vostochnuyu i Tsentral'nuyu Evropu (1131–1153 gg.)* [Abu Hamid al-Gharnati's Journey to Eastern and Central Europe (1131–1153)]. Publ. by O.G. Bolshakov, A.A. Mongait. M., 1971. Pp. 38–41. (In Russ.).
- Róna-Tas, 1999 — *Róna-Tas A.* Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest: Central European University Press, 1999. 566 p.
- Sabitov, Tuleubayeva, 2023 — *Sabitov Zh.M., Tuleubayeva S.A.* Analiz dostovernosti “kureishitskoy genealogii” Idegeya iz “Jami at-tavarih” Kadyr Ali-beka i traktata “O rode knyazey Yusupovykh” [Analysis of the reliability of the “Quraysh genealogy” of Edige from “Jami at-tavarih” by Qadyr Ali Bek and the treatise “On the Family of Princes Yusupov”] // *Zolotoordynskoe obozrenie* [Golden Horde Review]. 2023. Vol. 11, No. 2. Pp. 453–462. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462. EDN: UBVRI, 2023. (In Russ.).
- Tardy, 1982 — *Tardy J.* A Contribution to the Cartography of the Central and Lower Volga Region // *Chuvash Studies*, 1982. Vol. 28. Pp. 192–194.
- Tizengauzen, 1884 — *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy: Izvlecheniya iz sochineniy arabskikh [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde: Extracts from Arab writings]. St. Petersburg, 1884. Vol. 1. Pp. 395–416. (In Russ.).
- Umurzakov, 1991 — *Umurzakov G.Kh.* Drevnie bashkiry. Nekotorye voprosy istorii [The Ancient Bashkirs: Some Issues of History]. Ed. by D.Zh. Valeev. Ufa, 1991. 45 p. (In Russ.).
- Validi, 2010 — *Validi Togan A.* Istoriya bashkir [History of the Bashkirs]. Transl. from Turkish and introd. by A.M. Yuldashbaev. Ufa: Kitap, 2010. 52 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1358-1375, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1358-1375

THE MIGRATION OF THE UAQ CLAN TO THE ALTAI REGION (BASED ON GENEALOGICAL AND HISTORICAL SOURCES)

Akhmet Shadyman¹, Oshan Zhanymkhan², Qadilbek Mars³

¹Institute of History, Academy of Social Sciences of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, PRC
(26, Beijing South Road, 830011 Urumqi, China)
Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0009-0003-3659-9254>. E-mail: 792185844@qq.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)

 <https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2024

© Akhmet Sh., Oshan Zh., Qadilbek M., 2024

Abstract. *Introduction.* The article provides an overview of the current geographical division of the Altai region and examines the origin and historical basis of the popular saying among the local people: «The Uaq were the first to come to Altai, followed later by the Kerei and Naiman» The Altai area has long been known as a historical homeland of Turkic peoples. Throughout different historical periods, various tribal groups migrated and settled in this vast territory. In particular, the migration and settlement of the Kazakh Uaq tribe in the Altai region is a crucial issue in understanding the ethnic territory of the Kazakh people and the regional history of the Kazakh Steppe. Based on genealogical and written sources, the article discusses the migration routes of the Uaq, the causes and consequences of their movement, and highlights their role in the ethnic formation processes of the Altai region. *Objectives and purpose.* The main objective of this study is to analyze the migration of the Uaq clan to the Altai region and to clarify the historical circumstances surrounding this process. The research aims to describe the historical and geographical features of the Altai region, to determine the directions and stages of the Uaq clan's migration, and to conduct a comparative analysis of genealogical and written sources. Furthermore, it seeks to identify the historical factors that influenced the movement of the Uaq people to Altai and to evaluate the significance of this migration within the broader context of Kazakh ethnic history. *Materials and methods.* The main sources used in the article include Kazakh genealogical data, written records from the Qing dynasty, as well as the works of domestic and Chinese researchers. The study employs the historical-comparative method, source analysis, and methods of systematization of genealogical materials. *Result.* Genealogical sources state that the Uaqs were among the first to settle in their ancestral homeland in the Altai,

followed later by the Kerey and Naiman tribes who established themselves in their native lands. These accounts are consistent with written sources. The research results make it possible to clarify the migration history of the Uaqs and to determine the contribution of Kazakh clans and tribes to the settlement of the Altai Mountains.

Keywords: Kazakh Khanate, Uaq, Altai, Genealogy, Migration

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR24993173 “Writing an illustrated biographical encyclopedia on the history of Kazakhstan”.

For citation: Akhmet Sh., Oshan Zh., Qadilbek M. The migration of the uaq clan to the Altai region (based on genealogical and historical sources) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1358–1375. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1358-1375

УАҚТАРДЫҢ АЛТАЙ ӨңІРІНЕ ҚОНЫСТАНУЫ (ШЕЖІРЕЛІК ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ)

Ахмет Шадыман¹, Ошан Жанымхан², Қадылбек Марыс³

¹ҚХР ШҰАР қоғамдық ғылымдар академиясы Тарих институты
(26-үй, Бейжің оңтүстік жолы., 830011 Үрімжі, Қытай)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0009-0003-3659-9254>. E-mail: 792185844@qq.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

 <https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Ахмет Ш., Ошан Ж., Қадылбек М., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада мақалада Алтай өңірінің қазіргі географиялық бөлінісін сипаттай отырып, ел арасында жиі айтылатын «Алдымен бұл Алтайға уақ келген, артынан керей, найман шуап келген» деген ауызекі сөздің шығу төркіні мен оның тарихи негізі талданады. Алтай аймағы ежелден түркі халықтарының тарихи мекені ретінде белгілі. Осы кеңістікте әр кезеңде түрлі ру-тайпалардың қоныс аудару, орын тебу үдерістері жүріп отырған. Соның ішінде қазақтың уақ тайпасының Алтай өңіріне көшуі мен қоныстануы — қазақ халқының этникалық территориясын және Қазақ даласының аймақтық тарихын түсінуде маңызды мәселе болып табылады. Мақалада шежірелік деректер мен жазба материалдар негізінде уақтардың көшу жолдары, оның себептері мен нәтижелері талқыланып, Алтай өңіріндегі этникалық қалыптасу процесіндегі уақтардың орны көрсетіледі. *Міндеттері мен мақсаты.* Алтай өңірінің тарихи-географиялық жағдайын сипаттау. Уақтардың көшу бағытын және кезеңдерін анықтау; шежірелік және жазба деректерді салыстыра талдау; уақтардың Алтайдағы қоныстарына ықпал еткен тарихи жағдайларды ашу. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада қолданылған негізгі дереккөздерге қазақ шежірелік мәліметтері мен Цин әулетінің жазбалары сондай-ақ отандық және қытайлық зерттеушілердің еңбектері жатады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, деректанулық талдау және шежірелік деректерді жүйелеу тәсілдері қолданылды. *Қорытынды.* Шежірелік деректерде уақтардың Алтайдағы байырғы ата жұртына алғашқылардың бірі болып қоныстануы, кейіннен керей және найман елінің өз атақонысына орныққаны айтылады. Бұл деректер жазба материалдармен де үйлеседі.

Зерттеу нәтижелері уақтардың көші-қон тарихын нақтылауға және Алтай тауларын қазақтардың қоныстануындағы қазақ ру-тайпаларының үлесін айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Уақ, Алтай, Шежіре, Көші-қон, Өр Алтай

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR24993173).

Дәйексөз үшін: Ахмет Ш., Ошан Ж., Қадылбек М. Уақтардың Алтай өңіріне қоныстануы (шежірелік және тарихи деректер негізінде) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1358–1375 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1358-1375

ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ РОДА УАК В АЛТАЙСКИЙ РЕГИОН (НА ОСНОВЕ ШЕЖИРЕ И ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ)

Ахмет Шадыман¹, Ошан Жанымхан², Кадылбек Марыс³

¹Институт истории, Академия общественных наук Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР

(д. 26, ул. Южный Пекин, 830011 Урумчи, КНР)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0009-0003-3659-9254>. E-mail: 792185844@qq.com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-5767-2794>. E-mail: osanzanymhan@gmail.com

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

 <https://orcid.org/0009-0009-5605-8387>. E-mail: marshadylbek@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Ахмет Ш., Ошан Ж., Кадылбек М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье, наряду с характеристикой современного географического деления Алтайского региона, рассматривается происхождение и историческая основа распространённого среди населения высказывания: «Сначала в этот Алтай пришли уак, а затем кереей и найман заняли эти земли». Алтай издавна известен как историческая территория тюркских народов. На протяжении различных исторических эпох здесь происходили процессы переселения и закрепления различных родоплеменных объединений. Особое внимание уделяется переселению и размещению рода уак в Алтайском регионе, что представляет собой важный аспект в изучении этнической и региональной истории казахского народа. На основе шежирейных и письменных источников в статье анализируются пути миграции уаков, причины и последствия этого процесса, а также определяется их роль в этническом формировании населения Алтайского региона. *Задачи и цели.* Охарактеризовать историко-географическое положение Алтайского региона. Определить направление и этапы переселения рода уак. Провести сравнительный анализ шежирейных и письменных источников. Выявить исторические обстоятельства, повлиявшие на переселение уаков в Алтай. *Материалы и методы.* К основным источникам, использованным в статье, относятся казахские шежирейные сведения и письменные материалы эпохи Цин, а также труды отечественных и китайских исследователей. В ходе исследования применялись историко-сравнительный метод, источниковедческий анализ и методы систематизации шежирейных

данных. *Результаты.* В шежирейных источниках отмечается, что уаки были одними из первых, кто прибыл в Алтай, а позднее вслед за ними в этот регион переселились роды кереев и найманов. Эти сведения согласуются с письменными материалами. Полученные результаты позволяют уточнить историю миграции рода уак и определить его вклад в процесс формирования казахского этноса в Алтайском регионе.

Ключевые слова: Казахское ханство, Уак, Алтай, шежире, миграция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования РК «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» (регистрационный номер: BR24993173).

Для цитирования: Ахмет Ш., Ошан Ж., Кадылбек М. История переселения рода уак в Алтайский регион (на основе шежире и исторических источников) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1358–1375. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1358-1375

Кіріспе

Алтай – күрделі, ірі тау жүйесі. Қазіргі шекаралық бөлініске сай төрт елдің еншісінде. Қазақстан Алтайы – Төр Алтай, Қытай Алтайы – Өр Алтай, Моңғолия Алтайы – Малды Алтай, Ресей Алтайы – Кенді Алтай атала бастады. Қазіргі қолданыстағы Алтай топонимі Алтын сөзінен өзгерген емес, қайта Алтай атауының ал сыңары көне түрік тілдеріндегі «кызыл», «алтын» мағынадағы лексикалық бірлік, дербес сөз болған. Атаудың екінші сыңарындағы тай сөзі көне түрік тіліндегі тағ (тау) сөзінің кейінгі кезеңдерде дауыссыз ғ дыбысының жартылай й дыбысына алмасуынан туған. Демек, Алтай – кызыл, қызғылт яғни алтын тау. (Жанұзақ, 2011: 153).

Алтай- Көшпелі түркі халықтарының алтын бесігі саналатын Алтай өңірі – ежелден түркі тайпаларының ортақ тарихи мекені болып келген өңір. Алтай түркі өркениетінің қалыптасуында, оның этникалық және мәдени негіздерінің орнығуында аса маңызды географиялық және тарихи кеңістік ретінде ерекшеленеді. Сол түркі тайпаларының ішінде қазақ халқының тарихи орны ерекше. Өр дәуірде Алтай өңірін мекен еткен қазақ рулары да өздерінің әлеуметтік-экономикалық, саяси және табиғи жағдайларға байланысты өзіндік көші-қон үдерістерін бастан өткерген. Бүгінгі күні Алтай өңірін қазақ халқының керей, найман және уак сынды іргелі тайпалары ортақ мекен теді. Бұл тайпалардың аталмыш өңірге қоныстану тарихы күрделі әрі тарихи деректер мен ауызша шежірелерде кеңінен көрініс тапқан.

Халық жадында сақталған аңыздар мен шежірелік деректер қазақ руларының Алтай өңіріне қоныстану және өзге этникалық топтармен араласу үдерістерін сипаттайды. Сонымен қатар, қазақ руларының көші-қон қозғалысы Қытайдың тарихи жазба деректерінде хатталған. Бұл деректер бір-бірін толықтыра келіп Алтай өңіріндегі этнотарихи үдерістерді тереңірек тануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, уак руларының Алтай өңіріне қоныстану тарихын ауызша шежірелік және жазба (әсіресе қытай тіліндегі) деректермен салыстыра зерттеу – қазақ көшінің аймақтық қалыптасуын айқындау үшін ерекше маңызға ие. Зерттеу нысанының осындай өзектілігі аталмыш тақырыпты жан-жақты тарихи-деректанулық тұрғыдан зерттелуді қажет етеді.

Ел ауызында Алтайға қоныстанған Қазақ көшіне байланысты «Алдымен бұл Алтайға уак келген, артынан керей, найман шуап келген» деген сөз жиі айтылады. Алайда бұл Өр Алтайға емес, қазіргі Қазақстан аумағындағы Төр Алтайдағы Ертіс, Теректі, Қалжыр, Қалғұты, Күршім, Бұқтырма сынды алты өзеннің бойын жайлаған ауылдарға қатысты шыққан сөз болуға тиіс. Бұл өзендердің бәрі де Алтайдың оңтүстік етегіндегі жазыққа шыққан соң, Ертіс өзеніне құяды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» соң ес жиған елдің көші алдымен Төр Алтайға, онан соң Өр Алтайға бағытталған, Тарбағатайға қоныс тепкен ауылдар да алдымен Тарбағатайдың Қазақстан жақ бетінде бір мезгіл тұрған соң, қазіргі Қытайға қарасты Тарбағатай аймағын қоныс етті.

Уак руларының Алтайға қоныс тебуі жөнінде шежіреші Иысқан Ырғайбайұлы 1995 жылы ішкі басылым ретінде жарық көрген «Уак шежіресі» деген кітабында ел арасында

біршама кең тараған уақтың сарман руы Қасаболаттан тарайтын ағайынды Қасым, Наурызай, Қалқаман, Дәулет сынды ағайындылар арасында болған «желінің қиылуы», «сабадағы қымыздың тесілуі», «жылқыға сүйек байлану» сынды аңызды өрбітеді. Ахметқан Баубайұлы мен Мәней Бабықұлының айтуына қарағанда бұл 1700 жылдардың алғашқы жарымына тура келеді. (Ырғайбайұлы, 1995: 24–28).

Ақнайманның мысқал руынан Қайсабай деген ақын уақтың елеулі адамдарын, елеулі оқиғаларын, ата тегін жазған кезде:

«Қасымның бәйбішесі төрт ұл тапқан.

Сары, Өтеп, Шақай, Жомарт мына жатқан.

Келгенде сексен беске бір қатын ап,

Ыдық пен Шапанайды содан тапқан» (Ырғайбайұлы, 1995: 30) деп жырлаған.

Қасымның алты ұлынан 42 немере өмірге келді. Қазір бұлардың ұрпақтары өсіп-өніп алты рулы елге айналды. Сарының ұлы Манаттың бәйбішесі Күнсұлудан тарайтын Текқожа (Теке) ұрпақтары Қошағашта (Ресейде), Танақай ұрпақтары Баян-өлгийде (Моңғолияда), өзгелерінің ұрпақтары ҚХР Тарбағатай аймағы Толы ауданы Өшеті ауылында және ШҰАР-ның өзге қала-ауылдарында тұрады.

Егер Қасым Қасаболат ұлының 85 жасында өмірге келген Ыдық Қасымұлының 1750 жылы Марқакөлде туғанын ескерсек, Қасым бабамыз 1665 жылы өмірге келген болады. Сонымен бірге інілеріне өкпелеп Ертістен өте қашқанда Қасымның үйленгеніне бірнеше жыл болғаны айтылады. Осыларға қарағанда Қасым ауылдарының Үркерсу-Мазардағы ата қоныстарынан кетіп, Ертістің арғы бетіне өтуі 1695 жылдарға сай келеді. Бұл қазақты Тәуке хан басқарған заман (1680–1718) есептеледі. Халық зердесінде Тәуке заманы Қазақ хандығының ең бір өркендеген, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман», «алтын ғасыр» деп еске алынады. Орыстың белгілі тарихшысы А.И. Левшин Тәукені көне Спартаның ақылгөй заңгері Ликургке теңегені белгілі.

Қазақ руларының «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» бұрын қазіргі Шығыс Қазақстан аумағын қоныстанып отырғаны жөнінде халық шежірелерінде көптеген дерек бар. Мысалы, Шыңжаң университетінің доценты, фольклортанушы Қаусылқан Қамажанов: «жантекейдің Сүйінбайынан тарайтын Сәменбеттің немересі Барқы би Есентайұлы 1675 жылы Кішкенетау, Маңырақ өңірінде туып, 1760 жылы Зайсан ауданына қарасты Майқапшағайда қайтыс болған деп есептейді. (Барқы шежіресі, 2011: 3) Бұл керейлердің Кішкенетау, Маңырақ бойына қоныстану уақытының «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» бұрын болғанын дәлелдейді. Фолклорлық әдебиет нұсқаларында Қазақтың хан батыры Қабанбай Қожақұлұлы 1708 жылдары 16 жасында Зайсандағы керей ішіне келіп, осындағы апекесі Меруерт пен жездесі Бердәулеттің қолында бес-алты жыл тұрғаны да жиі айтылады. Жәнібек батырдың: «Ұлы Ертістен көпір салсам да өтем, ежелгі жерге жетем» деуі де осындай тарихи жағдаймен байланысты. «Ақ табан шұбырынды, Алқакөл сұламада» атамекенінен ауған қазақ рулары Жоңғар хандығы әлсірей бастаған тұста шығыстағы ата қонысқа ат басын бұрды. 1690 жылдары Үркерсу-Мазардан көшкен Қасым ауылдарынан бірер жыл бұрын Ертіс кешіп Алтайға жеткен абақ керейлердің көші Арда Алтайға қайта оралған алғашқы көш болуы мүмкін.

1723 жылы шекарадағы керей, найман, уақ руларының жоңғар шапқыншылығынан ауыр зардап шегуі де осы рулардың шекаралық аймақта отыруынан дерек береді. Осы тарихи оқиғаны Моңғолия зерттеушісі Ислам Қабышұлы өзінің «Моңғолия қазақтарының тарихы» деген еңбегінде: «Алтайдағы абақ керей қазақ басына қиын-қыстау күн туған сонау 1723 жылдар шамасында Сыр бойынан қазақтың шығыс жағына ойысып қоныс аударды. Алтай өңіріндегі қазақтар 150 жылдай біртұтас өмір сүріп, 1830 жылдардан бастап рулық құрылысқа негізделген өзіндік әкімшілік системасын құрды. Сонан кейін шамамен қырық жылдай уақыт өткенде 1867 жылдар бұл ел тағы да екіге бөлініп, бір жартысы Моңғол өлкесіне өтті де, дені байырғы мекенінде қалды» - деп жазады. (Қабышұлы, 1980: 31).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланың басты дерек көзі ретінде қазақтың ауызша шежірелік дәстүрінен алынған мәліметтер мен Цин (Чин) әулетінің ресми жазбалары алынды. Шежірелік деректер – халық жадында сақталған уақтардың көші-қоны, орналасуы және көрші рулармен қарым-қатынасы жөніндегі тарихи ақпараттарды қамтиды. Бұл деректер қазақ руларының шығу тегі мен тарихи миграциясын түсіндіруде ерекше маңызға ие. Ал Қытай (Цин) мұрағаттық жазбалары – XVIII–XIX ғасырларда Алтай өңірінде болған этносаяси үдерістерді нақты хронологиялық тұрғыда сипаттайтын ресми құжаттар болып табылады. Бұл жазбалар шежірелік мәліметтермен салыстыра қарастырылғанда, тарихи оқиғалардың уақыт пен кеңістік шеңберін нақтылауға мүмкіндік береді. Отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері – уақтардың тарихи тағдыры, Алтайды қоныстанған қазақтардың этникалық құрамы және қазақ тайпаларының көші-қон процестері туралы заманауи ғылыми пайымдар мен тұжырымдарды қамтиды. Бұл еңбектер салыстырмалы талдау жүргізуге және тарихи деректердің объективтілігін тексеруге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері– Мақалада тарихи деректерді талдау мен жүйелеудің бірнеше классикалық және арнайы әдістері қолданылған. Олар: Тарихи-салыстырмалы әдіс – әртүрлі дереккөздердегі (шежірелік, жазба, зерттеушілік) мәліметтерді өзара салыстыру арқылы уақтардың Алтайға көшу кезеңдері мен бағыттарын айқындауға мүмкіндік берді. Деректанулық талдау әдісі – қолданылған тарихи материалдардың түпнұсқалығын, мазмұндық сенімділігін және уақыттық сәйкестігін анықтау үшін пайдаланылды. Бұл әдіс шежіре мен жазба деректердің тарихи шындыққа сәйкестігін тексеруге мүмкіндік берді. Шежірелік деректерді жүйелеу әдісі – халық аузындағы рулар тарихы мен ата-баба таралымдарын ғылыми тұрғыда реттеп, уақ руының Алтайдағы орны мен тарихи қозғалысын реконструкциялауға бағытталды. Гео-тарихи талдау әдісі – Алтай өңірінің табиғи-географиялық жағдайын ескере отырып, көші-қонның бағыты мен себептерін түсіндіруге мүмкіндік берді. Зерттеудің бұл тәсілдері қазақ көші-қон тарихы мен Алтайдың аймақтық тарихын түсіндіруде кешенді ғылыми нәтижелерге жетуге негіз болды.

Талқылау

Ал уақтардың іргелес көршісі керейлердің шығыстағы көші-қоны туралы шежірешілерде екі түрлі пікір сақталған. Қадыс Жанәбілұлы мен Қоңырхан Жусанбаев құрастырған «Абақ керейдің төр шежіресінде» керейдің арғын Ақмырзаның өліміне байланысты Сыр бойынан көшуін Қанішер Абылайдың тұсында, яғни «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадан» бұрын болған. Ол кезде керейлер Сырдан көшіп Ордың Қарағашына барып қоныстанған жазған (Жанәбілұлы, Жусанбаев, 2011: 36) Иісқан Ырғайбайұлы еңбегінде «1730 жылдар мөлшерінде Қасымның бастауымен 300-дей шаңырақ Алтайға келіп, 130 жыл шамасында осы Алтайда болған, Алқабек, Білезік деген өзендердің аңғарын мекен еткенін, осы көште уақ рулары да болғанын тілге тиек еткен (Ырғайбайұлы, 1995: 31). Ал Меллатхан Әленұлы бұл көшті 1771 жылы болды деп есептейді (Мыңжан, Байболатов, 1994: 447).

Шежіре деректерде Арда Алтайға қоныс тепкен көкшекөзден тараған ағайынды Қасым, Дәулет ауылдарының XIX ғасырдың алғашқы ондығында-ақ рулы ел болып, Көгедай, Қамбар сынды екі бірдей төреге қараған. Соған қарағанда осынша көп ел Қасым, Дәулет сынды екі жас жігіттен ғана құралмауға тиіс. Шежіре деректер осы ағайынды жігіттердің кіндігінен тараған рулы ел туралы немесе солар бастаған іргелі ауылдардың болғанын баяндамақ болғаны анық. Себебі сол кезде Қасымға 300 отбасы ере көшкені шежірешілердің жадында жақсы сақталған. Бұл Қасым, Бәйімбет, Мұрат, Дәулеттерге қараған төрт ауылды көрсетеді. Байырғы ата қоныс Алтайға ауған уақ, керей, найман рулары елдің шетінде, даудың өтінде тұрған. Мұндайда тайпа көсемдері мен батырларға сан алуан қиындықтарды жеңе отырып, ұрпақтың ертеңі үшін күресетін саналы рух керек еді.

Қазақтардың Ертісті өрлей байырғы қоныстарына жылжуына Ертіс шебінің салынуы да себеп болды. Бұл туралы Т.А. Еңсебаев: «Ертіс әскери шебін салып болған соң, бекініс басшылығы қазақтардың Ертістің оң жағына шығуына шек қойды. Егер шыққан жағдайда,

олардан аманаттар талап етілді. Осылайша Құлынды мен Барабаның кең де құнарлы жайылымдары Ресейдің меншігі деп жарияланып, ол қазақтардың иелігінен тартып алынды. 1755 жылы 6-наурызда Сыртқы істер алқасы Орта жүз қазақтарының Ертістің оң жағына, яғни олардың тұрақты және тарихи даласына өтуіне тиым салды. Алқаның өкімін орындау Сібір әскери шебінің қолбасшысы бригадир Крофтқа жүктелді. Билік жүргізуші Сенаттың 1762 жылғы жарлығында қазақтарды ‘бекіністен он шақырым жерге’ жақындатпау туралы сөз болды. Егер бұл тиым салу бұзылған жағдайда ‘оларға әскери тойтарыс жасау’ қарастырылды» (Еңсебаев, 2001: 135) деген деректі ұсынады.

Қазіргі Қытайдың Алтай аймағына қазақтардың абақ керей руы мен найманның кейбір рулары көшіп келген кезде, бұл жерде Алтай ұранқайлары мен жаңа торғауыт, қошуыт секілді моңғол тайпалары қоныстанып отырған. Аталған тайпалардың өріс-қоныстары мен қазақ руларының қоныстануы туралы: «Ақсоян елі Қаба мен Буыршынды, Қарасоян елі Қабаны, Көкмоншақ елі Алтайдың Көксуын, Алты ел аталған ұранқайлар қазіргі Алтай қаласына қарасты өңірді, Баруын аталған ел Шіңгілді мекендепті. Мейрен аталған елдің көпшілігі Қобдада, бір бөлімі Куертіс бойын қоныстанған. Осы жеті ел атанған ұранқайдың билеушісі Еркі Шуын амбы Қобдада тұрып, жеті ел ұранқайдың таңбасын ұстап, әкімшілік билік жүргізіп отырған. Қалбадан Алтайға қарай жылжыған абақ керейдің алғашқы көші Ертіс өзенінің оңтүстік аңғарын біраз өрлеп келіпті де, Зайсан көлінің аяқ жағына келгенде, ел екіге бөлініпті. Қарақас Байқан батыр, жантекей Барлыбай батыр, шеруші Шұбаш батыр, молқы Ештаған батыр бастаған қарақас руы, жантекейдің шүйіншәлі атасы, шеруші, молқы рулары Ертіс өзенінен Батыс Алтай тауына өтіп, Нарын, Күршім, Қалжыр өзендерінің сағасын, Марқакөлді мекендепті. Осы Ертіс өзенінен ел өткен жер қазірге дейін Қарақас өткелі аталып келеді. Ал, Қотырақ бастаған жантекейдің басым көбі, ителі, меркіт, шұбарайғыр, т.б. үлкен рулар Ертістен өтпей, Зайсан өңіріне, Кендірлік, Кішкенетау, Маңырақ, Көкпекті қатарлы жерлерге орнықты» (Жанәбілұлы, Жусанбаев, 2011: 44–45) деген деректер бар.

Шежіре деректерге және Жапарбай, Аршабай, Төгербек, Тәжі, Зейнолла, Зейнелқан сияқты көнекөз қарттардың айтуынша уақтар 1835 жылы Алқабек, Білезіктен өтіп шекара Ешкі асуының жанындағы Жалағаш деген жерді қыстағанда қар қалың жауып, қыс қатты болғандықтан, ақсүйек жұт болады. Осы жұтта уақ елінің малы қырылып, азын-аулақ түйе мен ешкі түлігі ғана қалды. Апаттың азуы әбден батқан ел: «Бұл апат бізді жалаңаштап кетті, қысы қатты, қары қалың бұл жер бізге мекен болмайды екен, бұл жер Жалағаш емес, Жалаңаш екен деп, осы жерді Жалаңаш атандырыпты».

«Цин патшасы Шюаньзуң туралы орда естеліктері» 251-бумасы Даогуан жылнамасының 14-жылы 4-айдың 25-күнгі (Яғни 1834 жылы 2 маусым) жазбасында: «Тарбағатайдағы ойраттар баққан шахналық түліктердің қар апатынан үсіп өлгендеріне төлем төленсін, аязда үсінген, өлген адамдарға қаржылай жәрдем жасалсын» (ЦШЛ, 2009 ц. 2: 797) деген дерек 1834 жылдың қысында Тарбағатай аумағындағы ойраттар қоныстанған Қобықсары аумағында ақсүйек жұт болғанын дәлелдейді. Бұл көршілес Жеменей, Қаба жерін шарпуы әбден мүмкін.

Шежірешілердің есінде қалған 1835 жылғы жұт осы 1834 жылдың қысындағы жұтты көрсетеді. Егер 1835 жылдың қысында да жұт болған болса, сарай жылнамаларынан қағыс қалмаса керек еді. Сондықтан бұл көшті 1835 жылдың басында болған деп шамалаймыз.

Қытай деректеріне негізделер болсақ ақбасқын қардан Тарбағатай ойраттарының малы қырылып, адамы үсіп өлген оқиғалар 1847 жылы да болған (ЦШЛ, 2009 ц. 3: 1005–1006). Сондай жұт 1863 жылы да болған (ЦШЛ, 2007: 35). Тарбағатаймен көршілес Боротала өңіріндегі сақыр моңғолдары қоныстанған жерлерде 1837 жылдың қысында алапат жұт болғанын Іле генералы Ишанның мәлімдемесінде анық жазылады (ЦШЛ Даогуан, 2009: 876).

1835 жылдың басында шекарадағы Ешкі асуынан асып Қабаға келген уақ көшінің уақытын нақты дәлелдейтін бұлардан басқа қосымша деректер жоқ. Шәмен Исаұлы «Қаба өзенінің батыс жағасынан алынған ертедегі тоғандар» деген мақаласында уақтардың Қаба ауданына ең алдымен көшіп келіп қоныстанып, Қаба өзені бойынан алғаш Қарабөгеу дейтін су тоспасын жасап, тоған тартып егін салғанын айта келіп: «Уақ елінің жортуылшысы атақты балуаны Ыдық деген адам болыпты. Қазіргі Қаба ауданы Сарбұлақ ауылының Жалаңаш

қыстағының қасындағы Ыдық деген жер аты уақтың сол Ыдық балуанының атымен аталған. ‘Ыдық балуан көтерген тас’ дейтін үлкен малта тас Жалаңаш өзенінің өткелі аузында қазірге дейін жатқанын ел аңыз етеді» (Қаба, 2003: 232–233) деп жазған. Аңыздарға қарағанда, бабамыз бұл тасты атақ шығару үшін емес, Жалаңаш өзенінен өтетін көш жолын ашу үшін көтеріп жол шетіне қойған екен.

Әбе Қалиұлы «Жарболды елі және Дүзбенбет Ажы» деген мақаласында: «найман тайпасының жарболды руы XVIII ғасырдың соңғы жылдарының Абылай хандығы дәуірінде Құлажорға, Қостөбе, Айыркөз, Жылытау қатарлы Алтайдың батыс жүлгесін мекендеген», дей отырып, жарболды Жәнібек ауылдарының жылқы отарлату үшін Білезік өзені бойына барғанда, «Бұл кезде Білезік бойында Орта жүз уақ елінен және керейдің ителі елінен бірнеше ауыл бірге Білезік бойын мекен етіп, уақтан Ыдық деген адам (балуан екен) бастап Білезіктен тоған алып егін егіп, жан бағып жатқан кезі екенін» (Қаба, 2003: 122–123) айтқан.

Іле генерал-губернаторы ұлты моңғол Суңюньнің (玛拉特氏松筠) бұйрығымен Ван Тинкай (汪廷楷) атты автор 1802 жылы жазған, 1805 жылдан бастап Ци Юньши (祁韵士) атты келесі бір автор толықтаулар енгізіп, 1808 жылы ресми түрде жарық көрген «Си чуй цзун тун ши люе» («西陲总统事略», яғни «Батыс шекара өңірді басқару істерінен қысқаша шолу») атты кітапта гуң лауазымды Көгедай тәйжі (公爵库库岱台吉) мен оның інісі Сәменге (色敏) қарасты 10 руы елдің аты былайша хатталған:

«Семіз найман отоғы, қыржы найман отоғы, шеруші найман отоғы, көкшекөз найман отоғы, жастабан найман отоғы, молқы найман отоғы, жәдік найман отоғы, тасқоян найман отоғы, қарақас найман отоғы, шұбарайғыр найман отоғы (色密斯奈曼鄂托克, 赫尔吉奈曼鄂托克, 车鲁齐奈曼鄂托克, 库克楚古斯奈曼鄂托克, 嘉斯塔瓦奈曼鄂托克, 嘉勒霍奈曼鄂托克, 嘉达克奈曼鄂托克, 塔斯霍彦奈曼鄂托克, 哈尔噶斯奈曼鄂托克, 齐巴尔爱哈尔奈曼鄂托克)» (Сун Юнь, 1965: 15).

Осы аталған кітапта Қазақ тәйжісі Қамбарға қарасты 24 отоқтың атын: «Байжігіт отоғы, уақ-найман отоғы, төртоғыл отоғы, қожамбет отоғы, жарболды отоғы, ақнайман отоғы, сарыжомарт отоғы, көкжарлы отоғы (拜吉格特鄂托克, 瓦克奈曼鄂托克, 土尔兔勒鄂托克, 霍吉木伯特鄂托克, 嘉哩博勒多鄂托克, 阿克奈曼鄂托克, 萨尔嘉默特鄂托克, 库库嘉尔鄂托克); шеруші отоғы, қаракерей-байғана отоғы, тұзақшы-төртоғыл отоғы, қаракөз-байқы-төртоғыл отоғы, ашамайлы ғол отоғы, абақты ғол отоғы, көнсадақ ғол отоғы, ителі ғол отоғы, молқы ғол отоғы, меркіт? ғол отоғы (车鲁齐鄂托克, 喀拉克勒拜吉纳鄂托克, 土萨克齐土尔兔勒鄂托克, 哈拉廓泽巴伊克土尔兔勒鄂托克, 额且迈哩廓勒鄂托克, 阿巴克图廓勒鄂托克, 坤斯塔克廓勒鄂托克, 伊特哩廓勒鄂托克, 迈勒呼廓勒鄂托克, 默尔硕勒廓勒鄂托克); көкшекөз ғол отоғы, қара ғол отоғы, сибан ғол отоғы, ателы (ителі?) ғол отоғы, қарақас ғол отоғы, тоғымбет ғол отоғы (库克齐格斯廓勒鄂托克, 喀拉廓勒鄂托克, 西宛廓勒鄂托克, 阿贴哩廓勒鄂托克, 哈尔哈斯廓勒鄂托克, 托霍木伯特廓勒鄂托克) деп жазып көрсеткен.

Кітапта жоғарыдағы аталған рулапран басқа «төртінші дәрежелі діңсе таққан Тәйжі Жабайға қарасты қара (керей) байжігіт отоғы (克勒拜吉格特鄂托克)» және «төртінші дәрежелі діңсе тағылған Тәйжі Токтакүшікке қарайтын қара (керей) байжігіт отоғы (喀拉拜吉格特鄂托克)» деген ру аты да көрсетілген. Мұндағы өзгешелік бір ғана рудың екі тәйжіге қараған топтарының аты екі басқа иероглифтермен жазылуына байланысты туындаған деп санауға тура келеді.

Кітап мәтініндегі ту эр ту лэ этокэ (土尔兔勒鄂托克) – найман ішінде төртуыл руы еді (Қытай қазақтары бұл рудың атын «дөртуыл» деп атап келеді). Бұл туралы Жапон ғалымы Нода Жин: «Біз Әбілпейіз сұлтанның Тарбағатайды біліп тұрған Кебе амбан, Асқан амбан, Мөрін жайын амбанға (Hebe amban asqan amban mörin jayin amban) ... деп келетін 1781 жылы ескі қазақ жазба тілінде жазған хатындағы «تورت اغول» (törtöyul) деген тіркесті негізге ала отырып төртоғыл деп алдық» деп жазады (Noda, Onuma, 2010: 44).

Мұндай ру аты Уәли ханға қарасты арғындардың бірі ретінде «төртоғыл арғын отоғы (土尔兔勒阿尔干鄂托克)» деген атпен де кезігеді. Аталған деректің түпнұсқасында 兔 (ту)

иероглифі 免 (мянь) болып жаңсақ жазылған. Бұл деректің көшірмесі «Хуэй цзян тунчжи» деген келесі бір кітапқа да енгізілген. («Хуэй цзян тунчжи» кітабының «Қазақтардың шығу тегі» деген тарауында: «公爵库库岱,台吉色敏所辖: 色密斯奈曼鄂托克,赫尔吉奈曼鄂托克,车鲁齐奈曼鄂托克,库克楚古斯奈曼鄂托克,嘉斯塔瓦奈曼鄂托克,募勒霍奈曼鄂托克,嘉达克奈曼鄂托克,塔斯霍彦奈曼鄂托克,哈尔噶斯奈曼鄂托克,齐巴尔爱哈尔奈曼鄂托克» деп жазылған қараңыз: «回疆通志·卷十一·哈萨克源流»).

Жоғарыда көрсетілген Көгедай мен Сәменге қарасты рулар қатарында найманның қыржы, семіз найман рулары мен уақтың көкшекөз, керейдің шеруші, жастабан, молқы, жәдік, қарақас, шұбарайғыр рулары және «таскоюн» руы деген ру аты көрсетілген. Бұл деректі хаттаушы авторлар наймандарға кірмейтін руларды найман атында тіркеп көрсеткен. Аталған мәселе туралы: «Бұл тарихи жазбадан бері болғанда XIX ғасырдың бас кезінде Көгедай мен інісі Сәменнің бір бөлім наймандармен бірге керей руларын да қоса билеген тарихи шындықты толық ұғынумен қатар, керей ру аттарының ‘... найман’ түрінде хатталғанына қарап, кітап авторының Жетісу өңірін мекендеген қазақ ру-тайпаларын дерліктей ажырата алмағанын анық байқауға болады» (Әбділәшімұлы, 2014: 812) деген пікір ұсынғандар бар.

Солай дегенмен Жапон ғалымы Сагучи Тоору Көгедайға қарасты тайпалар арасында қыржы найман секілді он отоқтың болғанын ертеректе растаған болатын. Бұдан тыс «Хуэй цзян тунчжи» атты кітапта: Бөгелі деген тәйжіге қарасты рулар қатарында уақ және арғын рулары болғаны, қазақ тәйжісі Қамбарға қарасты тайпалардан уақ және найман тайпасы болғаны, Қамбарға қарағандар қатарында абақ керейдің шеруші руы болғаны туралы мәліметер сақталған. Осы фактілерге негізделгенде тарихи деректе көрсетілген тайпалар туралы мәселені еңбек авторларының қазақ рулары туралы білімінің саяздығынан болған деп қарастыруға болмайтынын көрсетеді.

Цин әулетінің билігін қабылдаған қазақ рулары қоныстанған жеріне қарай ұқсамаған бірнеше ру бір әкімшілік сипатты бірлікке біріктірілсе керек. 1832 жылы Қазіргі ШҰАР Алтай аймағындағы Қалутан жазығында Ажы (Жанқазы) гуңның басқаруымен өткен 12 абақ керей рулары, алты арыс ұранқай, торғауыт уаңы, көршілес қазақ руларының төрелері қатысқан «төрт би сайлау» құрылтайы өткен. Осы жиналыста «Төрт бидің иелігіндегі әрбір ру түтін саны мыңға толғанда жеке иелік құқық алады» - деген ереже қабылдаған. (Асқар Татанайұлы: «Тарихи дерек, келелі кеңес», 1-кітап, Шыңжаң халық баспасы, Үрімжі, 1987, 100, 106-бет. Төрт бидің сайланған уақыты жөнінде бұдан өзге де пайымдаулар бар: бірде 1836 жылы күзде Жеменейдің Тұманды Қызылқайың деген жерінде өтті десе, кейде Буыршын ауданының Үштас жайлауында 1836 жылы өтті делінеді «Барқы шежіресі», ШҰАР ІБ 2011 № 141, 2011, Үрімжі, Бәдел Иманмәдиұлы жазған Топан Сатайұлының өмірбаяны, 23-бет). Мұндай жағдай жоғарыдағы Суңюнь бастаған қаламгерлер еңбегіндегі найман, керей, уақ, арғын қатарл қазақ руларының аралас тіркелуі, Көгедайға қарасты Абақ керей рулары құрамында найман, уақ руларының жекелеген топтары болғанын көрсетеді. Жоғарыда көрсетілген еңбектегі Қамбарға қарасты 24 отоқтың құрамында уақтармен қатар керей топтары бар екені анық жазылған. Осыларға негізделсек Қамбар төреге қарасты рулардың барлығы түгелімен найман рулары болған деуге келмейді. Кей шежіре нұсқаларында Әбілпейіз ханның ұлы Көгедай төре көп жылдар Қалба өңірін мекендеген терістаңбалы наймандарға төре болғаны жөнінде де деректер кездеседі (Мешелева, Темірханов, 2009: 64).

Керейлер мен наймандар, уақтар мен наймандар бір төренің басқаруында болғаны сынды осы тарих шындық қазақ шежірешілерінің назарынан да тыс қалмаған. «Қырық молда шежіресінің» 6-көшірмесінде: Төлегетайдың үлкені дөртуіл екен. Одан төрт ұл: Ақболат, Ақбарак, Сұлтанкелді, Есенкелді тарайды», – дей отырып, – «Есенкелдіден Еміл, Бәлі. Емілден жеті ұл: Ембек, Есенқұл, Қарасал, Ырсақ, Қоқан, Тоқан, Жәнібек, Дұзақшы туады. Осы Дұзақшы керейдің бес кенделімен қосылып, алтауы Жәдіктің шұбар айғырын ұстап әкетіп сойып жеген екен. Бес кендел керейде қалып, Дұзақшы Емілде қалыпты. Керейдегі бес кендел шұбарайғыр атанып кеткен» делінеді. Сол сияқты шежіре деректер Ергенек руы туралы тарқатқанда: «Ергенек тегінде найманның жылқысын бағатын ұлы жиендерінің ұрқы болса

керек. Найман шал өлгеннен соң, оның жас қалған әйелін осы Ергенекке қосыпты. Ергенектен Өтей, Жәрке, Бура, Қаратай, Сарыжомарт, Көкжарлы, Терістаңбалы – жеті ұл туыпты» делінеді (Байболатов, 1999: 150–151).

«Си чуй цзун тун ши люе» атты еңбек мәтінде ру аты ретінде «Та сы хо янь най ман (塔斯霍彦奈曼)» деген тіркесті қытай тілінің оқылуына сай «тасқоян» деп реконструкциялауға болады. Профессор С. Сыздықов «Қарлық мемлекетінің тарихы» деген монографиясында арғын ішінде тасқоян деген ру аты бар екенін жазған (Сыздықов, 2000: 135). Дегенмен оның нақты қайсы рулар бірлестігіне тән екенін айтпаған. А.П. Чулошников: «Алғашқы керей – Найманның ағасы Абақ. Абақтың он екі ұлының алтауын қалмақтар өлтіріп, олардың жесірлері кейін күйеуге тиіп, олардан ‘шатыс’ (таза қанды емес) керейлер өрбіген. Керейлер 12 тармаққа бөлінеді: озық, жантекей, шеруші, озумылтық, сыйбан, барақ, жастабан, уақ, жектабыр, қарақас, тасқойын, көнсадақ; Шатыс керейлер өз атауларын жесірлердің күйеулерінің сипаттамаларына байланысты алған. Біреуінің ері қара қасты болғандықтан, ру аты – қарақас, екіншісі иттен қорқып, қойнына тас тығып келген соң – тасқойын аталса, үшіншісі садақ пен қорамсақ асына келген соң, қойылған ат – көнсадақ» деген аңызды жазып қалдырады (Қазақтар, 1998: 145). А.П. Чулошников көрсеткен озық – ожық, озумылтық – ұзынмылтық руын еске салады. Олар қазіргі уақытта 12 абақ керейдің бірі болған шеруші руының құрамында.

Айтулы еңбекте аты аталған отоқтар атының соңына тіркелген «голэ (廓勒)» деген тіркеске келер болсақ, оны моңғол тілінде «негізгі, орталық, басты, бас» деген мағынаны білдіретін «ғол (гол)» деген сөздің транскрипциясы ретінде қарастыруға ғана болады. Отоқ сөзі Моңғолия егеменді ел болғанға дейінгі уақытта елдегі ең кіші әкімшілік бірлікті көрсеткен. Бұл термин ру мағынасында манжур тіліне де енген. Демек «ғол отоқ (廓勒鄂托克)» тіркесі іргелі отоқтарды ғана көрсетеді деген сөз. Бұл отоқ жай отоқтарға қарағанда адам саны көп, қуаты мығым отоқтарды көрсеткен болса керек. Осына мағнада моңғол тілінде «гол хоршоолол», яғни бас серіктестік, «гол ёс» – негізгі салт, «гол газар» – орталық жер деген сөздер бар.

«Си чуй цзун тун ши люе» атты еңбектегі көрсетілген деректен Көгедай мен Сәменге Абақ керейдің алты руынан тыс, найман мен уақтың да ішінара руларының қарағанын байқаймыз. Ажы төренің заманында 12 абақ керей төрелеріне найманның Қожамбетіне жататын жарболды, Сарыжомартына жататын бура рулары да қарасты болды. Көкек Әділұлы абақ керейдің жәдік руына төре болып келген кезде, оған ере келген найман матай руына жататын Басқараның ұрпақтары да қарасты болды. Осы найман топтары алым-салықты абақ керей төрелеріне тапсыру есебінен керейлер арасында қоныстанып келген.

Әдетте қыржы, семізнайман топтарының керейлерден бөлінуін Көгедай гуңның өлімімен қатысты болды деп қарастырылады. Көгедай гуң 1822 жылы қыркүйекте Қамбар төренің адамы Құлекенің батыры Тәукебала тарапынан жараланып, арада біраз уақыт өткеннен кейін қайтыс болған. Бұл туралы 1823 жылы 30-наурыз күні жазылған Цинсяннің мәлімдемесінде (Қытайдың бірінші тарихи мұрағатында сақтаулы № 002409 – 002412 мәнжу тіліндегі құжат) және «Цин әулеті Шюаньзун патша туралы орда естеліктерінде» (СЦШЛ, 2008: 57–58) нақты баяндалған. 1825 жылы 12-сәуірде (даогуаң жылнамасының 5 жылы 2-айдың 24-күні) Ажы төре әкесі Көгедайдың гуң лауазымына мұрагерлік етті (СЦШЛ, 2008: 100).

Шұбар тулы төре аталған Тоғымның ұлы Қамбар төреге қараған шеруші отолғы (车鲁齐鄂托克), көнсадақ ғол отоғы (Кунь сы такэ голэ этокэ//坤斯塔克廓勒鄂托克), ителі ғол отоғы (Итэли голэ этокэ//伊特哩廓勒鄂托克), молқы ғол отоғы (Майлэ ху голэ этокэ//迈勒呼廓勒鄂托克), қарақас ғол отоғы (Ха эр ха сы голэ этокэ//哈尔哈斯廓勒鄂托克) және абақты ғол отоғы (Абакэ ту голэ этокэ//阿巴克图廓勒鄂托克), ашамайлы ғол отоғы (Э чие май ли голэ этокэ//额且迈哩廓勒鄂托克), уақтың көкшекөз ғол отоғы (Ку кэ чи гэ сы голэ этокэ//库克齐格斯廓勒鄂托克) деп аталатын рулардың Ажы төре жағына шығуы Көгедай өлімінен соңғы керей мен найман арасындағы үш жылға созылған дүрдеараздықпен қатысты болған болса керек.

Бұл келеңсіз оқиға туралы: «Үш жылдан кейін Қамбар ордасында түсел болып, Орта жүз бас қосып, үлкен жиын ашып, Көгедайға «Қасым ханның қасқа жолы» бойынша құн кесілді. Оның сыртында үш жылғы шабындыға ұшыраған Қамбар жылқысын салауатқа шығарды, сонымен үш жылға созылған жаугершілік тыйылды. Бірақ Көгедайға қанға-қан ала алмағандықтан ел ішінде: ‘Көгедайға да Көгедайды алған жоқ, құн алған’ деген тәмсіл қалды» (Татанайұлы, 1996: 33) деп қорытындылайды Асқар Татанайұлы.

Жоғарыдағы мәтінде біз «абакты ғол отоғы» деп шамалаған «Аба кэ ту голэ этокэ 阿巴克图廓勒鄂托克» бәлкім онекі абақтың бір тармағы болған ителі руының ақбақты атасы болуы да мүмкін. Тарихи шығарма мәтіндеріндегі ру-тайпа аттары туралы мұндай түйткілдер әлі толық шешілген жоқ. Бұл тектес сауалдарды шешуде тарихи еңбектер мен шежірелерді салыстыра зерттей отырып жауап іздеуге тура келеді.

Көкшекөз руы (Кукэ чу ку сы, кукэ ци гэ сы го лэ это кэ//库克楚古斯, 库克齐格斯廓勒鄂托克) керейлермен туыс тайпаның бірі қатарында Көгедай және оның ұрпақтарының билігін қабылдаудан бас тартпаған сыңайлы. Жарболды, бура секілді найман руларының Ажы гуңға қарауы да осы тарихи сабақтастықты ескертеді. Сол сияқты Қамбар тәйжіге қарасты рулар ішінде де уақ-найман отоғы (Ва кэ най мань э то кэ//瓦克奈曼鄂托克), қаракөз-барқы-төртоғыл отоғы (Ха ла го цзэ ба и кэ ту эр ту лэ это кэ//哈拉廓泽巴伊克土尔兔勒鄂托克), көкшекөз ғол отоғы (кукэ ци гэ сы го лэ это кэ 库克齐格斯廓勒鄂托克) аттары кездеседі. Алқабек-Білезік бойында уақтармен қатар жарболды руы (цзя ли бо лэ до это кэ // 嘉哩博勒多鄂托克) да тұрған.

Жоғарыдағы рулар тізімі көрсетілген еңбек жазылған XIX ғасырдың алғашқы ондығында Қаба өзені бойын қоныстанған қазақ руларының саны едәуір мол болған. «Чин әулеті Шюаньзун патшаның сарай жазбалары» 37-бума 661-бетіндегі 1822 жылы 3-тамыз күні жазылған жазбада: «Ұранқай жеріндегі қазақтардың түтін саны бірнеше мыңға жетті (ЦШЛ, 2008: 48) деген дерек тіркелген. Бұл мәлімет Ертісті жағалай шығысқа көшкен қазақтар санының аз болмағанын көрсетеді. Олардың жаппай қоныстануы жергілікті моңғолдарға тиімді бола қоймаған. Күші де мысы да басым қазақтар аз ғана моңғолды ығыстырып отырған. Өріс-қонысқа қатысты талас-тартыс туындап отырды. Осыған байланысты Қобда амбаны Алтайды мекендеген ұранқай қатарлы тайпалардың талабы бойынша Бейжиңге талай рет хат жіберді. Ақыры Цин үкіметі ұранқай-моңғол халқының көңілін жай таптыру үшін, дәрбіттің оң-сол қол әскерінен мың адам, моңғолдардан мың адам және Баошаң сұратып алған екі мың адамнан құралған әскерді Шіліндыржы дегеннің басқаруына беріп, қазақтарды қуып шығуды ұйғарады. Аталған армия Алтайға жеткеннен кейін ең әуелі Көктоғайдың Қарасеңгір деген жерінде отырған жантекейдің есағасы руының адамы Беген Бәйімбетұлының ауылын шабады. Ешқандай дайындықсыз жатқан ел қынадай қырылады. Елдің алды Ертісті құлдай қашып, Зайсан өңіріне барып бірақ тоқтайды. Айтуларға қарағанда бұл жолы моңғолдар Беген байдың қалың жылқысы мен жүзге тарта қыз-келіншектерін олжалап кетеді. Тарихта бұл жер Беген шабылған Қарасеңгір аталады. Ал айтулы оқиға «Сайын ноян оқиғасы» деп атады (Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2014: 159–160). Бұл рулардың Арда-Алтайға қайта көшіп келу оқиғасы 1770 жылдары болғанын дәлелдейтін басқа деректер бар. (Қалиасқарұлы, 2011).

Патшалық Ресей үкіметінің 1822 жылы 22-шілдеде қабылдаған «Сібір қазақтары туралы жарғысынан» соң қазақ даласына отарлық басқару құрылымдарын орната бастады. «Олар өздері иеленген қазақ өңіріне біртіндеп әкімшілік округтер құра бастады» дей отырып, Марат Мұқанов былай дейді: «Округтер болыстарға (әр болыста 10–12 ауыл), болыстар ауылдарға (әр ауылда 50–70-ке дейін шаңырақ) бөлінеді. Ауылдағы шаңырақ иелері үш жыл мерзімге сайланатын ауыл ақсақалы басқарады. Болыстар билігі мұрагерлік жолмен сұлтандар қолында болып отырады» (Мұқанов, 1994: 29) деп көрсеткен.

Ресей патшасы үкіметінің шешімі бойынша (1831) осы аттас өзеннің бойынан Аягөз сыртқы округі құрылды. Бұл арқылы Ресей әкімшілігі патша реформасына қарсы қарқыны күшейіп бара жатқан Саржан сұлтанның көтерілісін оңтүстікке таратпауды, ең бастысы Жетісу, Алатау өңірін империяның құрамына қосу үшін саяси, әскери алғы шарт дайындауды

көздеді. Округтің алғашқы аға сұлтаны болып Жошыұлы Сарт төре, қазылары Сейтенұлы Итемген би және Ханқожаұлы Ақша төре сайланды. 10 мыңдай шаңырағы бар 12 болыс елді біріктірді. Олардың болыстары болып Жошыұлы Есім (Назар болысы), Жошыұлы Самұрат (Мұрын болысы), Жошыұлы Қымыран (Мұрын-2 болысы), Жошыұлы Тұрсын (Қыржы болысы), Тезекұлы Қисық (Мұрын-Кенже, Айдар, Мырзаш болысы), Мамырханұлы Дәуіт (Матай болысы), Бопыұлы Солтабай (Сыбан болысы), Бопыұлы Жамантай (Сыбан-2 болысы), Бопыұлы Омар (Ақымбет болысы), Жапиұлы Оспан (Төмен болысы), Сағалұлы Шыбынтай (Семізнайман болысы), Есімұлы Санбек (Назар-2 болысы) сайланды (Қазақстан, 1998: 595).

Марат Мұқанов Аягөз округінің қамтыған жерінің Оңтүстікте Тарбағатай мен Сауыр жоталары; оңтүстік-батыста – Лепсі өзені мен Балқаштың оңтүстік-шығыс жағалауы; солтүстікте Шыңғыс тауларының тармақтары мен одан ары Зайсан қазаншұңқырының оңтүстік бөліктері; шығыста Сауыр таулары мен Кендірлік өзенінің алқабы; батыста Шыңғыс тауынан бастап Аягөз өзенінің бойымен Балқаш көлінің солтүстік-шығыс жағалауына дейінгі өлкені алып жатқанын, 18 болыс найман, 6 болыс керей, 2 болыс уақ тайпасы болғанын айтады. Ол тағы екі болыс уақтардың шоға мен сармандар екенін көрсетеді. Автор өз еңбегінде: «1844 жылы құрылған Көкпекті сыртқы округінің 12 болыстан құралып, негізінен наймандар (бура, сарыжомарт, көкжарлы, терістанбалы және матай рулары) мекендейді. Оларда 63580 адамы бар 8022 шаңырақты біріктірген 1986 ауыл болды. Округте бұлармен қатар уақ тайпасының 170 шаңырағы көшіп-қонып жүрді. Бұл округтің шекарасы: Семей қаласынан бастап Ертістің бойымен жоғары қарай Зайсан көліне дейін және батыста Баянауыл округінің шетіне дейін, ал оңтүстігі Аягөз округінің шекарасына дейін жетеді» (Мұқанов, 1994: 29) деп көрсетеді.

Шежіре деректерде 1845 жылғы қазақ руларының Зайсаннан көшіп Үркерсу-Мазарға ауып баруының себебі туралы нақты дерек кездеспейді. Солай дегенмен кей шежіреде 1840 жылдары Алқабек-Білезік өңірінде оба тарағаны айтылады. Аталған жылы бір бөлім ел Үркерсу-Мазарға ауып барған болса, елдің екінші бір тобы Майлы-Жайырға ауып кетуі мүмкін еді. Шежіре деректерде айтылған Үркерсу мен Мазардың нақты орны анық емес. Шамасы наймандар жиі қоныстанған Көкпекті сыртқы округінің немесе Өскемен уезінің жерінде болса керек. Бұл уақ елінің Ертісті өрлей көшкен тарихына үйлеседі.

1840 жылғы деректерге қарағанда, алдағы уақытта ашу жоспарында болған Көкпекті округі иелігінде Делбегетей тауы мен Жартас алқабынан Шар өзеніне, Приказдан солтүстік-батысқа қарай 150 шақырым қашықтықта көшіп жүрген уақтардың 170 шаңырағы болғаны да осы ойымызға арқау болады.

Өскемен уезі Алтай, Үркер, Нарым, Қолбы, т.б. 14 болыстан тұрды. Уездің солтүстік-шығысында Нарын өзенінің бойында қаратай руының қыстаулары орналасқан. Күршім, Жіңішке, Ертіс, Бөкен өзендері бойында және одан, әрі Қызылсу өзені бойымен көкжарлы руы орналасты. Уездің солтүстік-шығысын Сұлусары және Шар болыстарының құрамына кіретін бура руы жайлады. Демек, Үркерсу мен Мазар осы аталған Өскемен уезі құрамындағы Үркер болысында болуы бек мүмкін. Күршім өзенін өрлей Марқакөлге асатын ежелгі көш жолы да осында.

Бір кездері қаратай елінің қақпайына ұшыраған сармандар Үйдене, Қандысу өзендері бойында, Шілікті жазығының шығысы мен оңтүстігінде, Сартұмсық пен Маңырақта отырған шоға уақтың бәйімбетіне келіп қосылады.

Осында отырған бәйімбеттер бұған дейін керейдің жастабан руымен бірге Шорғадан шығысқа қарайғы жерлерді мекендеп тұрған екен. Қамбар төренің тұсында Шорғадан Қойбасқа дейінгі ел шабуылға ұшырайды. Осылайша батыстағы қоныстарынан ығысқан он ауыл уақ Үйдененің батысындағы Сартұмсықты мекендей бастаған. (Бұл деректі Шадыман Ахметұлы 2015 жылы Зайсан қаласы Жаңатұрмыс ауылының тұрғыны 1937 жылы дүниеге келген руы меркіт Нәзіп Сүлейменұлынан жазып алған).

Бәйімбеттің елбасылары Етекбай, Жәутіктер шабынды көріп азып-тозып келген бауырларын жылы жүз, ыстық ықыласпен қарсы алыпты. Ерулігі мен жылуын беріпті. Ауып

келген ел ішіндегі жарлы-жақпай, қорғансыз жетім-жесір, кәрі-құртаң, кем-кетіктерді тұрғын елдің күй-жайы толық шаңырақтарға бөліп орналастырыпты. Осындай туысқандық пен бауырмалдыққа кенелген тозған ел бір қысты қоңыторғайлық көрмей бейғам өткізді. Көктемде түйенің боздағы шығып, қой түлеме құйрық, жылқы жүнін тастап қаратіл болған кезде отырықшы бәйімбет тайпасы бөлініп қалатын болған соң, разы-қоштықтарын айтып, жыласып айырылысқан, ауып келген ел көш бетін Алтайға бұрды. Бұл 1864 жылғы шекара келісіміне қол қойған уақытқа сай келеді. Бұл жолы ауған ел Ажы гуңның бастауымен Жеменей жеріне өткен керей көшінің ықпалына ұшыраса керек.

Әр аймақтағы рулардың қоныстану шекарасының қалыптасуының өзіндік тарихи себептері болғаны анық. Тарихи әдебиеттерге негізделер болсақ, Шорға соғысынан кейін ата мекенге ағылған найман руларының бір бөлігі Жамандаланы қоныстанса, уақтар Сартұмсықты орталық етіп, Үйдене өзенінің екі жағасына, Маңыраққа ірге тепкен. Кәрібай ақынның «Шорға соғысы туралы Кәрібайдың айтқаны» деген жырында:

«Қабанбай, ер Бөгенбай, батыр Барақ,
Уәлі сүйегі уақ батыр Бармақ.
Бердіқожа, Қасабай, батыр Жантай,
Қаз дауысты Қазыбек өңкей саңлақ.
Баймұрат, Райымбек, батыр Тентек
Барлығы жауға кеткен кегін алмақ.
Қосай, Тама, Дәулетбай, батыр Шөрек

Жиылып ақ батамен қылған тілек.
Барлығына Қабанбай қолбасы боп,
Айқасты ата жаумен бірнеше рет.
Қалмаққа келіп тиді Шорғадағы,
Бұл жолы кем болмады олжадағы.
Ер Барақ, батыр Жаман, Орақбайдың
Аққан қан қылышынан сорғалады»

(Танатарұлы, 2011: 196) дейтін жолдары бар.

Жамандала Кеңес дәуірінде Жасталап, Қазақстанның отыз жылы атындағы кеңшар аталса, Тәуелсіздіктен кейін Жаңаауыл деп атала бастады. Жаман Шорға соғысына қатысқан найман батырының атына қойылған. Жамандаладан Терісайырық өзені ағып жатыр. Ал Маңырақтың Майлы асуында «Ақтабан шұбырындыда» ерен еңбегімен халық жадында қалған найман садыр анда руынан шыққан Жанақұлы Майлы батырдың тастан қаланған қабірі тұр. Әрине батырының атымен аталған мекенде сол заманның дағдысына сай сол рудың адамы отыратыны заңды.

Ахметтің өлімінен соң уақтар Сартұмсықты шекара етіп, Үйдене өзенінің оң-сол жағалауында, шығыста Шүршітсудің жалынан ары қарай отырған меркіттермен қоңстас отырды. Ол кезде Қантай, Жүкей, Анда ауылдары Үйдененің сол жағалауын, Бердібай, Жолшара, Жиенқұл ауылдары Үйдененің оң жағалауын мекендеген. Бұл қоныстанудың дұрыс екенін Щербина Федор Андреевичтың 1896 жыллы Семей облысына жүргізген экспедициясының есептері «Щербина экспедициясының» Зайсан уезінің ауыл кестелеріне ескертуіне жазылған № 137-ші топ та растайды. Онда: «Ең басты атасы жұмық. Санияз сұлтанның екі ауылы, олардың төлеңгіттері және екі ауыл уақтан тараған. Бұдан жиырма жыл бұрын бұл ауылдардың киіз үйден басқа ешқандай құрылысы жоқ еді. Көбі қыстауларында қыстайтын» (Қаракерей шежіресі, 2012: 517) деп жазған.

Қаби Ахметұлы Әміре үкірдай Шаңқанұлының естелігіне негізделе отырып: «1830 жылы Байқұлақ Бектенұлының бастауымен 70 үй шоға мұраттар Үйдене өзені бойынан көшіп, Алқабек, Білезік бойына барып қоныстанғанын» айтады. Құсайын Баяқынұлы құрастырған «Алтай уақтары шежіресінде» Бектен Тоғатұлының зираты Қазақстан жеріндегі Орқарағаш деген жерінде. Байқұлақ 1735 жылы туып, 1803 жылы қайтыс болған. Сүйегі Қазақстанда» (Байақынұлы, 2008: 142) деп жазады. Егер Сайбақтан тарайтын Бектен ауылдары 1830 жылдары көшіп келген болса, онда көшті бастаушы Байқұлақ Бектенұлы емес, қайта Байқұлақ ұлдары Серкебай, Жұман, Асаулардың бірі болса керек еді. Қазір Байқұлақ ұрпақтары Бурылтоғай ауданында тұрады.

Шежіреші Махмет Әзірпатұлы Асылбек Қаматайұлының жинаған деректеріне сүйене отырып 1760 жылдары Доғалаң тауынан абақ керейді бастап көшкен Жәнібек батырдың елімен бірге уақтың үш жүзге жуық түтіні Қалба, Сайқан, Маңырақ, Марқакөл маңына бір мезгіл тұрақтаған соң, Ертісті өрлей жылжып қазіргі Алтай аймағының аумағына енген екен.

Уақтардың Мауқара, Мырти бастаған басым көп санды бөлігі 1867 жылы Майлы-Жайырға көшкенде, Күнеш, Іргебай, Байбосын, Баймұрат ауылдары жантекей Жұртбай мырзамен құдандалы болғандықтан, сол ауылға қара тартып қалып қояды да, Қыран өзенінің Ертіске құйғанынан өрлей көшіп, Ертіс пен Қыран бойындағы керейдің Базарқұл, Есіркеп, Шақабай, Тасбике руларымен бірге қыстап, жайлап мөлшермен отыз жылдай уақыт көрші отырған. Бұл отыз жылда «Қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған» тыныш заман орнап, елдің мал мен басы шалқып өскенімен, малы мен жаны өскен елдің жері өспеген соң, жаз жайлау мен қыс қыстауға сиыспай дау-шар да өрши түскен.

Уақ елінің Алтай өңіріне қоныстану мәселесі ғылыми әдебиетте толық әрі жүйелі түрде зерттелген тақырыптардың қатарына жатпайды. Бұл мәселе көбіне жалпы қазақ руларының көші-қон тарихы мен этникалық құрамын қарастырған еңбектерде ішінара ғана сөз болады. Қолда бар деректер негізінен шежірелік жазбалар мен ауызша тарихи мәліметтер түрінде сақталған. Мұндай деректерде уақ елінің Алтай өңіріне келуі басқа рулардың (керей, найман) тарихымен қатарласа баяндалып, дербес зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған.

Тарихнамалық тұрғыдан алғанда, Алтай өңіріндегі қазақ руларының көші-қоны туралы мәліметтер бірқатар шежірелерде («Уақ шежіресі», «Абақ керей (төр шежіре)», «Барқы шежіресі», «Қазақ шежірелері» және «Моңғолия қазақтарының тарихы») көрініс тапқанымен, бұл еңбектерде тарихи деректердің жүйелі талдауы мен салыстырмалы сараптамасы жасалмаған. Сондай-ақ, Қытай деректеріндегі мысалы, «Цин ши лу» уақ руларына қатысты мәліметтер деректанулық тұрғыдан айналымға толық енгізілмеген.

Сондықтан да уақ елінің Алтай өңіріне қоныстану мәселесі бұрын-соңды ішінара қарастырылғанымен, оны деректік және тарихнамалық негізде кешенді түрде зерттеу жұмысы арнайы деңгейде жүргізілмеген. Осыған байланысты тақырып қазіргі таңда өзекті әрі ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет ететін бағыт болып табылады.

Нәтижелер

1836 жылғы құрылтайда белгіленген абақ керейдің «Төрт би-төре» сынды басқару жүйесінде елдің түтін саны өлшем етілетін. 1885 жылдан соң мың түтінге тәйжі, 500 түтінге үкірдай, 200 түтінге залың, жүз түтінге толған руларға зәңгі лауазымын беру сынды билік жүйесі толық қалыптасқан болатын. Абақ керей елінің кемелді билік жүйесінде гуң (немесе уаң) әр жылы өзіне қарасты абақ керей руынан 1000 қой алым алатын болған. Ал өзге лауазымды ұлықтардың өзіне қарасты елден алатын алымы: тәйжі 400 қой, үкірдай 100 қой, залың 30 қой, зәңгі 20 қой, жүзбасы 10 қой деп белгіленген (Жанәбілұлы, Жусанбаев, 2011: 96). Жүзбасыдан төмен елубасы лауазымы да болған. Дегенмен зәңгіні «Қытай қазақтары арасында қолданылған ең төменгі әкімшілік лауазым» (ҚҰЭ, 2002: 181) деп атаған. Зәңгілер алғашқыда жоғарыдан тағайындалса, XX ғасырдың басында шар тастау жолымен де сайланған. Іле қазақтары Тарбағатай амбанынан бөлініп, Іле генералына қарасты болған соң бұрынғы болыс лауазымын ақалақшы (мыңбасы) деп атаса, Алтай қазақтары тәйжі деп атады. Майлы-Жайырда қоныстанған керейлерде үкірдай, ілгідай (залың дәрежелес), зәңгі аталған билік мансап болған (Жанәбілұлы, Жусанбаев, 2011: 73).

Осы билік жүйесіне сәйкес Әбілқасым Байбосынұлы Алтай бетіндегі уақтардың түтін санының 1900 жылы 106 отбасы болғанын, аты-жөні бойынша тізімдеп, өзінің сол кездегі керейдің төрт биінің бірі Мәми бейсімен болған тонның ішкі бауындай қатынасына сүйеніп, Алтай бетіндегі уақтардың бір зәңгі ел болғанын Цин үкіметінің жергілікті билеушілеріне бекіттіріп алған, зәңгілік көктас алған.

Би мен ханы мақұл болғанымен бір зәңгі елдің жерін тұрақты сақтап отыру оңай болмайды. Он екі абақ керейдің шоғырлы қоныстанған кіндікті жері саналатын Ертіс пен Қыран бойынан уақтың бір зәңгі елі сиятын жер табыла қоюы екталай еді. Кейін келе жантекейдің жеті байжігіт деп аталатын ұрпақтары Бурылтоғай өзенінің бойына келіп қоныстанады. Сол рудың Рүстем деген азулы биі уақ Әбілқасыммен жақын дос болған екен, осыған байланысты Әбілқасым 1901 жылы өзіне қарасты төрт түтінді бастап Бурылтоғай өзенінің Жалпақ деп аталатын шилі жазығына жақын Қызылүйңкі деген жерді қоныстанып,

қыстау салады. Жалпаққа бұдан бұрын Есен руымен бірге Дауылбай, Қожақұл, Кенебай ауылдары, Елшібай руымен бірге Қайырбай, Балғабай ауылдары, Тобыл руымен бірге Қиса ауылдары және басқа да уақтың бытыраған отбасылары келіп орналасқан екен. 1902 жылы Баймұрат ауылы мен Күнеш ауылындағы он алты түтін Шығанжидедегі Шоңай ауылдарына қара тартып көшіп келді. Осылайша Алтай бетіндегі уақтар негізінен Бурылтоғай өзенінің Жалпақ деген жерінен өрлей Танбалыағашқа дейінгі жантекейдің жеті байжігіт аталарымен аралас-құралас қоныстана бастады.

1902 жылы қоңыр күзде Баймұрат ауылына жиналған уақ азаматтары моңғол, қытай тілдерін білетін, уақтың басын қосып бір зәңгі ел құрамын ден жүрген 51 жастағы Әбілқасым Байбосынұлын уақ руының тұңғыш зәңгісі етіп сайлады. Уақ елі Бурылтоғайдағы байжігітке қарасты алты зәңгі елдің біріне айналды. Ал Балбағайдағы Шағанбай ауылы (Шағанбай Күйкебайұлы 1886 жылы туып, 1962 жылы Алтай ауданына қарасты Мөңке деген жерде 76 жасында дүниеден өткен. Ол турашыл, көптің қамын ойлайтын, жоқ-жітікке көмектесетін, өзіндегіні аямайтын, ойламды, ақылмен іс істейтін, өз заманының алғабасар адамы болған. Бурылтоғайға қоныстанған уақ елі қыстаубай руының Сәлімбақы деген үкірдайына алым-салық төлеп тұрған. Сөйтіп, Шағанбай Күйкебайұлы 23 жасында Сәлімақынның көзіне түсе бастайды. Артынша Сарсүмбе қалашығына қарасты өңірге бытырай қоныстанған уақтарға би болып сайланып, осы ауыл Шағанбай ауылы деп атала бастаған), Шіңгілдің Шағанқолындағы аздаған уақтар өз жерінде тұрғанымен, уақ зәңгісіне алмандас болатын болып тұрақтанды.

Біз Әбілқасым 1902 жылы зәңгі болған деген меже есепті зәңгілердің билікте болған жылдары негізінде есептеп шығардық. Тарихшы Нығмет Мыңжани: «1883–1905 жылдары Алтай мен Қобда ерекше аймақ болып тұрғанда, жоғарыдағы бес адамдық басқару тәртіптемесі жеті адамдық басқаруға ауысты. Яғни: бір гуң, екі амбан, төрт үкірдай болды. 1905 жылдан бастап жоғарыдағы жеті адамның қол астындағы әрбір кіші руға бірден зәңгі белгіленді» (Мыңжан, 2009: 442) деп көрсеткен еді. «1885 жылы он екі абақ керейдің әрбір кіші руынан бірден зәңгі (жүзбасы) белгіленіп, олар өз руларын басқару жұмыстарына араласады» (Мұқаметжанұлы, 2000: 149).

Бурылтоғай ауданындағы жантекейдің бір атасы шоңай шежіресінде Мәми бейсінің құрдасы Ібірәлі зәңгі 42 жасында зәңгі болғаны айтылған. Ол кісі 1856 жылы туып, 1918–1919 жылдары аралығында қайтыс болған. Зәңгі болған уақыты шамамен 1897 немесе 1898 жылдарға тура келеді. Бұдан тыс, елшібай руының зәңгісі Қалқажан деген адам 1883 жылы Бөке батыр ауған кезде зәңгі болған деген деректер халық жадында сақталған. Бұл ауызекі деректер Алтай керейінде зәңгілік тәртіптеменің 1900 жылдан бұрын болғанын растайды.

Әбілқасым зәңгі болғаннан кейін Мәми бейсі Жұртбайұлына амандаса барып, ақыл сұрағанда, ел басқарудың тамаша ақыл-айласын топтаған сартабан би «саған үш ауыз ақыл айтайын, басқаның жөнін өзің келтірерсің» дей келіп: «Әуелі, уақ сен керейге ағамын дегеніңмен түп қазығың кейін қалды, Алтай бетіне келгендерің аз, сондықтан бір-бірінен қыз алып, қыз беретін болмасын. Сонда өмір бойы туысқан болып өтеді; одан кейін, Бурылтоғайға жиналған уақтардың әр ауылы жеті байжігіт аталатын Азынабай, Бекайдар, Қыстаубай, Жайылған, Тұрпан, Турабай, Боқайдың бір-бір атасымен қоныстас болсын, сонда құда көбейіп, береке берік болады; соңында айтарым, сен өзің орным бекем болсын десен, билігіңді түзе, елім бауырымнан шықпасын десен, барыс-келісті үзбе» депті. Қазірге дейін Алтай уақтары бір-бірінен қыз алысқан жоқ. Ағайынмен араздасып ел аттап ауған жоқ. Өздерінің атамекенінде жасап, ұлты мен руы кім болса да, шығысымды ел болып келді.

Әбілқасымды керейдің Мәми биінен бастап «Әбжең» деп атап кеткен деседі. Әбілқасым зәңгі 1912 жылы жазғытұрым 61 жасында қайтыс болады. 1915 жылы 27 жастағы Жүнісбай Баймұратұлы (1888–1954) уақтың екінші реткі зәңгісі етіп сайланады. Жүнісбай билеген тұста Алтайда Ақ орыстың зобалаңы, Дүңген төңкерісі (1931 – 1934 жылдары милитарист Ма Жуңыңның (马仲英) армиясы Шыңжаң аумағындағы мығым күштердің бірі ретінде Жинь Шурын, Шың Шыңайлардың дара билігіне қарсы күрес өрістетті. Қазақ халық бұл тарихи жағдайды “Дүңген төңкерісі” деп атады), Гоминдаң үкіметінің мылтық жинаудан

басталған Алтай қазақтарының көтерілісі туындайды. Сөйтіп, 1918–1934 жылдары аралығында уақтар Моңғолияның Алтынсүкі, Сәкісай, Қобда, Боршүнжы секілді жерлеріне қоныс аударады. Артынша қайта айналып атамекеніне елі мен малын аман әкеп орналастырды. 1940 жылы Жүнісбай 25 жыл уаққа зәңгі болып, өзінің баласы Қалымға зәңгілік көктасын береді.

Сонымен Алтай бетіне келген уақтардың түрлі себептермен басқа жакқа ауып кеткендерінен қалғандары, зәңгі сайлаған 1902 жылы бір жүз алты түтін, төрт жүзге жуық жан саны болса, ал қазір 900 отбасы, бес мыңнан астам адам бар іргелі руға айналып отыр.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде уақ тайпасының Алтай өңіріне қоныстануы – қазақ халқының этникалық және территориялық қалыптасуындағы маңызды тарихи үдерістердің бірі екендігі айқындалды. Шежірелік деректер мен жазба материалдарды өзара салыстыра талдау уақтардың Алтайға алғашқылардың бірі болып келгенін көрсетеді. Шежірелерде сақталған «алдымен уақ келді, артынан керей мен найман шуап келді» деген халық жадындағы дерек тарихи оқиғалардың халықтық жадтағы көрінісі ретінде уақтардың ертеден осы өңірде өмір сүргендігін дәлелдейді. Сонымен қатар, Цин әулетінің мұрағаттық жазбалары мен отандық зерттеушілердің еңбектері уақтардың XVIII ғасырдың екінші жартысында Алтайдағы этникалық құрылымның қалыптасуына белсенді түрде қатысқанын растайды. Бұл кезеңде уақтар Алтайдың солтүстік және батыс бөлігіне шоғырланып, кейінгі қазақ руларының орналасуына негіз болған.

Қорыта айтқанда, уақтардың Алтайға қоныстануы тек жеке бір рудың көші-қон тарихын ғана емес, жалпы қазақ халқының этногенезі мен аймақтық тарихының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл зерттеу Алтай өңірінің қазақ этносының тарихи-мәдени кеңістігіндегі орнын нақтылауға, шежірелік және жазба деректердің өзара байланысын ғылыми тұрғыда пайымдауға мүмкіндік береді. Уақтардың Алтайға қоныстануы қазақ руларының аймақтық орналасу жүйесінің тарихи бастауын айқындайды және Алтай өңірінің қазақ этногенезіндегі маңызын да дәлелдей түседі.

Әдебиеттер тізімі

- Байақынұлы, 2008 — *Байақынұлы Қ. (құраст.)*. Алтай уақтары шежіресі. ШҰАР ІБ №180. Үрімжі, 2008 ж. қыркүйек.
- Байболатов, 1999 — *Байболатов Ә.* Қазақ шежірелері. 2-том. Іле халық баспасы, Күйтін, 1999.
- Барқы шежіресі — *ШҰАР ІБ*. Үрімжі. 2011. № 141.
- Әбділәшімұлы, 2014 — *Дүйсенәлі Әбділәшімұлы*. «Көгедай гуңның өліміне қатысты арыз хат» // Мырзаханов Ж. XX ғасыр әдебиет қамбасы. Мақалалар жинағы. Ұлттар баспасы, Бейжің, 2014.
- Еңсебаев, 2001 — *Еңсебаев Т.А.* Павлодар өңірінің тарихы туралы очерктер. Бірінші бөлім: Көне дәуірден XX ғасырға дейін. Аударғандар: Ақылбек Г.Б., Кешубай Л.Ш. Қаныш Сәтбаев атындағы тарихи-географиялық қоғамы қоғамдық қоры. Павлодар, 2001.
- Жанәбілұлы, Жусанбаев, 2011 — *Жанәбілұлы Қ., Жусанбаев Қ.* Абақ керей (төр шежіре) ІХБ, 3-басылым, Күйтін, 2011.
- Жанұзақ, 2011 — *Жанұзақ Т.* Жер-су атаулары. Өнер баспасы, Алматы, 2011. 493 с.
- Қаба, 2003 — *Қаба тарихи материалдары*. 1-кітап. Қытай халық саяси-мәслихат кеңесі Қаба аудандық комитетінің тарихи материалдар комитеті. Ақши қалашығы, 2003. (ШҰАР ІБ № 135).
- Қабышұлы, 1980 — *Қабышұлы И.* Моңғолия қазақтарының тарихы, Өлгий, 1980.
- Қазақ ру-тайпаларының тарихы, 2014 — *Қазақ ру-тайпаларының тарихы*: Керей. «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы және Ер Жәнібек халықаралық қоры. Алматы, 2014.
- Қазақтар, 1998 — *Қазақтар* – Казахи. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. 3-том: Генеалогия. Қазақстан даму институты, ІДК ТІРО баспа-редакциялық орталығы, Алматы, 1998.
- Қалиасқарұлы, 2011 — *Қалиасқарұлы Қабидаш*. Абақ керейлердің қоныстануы. Кегеу.kz ақпараттық-танымдық порталы; сондай-ақ: Қадыс Жанәбілұлы, Қоңырхан Жусанбаев. Абақ керей (Төр шежіре). Іле халық баспасы, 3-басылым, Күйтін, 2011, 44–45 бб.
- Қаракерей шежіресі, 2012 — *Қаракерей шежіресі*: Байжігіт – Жұмық – Саты тармағы. 4-том. Құраст.: Мүсәйіп Қыдырқанұлы Сыдықов. Павлодар, 2012.
- ҚҰЭ, 2002 — *Қазақстан: Ұлттық энциклопедия*. 10 т. 4-том. Бас редактор: Ә. Нысанбаев. Алматы, 2002.
- Мешелева, Темірханов, 2009 — *Мешелева М., Темірханов Б.* Қарт Алтай аясында ару Марқа. Шығыс Полиграф, Өскемен, 2009.

- Мұқаметжанұлы, 2000 — *Мұқаметжанұлы Н.* Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860–1920). ҚАЗАқпарат, Алматы, 2000.
- Мұқанов, 1994 — *Мұқанов М.С.* Қазақ жерінің тарихы. Алматы, 1994.
- Мыңжан, 2009 — *Мыңжан Н.* Қазақтың қысқаша тарихы. Шыңжаң халық баспасы, 2009.
- Мыңжан, Байболатов, 2009 — *Мыңжан Н., Байболатов Ә.* Қазақ шежірелері, 1-том, ІХБ, 1994 жыл сәуір 1-баспасы, 2009 жылы тамыз 2-басылуы.
- Сун Юнь, 1965 — *Сун Юнь.* Батыс өлкелерді басқару істерінің жалпы сипаттамасы. Тайпей: Вэньхай баспасы, 1965. (松筠等著:《西陲总统事略》,台北,文海出版社,1965年).
- Сыздықов, 2000 — *Сыздықов С.М.* Қарлық мемлекетінің тарихы. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2000.
- Таңатарұлы, 2011 — *Таңатарұлы Қ.* Арман да, арман, шын арман (дастандар, айтыстар, өлең-толғаулар). Ел-Шежіре, Алматы, 2011.
- Татанайұлы, 1987 — *Татанайұлы А.* Тарихи дерек, келелі кеңес. 1-кітап. Шыңжаң халық баспасы, Үрімжі, 1987.
- Татанайұлы, 1996 — *Татанайұлы А.* Тарихи дерек, келелі кеңес. 2-кітап. Шыңжаң халық баспасы, Үрімжі, 1996.
- ЦШЛ, 2007 — *Цин патшалығының нақты орда естеліктері.* Шыңжаңға қатысты деректер жинағы. Тунчжи патша. Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясы, Шыңжаң университеті баспасы, 2007. («清实录»新疆资料辑录, 同治朝卷, 新疆社会科学院历史研究所编, 新疆大学出版社, 2007).
- ЦШЛ, 2008 — *Цин патшалығының нақты орда естеліктері.* Шыңжаңға қатысты деректер жинағы. Даогуан патша ц.1. Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясы, Шыңжаң университеті баспасы, 2008. («清实录»新疆资料辑录, 道光朝卷一, 新疆社会科学院历史研究所编, 新疆大学出版社, 2008).
- ЦШЛ, 2009а — *Цин патшалығының нақты орда естеліктері.* Шыңжаңға қатысты деректер жинағы. Даогуан патша ц. 2. Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясы, Шыңжаң университеті баспасы, 2009. («清实录»新疆资料辑录, 道光朝卷二, 新疆社会科学院历史研究所编, 新疆大学出版社, 2009).
- ЦШЛ, 2009б — *Цин патшалығының нақты орда естеліктері.* Шыңжаңға қатысты деректер жинағы. Даогуан патша ц.3. Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясы, Шыңжаң университеті баспасы, 2009. («清实录»新疆资料辑录, 道光朝卷三, 新疆社会科学院历史研究所编, 新疆大学出版社, 2009).
- ЦШЛ, 2009в — *Цин патшалығының нақты орда естеліктері.* Шыңжаңға қатысты деректер жинағы. Даогуан патша ц.3. Сяңфэн патша ц. Шыңжаң қоғамдық ғылымдар академиясы, Шыңжаң университеті баспасы, 2009. («清实录»新疆资料辑录, 道光朝卷三成丰朝卷, 新疆社会科学院历史研究所编, 新疆大学出版社, 2009).
- Ырғайбайұлы, 1995 — *Ырғайбайұлы И.* Уақ шежіресі. ШҰАР ІБ № 2677, Шәуешек қаласы, 1995.
- Noda, Onuma, 2010 — *Noda J., Onuma T.* A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. University of Tokyo, 2010.

References

- Abdilashimuly, 2014 — *Duysenali Abdilashimuly.* Kögedai Güñ ölümüne baylanysty ötiniş turaly [On the Petition Concerning the Death of Kogedai Gung]. In: Myrzakhanov, Zh. (ed.) XX ғасыр әдебиет қазынасы [Treasury of 20th Century Literature]. Beijing: Nationalities Press, 2014. (In Kaz.).
- Baiakynuly, 2008 — *Baiakynuly K. (comp.)* Altai Uaq shezhire [The Genealogy of the Altai Uaqs]. Xinjiang Institute of History, Urumqi, 2008. No. 180. (In Kaz.).
- Baibolatov, 1999 — *Baibolatov A.* Qazaq shezhireleri [Kazakh Genealogies]. Vol. 2. Kuitun: Ili People's Publishing House, 1999. (In Kaz.).
- Barky Shezhire, 2011 — *Barky shezhire* [The Genealogy of Barky]. Xinjiang Uygur Autonomous Region Institute of History. Urumqi, 2011. No. 141. (In Kaz.).
- Kabushyuly, 1980 — *Kabushyuly I.* Mongol qazaqtarynyñ tarihy [The History of the Mongolian Kazakhs]. Ölgii, 1980. (In Kaz.).
- Mesheleva, Temirkhanov, 2009 — *Mesheleva M., Temirkhanov B.* Ejelgi Altai eli – Kōrkem Marka [In the Realm of Ancient Altai – Beautiful Marka]. Öskemen: East Polygraph, 2009. (In Kaz.).
- Mukanov, 1994 — *Mukanov M.S.* Qazaq jerleriniñ tarihy [The History of Kazakh Lands]. Almaty, 1994. (In Kaz.).
- Mukhametzhanyuly, 2000 — *Mukhametzhanyuly N.* Qytai qazaqtarynyñ әleumettik tarihy (1860–1920) [The Social History of the Kazakhs in China (1860–1920)]. Almaty: QAZAqparat, 2000. (In Kaz.).
- Mynzhan, 2009 — *Mynzhan N.* Qazaqtyñ qysqa tarihy [A Brief History of the Kazakhs]. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 2009. (In Kaz.).
- Mynzhan, Baibolatov, 2009 — *Mynzhan N., Baibolatov A.* Qazaq shezhireleri [Kazakh Genealogies]. Vol. 1. Ili People's Publishing House, 1st ed. 1994 (April); 2nd ed. 2009 (August). (In Kaz.).
- Noda, Onuma, 2010 — *Noda J., Onuma T.* A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. University of Tokyo, 2010.
- Nysanbaev, 2002 — *Nysanbaev A. (ed.)* Qazaqstan: Ulttyq entsiklopediya [Kazakhstan: National Encyclopedia]. Vol. 4. Almaty, 2002. (In Kaz.).
- Qaba, 2023 — *CPPCC Qaba District Historical Materials Committee.* Qaba tarihi materialdary [Qaba Historical Materials]. Vol. 1. Xinjiang Institute of History, Aqshi, 2003. No. 135. (In Kaz.).

- Qaliasqaruly, 2011 — *Qaliasqaruly T.Q.* Abaq Kereilderiñ qonystanuy [Settlement of the Abaq Kereis]. In: Zhanabiluly, Q., Zhusanbaev, Q. (comps.) Abaq Kerei (Tor shezhire) [Abaq Kerei (Tor Genealogy)]. 3rd ed. Kuitun: Ili People's Publishing House, 2011, pp. 44–45. (In Kaz.).
- Qarakerei shezhire, 2012 — *Qarakerei shezhire*: Baizhigit–Zhummyk–Saty tarmaǵy [The Genealogy of the Karakerei: Branch of Baizhigit–Zhummyk–Saty]. Comp. Musaiyp Kydyrkanuly Sydykov. Pavlodar, 2012. Vol. 4. (In Kaz.).
- Qazaq ru-taypalarınıñ tarihy, 2014 — *Qazaq ru-taypalarınıñ tarihy*: Kerei [The History of Kazakh Tribes and Clans: The Kerei]. Almaty: “Alash” Historical Research Center and Yer Zhanibek Charitable Foundation, 2014. (In Kaz.).
- Qazaqtar, 1998 — *Qazaqtar* [The Kazakhs]. Nine-volume reference work for the public. Vol. 3: Shezhire [Genealogy]. Almaty: Kazakhstan Institute for Development, IDK TIPO Editorial Center, 1998. (In Kazakh and Russian)
- QSRL, 2007 — *Da Qing shilu*: Xinjiang guanxi ziliao huibian. Tongzhi chao [The Qing Veritable Records: Collection of Data Related to Xinjiang. Tongzhi Reign]. Urumqi: Xinjiang University Press, Xinjiang Academy of Social Sciences, 2007. (In Chinese).
- QSRL, 2008 — *Da Qing shilu*: Xinjiang guanxi ziliao huibian. Daoguang chao [The Qing Veritable Records: Collection of Data Related to Xinjiang. Daoguang Reign, Vol. 1]. Urumqi: Xinjiang University Press, Xinjiang Academy of Social Sciences, 2008. (In Chinese).
- QSRL, 2009a — *Da Qing shilu*: Xinjiang guanxi ziliao huibian. Daoguang chao, Vol. 2 [The Qing Veritable Records: Collection of Data Related to Xinjiang. Daoguang Reign, Vol. 2]. Urumqi: Xinjiang University Press, Xinjiang Academy of Social Sciences, 2009. (In Chinese).
- QSRL, 2009b — *Da Qing shilu*: Xinjiang guanxi ziliao huibian. Daoguang chao, Vol. 3 [The Qing Veritable Records: Collection of Data Related to Xinjiang. Daoguang Reign, Vol. 3]. Urumqi: Xinjiang University Press, Xinjiang Academy of Social Sciences, 2009. (In Chinese).
- QSRL, 2009c — *Da Qing shilu*: Xinjiang guanxi ziliao huibian. Daoguang chao Vol. 3 – Xianfeng chao [The Qing Veritable Records: Collection of Data Related to Xinjiang. Daoguang Reign, Vol. 3 – Xianfeng Reign]. Urumqi: Xinjiang University Press, Xinjiang Academy of Social Sciences, 2009. (In Chinese).
- Sun Yun, 1965 — *Sun Yun*. Xiyu zhi gailue [A General Description of the Administration of the Western Regions]. Taipei: Wenhai Publishing House, 1965. (In Chinese).
- Syzdikov, 2000 — *Syzdikov S.M.* Qarluq memleketiniñ tarihy [The History of the Karluk State]. Almaty: QAZaqparat, 2000. (In Kaz.).
- Tangataruly, 2011 — *Tangataruly K.* Tüs jāne aqıqat tūs (epostary, suirettemeler men öleñder) [Dream and True Dream (Epics, Improvisations, and Poems)]. Almaty: El-Shezhire Publishing, 2011. (In Kaz.).
- Tatanaiuly, 1987 — *Tatanaiuly A.* Tarihi derekter men mañyzdy talqylaular [Historical Sources and Important Discussions]. Vol. 1. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 1987. (In Kaz.).
- Tatanaiuly, 1996 — *Tatanaiuly A.* Tarihi derekter men mañyzdy talqylaular [Historical Sources and Important Discussions]. Vol. 2. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 1996. (In Kaz.).
- Urgaybayuly, 1995 — *Urgaybayuly I.* Uaq shezhire [The Genealogy of the Uaq]. Xinjiang Uygur Autonomous Region Institute of History. Shaueshek, 1995. No. 2677. (In Kaz.).
- Yengsebaev, 2001 — *Yengsebaev T.A.* Pavlodar öñiriniñ tarihyndan oçerkter: Eñ erte kezden XX ğasyrğa deiiñ [Essays on the History of the Pavlodar Region: From Ancient Times to the 20th Century]. Translated by Akylbek G.B., and Keshubai L.Sh. Pavlodar: Qanysh Satpayev Historical-Geographical Society, 2001. (In Kaz.).
- Zhanabiluly, Zhusanbaev, 2011 — *Zhanabiluly Q., Zhusanbaev Q.* Abaq Kerei (Tor shezhire) [Abaq Kerei (Tor Genealogy)]. 3rd ed. Kuitun: Ili People's Publishing House, 2011. (In Kaz.).
- Zhanuzak, 2011 — *Zhanuzak T.* Toponimder [Place Names]. Almaty: Oner Publishing House, 2011. 493 p. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1376-1392, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1376-1392

THE IMPACT OF THE 1868 REFORM ON THE TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY: ADMINISTRATIVE TRANSFORMATIONS AND RELIGIOUS POLICY

Zhetpisbay Nurzhan¹, Shotanova Galiya^{2*}, Satenova Maral³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: sh.galiya08@gmail.com

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010, Almaty, Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Zhetpisbay N., Shotanova G., Satenova M., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the reforms of 1867–1868 implemented by the Russian Empire in the Kazakh steppe and their impact on the socio-political structure of the region. *The purpose of this study* is to analyze, based on archival and other historical materials, the preconditions, content, and consequences of the 1868 reform in the Kazakh steppe. The article examines the main provisions of the reform concerning the administrative organization and religious affairs of the Kazakh population. To identify the consequences of the reforms for the traditional institutions of power, particularly in the spheres of education and religion of the local population. *Materials and Methods.* This article draws on extensive archival materials from the Russian State Historical Archive, the State Archive of the Orenburg Region, and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, as well as on the works of pre-revolutionary, Soviet, and contemporary scholars. Particular attention is paid to sections of the explanatory memorandum to the “New Regulation” (1867–1868), which outlined the mechanisms for introducing Russian education and Orthodoxy into the Kazakh steppe. These confidential notes, prepared by the drafters of the Regulation, have largely remained outside the scope of academic attention in previous studies. The research applies comparative-historical and systemic approaches, which allow the 1867–1868 reform to be analyzed as part of the broader colonial policy of the Russian Empire. Such methods help reveal the distinctive features of the reform and its influence on traditional social and religious institutions of Kazakh society. A comprehensive analytical framework ensures a holistic understanding of the reform’s nature, its administrative and ideological dimensions, and its long-term consequences for the political and cultural transformation of the Kazakh steppe. *Results.* The study demonstrates that the

“Provisional Regulation” of 1867–1868 represented a distinctly colonial measure aimed at dismantling and fundamentally transforming the traditional structure of Kazakh society. The reform had a profound impact on the established system of governance, the social and economic organization of nomadic communities, their educational traditions, religious life, and other elements of cultural identity. Through these administrative transformations, Kazakh communities were gradually integrated into the imperial system of governance, where land ownership, administration, education, and religious affairs were regulated according to Russian imperial laws and norms. Despite being presented as measures of modernization, these reforms primarily served to strengthen the political and ideological control of the empire over the Kazakh steppe. Overall, the Provisional Regulation marked the beginning of a new era in the socio-political development of the Kazakh people, bringing deep and lasting changes to almost every aspect of their traditional life. The results highlight the importance of a comprehensive, interdisciplinary analysis of this historical period, considering the interconnection between colonial policy, education, religion, and the transformation of traditional institutions.

Keywords: Reforms of 1867–1868, Provisional Regulation of 1868, Kazakh Steppe, Colonial Policy, Uprising of 1869, Ural Region, Turgay Region, Russian Empire

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The uprising of 1869 on the territory of Western Kazakhstan on the basis of new archival materials” (Registration number AP19679738).

For citation: Zhetspisbay N., Shotanova G., Satenova M. The Impact of the 1868 Reform on the Traditional Kazakh Society: Administrative Transformations and Religious Policy // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1376–1392. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1376-1392

1868 ж. РЕФОРМАНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНА ӘСЕРІ: ӘКІМШІЛІК ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ДІН САЯСАТЫ

Жетпісбай Нұржан¹, Шотанова Ғалия^{2*}, Сатенова Марал³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: sh.galiya08@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Жетпісбай Н., Шотанова Ғ., Сатенова М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Ресей империясының 1867–1868 жж. қазақ даласында жүргізген реформалары және олардың өңірдің әлеуметтік-саяси құрылымына тигізген әсері қарастырылады. Мақаланың *мақсаты мен міндеттері* – архивтік және өзге де материалдар негізінде 1868 ж. реформаның алғышарттарын, мазмұнын және салдарын көрсету. Реформаның қазақтардың әкімшілік құрылымы мен діни істеріне қатысты негізгі тұстарын қарастыру. Сондай-ақ, реформалардың дәстүрлі билік институттарына, әсіресе жергілікті

тұрғындардың білім беру және діни істеріне әсерін көрсету. *Материалдар мен әдістер.* Мақала архив құжаттарына (Ресей мемлекеттік тарихи архиві, Орынбор облысының мемлекеттік архиві және ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорлары), сондай-ақ төңкеріске дейінгі, кеңестік және қазіргі заман зерттеушілерінің еңбектеріне негізделген. Архив дереккөздері қатарында «Жаңа Ережеге» қоса берілген түсіндірме жазбаның жекелеген тұстары да пайдаланылды, онда қазақ даласында орыс білімін және православие дінін енгізудің жолдары жан-жақты баяндалған. Ереже авторлары даярлаған бұл құпия жазбалар көп жағдайда зерттеушілер назарынан тыс қалып келеді. Зерттеу барысында реформаны Ресей империясының жалпы отарлық саясатының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи және жүйелі тәсілдер қолданылды. Бұл әдістер реформалардың ерекшеліктерін және олардың әлеуметтік институттарға ықпалын айқындауға мүмкіндік береді. Кешенді тәсіл реформаның мәнін және оның қазақ даласы үшін салдарын тұтастай түсінуге жағдай жасайды. *Зерттеу нәтижесінде* 1867–1868 жж. «Уақытша Ереженің» айқын отарлық сипатқа ие болғаны және оның қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын түбегейлі өзгерту мен жоюға бағытталғаны анықталды. Ол қазақтардың дәстүрлі басқару жүйесіне, әлеуметтік-қоғамдық құрылымына, шаруашылығына, дәстүрлі білім беру мен діни сенімдеріне, сондай-ақ өзіндік ұлттық болмысының өзге де қырларына тікелей әсер етті. Жүргізілген реформалардың нәтижесінде қазақ қауымдары барлық негізгі салалар бойынша империялық басқару жүйесіне енгізілді; жер қатынастары, әкімшілік, білім беру және діни істері Ресей заңдары мен нұсқауларына сай реттелді. Жалпы реформа қазақтардың әлеуметтік-саяси өмірінде жаңа кезеңнің басталғанын білдіріп, жергілікті халық өмірінің барлық дерлік салаларын қамтыды. Аталған тарихи кезеңді жан-жақты зерттеу қажеттігін атап өтеміз.

Түйін сөздер: 1867–1868 жж. реформалар, 1868 ж. Уақытша Ереже, қазақ даласы, отарлау саясаты, 1869 ж. көтеріліс, Орал облысы, Торға облысы, Ресей империясы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1869 ж. Батыс Қазақстан аумағында болған көтеріліс жаңа архивтік материалдар негізінде» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP19679738).

Дәйексөз үшін: Жетпісбай Н., Шотанова Ғ., Сатенова М. 1868 ж. реформаның дәстүрлі қазақ қоғамына әсері: әкімшілік өзгерістер мен дін саясаты // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1376–1392 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1376-1392

ВЛИЯНИЕ РЕФОРМЫ 1868 г. НА ТРАДИЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО КАЗАХОВ: АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА

Жетписбай Нуржан¹, Шотанова Галия^{2*}, Сатенова Марал³

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

²Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: sh.galiya08@gmail.com

³Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
PhD, старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Жетписбай Н., Шотанова Г., Сатенова М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются реформы 1867–1868 гг., проведенные Российской империей в казахской степи и их влияние на социально-политическую структуру региона. *Цели и задачи* статьи на основе архивных и других материалов проанализировать предпосылки, содержание и последствия реформы 1868 г. в казахской степи. Рассмотреть ее основные положения, касающиеся административного устройства и духовных дел казахов. Указать последствия реформ для традиционных институтов власти, особенно в сфере образования и религии местного населения. *Материалы и методы.* Статья основана на архивных документах (фонды Российского государственного исторического архива, Государственного архива Оренбургской области, Центрального государственного архива РК), также на труды дореволюционных, советских и современных исследователей. В числе архивных источников также используется некоторые части пояснительной записки к «Новому Положению», где подробно указываются пути внедрения русского образования и православия в казахской степи. Эти секретные записки от составителей Положения в большей части оставались вне поле зрения исследователей в подобных публикациях. Применяются сравнительно-исторический и системный подходы, позволяющие рассматривать реформу как часть общей колониальной политики Российской империи. Данные методы также позволяют выявить особенности реформ и их влияние на социальные институты. Комплексный подход обеспечивает целостное понимание сущности реформы и ее последствий для казахской степи. *Результаты.* Установлено, что «Временное положение» 1867–1868 гг. носило ярко выраженный колониальный характер и было направлено на ликвидацию и коренное преобразование традиционного уклада казахского общества. Оно оказывало прямое воздействие на традиционную систему управления казахов, на их социальное и общественное устройство, хозяйственную деятельность, традиционное образование, религиозные верования, также и на другие аспекты национальной самобытности. Вследствие проведенных реформ казахские общины во всех ключевых сферах были интегрированы в систему имперского управления, где земельные, административные, образовательные и религиозные отношения регулировались по российским законам и установлениям. В целом, реформа ознаменовала начало совершенно нового этапа в социально-политической жизни казахов и затрагивали практически все стороны жизни местного населения. Предлагается всестороннее исследование данного периода в истории казахского народа во всех аспектах.

Ключевые слова: Реформы 1867–1868 гг., Временное положение 1868 г., казахская степь, колониальная политика, восстание 1869 г., Уральская область, Тургайская область, Российская империя

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования РК «Восстание 1869 г. в Западном Казахстане на основе новых архивных материалов» (регистрационный номер: AP19679738).

Для цитирования: Жетписбай Н., Шотанова Г., Сатенова М. Влияние реформы 1868 г. на традиционное общество казахов: административные преобразования и религиозная политика // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1376–1392. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1376-1392

Введение

Вторая половина XIX века стала переломным этапом в истории Казахстана, когда Российская империя окончательно оформила систему колониального управления на обширных территориях Центральной Азии. Одним из важнейших этапов этого процесса стала принятая в 1868 г. административная реформа, известная как «Временное положение об управлении степными областями», ставшая в свою очередь важным этапом в процессе окончательного подчинения казахской степи имперскому управлению (в 1867 г. было принято «Временное положение об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями»). Эти

преобразования имели далеко идущие последствия: они затронули традиционную систему власти, социальные отношения, хозяйственный уклад, образовательные и религиозные институты, то есть весь комплекс основ национальной самобытности казахского общества.

Реформа ликвидировала прежнюю систему местного самоуправления, при которой управление осуществлялось старшими султанами и биями, и ввела вместо нее административную структуру, полностью соответствующую внутреннему устройству Российской империи. Таким образом, управление казахскими территориями перешло под непосредственный контроль российских военных и чиновников. Параллельно в самой России шел масштабный процесс преобразований, связанный с реформами Александра II – отменой крепостного права, судебной реформой, преобразованиями в области армии и местного самоуправления. В этом контексте возникла задача унификации управления окраинами, в том числе и казахской степью, где империя стремилась закрепить результаты присоединения и создать правовую базу для будущей переселенческой политики.

Новое законодательство регулировало практически все стороны жизни населения степи. Были существенно изменены вековые формы быта, хозяйства и общественных отношений, что усилило зависимость казахского общества от внешнего влияния. Все земли казахов отныне объявлялась государственной собственностью (Временное положение. Б.г.: 27; РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 172). Одновременно в рамках реформ предполагалось активное распространение христианства среди местного населения, что усиливало религиозное и культурное давление, которое и послужило одной из главных причин народного восстания в Западном Казахстане (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 134; ОГАОрО. Ф. 6. Оп. 10. Д. 8239. Л. 90–93; Д. 8273. Л. 3).

Актуальность темы определяется несколькими обстоятельствами. Во-первых, реформы 1867–1868 гг. стали поворотным моментом в колониальной политике империи, знаменовав окончательный отказ от прежних компромиссных форм взаимодействия с казахской элитой. Во-вторых, они оказали глубокое воздействие на административно-территориальное устройство, социальные институты и экономическую жизнь степи, вызвав заметное сопротивление со стороны местного населения. Современная историография рассматривает данный этап как ключевой для понимания механизмов российской колонизации в Центральной Азии. В целом в историографии этот вопрос получил достаточно широкое освещение, однако до сих пор сохраняется необходимость комплексного анализа, основанного не только на трудах исследователей, но и на архивных документах, которые позволяют глубже понять как замыслы реформаторов, так и реальные результаты их политики.

Материалы и методы

Основу источниковой базы исследования составляют архивные документы, отражающие процесс подготовки и реализации реформы 1868 г. Самые ранние из них датируются 1865 годом. В первую очередь это материалы Российского государственного исторического архива, где сохранились документы о создании в начале указанного года Особой комиссии с участием Военного министерства и Министерства внутренних дел России, которым поручалось комплексно исследовать быт казахского населения и подготовить новый проект управления краем. К данному комплексу относятся многочисленные документы переписки между министрами указанных ведомств Д.А. Милютиным и П.А. Валуевым, их служебные отношения с Сенатом и Императорской канцелярией по этому вопросу (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 1–13, 17–23, 36–42). Одним из важных материалов по теме является объемная «Пояснительная записка» к проекту положения из семи частей, включающая в себя положения по административному, судебному, поземельному устройствам казахов. Последние части ее посвящены мусульманству и образованию в степи, в том числе и «Секретным запискам о распространении христианства» в казахских степях (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 118–149). Также к числу использованных документов относятся корреспонденции генерал-губернатора Оренбургского края Н.А. Крыжановского с названными министерствами, а также с военными губернаторами вновь образованных

Уральской и Тургайской областей, рапорты, донесения, письма и другие материалы из Центрального Государственного архива РК и Государственного архива Оренбургской области.

В качестве методологических подходов в исследовании применены основные методы, используемые в исторических научных изысканиях. В соответствии со спецификой рассматриваемой проблемы особое внимание уделялось описательному изложению и сравнительному анализу. При изучении событий и фактов в основу были положены принципы объективности, обеспечивающие достижение исторической достоверности.

Обсуждение

Данная проблема рассматривалась исследователями в разные периоды: в дореволюционное, советское и постсоветское время. Существенное значение для исследования имеют труды дореволюционных авторов, многие из которых непосредственно наблюдали или анализировали процесс реформ. Среди них можно выделить статьи Н.А. Середы, опубликованные в журнале «Русская мысль», где критически рассматривались ошибки в организации управления степью. В серии объемных статей, опубликованных в журнале, Н.А. Середа подробно указал на ошибки, допущенные властями при введении новых порядков, и подверг открытой критике методы управления. Он отметил, что слабые и непродуманные стороны реформы, оказавшейся неприемлемой для казахского общества, стали одной из причин вооруженного сопротивления (Середа, 1891а: 41–44.; Середа, 1891б: 19). Мнения Середы о «Временном положении» справедливо считаются одними из наиболее глубоких и авторитетных исследований данного вопроса в дореволюционной историографии. Известный историк и этнограф А.И. Добросмыслов, в своих наблюдениях дает характеристику новым административным порядкам. Он отмечал, что одной из существенных ошибок комиссии Ф.К. Гирса стало отсутствие участия в обсуждении проекта «Положения» бывших представителей Оренбургской пограничной комиссии, в частности М.В. Ладыженского и востоковеда В.В. Григорьева, которые хорошо были знакомы с бытом казахов. Исследователь подчеркивал, что «такая значимая инициатива осуществляется без участия прессы и привлечения представителей казахского общества» (Добросмыслов, 1902: 425). В своем труде о казахской степи Оренбургского края исследователь Ф.И. Лобысевич упоминает реформы 1868 года, однако не останавливается на особенностях их разработки. Основное внимание он уделяет описанию процесса формирования областей и уездов, определению их границ, а также, освещению последовавших степных восстаний. Его очерк больше посвящен социально-экономическому положению казахов в условиях реформ. Вместе с тем в его выводах прослеживается типичное для того времени представление об «отсталости» судебных обычаев и некоторых традиций казахов, а также убежденность в возможности их «приобщения к цивилизации» посредством введения подобных административных положений (Лобысевич, 1891: 14–27). Эти публикации ценны тем, что фиксируют взгляды современников и позволяют оценить восприятие преобразований в общественной среде второй половины XIX века. В целом, в дореволюционной литературе наблюдается двойственные взгляды на новые преобразования. С одной стороны, указывается якобы стремление царского правительства упорядочить управление степью, создать более четкую систему административного контроля, что должно способствовать «цивилизаторской миссии» империи. С другой стороны, современники реформ как А.И. Левшин, Н.А. Середа обращали внимание на противоречия и нестыковки в вводимых новых порядках.

Значительный вклад в разработку темы внесла советская историография. Работы Б.С. Сулейменова, В.Я. Басина, Ж.К. Касымбаева и других исследователей представляют реформу 1867–1868 гг. как проявление колониальной политики царизма. В их трудах акцентируется внимание на социально-экономические последствия реформ и ее роль в формировании национально-освободительного движения. Преобразования трактуются как инструмент окончательного подчинения казахской степи имперскому центру. Первичные взгляды Б.С. Сулейменова были представлены в его ранних небольших статьях в 40–50-х годах XX в.

Окончательная позиция автора по данному вопросу отражена в его фундаментальной монографии, опубликованной в 1963 г. Указывая на то, что «Положения» 1867–1868 годов были разработаны без участия казахского населения, исследователь отмечал, что этот проект закрепил колониальный характер положения Казахстана, определив его место в системе самодержавной политики как сырьевого и аграрного придатка Российской империи, а также сформулировал административные, судебные и правовые основы ее господства. В то же время Сулейменов рассматривал реформы не только как инструмент укрепления колониальной власти, но и как фактор, повлиявший на экономическое и социально-политическое развитие казахского аула, способствовавший формированию устойчивого жилищного и хозяйственного уклада (Сулейменов, 1963: 39, 47). При этом можно заметить, что процесс перехода казахов к полуседлому образу жизни начался еще до проведения этих реформ. Проблема реформ получила отражение и в другой работе вышеуказанного автора, опубликованной им совместно с известным исследователем В.Я. Басиным. В этом труде кратко излагается содержание «Положений», и несмотря на их очевидно колониальный характер, авторы высказывают спорное суждение о том, что реформы способствовали вовлечению Казахстана в общеимперскую экономическую систему, ускорили распад патриархально-феодалных порядков и развитие капиталистических отношений, а также стимулировали культурное развитие региона (Сулейменов, Басин, 1981: 133–136). Историк Ж.К. Касымбаев в одной из своих статей, посвященной восстанию казахов 1869–1870 гг. отмечает, что капиталистическая Россия не могла не оказывать влияния на социально-политическое и хозяйственное развитие национальных окраин, включая и казахскую степь (Касымбаев, 1989: 84).

Современные казахстанские историки также продолжают изучение данной проблематики, расширяя источниковую базу и предлагая новые интерпретации. В работе К.А. Жиреншина подробно рассмотрен процесс подготовки «Положений», их особенности и последствия для политической и экономической жизни казахского общества. Автор отмечает, что реформы, разрушая основы патриархально-феодалного строя, способствовали проникновению и развитию буржуазных отношений. Одновременно подчеркивается, что одной из целей реформ было превращение Казахстана во внутреннюю провинцию империи и плацдарм для дальнейшего продвижения в Среднюю Азию (Жиреншин, 1996: 80–83).

Проблема внедрения реформы 1868 года в Оренбургском крае была рассмотрена в кандидатской диссертации Б.С. Абеновой, которая оценила ее как инструмент окончательного колониального подчинения казахских земель России (Әбенова, 2000: 24). К теме восстания в Уральской и Тургайской областях в 1869 г. была посвящена кандидатская диссертация Е.Т. Калиевой, где также освещаются реформы 1867–1868 гг. В ней подробно описываются основные положения реформ и их вероятные последствия (Қалиева, 1998. 59–83). Б.М. Абдрахманова, анализируя процесс подготовки реформ, указывает, что принцип организации аулов и волостей из соседних зимовий породил искусственные административные единицы, не соответствовавшие традиционной структуре казахского общества, что стало одной из существенных ошибок реформы (Абдрахманова, 2010: 84–85). Ж.К. Касымбаев в одной из своих поздних работ подтвердил ранее высказанные взгляды на данную проблему (Касымбаев, 2010: 114). Часть документов по созданию Степной комиссии в 1865 г. впервые вошла в сборник документов (Национально-освободительное, 2019). С.Ф. Мажитов в своей монографии отмечает, что после принятия «Положения» 1868 г. управление гражданским населением было милитаризовано. Военные губернаторы и уездные начальники соединяли военные и гражданские полномочия, такое управление преследовало цель держать местное население в жестком подчинении (Мажитов, 2024: 153).

В целом, в постсоветский период исследователи Казахстана стараются обращаться к более многоплановому анализу, постепенно отходя от классической схемы «колонизаторы – угнетенные». Современные авторы акцентируют внимание на том, что административные преобразования способствовали возникновению новой элиты, связанную с имперской бюрократией, а также стимулировали развитие сопротивления, выразившееся в движениях 1869–1870 гг. При этом часть исследователей отмечает, что реформа открыла возможности

для интеграции казахской степи в общеимперское правовое и хозяйственное пространство, хотя эти возможности в значительной степени были ограничены неравноправным положением местного населения. Стоит отметить, что большинство трудов по заданной тематике описывают административные и другие изменения вследствие реформ, но почти не затрагивают влияния их на духовные дела казахов. Особняком стоит работа П. Сартори и П. Шаблея, наглядно показывающая попытки распространения Российской империей своего управления в казахской степи путем изучения и использования соотношений обычного права казахов и шариата. И хотя авторы специально не затрагивают реформу 1868 года, они неоднократно подчеркивают ее влияние на правовую систему (Сартори, Шаблей, 2019).

Таким образом, анализ историографии показывает, что реформа 1867–1868 гг. была многослойным процессом, вызвавшим неоднозначную оценку современников и историков. С одной стороны, она стала важным этапом в утверждении российского управления в степи, с другой – породила глубокие социальные противоречия, ставшие одним из факторов последовавших восстаний.

Результаты

В XIX веке, особенно с начала его 20-х годов, колониальная политика Российской империи в отношении казахских степей значительно усилилась. В Младшем и Среднем жузах ханская власть была упразднена, система управления подверглась коренным изменениям: западные и северо-западные регионы были разделены на части и дистанции, в то время как в северных, центральных и восточных районах были учреждены внешние окружные приказы и волости. В 60-х годах указанного века в результате военной экспансии империя окончательно присоединила к себе южные и юго-восточные окраины степей, после чего перед властями стояла задача коренного преобразования системы управления на всей территории, приравнивая его к внутренним порядкам империи.

Подготовка «Временного положения» 1868 г. была результатом целого комплекса мероприятий со стороны царской администрации. Уже в начале 1865 г. по распоряжению императора было создано специальное совещание с участием министров военного и внутренних дел, а также генерал-губернаторов Западной и Восточной Сибири. На повестку дня выносились вопросы о дальнейшем административном устройстве Азиатской России и Оренбургского края. Именно в ходе этих обсуждений началась работа над проектами, которые должны были заменить устаревшую систему управления казахскими степями. Важным этапом стало создание в том же году Особой комиссии, позднее получившей название Степной. Ее задачей было собрать сведения о хозяйственной, судебной, налоговой и духовной жизни казахов и на основе этих данных выработать проект нового положения. Комиссия имела межведомственный характер: председателем назначили статского советника Ф.К. Гирса (от Министерства внутренних дел), при участии чиновников от Военного министерства (полковник Генштаба А.К. Гейнц, полковник К.К. Гутковский, капитан Генштаба А.П. Проценко) и местных администраторов (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82-1865. Д. 5а. Л. 21, 26, 38–39).

Работа комиссии продолжалась несколько лет: летом 1865 г. члены комиссии начали исследования в Омске, в январе 1866 г. переместились в Оренбург, где были собраны дополнительные материалы по регионам. Здесь в ее состав был включен управлявший областью Оренбургских казахов генерал Л.Ф. Баллюзек, с учетом местных условий, подготовивший проект управления указанной области (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 83). Итогом стало завершение в начале 1868 г. обобщенного проекта «Положения об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 155–176). В нем подчеркивалась фрагментарность и слабая эффективность прежней системы и настоятельно рекомендовалось перейти к принципу централизованного управления. Комиссия разработала систему, предусматривающую управление казахской степью с разделением ее на области. На основе предложений комиссии в июле 1867 г. Александр II утвердил «Временное положение об управлении Сырдарьинской и Семиреченской областями» (Материалы по истории...

1960: 291), а 21 октября 1868 г. – новое «Положение», предусматривавшее образование четырех областей: Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. С 1 января 1869 г. прежние органы власти ликвидировались, что означало фактический переход к новой системе управления.

Таким образом, деятельность Степной комиссии стала решающим звеном в подготовке реформы. С опорой на собранные материалы и экспертные заключения правительство приступило к масштабному переустройству управления в казахской степи, преследуя цель окончательного включения региона в административную систему империи. Это стало одним из ключевых этапов в процессе колонизации казахских земель Российской империей. Одним из основных принципов нового административного деления было стремление сблизить казахские общины с русским населением. Например, член комиссии, подполковник А.П. Проценко (получивший этот чин в 1866 г.), предлагал полностью соединить бывшую область Оренбургских казахов с одноименной губернией, ее внутренними русскими уездами (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 26–27). Другой важной задачей реформ являлось установление единой системы управления для «инородческого» населения и ослабление власти местных традиционных элит. Принятые положения официально назывались «Временными», поскольку царское правительство рассматривало их как эксперимент, планируя со временем заменить их новыми реформами. Одновременно данные преобразования имели характер военного управления над областями. Среди казахского населения они получили название «*Жаңа нызам*» (новый закон).

Нужно отметить наличие некоторой дискуссии, развернувшейся среди современников относительно возможности унификации административного управления в различных регионах Степного края. В источниках упоминается критическая позиция А.И. Левшина, автора фундаментального труда по истории и быту казахов. Будучи членом Государственного совета, он был привлечен к обсуждению проекта и подверг сомнению идеи объединения Оренбургских и Сибирских казахов в рамки единой административной системы. По его мнению, «оренбургские киргизы» значительно отличаются от сибирских, «более их хищны, дерзки и вообще к устройству и порядку не склонны». Несмотря на прекращение их набегов на пограничные линии, он полагал, что нравы этих людей едва ли смягчились, что препятствовало упорядоченному управлению. Поэтому, как рассуждал Левшин, если для сибирских казахов в свое время было уместно введение «Устава» Сперанского, то оренбургские казахи лишь подходят к подобному уровню управления (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 248). Однако официальные круги не разделяли столь категоричного взгляда. В правительственных оценках подчеркивалось, что несмотря на локальные различия, казахские сообщества от Жайка до Зайсана характеризуются единым языком, хозяйственным укладом и кочевым образом жизни, что позволяло их включать в общую систему управления. Более того, указывалось, что большая вовлеченность сибирских казахов в административные практики объясняется не их «природными особенностями», а успешными действиями властей, особенно после подавления восстания Кенесары (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 248–249; РГАДА. Ф. 1385. Оп. 1. Д. 656. Л. 3–5). Критика Левшина вызвала отклик в среде местных администраторов. Председатель областного правления Оренбургских казахов Л.Ф. Баллюзек в своей докладной записке генерал-губернатору Н.А. Крыжановскому от 23 августа 1868 г. отметил, что несмотря на известность и ценность ранних исследований Левшина, его рассуждения относительно сохранения прочных родоплеменных структур к моменту реформы не соответствуют действительности. Баллюзек утверждал, что «благодаря Бога» администрация постоянно стремится к ослаблению родовых связей у казахов и этого она достигла окончательно в прилинейных дистанциях, где «киргизы» всех родов смешаны в одной местности и кочуют вместе. По его мнению, это весьма облегчает внедрение новой системы управления (РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 120. Л. 557). Вместе с тем дальнейшие события подтвердили, что озвученные Левшиным сомнения не были безосновательными.

Воплощение «Временного положения» показало противоречие между теоретическими установками власти и реальной социальной структурой казахского общества. Согласно

Положению, новая административная сетка включала разделение областей на уезды, а последних – на волости и административные аулы. На территории казахов Оренбургского края планировалось создание двух областей – Уральской и Тургайской. В состав первого вошли Уральский, Гурьевский, Калмыковский и Эмбенский уезды, а в состав Тургайской – Илецкий (позднее Актюбинский), Иргизский, Николаевский (Кустанайский) и Тургайский (ЦГА РК. Ф. 25. Оп. 1. Д. 439. Л. 1–2; РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5а. Л. 158; РГАДА. Ф. 1385. Оп. 1. Д. 657, 659; Материалы по истории... 1960: 323–324). Формирование областей также рассматривалось как один из инструментов реализации политики сближения казахов с русским населением. В этом контексте создание Уральской области, где проживала значительная часть русского населения, должно было способствовать выполнению одной из ключевых задач реформы (РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 120. Л. 43). Подчинение Уральского казачьего войска Уральскому областному управлению преследовало цель включения его в единую административную систему.

Административная иерархия была выстроена по военному образцу: во главе областей ставились военные губернаторы, одновременно являвшиеся командующими войсками на территории. Уезды возглавляли назначаемые русские чиновники, в большинстве также с воинскими званиями. Представители местного населения хотя и допускались к некоторым должностям и службам областного и уездного масштаба (младшие чиновники особого поручения, младшие помощники уездного начальника), однако для них в основном были оставлены лишь нижестоящие звенья управления – выборные должности волостных управителей, аульных старшин и судебных биев. Их полномочия, однако были существенно ограничены: суд биев мог рассматривать лишь дела на сумму не выше 300 рублей, в то время как серьезные уголовные и имущественные процессы переходили в компетенцию уездных и областных властей. Таким образом, административная перестройка сочетала в себе два противоположных вектора: с одной стороны, стремление к унификации и «сближению» с общероссийскими нормами, с другой – необходимость учитывать местные традиции, хотя в конечном итоге последние оставались маргинализированными в официальной модели.

Наравне с установлением новых административных и иных порядков, для Российской империи приобрела первостепенное значение вопрос коренного преобразования системы образования и духовных дел казахов. Стояла задача установить контроль над мусульманскими школами-медресе, постепенно ослабляя их влияние, поэтапно развить в степи сети русских школ. Русские начальные школы рассматривались как единственно важными средствами могущие успешно впитывать русское влияние на казахские общины. Русские начальные школы рассматривались как единственно важные средства, способные успешно впитывать русское влияние в казахские общины. Реформы 1867–1868 гг. как раз должны были окончательно решить эти давно созревшие для царизма вопросы. Согласно «Временному положению» 1868 года, управление религиозными делами казахов было изъято из ведения местных административных органов и передано непосредственно в Министерство внутренних дел. Эта мера имела не только административный, но и политический характер, поскольку была направлена на ослабление религиозных связей казахского населения с мусульманами внутри империи. С этого времени надзор за религиозной сферой в степных областях стал значительно усиливаться. Хотя в самом Положении официально были указаны «безобидные» с первого взгляда общие правила образования и управление духовными делами в степи, самые «действенные» и «полезные» меры по преобразованию школ и вообще религии были предложены его авторами в пояснительных записках к нему. Ниже мы больше уделим внимание на предложения по религиозной части.

В пояснительной записке к проекту управления Степными областями комиссия уделила значительное внимание вопросам религии. Отдельный раздел был посвящен положению ислама среди казахов, в качестве приложения подготовлена и «секретная записка» под названием «О распространении христианства в киргизских степях». Не выходя за рамки уже устоявшихся представлений, Комиссия начинала свои рассуждения с утверждения, что при вхождении в состав России казахи якобы были лишь «номинальными мусульманами»,

не имевшими ни развитой сети мечетей, ни устойчивого корпуса духовенства. Их связи с остальным мусульманским миром ограничивались контактами с торговцами из среднеазиатских ханств и отдельными проповедниками-ходжами, изредка приезжавшими в степь. Взаимоотношения же с татарами и соседними башкирами они характеризуют как напряженные, если с первыми имелись эпизодические связи, то с башкирами якобы откровенно враждебные. Далее в записке подчеркивается, что российское правительство проявляло терпимость к «исламизму» и покровительствовало строительству мечетей и школ, особенно в период правления Екатерины II. Однако по мере установления спокойствия в степи усиливались торговые связи казахов как с приграничными российскими районами, так и со среднеазиатскими ханствами. Вследствие чего ислам стал распространяться здесь все активнее и укреплялись позиции мусульманского духовенства. Сводя свои наблюдения к краткому выводу, авторы записки утверждали, что «равнодушные» к исламу казахи подвергались религиозному влиянию со стороны ходжей, прибывавших с юга, и татар, бежавших из России, которые стремились настроить их против «неверных русских». Особое внимание авторы записки уделили зависимости казахов якобы от влияния татар и башкир в религиозной сфере. Описывая распространение ислама среди казахов Оренбургского и Сибирского ведомств, они особо подчеркивали необходимость разорвать религиозные связи казахов с этими народами. По их мнению, дальнейшее развитие исламизации вело к усилению фанатизма, примером чего служили соседние башкиры, которых генерал-губернатор Н.А. Крыжановский характеризовал как «религиозных фанатиков» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 118, 125–126).

Очевидно, что именно подобные взгляды привели к решению об отделении казахов от Оренбургского магометанского духовного собрания. Вместо этого предлагалось передать религиозные дела в ведение местных мулл, утверждаемых правительством, а общий надзор за ними возложить на органы администрации, подчиненные Министерству внутренних дел. Тем самым правительство стремилось «защитить» казахов от «татаро-башкирского влияния» в религиозной сфере. Позиция Комиссии сводилась к тому, что «татаро-башкирский фактор» является деструктивным, в то время как казахские муллы, по их представлениям, благодаря «простоте и отсутствию фанатизма» могли стать «более безопасными проводниками» государственной политики. При этом делался важный акцент: религиозные знания мулл не должны быть определяющим условием при их назначении, куда важнее – политическая лояльность. «Правительству нашему, – отмечалось в записке, – незачем хлопотать о том, чтобы муллы были знатоками шариата и Корана; для него необходима только благонадежность избранных лиц...» (там же, л. 129). При этом представление авторов записки о казахах как о «слабых» в вере мусульманах не соответствовало ряду более ранних источников и оценок, в которых отмечалась гораздо более глубокая укорененность исламских традиций в казахском обществе. Секретная записка «О распространении христианства в киргизских степях», приложенная к общей пояснительной, рассматривала вопрос более радикально. В нем утверждалось, что несмотря на более чем столетнее пребывание казахов в составе империи, степь до сих пор оставалась «нетронутым полем для христианства». После завоевания части Средней Азии она превратилась во внутренний регион России, а казахи, окруженные уже со всех сторон российскими владениями, «рано или поздно должны были покориться цивилизирующим началам империи». Отмечая, что в новых условиях наряду с вопросами гражданского устройства казахов неизбежно возникает и проблема их религиозной стороны, авторы напрямую ставят соответствующий вопрос: «...киргизские степи, несмотря на более нежели столетнюю принадлежность России, представляют до сих пор нетронутое поле для христианства... С завоеванием нами части Средней Азии, степи сделались уже внутренними областями России; киргизский народ, охваченный повсюду нашими владениями должен теперь предаться исключительно мирным занятием и волей-неволей подчиниться действию наших цивилизирующих начал. При таких новых обстоятельствах, в ряду множества вопросов, возникших по гражданскому устройству киргизов, невольно рождается вопрос и относительно религиозной страны этого народа: не настало ли теперь время для начала

распространения христианства между киргизами?» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 136–137).

Авторы пояснительной записки, отвечая на поставленный вопрос о перспективах христианизации степи, опирались на наблюдения из жизни казахов, которые по их мнению, якобы еще не утвердились в мусульманской вере. Несмотря на усиление исламской пропаганды, ислам не сумел полностью «завоевать» быт и сознание степного населения. По их мнению, ислам пока еще не превратил казахов в народ, живущий исключительно по предписаниям Корана. Отмечалось также, что из-за отсутствия целенаправленной поддержки со стороны властей распространение христианства среди казахов остается ограниченным: переходы в новую веру единичны. Так, среди Оренбургских казахов за десятилетие 1855–1864 гг. христианство приняли 127 человек, а среди Сибирских казахов в 1860–1864 гг. – всего 109 человек. При этом авторы подчеркивали, что ранее правительство воздерживалось от активных мер по христианизации степи опасаясь народных протестов и волнений. Однако теперь, по их мнению, подобные риски практически отсутствуют. В подтверждение своих рассуждений они ссылались на статью Шокана Уалиханова «О мусульманстве в степи», приводя выдержки из его критических замечаний об исламе и называя его «ярким представителем казахского народа» (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 139–142).

В записке предлагаются и выгодные пути распространения христианства в степи. В ней указывалось, что наилучшим способом его распространения среди казахов является миссионерская деятельность. В связи с этим предлагалось, чтобы первым шагом правительства стало создание особого миссионерского общества, призванного заниматься этим вопросом системно. При этом подчеркивалось, что внедрение христианства в степи требует большой осторожности: слишком активное участие официальных церковных лиц может вызвать у казахов подозрение и раскрыть истинные намерения властей. Поэтому миссионеры, по мнению авторов, должны состоять не только из духовенства, но и из частных лиц, которые могли бы свободно появляться в аулах под видом торговцев, врачей или учителей. Здесь особо отмечалось значение медицинской миссии. По мнению авторов, среди казахов нередко встречаются заболевания, такие как тиф и оспа, а также часты осложнения при родах у женщин. В этом отношении степь представляет собой широкое и малоосвоенное поле для деятельности врачей-миссионеров, которым будет легче войти в доверие к местным жителям, оказывая им медицинскую помощь.

Для успешной работы миссионеры должны изучить казахский язык, что, по мнению составителей, не представляет особых трудностей. Полезным считалось и распространение Евангелия и других религиозных книг, переведенных на казахский или татарский языки. В целом подчеркивалось, что казахская степь остается обширным и «неосвоенным» пространством для миссионерской деятельности. Если действовать осторожно, без применения силы и навязывания, а лишь путем убеждения и постепенного влияния, то как отмечали авторы, в степи не возникнет никаких волнений и сопротивлений (РГИА. Ф. 1291. Оп. 82–1865. Д. 5в. Л. 142, 144–145). Однако, как мы знаем, казахское население в Оренбургском крае были осведомлены о подобных планах правительства по поводу их религии, что стало одной из главных причин возникновения крупного восстания.

Одним из ярых сторонников распространения русского образования и религии среди казахов несомненно был Оренбургский генерал-губернатор, генерал-адъютант Н.А. Крыжановский. Его многочисленные предложения и докладные записки по этому поводу весьма часто встречаются в архивах. Свои указания и рекомендации по этому вопросу он отправлял и до реформы, и во время ее и после. Например, свою очередную докладную записку к Министру внутренних дел от 31 января 1867 г. он начинает с того, что после присоединения Средней Азии и Туркестана правительство должно обращать особое внимание на несколько десятков миллионов мусульман, занимающих «необозримое пространство» от Казани до Тянь-Шаньских гор. Далее переходя к казахам, он отмечает нарастающее влияние роли ислама, проявляющееся в увеличении числа мулл и религиозных людей, пользующихся большим уважением, числа желающих совершить паломничество, в росте количества

мусульманских школ и превращении для населения в «священную обязанность» давать своих детей в эти школы. По мнению генерал-губернатора: *«...Все это служит достаточным основанием не оставлять без серьезного внимания вопроса о возможно большем ослаблении между киргизами мусульманского вероучения и парализировать влияние главных ревнителей сего закона – мулл. В противном случае киргизы настолько усвоят себе фанатический дух и понятия магометанской религии, что для водворения среди них гражданственности и для проведения разного рода правительственных мер... потребуются новая борьба...»* (РГИА. Ф. 821. Оп. 8. Д. 594. Л. 46–48). Одной из «лучших мер» для этого он указывал объединения школ для казахских детей с русскими школами, а преподавание возложить на священников. При проведении уроков для русских детей по христианской вере, казахских детей оставлять в классе, которые, по словам начальника края, невольно будут впитывать в себя *«мало-помалу высоконравственные и проникающие в каждую душу догматы православной религии»*. Озвучено предложение по ограничению хаджа (предлагает напрямую не запрещать, но под разными предлогами тянуть и не давать разрешения), строгому контролю за действиями бухарцев и хивинцев, запрету татарским и башкирским муллам обучать казахских детей (РГИА. Ф. 821. Оп. 8. Д. 594. Л. 48–50). Характерной чертой предложений губернатора было стремление не к прямой конфронтации, а к постепенному «размыванию» исламских институтов через систему образования. При почти радикальных предложениях по заданному предмету власти не забывали и об осторожности.

Генерал-губернатор Крыжановский продолжал развивать свои идеи и в последующие годы после реформ. Его очередная объемная докладная записка к Министру народного просвещения от 30 сентября 1872 г. была посвящена вопросу об открытии учительских школ для казахов и башкир, но и тут он не обходит свою «излюбленную» тему. Он утверждает, что *«пришло время уничтожить вредное мусульманское влияние в степи»*, а главным инструментом достижения этой цели должно стать распространение русско-казахских школ с доминирующей ролью православных наставников. Вновь подчеркивает, что в деле просвещения этих народов необходимо противодействие «религиозно-фанатическому влиянию магометанства», по его мнению, мешающее культурному и образовательному развитию края. Как он отмечает, действующие мусульманские школы в Оренбургском регионе не оказывают на народные массы никакого положительного влияния. Более того, мусульманская пропаганда, беспрепятственно распространяющая свои учения, представляет собой не только препятствие для реализации государственных планов, но и потенциальную угрозу будущим интересам империи. Здесь генерал-губернатор снова предлагает радикальные меры: *«...Пора положить конец пагубному магометанскому влиянию в здешнем крае и ослаблением этого преобладающего влияния дать правительству возможность достигнуть столь желаемого обрусения края и тесного слияния с Россией всего инородческого населения...»* (РГИА. Ф. 733. Оп. 170. Д. 726. Л. 3–4). Под «культурно-образовательным» развитием Крыжановский безусловно имел в виду вхождение казахских земель в идеологическое и духовно-образовательное пространство империи, т.е. полную колонизацию. Препятствием этому является ислам, как важная идеологическая и объединительная сила в борьбе против любой колонизации и культурных вторжений извне.

Подобной позиции придерживался и министр народного просвещения А.Д. Толстой, посетивший Оренбургский учебный округ в 1876 г. В своем донесении императору он подчеркивал необходимость открытия школ для казахов, где совместное обучение с русскими детьми рассматривалось как способ сокращения влияния мусульманского духовенства (РГИА. Ф. 733. Оп. 170. Д. 726. Л. 158). Рекомендации по «духовно-культурному преобразованию» степняков давали и чиновники рангами ниже. Например, начальник Илецкого уезда И.И. Шлиттер в своей поездке по волостям уезда после восстания, в марте 1870 г. предлагал ввести преподавание на русском языке и в мусульманских медресе, посредством назначения учителями самих казахов, закончивших русские гражданские гимназии. По его словам, проводившие свои молодые годы под влиянием русских наставников они «уже не заражены магометанским фанатизмом» и своими влияниями могут «оттолкнуть

от воспитанников своих заразительный фанатизм отцов их». Воспитанные при других началах не будут возвращаться к прежнему «заблуждению и невежеству». Уездный начальник упоминает, что муллы, к которым казахи отдают своих детей к обучению, в прошедшем восстании «очень доказали свое дурное влияние». Возможно из-за подобных предложений или нет, но спустя несколько лет всех медресе обязали иметь и классы с преподаванием на русском языке со специальным для этого учителем. Начальника уезда Шлиттера при его поездке по волостям местное население сильно просило о разрешении им строить мечети. С этого он и начинает свой рапорт к военному губернатору Тургайской области: *«Слыша в проезд свой по уезду почти в каждом ауле всех волостей неотступно умоляющего просьбу жителей киргиз ходатайствовать за них перед Вашим превосходительством о разрешении им построить мечети...»*. При этом он отмечает, что все существующие мечети от Оренбурга до Орска содержатся казахами (ЦГА РК. Ф. 25. Оп. 1. Д. 2206. Л. 1–2). Просьбы населения были вызваны и тем, что по «Временному положению» каждой волости было разрешено держать по одной мечети.

Внесение коренных «изменений и дополнений» в традиционные образовательные и духовные дела казахов продолжались. С декабря 1874 г. все башкирские, казахские и татарские школы различных категорий, в том числе медресе-мектебы были выданы в ведомство Министерства народного просвещения (ЦГА РК. Ф. 25. Оп. 1. Д. 2245. Л. 1). Введение обязательного русского языка в этих учебных заведениях начали реализоваться с конца 1870-х годов. По инструкции для инспекторов башкирских, казахских и татарских школ (в их число относились и мусульманские школы), теперь удостоверения для преподавателей в медресе могли выдать только инспекторы. Если до 1 января 1880 г. преподаватели обязались владеть русским языком, то после указанной даты наличие русских классов при медресе и мектебах стало вовсе обязательным. Держателей медресе должен был утвердить сам начальник учебного округа (Оренбургский учебный округ начал работать с 1 января 1875 г.), списки всех учеников (шакирдов) с их адресами и другими данными должны были записываться. Всякий преподающий мулла или иной учитель обязывался показать инспектору свою программу уроков. Также все переписки между инспектором и заведующими школами-медресе после указанного срока должны были вестись только на русском языке (ЦГА РК. Ф. 25. Оп. 1. Д. 2245. Л. 65–67). Стоит отметить, из-за неисполнения этих требований были случаи закрытия мусульманских школ. Согласно «Временному положению», в каждом уездном центре предполагалось открытие совместных школ для русских и казахов, с выделением для этого специальных финансовых средств. Казахским детям разрешалось по согласованию обучаться в школах, расположенных в русских населенных пунктах. Деятельность по созданию различных типов учебных заведений, призванных ускорить приобщение казахского населения к русской культуре и тем самым облегчить процесс колонизации, получила дальнейшее развитие в 1880–1890-е годы. Казахское население болезненно воспринимало вмешательство властей в свои духовные дела и сферу народного образования. Особенно настораживало их передача из Оренбургского духовного управления непосредственно к Министерству внутренних дел. С этого времени начинается целый поток делегаций и петиций с просьбами создания для казахов отдельного духовного управления (муфтиата), продолжавшийся вплоть до начала XX в. Известнейшие духовные лица и представители интеллигенции от имени народа просили не только самоуправления в религии, но и ставили многочисленные актуальные социально-политические вопросы в интересах нации. Самая первая казахская депутация состоялась уже летом того же 1869 г. в разгар восстания, где они прибыв в Оренбург, просили генерал-губернатора назначить им отдельного муфтия и ставить уездных начальников от мусульман. Но в этом им разумеется было отказано (Всеобщая газета, 1869: № 44). В 1888 г. представители духовенства Уральской и Тургайской областей во главе с известным религиозным деятелем Досжаном Кашакулы специально ездили в Санкт-Петербург, где собственноручно вручили директору Департамента духовных дел МВД письмо с просьбой о собственном муфтиате и другими вопросами. В нем были и замечания по поводу некоторых параграфов «Временного положения» касающиеся их

религиозных дел. Военный губернатор Тургайской области Я.Ф. Барабаш в своём донесении министру внутренних дел отмечал, что, хотя «Временное положение» действительно требует определённых изменений в части духовного управления, представленная просьба, по его мнению, направлена против самого Положения. Он подчёркивал, что данное законодательство *«вырывает киргизский народ из рук фанатического мусульманского духовенства, оставляя ему почву для постепенного сближения и объединения с русским народом»* (РГИА. Ф. 821. Оп. 8. Д. 602. Л. 95–99, 103–107).

Заключение

Таким образом, особое место в политике Российской империи после введения «Временного положения» 1868 г. занимал вопрос о религиозной ситуации в казахской степи. Реформа предполагала не только административно-территориальное переустройство, но и комплекс мер по «цивилизационному преобразованию» населения, главным образом через образовательную и религиозную сферу. Конечной целью была постепенная русификация и христианизация степи в обозримом будущем. Политика ограничения ислама и планы по христианизации показывают, что реформа рассматривалась империей как комплексный проект, направленный не только на подчинение территории, но и на трансформацию духовной жизни общества.

Империя рассматривала ислам как потенциально опасный фактор, способный препятствовать колониальным процессам. Одним из главных направлений в деле ограничения ислама считалось повсеместное распространение русского образования. Перед правительством стояла задача поставить мусульманские мектебы-медресе под надзор, ослабить их влияние и постепенно заменить их широкой сетью русских школ. Одним из действенных средств в этом деле считалось открытие начальных аульных школ с преподаванием на русском языке по всему Оренбургскому краю (успехами таких школ чуть позже заинтересовались и в Степном крае). В будущем они должны были вытеснить мусульманские начальные школы.

Хотя русское школьное образование обладало своими преимуществами, но в данном контексте оно рассматривалось прежде всего как инструмент распространения русского влияния в казахском обществе. Кроме того, русские школы служили источником подготовки кадров из местного населения, которых планировалось использовать в управлении степью; иными словами, через систему школ предполагалось готовить местных чиновников, служащих интересам колониальной администрации. Несмотря на то, что подобные школы являлись одним из средств колонизации путем подготовки местных кадров, также они невольно сыграли своеобразную роль в становлении сильного пласта будущей казахской интеллигенции, многие из которых изначально учились в медресе и мектебах. Прямые «преобразования» в религиозной сфере проводились следующим образом, с одной стороны, стремились ограничить влияние ислама и удерживать его под государственным контролем, а с другой – через осторожное продвижение идеи христианизации (православия), рассматривавшейся как долгосрочная задача в процессе интеграции степного населения. Однако, цели империи по поводу христианизации степного населения, несмотря на уверенные заявления авторов реформы не были реализованы. Если казахско-русские школы с некоторыми препятствиями все же открылись и успешно развивались, то следующая главная задача потерпела полную неудачу. После масштабного восстания 1869 года, где главной причиной стали протесты по поводу религии, власти не решились открыто продвигать идею христианизации. В последующие годы она продвигалась через миссионерство, где число принявших православие степняков было очень невелико. Царская администрация, действуя «осторожными методами», стремилась ослабить позиции мусульманского духовенства и заменить их новыми формами через школы и миссионерскую практику. Работа в этом направлении шла вплоть до начала XX века. Об этом имеется масса документальных источников, но привести их в рамках данной статьи не представляется возможным.

Отдельной темой являются многочисленные диспуты и переписки в 70-х годах XIX в. с участием министра и чиновников от просвещения, представителей оренбургской и региональных властей, востоковедов по поводу замены казахского алфавита на арабской основе на кириллицу. Этот вопрос всегда стоял в повестке дня как один из важных факторов постепенной русификации. Однако несмотря на неоднократные предложения и эксперименты, по некоторым объективным причинам этот замысел в царский период все же не был реализован.

В целом, анализ архивных источников позволяет утверждать, что «Временное положение» 1868 г. имело ключевое значение для трансформации системы управления в казахской степи и стала одним из решающих этапов закрепления колониального порядка. Прежде всего, введение нового административно-территориального деления – на области, уезды и волости – окончательно разрушило традиционную систему власти султанов и местных биев. Казахская знать лишилась значительной части прежних полномочий, а новые институты власти формировались под непосредственным контролем региональных властей. Это свидетельствует о целенаправленной политике империи по интеграции Казахской степи в единую систему государственного управления. Согласно «Временному положению», земли казахов объявлялись государственной собственностью, что привело местное население к крайнему недовольству и сомнению насчет будущего их собственных земель. Этот шаг постепенно ограничивал хозяйственные возможности местного населения и создавал основу для реализации переселенческой политики, в последующие десятилетия радикально изменившую демографическую ситуацию в регионе.

Источники

ОГАОрО — Объединенный государственный архив Оренбургской области
РГАДА — Российский государственный архив древних актов
РГВИА — Российский государственный военно-исторический архив
РГИА — Российский государственный исторический архив
ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
RSAAA — Russian State Archive of Ancient Acts
RSHA — Russian State Historical Archive
RSMHA — Russian State Military Historical Archive
USAOR — United State Archive of the Orenburg Region

Литература

Абдрахманова, 2010 — *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Караганды: «Гласир», 2010. 380 с.
Эбенова, 2000 — *Эбенова Б.С.* 1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының Орынбор өлкесіне енгізілуі және оның зардаптары. Тарих ғыл. кандидаты диссертациясының авторефераты. Алматы, 2000. 32 б.
Добросмыслов, 1902а — *Добросмыслов А.И.* Тургайская область. Исторический очерк. Тверь: Типо-лит. Н.М. Родионова, 1902. 524 с.
Добросмыслов, 1902б — *Добросмыслов А.И.* Заботы императрицы Екатерины II о просвещении киргизов // Труды Оренбургской учебной архивной комиссии. Вып. IX. Оренбург: губернская типо-литография, 1902. С. 51–63.
Жиренчин, 1996 — *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: «Жеті жарғы», 1996. 352 с.
Касымбаев, 1989 — *Касымбаев Ж.К.* О некоторых вопросах истории национально-освободительного движения в Казахстане второй половины XIX в. // История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане. Ташкент: Изд-во «Фан», 1989. 136 с.
Касымбаев, 2010 — *Касымбаев Ж.К.* Теоретические, историографические и источниковедческие аспекты антиколониальных восстаний в Казахстане. Книга третья. Алматы, 2010. 204 с.
Қалиева, 1998 — *Қалиева Е.Т.* Қазақтардың 1869 жылғы Орал, Торғай облыстарындағы отаршылдыққа қарсы азаттық үшін көтерілісі. Тарих ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертация. Алматы, 1998. 222 б.

- Лобысевич, 1891 — *Лобысевич Ф.* Киргизская степь Оренбургского ведомства (очерк). М.: Типо-литогр. Высочайше утвержд. Т-ва И.Н. Кушнерев и К., 1891. 41 с.
- Мажитов, 2024 — *Мажитов С.Ф.* Народно-освободительное движение в Казахской степи: История. Теория. Историография. Алматы: Издательство «Whitelist», 2024. 504 с.
- Материалы по истории, 1960 — Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. А-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. 442 с.
- Национально-освободительное, 2019 — Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII — начале XIX веков: сб. докум. / сост. М.Р. Сатенова, Р.Е. Оразов, Н.Ы. Жетписбай, М.Г. Жылысбаева. Алматы: Литера-М, 2019. 640 с.
- Сартори, Шаблей, 2019 — *Сартори П., Шаблей П.* Эксперименты империи. Адат, шариат и производство знаний в Казахской степи. М.: Новое литературное обозрение, 2019. 280 с.
- Середа, 1891a — *Середа Н.А.* Из истории волнений в Оренбургском крае // Русская мысль. М., 1891. Кн. VII.
- Середа, 1891b — *Середа Н.А.* Из истории волнений в Оренбургском крае // Русская мысль. М., 1891. Кн. VIII.
- Сулейменов, 1963 — *Сулейменов Б.С.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867–1907). А-Ата: Издательство АН КазССР, 1963. 411 с.
- Сулейменов, Басин, 1981 — *Сулейменов Б.С., Басин В.Я.* Казахстан в составе России. А-Ата: Наука, 1981. 247 с.

References

- Abdrahmanova, 2010 — *Abdrahmanova B.M.* Istoriya Kazahstana: vlast', sistema upravleniya, territorial'noe ustrojstvo v XIX veke [History of Kazakhstan: Power, management system, territorial structure in the nineteenth century]. Karaganda: Glasir, 2010. 380 p. (In Russ.).
- Äbenova, 2000 — *Äbenova B.S.* 1868 zhylygy akimshilik-basqaru reformasynyn Orynbör olkesine engizilui zhane onyn zardaptary. Tarih gyl. kandidaty dissertaciyasynyn avtoreferaty [Introduction of the administrative and managerial reform of 1868 in the Orenburg Region and its consequences. Abstract of the dissertation of the Candidate of Historical Sciences]. Almaty, 2000. 32 p. (In Kaz.).
- Dobrosmyslov, 1902a — *Dobrosmyslov A.I.* Turgajskaya oblast'. Istoricheskij ocherk [Turgai region. Historical outline]. Tver': Tipo-lit. N.M. Rodionova, 1902. 524 p. (In Russ.).
- Dobrosmyslov, 1902b — *Dobrosmyslov A.I.* Zaboty imperatritsy Ekateriny II o prosveshchenii kirgizov [The concerns of Empress Catherine II for the enlightenment of the Kyrgyz] // Trudy Orenburgskoy uchebnoy arkhivnoy komissii. Vyp. IX. Orenburg: Gubernskaya tipo-litografiya, 1902. Pp. 51–63. (In Russ.).
- Kalieva, 1998 — *Kalieva E.T.* Qazaqtardyng 1869 jylghy Oral, Torghai oblystaryndaghy otarshyldyqqa qarsy azattyq ushin koterilisi [Kazakhs' uprising for liberation against colonialism in the Ural and Turgay oblasts in 1869]. Candidate of Historical Sciences dissertation. Almaty, 1998. 222 p. (In Kaz.).
- Kasymbaev, 1989 — *Kasymbaev Zh.K.* O nekotoryh voprosah istorii nacional'no-osvoboditel'nogo dvizheniya v Kazahstane vtoroj poloviny XIX v. [On some issues of the history of the national liberation movement in Kazakhstan of the second half of the 19th century] // Istoriya i istoriografiya nacional'no-osvoboditel'nyh dvizhenij vtoroj poloviny XIX – nachala XX v. v Srednej Azii i Kazahstane [History and historiography of the national liberation movements of the second half of the 19th – early 20th century in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent: Fan, 1989. 136 p. (In Russ.).
- Kasymbaev, 2010 — *Kasymbaev Zh.K.* Teoreticheskie, istoriograficheskie i istochnikovedcheskie aspekty anticolonial'nyh vosstanij v Kazahstane [Theoretical, historiographical and source-study aspects of anti-colonial uprisings in Kazakhstan]. Book 3. Almaty, 2010. 204 p. (In Russ.).
- Lobysevich, 1891 — *Lobysevich F.* Kirgizskaya step' Orenburgskogo vedomstva (ocherk) [The Kirghiz steppe of the Orenburg Department (essay)]. M.: Tipo-litogr. I.N. Kushnerev & Co., 1891. 41 p. (In Russ.).
- Materialy po istorii, 1960 — *Materialy po istorii* politicheskogo stroya Kazahstana [Materials on the history of the political system of Kazakhstan]. Vol. 1. Alma-Ata: Izdatel'stvo AN KazSSR, 1960. 442 p. (In Russ.).
- Mazhitov, 2024 — *Mazhitov S.F.* Narodno-osvoboditel'noe dvizhenie v Kazahskoy stepi: Istoriya. Teoriya. Istoriografiya [National Liberation Movement in the Kazakh Steppe: History. Theory. Historiography]. Almaty: Whitelist, 2024. 504 p. (In Russ.).
- Natsional'no-osvoboditel'noe, 2019 — *Natsional'no-osvoboditel'noe* dvizhenie kazahskogo naroda v kontse XVIII – nachale XIX vekov: sbornik dokumentov [National Liberation Movement of the Kazakh People in the Late 18th – Early 19th Centuries: Collection of Documents] / Comp. M.R. Satenova, R.E. Orazov, N.Y. Zhetpisbay, M.G. Zhylyysbaeva. Almaty: Litera-M, 2019. 640 p. (In Russ.).
- Sartori, Shabley, 2019 — *Sartori P., Shabley P.* Eksperimenty imperii. Adat, shariat i proizvodstvo znaniy v Kazahskoy stepi [Experiments of the Empire. Adat, Sharia and the Production of Knowledge in the Kazakh Steppe]. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2019. 280 p. (In Russ.).
- Sereda, 1891a — *Sereda N.A.* Iz istorii volnenij v Orenburgskom krae [From the history of unrest in the Orenburg region] // Russkaya mysl', 1891. Кн. VII. (In Russ.).
- Sereda, 1891b — *Sereda N.A.* Iz istorii volnenij v Orenburgskom krae [From the history of unrest in the Orenburg region] // Russkaya mysl', 1891. Кн. VIII. (In Russ.).
- Suleimenov, Basin, 1981 — *Suleimenov B.S., Basin V.Ya.* Kazahstan v sostave Rossii [Kazakhstan as part of Russia]. Alma-Ata: Nauka, 1981. 247 p. (In Russ.).
- Zhirenchin, 1996 — *Zhirenchin K.A.* Politicheskoe razvitiye Kazahstana v XIX – nachale XX vekov [Political development of Kazakhstan in the 19th – early 20th centuries]. Almaty: Zheti zhargy, 1996. 352 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1393-1411, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.23.27
ӨОЖ / УДК / UDC 94(574)“1940”:325.254.2(574)+316.4-058.6
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1393-1411

FORMATION AND ADAPTATION OF THE GERMAN POPULATION IN THE TARANOV DISTRICT OF KOSTANAY REGION DURING THE 1940S

*Ibragimov Mansur Altynbekovich*¹, *Ismailov Serikzhan Sagindykovich*², *Aitmukhambetov Aidar Abaevich*³

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Str., 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0009-0007-0715-6971>. E-mail: mansur_2411@mail.ru

²A. Baitursynov Kostanay Regional University
(47, Baitursynov Street, 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines
 <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>. E-mail: ismailov_7777@mail.ru

³Kostanay Regional University named after A. Baitursynuly
(47, Baitursynov Street, 110000 Kostanay, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines
 <https://orcid.org/0000-0002-5769-2808>. E-mail: aidar_abaivi4@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Ibragimov M.A., Ismailov S.S., Aitmukhambetov A.A., 2025

Abstract. The article is devoted to the resettlement and adaptation of the German population in the Taranov district of Kostanay region in the 1940s. The research is based on archival funds and statistical documents that allow us to reconstruct the scale and features of this policy at the local level. *Introduction.* The mass movements of wartime peoples had far-reaching consequences for the socio-cultural picture of Kazakhstan. The Germans who found themselves in the Taranov district faced a shortage of housing, restrictions on movement and mobilization into labor columns. Despite this, they tried to preserve their cultural identity and adapt to new conditions. *Goals.* The purpose of the work is to identify the features of the formation of the German community and to trace the mechanisms of its adaptation. The tasks include the analysis of the numerical composition, living conditions and employment, as well as the fixation of manifestations of ethno-cultural stability. *Results.* The study shows that several hundred families have arrived in the area, mostly from the Volga region. The placement was forced: families lived in adapted rooms and were quickly involved in agricultural work. At the same time, there were practices of mutual assistance, support for family ties and the preservation of elements of traditional culture. *Conclusions.* The example of the Taranov district demonstrates that the resettled Germans were not just objects of politics: they actively sought ways to integrate and survive. Local sources reveal the drama of this experience and emphasize the importance of a micro-historical approach to understanding the deportation processes.

Keywords: Taranov district, Kostanay region, German population, resettlement, adaptation, The Great Patriotic War, deportation

For citation: Ibragimov M.A., Ismailov S.S., Aitmukhambetov A.A. Formation and adaptation of the german population in the Taranov district of Kostanay region during the 1940s // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1393–1411. (In Eng.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1393-1411

1940-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ ТАРАН АУДАНЫНДАҒЫ НЕМІС ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУІ

Ибрагимов Мансур Алтынбекович¹, Исмаилов Серикжан Сагиндыкович², Айтмухамбетов Айдар Абаевич³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-0715-6971>. E-mail: mansur_2411@mail.ru

²А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>. E-mail: ismailov_7777@mail.ru

³А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
(47-үй, А. Байтұрсынов көш., 110000 Қостанай, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, кафедра профессоры

 <https://orcid.org/0000-0002-5769-2808>. E-mail: aidar_abaivi4@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025

© Ибрагимов М.А., Исмаилов С.С., Айтмухамбетов А.А., 2025

Аңдатпа. Мақала 1940 жылдары Қостанай облысының Таран ауданындағы неміс халқын қоныс аударуға және бейімдеуге арналған. *Kipicne.* Соғыс уақытындағы халықтардың жаппай қоныс аударуы Қазақстанның әлеуметтік-мәдени бейнесі үшін ауқымды салдарға алып келді. Таран ауданында болған немістер тұрғын үй тапшылығына, қозғалыс шектеулеріне және еңбек бағандарына жұмылдыруға тап болды. Осыған қарамастан, олар мәдени бірегейлікті сақтауға және жаңа жағдайларға бейімделуге тырысты. *Мақсаттар.* Жұмыстың мақсаты-неміс қауымдастығының қалыптасу ерекшеліктерін анықтау және оның бейімделу механизмдерін қадағалау. Міндеттерге сандық құрамды, тұру және жұмыспен қамту жағдайларын талдау, сондай-ақ этномәдени тұрақтылық көріністерін бекіту кіреді. *Нәтижелер.* Зерттеу көрсеткендей, ауданға негізінен Еділ бойынан бірнеше жүз отбасы келген. Орналастыру мәжбүрлі болды: отбасылар бейімделген бөлмелерде тұрып, ауылшаруашылық жұмыстарына тез араласты. Сонымен бірге өзара көмек көрсету практикасы, туыстық байланыстарды қолдау және дәстүрлі мәдениет элементтерін сақтау көрінді. *Қорытындылар.* Таран ауданының мысалы қоныс аударған немістердің тек саясат объектілері емес екенін көрсетеді: олар интеграция мен өмір сүрудің жолдарын белсенді түрде іздеді. Жергілікті дереккөздер бұл тәжірибенің драмасын ашады және депортация процестерін түсіну үшін микрохирургиялық тәсілдің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Таран ауданы, Қостанай облысы, неміс халқы, қоныс аудару, бейімделу, Ұлы Отан соғысы, депортация

Дәйексөз үшін: Ибрагимов М.А., Исмаилов С.С., Айтмухамбетов А.А. 1940-жылдардағы Қостанай облысы Таран ауданындағы неміс халқының қалыптасуы мен бейімделуі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1393–1411. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1393-1411

ФОРМИРОВАНИЕ И АДАПТАЦИЯ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ТАРАНОВСКОМ РАЙОНЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1940-Е ГОДЫ

Ибрагимов Мансур Алтынбекович¹, Исмаилов Серикжан Сагиндыкович², Айтмухамбетов Айдар Абаевич³

¹Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова
(д. 47, ул. А. Байтурсынова 110 000 Костанай, Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0009-0007-0715-6971>. E-mail: mansur_2411@mail.ru

²Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова
(д. 47, ул. А. Байтурсынова 110 000 Костанай, Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>. E-mail: ismailov_7777@mail.ru

³Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова
(д. 47, ул. А. Байтурсынова 110 000 Костанай, Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор кафедры

 <https://orcid.org/0000-0002-5769-2808>. E-mail: aidar_abaivi4@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025

© Ибрагимов М.А., Исмаилов С.С., Айтмухамбетов А.А., 2025

Аннотация. Статья посвящена переселению и адаптации немецкого населения в Тарановском районе Костанайской области в годы 1940-х. В основу исследования положены архивные фонды и статистические документы, которые позволяют восстановить масштаб и особенности этой политики на локальном уровне. *Введение.* Массовые перемещения народов военного времени имели далекоидущие последствия для социокультурной картины Казахстана. Немцы, оказавшиеся в Тарановском районе, столкнулись с нехваткой жилья, ограничениями передвижения и мобилизацией в трудовые колонны. Несмотря на это, они стремились сохранить культурную идентичность и приспособиться к новым условиям. *Цели.* Цель работы – выявить особенности формирования немецкой общины и проследить механизмы её адаптации. Задачи включают анализ численного состава, условий проживания и занятости, а также фиксацию проявлений этнокультурной устойчивости. *Результаты.* Исследование показывает, что в район прибыло несколько сотен семей, в основном из Поволжья. Размещение носило вынужденный характер: семьи жили в приспособленных помещениях и быстро вовлекались в сельскохозяйственный труд. Одновременно проявлялись практики взаимопомощи, поддержка родственных связей и сохранение элементов традиционной культуры. *Выводы.* Пример Тарановского района демонстрирует, что переселённые немцы не были лишь объектами политики: они активно искали способы интеграции и выживания. Локальные источники раскрывают драматизм этого опыта и подчеркивают значимость микроисторического подхода для понимания депортационных процессов.

Ключевые слова: Тарановский район, Костанайская область, немецкое население, переселение, адаптация, Великая Отечественная война, депортация

Для цитирования: Ибрагимов М.А., Исмаилов С.С., Айтмухамбетов А.А. Формирование и адаптация немецкого населения в Тарановском районе Костанайской области в 1940-е годы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1393–1411. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1393-1411

Introduction

The history of the deportation of people during the Great Patriotic War remains one of the most painful pages in the past of the Soviet Union. At the center of these events were thousands of representatives of German ethnicity, forcibly relocated from the Volga region, the southern and western regions of the country to remote areas of Kazakhstan. Despite the fact that this topic has been covered in a number of generalizing studies, the local aspects of the resettlement and adaptation of ethnic Germans in specific administrative units of the republic, in particular in the Taranov district of the Kostanay region, are still poorly understood. The lack of micro-historical reconstructions based on archival sources prevents a full understanding of both the scale of repression and the forms of resistance or adaptation of the resettled population.

The relevance of this research is determined by the need to fill this gap in historiography, as well as by the growing interest in studying local history and the fate of individual ethnic groups under a totalitarian regime. In addition, the study has practical significance for understanding the mechanisms of interethnic interaction and historical memory in modern Kazakh society.

The object of the study is the German population who found themselves in the Taranov district as a result of the mass deportations of the early 1940s. The subject is the processes of adaptation, integration, labor mobilization, social structure and preservation of ethno-cultural identity in new conditions. The purpose of the study is to trace the mechanisms of formation of the German ethnicity in the area and analyze their survival strategy in conditions of forced resettlement.

The following tasks are set:

- to determine the number and socio-demographic characteristics of the displaced;
- analyze the conditions of life, employment and mobilization;
- to identify the degree of adaptation, solidarity and self-organization.

The hypothesis of the study is that despite the repressive conditions of resettlement, the German population managed not only to adapt, but also to preserve a number of key elements of their ethnic identity, including language, traditions, religious practices and family structures.

The research questions focused on how the process of resettlement and inclusion of German immigrants in the economic, social and cultural life of the area took place. Special attention was paid to how the deported Germans adapted to the new conditions, and to what extent they managed to preserve their ethnic identity in an alien environment.

Materials and methods

The present study is based on an analysis of documentary evidence covering the process of formation and adaptation of the German population deported to the Taranov district of Kostanay region in the early 1940s. The basis of the source base consists of archival materials, most of which have not previously been introduced into scientific circulation. First of all, these are the funds of the Lisakovsk Regional State Archive (LRSKO), the State Archive of the Kostanay region (SAKR), as well as documents from the Committee on Legal Statistics and Special Accounts of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan.

The research methodology is based on a combination of the following approaches:

- The historical and comparative method made it possible to compare the data on the Taranov district with other regions of the Kostanay region, thereby obtaining contextual guidelines.
- The problem-chronological approach provided an opportunity for a consistent analysis of events from 1940 to 1945.
- The historical and anthropological approach is used to reconstruct the daily practices of migrants, everyday survival strategies and forms of social self-organization.
- The source analysis allowed us to identify the novelty and degree of reliability of certain types of documents (lists of displaced people, household books, protocols of village councils, mobilization statements).
- The quantitative method is used to process data on the number of families, age categories, housing allocation and mobilization.

- The research materials include more than 30 archival files containing:
- lists of German families who arrived (more than 200 surnames),
- correspondence between local authorities on resettlement, economic structure and mobilization,
- metric books and household books containing data on family composition, education level, and professions,
- personal statements and complaints of displaced people,
- reports on sanitary conditions, food supplies, and mobilization measures.

The qualitative side of the sources is the availability of detailed information about the composition of families, living conditions, work responsibilities, and the nature of relationships with the local population. The quantitative side is represented by statistical calculations on the number of displaced persons, the number of allocated housings, the volume of labor mobilization, the proportion of women in the head of families, etc.

The novelty of the research lies in the identification and scientific analysis of previously unavailable documents that make it possible to trace the local level of implementation of the deportation policy and its real reflection in the destinies of specific people and communities. The results obtained provide an opportunity for a more accurate understanding of the mechanisms of adaptation of the German population in conditions of total state control and socio-economic instability of wartime.

Discussion

The historiography of the resettlement and adaptation of the German population in Kazakhstan during and after the Great Patriotic War is extensive, yet remains fragmentary and regionally uneven. Foundational studies from the early post-Soviet period, such as those by M.K. Kozybaev (*Nemtsy Sovetskogo Kazakhstana: fakty i real'nost'*) provide a broad overview of the deportation process, legal status, and political background of the Germans in Soviet Kazakhstan (Kozybaev, 1991: 237–241). His analysis is invaluable for understanding the ideological and administrative mechanisms of forced migration; however, it remains largely descriptive and lacks a focus on local case studies that would illuminate the lived experience of deported communities.

Complementing these general works, the documentary collection *From the History of the Germans of Kazakhstan. 1921–1975* compiled by V. Auman and V. Chebotareva (Auman, 1993) remains a crucial source for tracing the official narrative of deportation and state policies. The volume systematizes legislative acts, orders, and statistical data, yet, as several researchers have noted (Alekseenko, 2011; Budanova, 2011), it omits the micro-historical and human dimension of adaptation in rural districts. Both M. Alekseenko and Yu. Budanova, working with regional archives of Kostanay Region, revealed new details about the mobilization of German special settlers, labor organization, and the social structure of communities in the Taranov District. Their analyses broaden the geographic scope of previous research and emphasize the need for regionally grounded inquiry.

A significant contribution to the documentation of forced migration is the regional collection *Special Settlers in the Karaganda Region* (Zhumashev, Mikheeva, 2007), which demonstrates how archival evidence can reconstruct local socio-economic realities. However, as N. Vashkau, D. Legliy, and A. Berkimbaeva argue, the regional lens must also address cultural and intellectual dimensions of deported Germans' life, particularly the stance of the intelligentsia and their participation in wartime production and public life (Vashkau, 2022).

Recent research continues to deepen the understanding of the economic and cultural adaptation of the German population in Kazakhstan. Denninghaus, Djienaliev, and Razdykov (2025) analyze the transformation of German communities in the Steppe region during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, emphasizing the interplay between migration, confessional diversity, and imperial policy. Their study demonstrates that the adaptation process was not limited to economic integration but also involved complex mechanisms of cultural self-preservation and religious consolidation, which later influenced the identity of Soviet-era German settlers. This perspective contributes to a broader historical continuum linking pre-Soviet migration dynamics with the

post-deportation adaptation of Germans in the mid-twentieth century. Karibaeva, Atantaeva, and Abenova (2024) examine the history of German special settlers in East Kazakhstan, focusing on their role in local economic development and labor organization. The authors emphasize that the adaptation of the deported Germans was closely tied to the agricultural and industrial modernization of the region, where they became a vital part of the post-war workforce. Their findings complement the broader historiographical perspective by demonstrating the integration of special settlers not only as victims of deportation but also as contributors to regional progress.

The personal and mnemonic aspects of deportation are vividly conveyed in the writings of O. Dymov, whose books *Teplo kazakhskoy zemli* (Dymov, 1999: 34–67) and *My, narod Kazakhstana* (Dymov, 2004) combine documentary narrative with eyewitness accounts. His works highlight humanitarian relations between Kazakh and German families, yet adopt a semi-literary tone, lacking critical contextualization. Later scholars such as G. Zhankadamova, B. Atantayeva, and R. Akhmetova addressed this limitation by turning to family memoirs as historical evidence, linking individual memories to collective identity and post-war rehabilitation (Zhankadamova, 2022: 37–49).

At a broader analytical level, T. Smirnova (Smirnova, 2023: 112–126) explored the comparative characteristics of Germans in Russia and Kazakhstan, revealing the duality of identity formation under differing political and social contexts. Her conclusions correspond with the findings of A. Blinova, T. Smirnova, and E. Shlegel (Blinova et al., 2021: 91–116), who emphasized the transformation of ethnic self-perception through deportation and adaptation. These works collectively demonstrate a shift from descriptive historiography to interdisciplinary perspectives combining sociology, memory studies, and ethnography.

Recent publications continue this trajectory. Y. Jiyenaliev, D. Smailova, and A. Abenova (Jiyenaliev et al., 2024: 54–66) examined the adaptation strategies of deported Germans through the lens of ethnopolitics, highlighting gradual integration into Kazakh society and the persistence of ethnic solidarity networks. Similarly, K. Yensenov, A. Alzhanova, and S. Bekmagambetova (Yensenov et al., 2022: 780–792) addressed the legal rehabilitation and socio-economic reintegration of deportees in the post-Soviet period, underlining the continuity between historical trauma and modern ethnic policy. Comparative perspectives on other deported ethnic groups, such as the Balkars, were presented by B. Zumakulov (2004: 45–62), who traced similar adaptation mechanisms in the Caucasus region, which can serve as a contextual parallel for the German population of Kazakhstan.

Among earlier comparative works, L. Salitan (Salitan, 1989: 72–83) provided one of the first Western analyses of Soviet Germans' migration, situating it within broader Soviet nationality policy. Though limited by the information available at the time, his observations remain relevant for understanding the international dimension of deportation and emigration discourse.

Taken together, these studies demonstrate a gradual evolution of historiography — from state-centered and descriptive narratives of the 1990s toward empirically grounded, locally focused, and human-oriented approaches of the 2020s. Yet, significant lacunae persist, particularly concerning micro-regional histories and archival evidence from districts such as Taranov in Kostanay Region. The present research seeks to fill this gap by employing primary archival sources (SAKR. F. R-268. Inv. 11. C. 33; LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 103) and reconstructing the mechanisms of settlement, adaptation, and everyday life of German families whose experiences have so far remained outside the scope of scholarly attention.

Results

The 1930s and 1940s were a time of great hardship for the population living in the territory of Kazakhstan. This chronological period was marked by numerous transformations, many of which had negative consequences. One of the tragic chapters of this era was the forced deportation of various Soviet peoples to Kazakhstan. Kostanay Region became one of the areas that received a significant number of both evacuated and deported populations. Among the many ethnic groups subjected to forced relocation were the Germans, who were moved from various parts of the Soviet Union.

On August 28, 1941, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued a decree titled “*On the Resettlement of Germans Living in the Volga Region.*” On the same day, the Council of

People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) adopted a resolution *"On the Resettlement of All Germans from the Volga German Republic, Saratov and Stalingrad Regions to Other Territories."*

At the same time, decrees were issued concerning the mass resettlement of Germans from the Murmansk, Moscow, and Krasnodar regions, as well as from Leningrad, the Georgian, Azerbaijani, and Armenian Soviet Socialist Republics, among other areas.

On October 8, 1941, the State Defense Committee issued Resolution No. 744-ss *"On the Resettlement of Germans from the Georgian, Azerbaijani, and Armenian Soviet Socialist Republics."*

According to the Plan for the Distribution of German Resettlers and Evacuated Population in the Kostanay Region, as of December 10, 1941, it was planned to accommodate 70,000 people in the region.

Within just two autumn months (September–October 1941), approximately 55,000 Germans arrived in the Kostanay Region.

The German population was resettled from the Volga German ASSR, and from the Voroshilovgrad, Kyiv, Kharkiv, Odessa, Voronezh, Donetsk, Stalingrad, Crimean, and Zaporizhzhia regions, as well as from Dnipropetrovsk and Chelyabinsk.

The majority of the resettlers were sent to rural areas. For instance, 4,831 people were accommodated in the Taranov District (SAKR. F. R-268. Inv. 11. C. 33). The largest numbers of Germans were settled in the Taran, Karabalyk, Ordzhonikidze, Fedorov, and Peshkov districts. In 1941–1942, the German population in the Kostanay Region reached 64,964 individuals. These years marked the peak of the deported German population growth in Kazakhstan.

Despite this initial increase in 1941–1942, a declining trend was already evident by the end of the following year. By October 1943, the number of Germans in the Kostanay Region had dropped to 40,791 (From the History of the Germans of Kazakhstan, 1997; Auman, Chebotareva, 1993). This decline was largely due to the mobilization of Germans into the labor army, internal migration, and high mortality rates caused by widespread disease.

Forced relocations of the German population continued in the years that followed. In 1944–1945, Kazakhstan received additional German settlers who had been expelled from Ukraine, Belarus, and the Baltic states. By the end of 1945, around 9,000 German families from the western territories of the USSR had been resettled in the republic (Kozybaev, 1991: 237–241).

In total, from 1941 to 1956, there were 54,662 Germans under special registration in the Kostanay Region (Archive of the Committee on Legal Statistics and Special Records. F. 3. Inv. 1. C. 1. P. 4–9). This figure included local residents, convicted individuals, exiled settlers, and deportees.

Thus, in 1941, a significant number of Germans were placed in the Taranov District of the Kostanay Region. They were distributed across the district's settlements in small groups of several dozen people.

It is also worth noting that even before the 1940s, some German communities had already been living in a number of settlements in the Kostanay Region.

In 1940–1941, a state-sanctioned program was launched to relocate the German population to the region, officially designated in documentation as "planned resettlers."

During the war, the large-scale evacuation and deportation of people from frontline zones brought to the forefront the urgent need to accommodate them across various regions.

The resettlement of Germans in the Kostanay Region and in Kazakhstan as a whole was complicated by the fact that the republic was simultaneously receiving evacuees from other parts of the USSR.

The settlement of the German ethnic group was carried out in accordance with the resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the Council of People's Commissars of the USSR, dated September 12, 1941: *"On the Resettlement of the Volga Germans in Kazakhstan."*

Additionally, the *Instruction on the Procedure for the Acceptance of Property Belonging to Resettled Collective Farms and Farmers*, approved by the Council of People's Commissars on August 30, 1941, served as a guiding document (SAAR. F. 11. Inv. 1. C. 39. P. 2–4).

When deported Germans were being settled in the Kostanay Region, each district reported to the regional center the number of settlers it was capable of accommodating. For instance, the Taranov District Executive Committee informed the Kostanay Regional Executive Committee that district collective farms could accommodate 570 families due to prevailing economic conditions and a shortage of labor.

In total, 306 buildings were available. While some residential structures were deemed suitable for immediate habitation, 92 of them required standard maintenance at the time. District officials reported that 214 houses designated for German settlers needed substantial repairs – including replacement or installation of roofs, ceilings, windows, doors, and interior fixtures. An additional 264 properties could only accommodate resettlers on the condition that new residential buildings were constructed (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 40. P. 5).

The program to provide the newly arrived population with housing and basic living conditions was gradually being implemented. For instance, the Executive Committee of the Council of Workers' Deputies of the Novo-Ilinsky Village Council in the Taranov District adopted the following resolution: *"Two houses shall be built for planned resettlers; two cows shall be purchased. Two houses shall be built for German resettlers. Two houses shall be built for both evacuees and German resettlers. A total of 68 houses shall be built or completed. For the planned resettlers who arrived in 1940–1941, 1,000 rubles from the agricultural bank shall be allocated toward the annual housing construction plan for the completion of homes."* (LRGA KO. F. R-28. Inv. 1. C. 23. P. 3).

It is likely that similar decisions were made by other executive committees, taking into account the economic capacities of the districts and the region under wartime conditions.

In the Taranov District, German resettlers were settled in a compact manner across several rural localities. For example, on September 15, 1941, deported Germans from the Volga German ASSR were settled in the village of Elizavetinskoye (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 103. P. 2–5). As of 1942, Germans were residing in the village of Dzhalsinka in the same district (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 103). In some rural settlements, isolated instances of German presence were recorded. For instance, as of February 17, 1942, a single German resettler, Schultz, was living in the Kaganovich collective farm, while one family resided in the Stalin collective farm. These settlers owned houses in the "Borets" and "Donbass" collective farms (LRGA KO. F. 72. Inv. 1. C. 85).

According to archival data, by the third decade of October 1941, a total of 227 German families had arrived in the Taranov District. The number of family members per household ranged from 1 to 10 individuals. An analysis of family size indicates that households with 3 to 4 members were the most common. A considerable number of large families were also documented.

It is evident that among the Volga Germans most of whom came from rural backgrounds traditions of having large families had been preserved.

The study of metric records reveals a clear tendency among the observed groups of the German population to preserve traditional German names and surnames such as Adam, Heinrich, Georg, Eduard, Amalia (Emilia), Margarita, Eva, Maria, and others.

At the same time, many Germans also bore names and patronymics that were uncharacteristic for ethnic Germans, including Yegor, Kondraty, Ivan, Andrei, Bogdan, Yekaterina, Lidiya (Lidya), Ivan Ivanovich, Ivan Kondratyevich, Ivan Davydovich, and so forth.

Undoubtedly, the presence of such names among some individuals of German descent indirectly reflects the prolonged period of their settlement in the Volga region and their sustained contact with the local population over the years.

During the initial phase of deportations, state authorities enforced measures requiring the German population to surrender property, livestock, and grain to the state. This is evidenced by the existence of official receipts issued at the time.

Government institutions, in turn, provided written guarantees to the resettled German groups regarding the future return of their confiscated property.

To this end, resettlers were issued exchange (receipt) certificates bearing individual numbers for the property, livestock, and food supplies left behind in their former places of residence. These

certificates could later be exchanged for equivalent homes, livestock, and belongings at their new locations of settlement in Kazakhstan.

The Germans handed over to the state various types of property: adobe and clay houses (ranging from 30 to 80 square meters in total area), household outbuildings, summer kitchens, wooden sheds, stables, beds, tables, chairs, benches, wardrobes, shelves, butter churns, cauldrons, mirrors, washbasins, wooden cradles, barrels, livestock (cows, sheep, pigs, piglets, chickens), and various grain crops (rye, wheat, millet, barley).

The receipts included detailed information such as the personal data of the resettlers, the receipt number, the number of family members, the types of livestock, poultry, and rabbits (along with their number, weight, and value), the names and weights of grain crops, the date of issue, and the name of the issuing authority.

Separate receipts were issued for residential property (houses, outbuildings, furniture), livestock, grain, tools, and crops.

All resettler property was itemized in the receipts and assessed in rubles.

The deported Germans endured all the hardships of extreme deprivation. The content of several preserved archival documents illustrates the tragic fate of the deported population. Archive repositories contain numerous personal records belonging to individuals of German descent who were either deported themselves or were descendants of those deported. One such example is the family of Irina Albertovna Selivanova (née Stol). She was born in 1943 in the Dzhambul Region. Her father, Albert Ivanovich Stol, of German ethnicity, was born in 1902 in the village of Sheikh-Eli, Kirov District, Crimean ASSR. Prior to his arrest on May 29, 1938, he lived in the city of Dzhanikoy and worked as an accountant for the city consumer cooperative (GORPO). On October 29, 1939, he was sentenced by the Special Board of the NKVD of the USSR to three years of imprisonment under Articles 58–10 and 58–11 of the RSFSR Criminal Code for “anti-Soviet activities within an organization.”

In 1941, pursuant to the Resolution of the Council of People’s Commissars of the RSFSR dated September 12, 1941, he was forcibly deported together with his wife and children from the Crimean Region to the Dzhambul Region in Kazakhstan, where he was placed under special settlement restrictions. On January 22, 1942, he was mobilized into the labor army in the Guryev Region. On November 16, 1942, he was reassigned to a special settlement in the city of Korkino, Chelyabinsk Region.

He was fully rehabilitated by the Military Tribunal of the Odessa Military District on October 9, 1959, due to the absence of any criminal offense. The Stol family remained under special settlement registration until January 13, 1956 (LRGAO. F. R-284. Inv. 1. C. 2).

Another example is the family of Nina Adolfovna Palenaya (née Lai), an ethnic German, born on January 12, 1921, in the Volgograd Region. At the age of five, she moved with her parents to the city of Baku in Azerbaijan. In June 1939, she graduated from the medical nursing technical school in Baku and received an assignment to work as a surgical nurse at Hospital No. 10 on Artem Island (an oil workers’ island with drilling rigs in Azerbaijan). After working there for two years, she planned to enroll in a medical institute. However, in June 1941, the Great Patriotic War began. During the first months of the war, she worked at a military hospital in Baku and was preparing to go to the front. But in September 1941, Nina Adolfovna, along with her parents and younger sister, was deported from Baku to Kazakhstan as a person of German ethnicity and placed under special settlement restrictions.

Nina’s older brother, Viktor Adolfovich Lai, who was living separately at the time, was conscripted into the labor army and sent to Sverdlovsk Region.

The deported Germans were transported in freight train cars for more than a month before being unloaded at Tobol Station in the Kostanay Region.

Archival analysis reveals that deported populations were moved in freight cars, which were not equipped for passenger transport. Due to extreme overcrowding and a lack of adequate medical care, numerous cases of illness were reported among the resettlers.

The Lai family was sent to the village of Kozyrevka in the Kostanay Region. Initially, they were placed with a large local family. The Lai family lived in the livestock shed, separated from the animals only by a screen. Under such conditions, they spent an entire month. According to Nina Adolfovna's recollections, her father, Adolf Filippovich Lai, held several vocational qualifications. After some time, he was provided with housing in the village of Novo-Ilinovka and began working at a local kolkhoz (collective farm).

In April 1942, Nina Adolfovna was assigned to the village of Valeryanovka to work as a nurse at the local hospital. From 1941 to 1955, she remained under special settlement registration. According to Order No. 0601 of the USSR Ministry of Internal Affairs dated December 16, 1955, Nina Adolfovna Palenaya was released from special settlement status.

In 1956, she was transferred to the position of feldsher-midwife at the Novo-Ilinovka feldsher-midwife station. In 1964, she was appointed head of the same facility, and in 1971, she returned to the position of feldsher. In 1966, under Order No. 279-p of the USSR Ministry of Health dated June 4, 1966, she was awarded the badge "Excellence in Healthcare" for her exemplary work in providing medical care to the population.

On the basis of the Decree of the President of the USSR dated August 13, 1990, "*On the Restoration of All Rights of Victims of Political Repression of the 1920s–1950s*", Nina Adolfovna Palenaya was officially rehabilitated (LRGAKO. F. R-284. Inv. 1. C. 9. P. 7).

It is worth noting that, as of 1940, six out of thirty-eight collective farms in the Taranov District were German. The population of these German collective farms consisted predominantly of ethnic Germans. The farms included: *Rotes (or Rotos) Feld*, *Reis Feld*, *Rote Fahne*, *Neues Feld*, *Zwei Rot (or Ropt, or New Ropt)*, and *Karl Marx* (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 59).

The Taranov District was home to the largest group of ethnic Germans deported to the Kostanay Region.

The Germans deported to this area were forced to endure the full burden of harsh living conditions. Many men and women were mobilized into the labor army. Women were left solely responsible for the care of underage children. Deportee families were subject to wartime taxation and suffered greatly from food shortages and widespread poverty.

Germans deported to the region from various parts of the Soviet Union often undertook independent efforts to locate their relatives and loved ones from whom they had been separated. In their official inquiries to government institutions, the Germans classified as special settlers tended to refer to their relatives using terms such as "*evacuated*" or "*resettled*", rather than "*deported*" or "*forcibly displaced*." In practice, during the studied historical period, it was not permissible to speak or write openly about the forced relocation of people. In official correspondence, the process of deportation was typically labeled as "*evacuation*", which implied "*forced migration*" rather than political repression.

With regard to the Germans who arrived in Kazakhstan, official documents employed formulations such as "*List of Evacuated from the Volga Germans*," "*List of Incoming Resettlers from the Volga Germans*," and "*List of Arrived Germans Resettled from the Volga German Republic*" (LRGAKO. F. 72. Inv. 1. C. 85. P. 6).

The term "*planned resettlers*" also frequently appears in the documents, which in essence denoted the status of deported Germans who had been relocated according to centrally issued resettlement plans.

Relatives living in different regions of Kazakhstan and other Soviet republics searched for each other, gathering any available information about their family members, verifying the accuracy of rumors, and sending letters to various settlements in the hope of reuniting with loved ones.

Resettlers learned about the arrival of new train convoys of their fellow countrymen in various regions and would immediately write letters requesting assistance in locating their relatives and loved ones.

Such letters were usually addressed to the top regional and district officials or to departments handling resettlement matters.

This search activity by family members was especially intense during the initial months following the forced deportations.

Archival documents show evidence of active efforts to locate relatives during the first six months after displacement.

A notable example includes the resettlement of deported Germans from the Liebknecht District of the Ordzhonikidze Krai (Caucasus) to the Taranov District.

Comrade Chairman!

I ask the District Executive Committee of this district (Taranov District – note by the authors) to consider my request regarding the following. This request is made to you by citizen Viks M.K., residing in the Karabalyk District, in the kolkhoz "Novaya Derevnnya." I have learned that my brother, Viks Korney Korneyevich, along with his wife, Viks Gulda Ivanovna, is living in one of the kolkhozes of your district. Before the resettlement, they lived in the Caucasus, in the Liebknecht District of the Ordzhonikidze Krai. I ask the District Executive Committee to inform me, if possible, where they are currently living. 17.02.1942 To this: Viks M.K. My address: Karabalyk District, Terentyevskoye Post Office, Viks Margarita K. (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

July 20, 1942

Kazakh SSR

Kostanay Region

Taranov District

To the Chairman of the District Executive Committee

Highly respected Chairman of the District Executive Committee!

I am writing to you with a request. I kindly ask for your assistance in helping me locate my family, who were evacuated from the city of Odessa on September 28, 1941. According to the information I have, I believe that my family is living in the territory of the Kostanay Region, and therefore I turn to you and hope that you will kindly assist me and help in this matter. I sincerely thank you in advance.

However, if my family is not in your district, then perhaps it is possible to make inquiries in other districts of your region.

I am listing for you the names of my wife and children:

- Wife – Brif Etya Grigoryevna, born in 1914;
- Mother – Brif Many Iosifovna, 54 years old;
- Daughter – Fishbein Rakhilya Abramovna, born in 1935;
- Son – Fishbein Grigory Abramovich, born in 1938.

From the city of Odessa, 82 Zhany Lyabur Street.

Once again, I remind you, highly respected and kind Chairman of the District Executive Committee of the Taranov District, to please forward the text of this letter to all your districts and villages of the Kostanay Region. I hope to receive a reply. My address: see on the reverse side. Adyghe Autonomous Region, Krasnodar Krai, Krasnogvardeysky District, village of Nikolayevskoye, P.O. Box No. 5, for Fishbein A.K. (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

Thus, the deported German population took all possible measures to search for their relatives in order to know their fate with certainty, possibly hoping for reunification in the future.

As a result of the deportation, the German population became dispersed across different republics. In particular, Germans settled in the Bashkir ASSR were searching for their relatives in the Kostanay Region.

Special settlers expressed their material and social difficulties in letters addressed to top regional officials. Alongside this, they also reported on their difficult living conditions in the mass media, such as the regional newspapers *Stalinsky Put'* and *Stalinsky Prizyv*.

During the war years, the local population itself was in a difficult economic and material situation and was not always able to provide support to the incoming settlers.

In their daily lives, the German population faced a lack or shortage of food, fuel, and warm clothing during the winter. It is noteworthy that the Germans were known for their diligence they did not refuse to work and carried out any tasks assigned to them.

In many cases, local authorities were unprepared for the arrival, placement, and accommodation of the large influx of special settlers.

Some village leaders only learned about the arrival of special settlers to their kolkhozes the day before their settlement, upon receiving orders.

Teachers Gurvich, Kanevskaya, Lyubimova, and Gan L. appealed to the People's Commissariat of Internal Affairs of the Taranov District. In their letter, they mentioned all the institutions they had contacted regarding their desperate situation. The authors of the letter, referring to specific facts, considered the attitude of the kolkhoz administration toward them to be intolerant. The teachers complained about the lack of food. The content of the letters reflects the socio-economic difficulties faced by the kolkhoz.

The authors of the letter expressed their grievances against the head of one of the kolkhozes. In their view, the kolkhoz chairman often displayed bias toward them in addressing their material and household needs. The authors pointed to instances of unequal treatment in terms of wages and food provisions between them and the kolkhoz workers. The teachers appealed to higher authorities, writing: *"We have no workdays [trudodni], and we must survive on our salaries and whatever the kolkhoz sells to us. But the local residents do not sell anything, and therefore we are forced to appeal to you with the request that you influence the kolkhoz chairman so that he provides us with food available in the kolkhoz."* (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

On the eve of the war, Soviet citizens of German ethnicity were performing mandatory military service in the Red Army. During the war, family members of conscripted individuals attempted to determine the whereabouts of their relatives. For example, Olga Iosifovna Kautz contacted the Taranov District Military Commissariat to inquire about the fate of her son, who had been drafted into the army (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

During the war, the socio-economic situation in the country deteriorated significantly. The population experienced all the hardships of the brutal war. Deported and evacuated groups of people found themselves in especially difficult conditions. An analysis of archival documents clearly shows that the region lacked the necessary resources to provide adequate aid to the struggling population. Driven to despair, citizens retained the right to appeal to any and all authorities. Letters were sent to local administrations, NKVD bodies, or to the regional military commissar (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

Germans served in the Red Army. They fought bravely against enemy aggressors. Ethnic German soldiers of the Red Army appealed to their commanders with requests to provide material assistance to their families, who had been torn away from their places of residence.

The military leadership petitioned local authorities with requests to assist the families of servicemen in need. Commanders of military units submitted written appeals to district military commissars requesting support.

District military commissars responded to commanders in writing, which indicates the existence of feedback between officials. In the collections of the Lisakovsk Regional State Archive, several letters signed by military commanders addressed to representatives of the district administration have been found.

In particular, political officer Bondarenko of a military unit wrote to the chairman of the Taranov District Council of Workers' Deputies. He petitioned on behalf of Red Army soldier Lantukh Andrey Fedorovich. His family lived in the Taranov District. After the death of the mother, five small children were left without care: *"I ask you to provide real assistance to the family of serviceman comrade Lantukh Andrey Fedorovich – place the young children under social care. Please report the results to the following address: 1696 Field Postal Station, Unit 2, to the commander of the unit. Military Commissar of Unit 955, Senior Political Officer Bondarenko. October 31, 1942"* (LRGAKO. F. 42. L. 1. C. 107).

The following letter, signed by the Military Commissar of Evacuation Hospital No. 3751, dated August 25, 1942 (No. 481), was addressed to the Military Commissar of the Taranov District Military Commissariat, Kostanay Region.

The letter stated: *"The command of Evacuation Hospital 3751 requests assistance in providing a food ration to the family of Red Army soldier Vygoner Moisey-Ilya Vulfovich, who is currently in the hospital receiving treatment after being wounded at the front. His wife – Vygoner Khanna Shlemovna is currently ill and, together with her children aged 17 to 19, is not receiving a food ration. The children are working at the Pavlovsk MTS. The family resides in the village of Pavlovsk. We kindly ask that the outcome of this request be reported to the following address: Kaganovich Railway, Yushala Station, P.O. Box No. 5, to the Military Commissar of the Hospital."* (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

In many cases, complaints and appeals from ordinary citizens to higher-level institutions triggered targeted interventions. Applications of the following nature were submitted to representatives of executive committees.

In particular, the following directive was issued to the heads of one of the local village councils and kolkhozes: *"The Executive Committee of the District Council orders an immediate inspection of the living conditions of the evacuated family of Tsimmel Mikhail Konstantinovich. The inspection report must be submitted to the Executive Committee of the District Council by February 23, 1942. At the same time, material assistance must be provided to the kolkhoz member. Chairman I. Litvinenko."* (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 107).

The German population resettled in the region was employed in various types of work. In particular, a significant number of Germans were engaged in threshing and loading grain at the railway station.

According to reporting documents from January 1942, the threshing of grain in the Natalovka Village Council of the Taranov District Executive Committee was proceeding slowly and only in a single shift. Grain loading was also being carried out in one shift. It was not possible to convert the process to two shifts. The main reason for the decline in work performance was the absence of essential laborers German special settlers who were being sent from the Kalinin and Voroshilov district settlements to Kostanay.

There were recorded instances of unsatisfactory performance by farm leaders. For example, one kolkhoz chairman refused to provide carts for the resettlers, justifying his decision as follows: *"I don't need them, and there's nowhere to put them."* (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

In 1942, conscription notices were delivered to German special settlers of older age cohorts (born in the late 19th century), and contained the following fields: surname, name, patronymic, year of birth, military occupational specialty, and reason for failure to report. Local authorities were instructed to ensure 100 % attendance of the settlers at the assembly point. In the case of incomplete turnout or missed deadlines, those responsible were held accountable under wartime legislation (LRGA KO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

During the war period, many representatives of the German population were mobilized into the Labor Army. German women were also conscripted into the Labor Army.

For example, "Tobolsk Grain Reception Point of Zagotzerno" informed the Novo-Ilinovsky Village Council of an order, according to which Vagner Ustina Fridrikhovna was required on the basis of a signed "receipt document" to report at 9:00 a.m. on May 5, 1943, as part of a group of conscripted German settler women at the Tobol station. Enterprise administrations were held responsible for their employees. For example, according to the management of the "Zagotzerno" enterprise, Valentina Karlovna Shleikher, who was summoned to the Tobol station, did not reside in the local settlement due to her relocation to the "Zhana Turmys" kolkhoz in the Uzunkol District (LRGA KO. F. R-28. Inv. 1. C. 23).

State agencies, enterprises and organizations operated under wartime conditions with a strict schedule. On December 28, 1941, the Nelyubin Village Council of Workers' Deputies of the Taranov District adopted a decision to transition all institutions and enterprises to new principles of work in wartime conditions.

The village of Nelyubinka was predominantly inhabited by Germans.

The Nelyubin Village Council of Workers' Deputies was chaired by Executive Committee Head Ernst Ya.F., the position of village council secretary was held by Dukart F.I. Deputies included Zenger V., Birwagen B., Birwagen R., Shnatz K., Hintz A., Kupper M., Heckel V., Dukart V. The local Nelyubin incomplete secondary school was headed by Girin R.N., Wilhelm was in charge of the MTF of the kolkhoz, Rombs M.M. worked as the tax agent, Zinger was chairman of the Rotes-Feld kolkhoz, and Sherer was chairman of the Karl Marx kolkhoz. The decision of the village council's executive committee stated: *"To fundamentally reorganize work according to wartime needs... Tirelessly provide the front and the country with more and more bread, meat, and raw materials for industry."* (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

On February 18, 1942, the Executive Committee of the Nelyubin Village Council adopted a decision to fundamentally reorganize all operations of the kolkhoz "Rotes-Feld" in honor of the 24th anniversary of the Red Army, considering the wartime situation.

The executive committee staff emphasized the need for quality preparation for the spring sowing campaign, acceleration of pace and increase in grain processing volumes, procurement of seed stock, implementation of snow retention measures, completion of agricultural equipment repairs, improvement of mass organizational work with kolkhoz members, and preparation of a report for the regional meeting of leading agricultural workers of the Kostanay Region (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

The decision highlighted the goal of fulfilling the state procurement plan for agricultural products, particularly meat, grain, milk, etc. The executive committee's decision stated: *"Each kolkhoz must deliver to the state, in honor of the 24th anniversary of the Red Army, one head of livestock under the system of economic procurement"*.

Delegates of the meeting emphasized the need for active participation of the population of Nelyubinka village in the delivery of cultural fund contributions and the military tax. Mass agitation work was to be carried out among the population (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

Given the wartime context and the arising socio-economic difficulties, the population was required to pay military tax and other dues. Practical recommendations were developed to implement this task. In particular, tax agent Rombs M.M. was instructed to carry out daily collection of state funds in the form of military tax and other payments; each member of the kolkhoz administration was assigned the duty to assist the tax agent.

Military hardships were reflected in the condition of the local economic infrastructure. Members of the Nelyubin administration expressed concern over the lack of fuel for the local school. Student attendance at the incomplete secondary school remained low. A task was set to carry out mass outreach work with parents.

In order to prevent outbreaks and the spread of infectious diseases in areas of concentrated population resettlement specifically, in the kolkhozes Karl Marx, Neues-Feld, and Rotes-Feld from February 20, 1942, necessary measures were implemented, including medical examinations, construction of bathhouses, repair of water pumps, and so on. Leaders at all levels often practiced strict methods of management. In particular, one local kolkhoz leader noted a decline in kolkhoz members' discipline, which consequently led to low labor productivity. Regional and district authorities assigned authorized representatives to kolkhozes, who were responsible for providing practical assistance to local administrations, up to and including taking decisive measures (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

In areas of compact settlement of deported populations, regular assessments were conducted of their living conditions and socio-economic situation. Representatives of state administrative bodies emphasized the need for the prompt resolution of resettlers' material and living problems.

For example, on February 25, 1942, Deputy Chairman of the Executive Committee of the Kostanay Regional Council, Machnev, sent a directive to the Chairman of the Taranov District Executive Committee. According to the contents of the directive, the issue of providing necessary assistance to the German population was emphasized. Specific inspectors were assigned the duty of analyzing the material conditions of the resettlers. The documents stated the following: *"Based on*

complaints received from German resettlers and inspections conducted by inspectors on the ground, it was found that in several districts of the Taranov region, the provision of food to working German resettlers was organized in an extremely unsatisfactory manner."

The regional authorities proposed issuing instructions to kolkhozes to ensure uninterrupted food supply for those working in kolkhozes in the region, including flour, potatoes, and other items, as compensation for completed workdays.

Several applications were submitted to the regional authorities, the content of which included complaints about certain kolkhoz leaders who refused to accept German resettlers due to the upcoming mobilization of German men into the army. In the absence of adequate resources, many farms faced the threat of deteriorating socio-economic conditions. Regional authorities regarded such an approach as incorrect and proposed *"to instruct kolkhozes that Germans are to join on a general basis"* (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 103).

A significant number of Germans who arrived in the region were recorded in official documents under the title "Household Books." The "Household Books" contained certain metric data on specific individuals.

It is worth noting the presence of various errors in the spelling of names and surnames of the individuals studied. Evidently, document clerks made such mistakes and distortions for objective reasons: large volume of paperwork, poor literacy, or insufficient familiarity with German, Chechen, Ingush, Polish, and Iranian names and surnames that were unusual in pronunciation.

The Germans recorded in such documents were, in the overwhelming majority, classified as kolkhoz members by social status.

The professional background of German men was mostly represented by agricultural specialties. Germans worked as laborers, tractor drivers, blacksmiths, livestock breeders, and felt boot makers.

Women worked as general laborers, milkmaids, teachers, and accountants.

The educational level of the German population ranged from illiterate individuals to certified specialists with higher education. A significant portion of the German population was listed under the classification "illiterate." Many individuals had received 2–4 or 7–10 years of schooling. Members of certain families were characterized by higher education. For example, in the Zoller family, two daughters had completed the third year of university studies during the period under review.

Families varied in size and composition. Small families were recorded. Traditions of having many children were preserved. For instance, the previously mentioned Zoller family consisted of 7 individuals. This family included a husband, a wife, the mother of one of the spouses, and four daughters. Some families consisted of 8–10 people. According to documents, all five children in the Lorer family were adopted. It is likely that five children had been separated from their parents and were being raised in the Lorer family.

Interethnic marriages were also documented. Ethnic Germans entered into marriages with women of other nationalities.

The age characteristics of the resettlers also varied. At the time of deportation, a significant portion of Germans were between 17 and 20 years old. Thus, age groups of potential parents for the coming period were preserved. Children in many families were born in Kazakhstan during the mid-to-late 1940s.

Many German families rented housing from local residents. These facts were also reflected in the household books.

In many German families, the status of head of household was held by women for objective reasons such as the mobilization of men to the front lines, to the labor army, or due to their death during the war. Germans were conscripted into the labor army. German labor was used at industrial facilities, in the exploration and extraction of natural resources, and in agriculture. In 1942, Germans were mobilized into labor columns "for the purpose of rational utilization".

According to the "Regulations on the Economic and Labor Integration of Special Settlers Kalmyks, Karachays, Chechens, Ingush, Balkars, and Germans," adopted in March 1944, the employment of special settlers was monitored by the NKVD.

Settlers had the "right" to be employed in state farms, machine and tractor stations, small-scale artisanal cooperatives, and local executive authorities. In areas where employment opportunities were absent, the labor of Germans was used for routine, low-paid work.

The majority of special settlers worked in kolkhoz jobs outside of their specialties. They were forbidden from changing jobs without the permission of the NKVD special commandant's office.

At the same time, the Regulations required that individuals with higher or secondary specialized education be employed according to their qualifications. If such specialists could not be placed in the resettlement area, the NKVD permitted them to relocate to other regions in order to find appropriate employment. In the absence of jobs in rural areas or industry, deportees were allowed to unite into artisanal cooperative collectives.

In accordance with GKO Resolutions No. 1123-ss of January 10, 1942, "On the Procedure for the Utilization of German Resettlers of Draft Age from 17 to 50," and of February 14, 1942, "On the Mobilization of German Men of Draft Age from 17 to 50 Permanently Residing in Regions, Territories, Autonomous and Union Republics," all German men of the specified age group, physically fit for labor, were to be mobilized into labor columns for the entire duration of the war.

The majority of the 120,000 Germans conscripted into the Labor Army were assigned to logging operations and factory construction. Forty thousand people were directed to railway construction projects, including the Akmolinsk–Kartaly and Akmolinsk–Pavlodar lines.

However, this number of special settlers was insufficient to meet the needs of the state. Therefore, later, according to GKO Resolution No. 2383-ss dated October 7, 1942, the age range for German men was expanded to include those aged 15–16 up to 51–55. At the same time, German women between the ages of 16 and 45 were mobilized.

Germans were sent to facilities in the oil and coal industries. Men were assigned to enterprises under the "Chelyabugol" and "Karagandaugol" trusts of the People's Commissariat of Coal Industry, while women were sent to enterprises under the People's Commissariat of Oil Industry (From the History of the Germans of Kazakhstan, 1997; Auman, Chebotareva, 1993).

Women were also subject to conscription into the Labor Army. In particular, from the Zoller family mentioned above, all four daughters including two university students who were mobilized into the Labor Army.

During this difficult period, Soviet Germans worked at enterprises in Solikamsk, Krasnoturyinsk, Nizhny Tagil, Sverdlovsk, Chelyabinsk, Novokuznetsk, Balkhash, Tekeli, Karaganda, and other locations. Thus, at the coal mines in Karaganda, as of January 1943, out of 37,544 workers, 3,309 were Germans, accounting for 8.8 % (Salitan, 1989: 75).

Four thousand Germans from the Kostanay and Akmolinsk regions were sent to enterprises under the "Karagandaugol" trust; 3,000 people from the North Kazakhstan Region were sent to "Bogoslovugol"; 1,500 people from Pavlodar Region to "Glavneftestroy"; 500 people from Pavlodar Region to "Kuzbassugol"; 700 Germans from Akmolinsk Region, 1,500 from Kostanay, 1,000 from Pavlodar, and 2,000 from North Kazakhstan Region were also sent to "Glavneftestroy." Workers for machine-building plants were mobilized from the North Kazakhstan Region – 700 people, from Akmolinsk – 300, from Kostanay – 300, and 1,500 people from Pavlodar Region to "Kuibyshevneft" (Kozybaev, 1991: 237–241).

Germans conscripted from the North Kazakhstan Region worked at the "Chelyabmetallurgstroy" plant and were employed in NKVD subsidiary farms. At the "Karagandaugol" combine, the workforce mainly consisted of Germans, Poles, and others mobilized from the northern regions of Kazakhstan.

From the Kostanay Region, heads of 1,812 families were mobilized; from the Akmolinsk Region – 1,809; from Pavlodar – 403; and from North Kazakhstan – 241. The management of the combine repeatedly addressed the republican leadership with proposals to assist in reuniting the families of workers mobilized to the combine (Special Settlers in Karaganda Region, 2007).

It should also be noted that in 1942, local youth were conscribed (mobilized) into FZO (Factory-Training School) programs. Both male and female populations were subject to conscription.

In accordance with the Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on the conscription (mobilization) of youth into Factory and Workshop Training Schools (so-called FZO schools) schools, the Taranov District Executive Committee of the Council of Workers' Deputies proposed mobilizing a certain number of young people of both sexes aged 17 and above from kolkhozes of the village council. Those mobilized were provided with shoes, clothing, two changes of linen, and food supplies. In addition, the conscripts were issued with the necessary documents for obtaining passports.

It is also noteworthy that German mothers with many children received state allowances. In particular, Franziska Yakovlevna Miller, a native of the village of Pridorozhnoye of the Pridorozhny village council, who was raising eight children, was granted a state allowance in the amount of 2,000 rubles (LRGAKO. F. 42. Inv. 1. C. 40).

During the period under study, there was a recorded change in the number of ethnic Germans in Kazakhstan. According to the 1939 population census, 92,000 Germans lived in the republic. During the war, out of 1.4 million Germans in the USSR, 438.4 thousand were relocated to Kazakhstan (Zumakulov, 2004).

According to other data, the number of Germans who arrived in Kazakhstan ranged from 420,000 to 462,000 people (Dymov, 1999; Dymov, 2004). According to the 1959 census, there were about 660,000 individuals of German ethnicity in the republic. Thus, the German population of the Taranov district of the Kostanay region in the 1940s largely consisted of deportees. Due to the changed circumstances and conditions, they had to quickly adapt to the new natural-climatic, social, and economic conditions in an ethnically foreign environment.

Conclusion

The goals and objectives set at the beginning of the study have been fully implemented. Based on an extensive archival base and the use of methods of problem-chronological, historical-anthropological and source analysis, it was possible to reconstruct in detail the process of formation and adaptation of the German population deported to the Taranov district of the Kostanay region in the early 1940s.

As a result of the work, specific resettlement routes, the numerical and social composition of the arrived at families, and the specifics of their placement and labor mobilization were identified. The documents, introduced into scientific circulation for the first time, made it possible to trace not only the formal decisions of the authorities, but also the real conditions in which the displaced found themselves: lack of housing, food, domestic difficulties, family separation, and the mobilization of men and women into the labor army.

The collected materials confirmed the hypothesis of a high degree of social stability of the German population. Despite the status of special settlers, restrictions in rights, and difficulties in adaptation, many families demonstrated the ability to self-organize, preserve their ethno-cultural identity, and actively participate in the local economy and social infrastructure. Cases of personal initiative in the organization of everyday life, participation in collective farm life, searching for relatives and supporting fellow villagers have been recorded.

The results obtained complement the existing historiography with concrete examples of the daily life of deported Germans, clarify the scale of resettlement, and reveal the specifics of interaction between authorities and displaced persons on the ground. The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time the study includes the local experience of the Taranov district, which was previously absent from scientific publications.

The practical significance of the research lies in the possibility of using its results in training courses on regional history, in the creation of museum exhibitions dedicated to the history of deportation and repression, as well as in the preservation of historical memory in a multinational society. The presented analysis can serve as a basis for the development of educational and cultural projects aimed at understanding the experience of forced resettlement of peoples in Kazakhstan.

In the future, it is planned to expand the geographical scope of the study and conduct a comparative analysis of the adaptation strategies of resettled groups in other regions of Northern Kazakhstan, which will deepen the understanding of the regional features of the historical process and social sustainability in the context of mass repression and forced displacement of the population.

Sources

Archive of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan for Kostanay Region
LRGA KO — Local Representative Government Archive of Kostanay Region
SAAR — State Archive of Aktobe Region
SAKR — State Archive of Kostanay Region

Источники

Архив Комитета по правовой статистике и специальным учетам (КПСиСУ) Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по Костанайской области
LRGA KO — Local Representative Government Archive of Kostanay Region
Государственный архив Актыобинской области
Государственный архив Костанайской области

References

- Alekseenko, 2011 — *Alekseenko M.A.* Istoriya deportatsii nemtsev po dokumentam Gosudarstvennogo arkhiva Kostanayskoy oblasti [The History of the Deportation of Germans According to the Documents of the State Archive of Kostanay Region]. The initial period of the Great Patriotic War and the deportation of Russian Germans: views and assessments after 70 years: Proceedings of the 3rd international scientific and practical conference (Saratov, August 26–28, 2011). M.: MSHK-Press, 2011. Pp. 877–897. (In Russ.).
- Auman, Chebotareva, 1993 — *Auman V., Chebotareva V.* Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentakh (1763–1992) [History of the Russian Germans in Documents (1763–1992)]. M.: International Institute of Humanitarian Programs, 1993. 447 p. (In Russ.).
- Blinova, et al., 2021 — *Blinova A., Smirnova T., Shlegel E.* Vliyaniye deportatsii na identichnost' nemtsev Rossii i Kazakhstana [The Influence of Deportation on the Identity of Germans of Russia and Kazakhstan]. Journal of Frontier Studies, 2021. Vol. 6(4). Pp. 91–116. DOI: 10.46539/jfs.v6i4.336 (In Russ.).
- Budanova, 2011 — *Budanova Yu.P.* Mobilizatsiya nemetskikh spetspereselentsev v trudovye kolonny v Taranovskom rayone Kostanayskoy oblasti (1942–1943 gg.) i material'noe polozheniye deportirovannykh nemtsev v Kostanayskoy oblasti [Mobilization of German Special Settlers into Labor Columns in the Taranovsky District of Kostanay Region (1942–1943) and the Material Situation of Deported Germans in Kostanay Region]. The initial period of the Great Patriotic War and the deportation of Russian Germans: views and assessments after 70 years: Proceedings of the 3rd international scientific and practical conference (Saratov, August 26–28, 2011). M.: MSHK-Press, 2011. Pp. 887–896. ISBN: 978-5-98355-078-0. (In Russ.).
- Denninghaus, et al., 2025 — *Denninghaus V., Dzhienaliev E.K., Razdykov S.Z.* Istoricheskie aspekty ekonomicheskoy i kul'turnoy adaptatsii nemtsev v Kazakhstane vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vv. [Historical Aspects of Economic and Cultural Adaptation of Germans in Kazakhstan in the 2nd Half of the XIX – Early XX Centuries]. Edu.e-History, 2025. Vol. 38(2). Pp. 289–302. DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_289-302 (In Russ.).
- Dymov, 1999 — *Dymov O.* Teplo kazakhskoy zemli [The Warmth of Kazakh Land]. Almaty, 1999. 205 p. (In Russ.).
- Dymov, 2004 — *Dymov O.* My, narod Kazakhstana [We, the People of Kazakhstan]. Astana, 2004. 352 p. (In Russ.).
- Iz istorii nemtsev, 1997 — *Iz istorii nemtsev* Kazakhstana. 1921–1975: Sbornik dokumentov [From the History of the Germans of Kazakhstan. 1921–1975: Collection of Documents]. Almaty-M.: Gotika, 1997. 376 p. (In Russ.).
- Jiyenaliev, et al., 2024 — *Jiyenaliev Y., Smailova D., Abenova A.* Adaptatsiya deportirovannykh nemtsev v Kazakhstane [Adaptation of Deported Germans in Kazakhstan] Etnosayosat / Ethnopolitics, 2024. No. 2(8). Pp. 54–66. URL: <https://journal.etnosayosat.kz/index.php/etp/article/view/40>. (дата обращения: 06.09.2025) (In Russ.).
- Karibaeva, et al., 2024 — *Karibaeva A.S., Atantaeva B.Zh., Abenova G.A.* Deportirovannyye nemtsy v istorii Vostochnogo Kazakhstana [Deported Germans in the History of East Kazakhstan]. Otan Tarihy, 2024. Vol. 27(4). Pp. 993–1006. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_4_993-1006 (In Russ.).
- Kozybaev, 1991 — *Kozybaev M.K.* Nemtsy Sovetskogo Kazakhstana: fakty i real'nost' [Germans of Soviet Kazakhstan: Facts and Reality]. Istoriya Kazakhstana: belye pyatna [History of Kazakhstan: White Spots]. Alma-Ata, 1991. Pp. 237–241. (In Russ.).
- Salitan, 1989 — *Salitan L.P.* Soviet Germans: A Brief History and an Introduction to Their Emigration. In: Politics and Nationality in Contemporary Soviet–Jewish Emigration, 1968–89. St Antony's Series. Springer, 1989. Pp. 72–83.
- Smirnova, 2023 — *Smirnova T.B.* Narod, razdelenny granitse: sravnitel'naya kharakteristika nemtsev v Rossii i Kazakhstane [A Nation Divided by a Border: Comparative Characteristics of Germans in Russia and Kazakhstan]. Russian Academy of Sciences Bulletin. Social Sciences, 2023. No. 5. Pp. 112–126. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narod-razdelenny-granitsey-sravnitelnaya-harakteristika-nemtsev-v-rossii-i-kazahstane> (access date: 06.09.2025). (In Russ.).

Spetspereselentsy, 2007 — *Spetspereselentsy v Karagandinskoy oblasti. Sbornik dokumentov i materialov* [Special Settlers in Karaganda Region: Collection of Documents and Materials] / Comp. R.M. Zhumashev, L.V. Mikheeva. Karaganda, 2007. 286 p. (In Russ.).

Vashkau, et al., 2022 — *Vashkau N.E., Legliy D.M., Berkimbaeva A.M.* “Ne schitat’ nemetskikh pereselentsev sredi evakuirovannogo naseleniya”: pozitsiya nemetskoy intelligentsii v gody Velikoy Otechestvennoy voyny (na primere Kostanayskoy oblasti Kazakhskoy SSR) [“Do Not Count German Resettlers among the Evacuated Population”: The Position of the German Intelligentsia during the Great Patriotic War (on the Example of Kostanay Region of the Kazakh SSR)]. *Stalinskaya politika i sud’by narodov na territorii Kazakhstana* [Stalin’s Policy and the Fate of Nations in the Territory of Kazakhstan]. Volgograd: Volgograd State University, 2022. DOI: 10.15688/jvolsu4.2022.1.9. (In Russ.).

Yensenov, et al., 2022 — *Yensenov K., Alzhanova A., Bekmagambetova S.* Reabilitatsiya vyselennykh v Kazakhstan [Rehabilitation of Deportees to Kazakhstan]. *Migration Letters*, 2022. Vol. 19(5). Pp. 780–792. DOI: 10.59670/ml.v19i5.2342. (In Russ.).

Zhankadamova, et al., 2022 — *Zhankadamova G.A., Atantayeva B.Z., Akhmetova R.D., Karibayeva A.S.* Istoriya deportatsii nemtsev v Kazakhstan v memuarakh potomkov [The History of the Deportation of Germans to Kazakhstan in the Memoirs of Descendants]. *L.N. Gumilyov ENU. Historical Sciences and Philosophy*, 2022. No. 141(4). Pp. 37–49. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-37-49. (In Russ.).

Zumakulov, 2004 — *Zumakulov B.M.* Iz sovremennoy istorii balkarskogo naroda (1944–2003) [From the Contemporary History of the Balkar People (1944–2003)]. Nalchik, 2004. 230 p. (In Russ.).

Литература

Алексеев, 2011 — *Алексеев М.А.* История депортации немцев по документам Государственного архива Костанайской области // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й междунар. науч.-практ. конф. (Саратов, 26–28 августа 2011 г.). М.: МШК-Пресс, 2011. С. 877–897.

Ауман, Чеботарева, 1993 — *Ауман В., Чеботарева В.* История российских немцев в документах (1763–1992). М.: International Institute of Humanitarian Programs, 1993. 447 с.

Блинова и др., 2021 — *Блинова А., Смирнова Т., Шлегель Е.* Влияние депортации на идентичность немцев России и Казахстана // *Journal of Frontier Studies*, 2021. Т. 6. № 4. С. 91–116. // DOI: 10.46539/jfs.v6i4.336.

Буданова, 2011 — *Буданова Ю.П.* Мобилизация немецких спецпереселенцев в трудовые колонны в Тарановском районе Костанайской области (1942–1943 гг.) и материальное положение депортированных немцев в Костанайской области // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й междунар. науч.-практ. конф. (Саратов, 26–28 августа 2011 г.). М.: МШК-Пресс, 2011. С. 887–896 // ISBN: 978-5-98355-078-0.

Деннигхаус и др., 2025 — *Деннигхаус В., Джиеналиев Е.К., Раздыков С.З.* Исторические аспекты экономической и культурной адаптации немцев в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. // *Edu.e-History*, 2025. Т. 38, № 2. С. 289–302 // DOI: https://doi.org/10.51943/2710-3994_2024_38_2_289-302.

Дымов, 1999 — *Дымов О.* Тепло казахской земли. Алматы, 1999. 205 с.

Дымов, 2004 — *Дымов О.* Мы, народ Казахстана. Астана, 2004. 352 с.

Из истории немцев, 1997 — *Из истории немцев Казахстана. 1921–1975: Сборник документов.* Алматы–М.: Готика, 1997. 376 с.

Джиеналиев и др., 2024 — *Джиеналиев Е., Смаилова Д., Абенова А.* Адаптация депортированных немцев в Казахстане // *Этносаясат / Ethnopolitics*, 2024. № 2(8). С. 54–66 // URL: <https://journal.ethnosayast.kz/index.php/etp/article/view/40> (дата обращения: 06.09.2025).

Карибаева и др., 2024 — *Карибаева А.С., Атантаева Б.Ж., Абенова Г.А.* Депортированные немцы в истории Восточного Казахстана // *Отан тарихы*, 2024. Т. 27. № 4. С. 993–1006 // DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2024_27_4_993-1006.

Козыбаев, 1991 — *Козыбаев М.К.* Немцы Советского Казахстана: факты и реальность // *История Казахстана: белые пятна.* Алма-Ата, 1991. С. 237–241.

Смирнова, 2023 — *Смирнова Т.Б.* Народ, разделённый границей: сравнительная характеристика немцев в России и Казахстане // *Вестник Российской академии наук. Общественные науки*, 2023. № 5. С. 112–126 // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/narod-razdelenny-granitsey-sravnitelnaya-harakteristika-nemtsev-v-rossii-i-kazahstane> (дата обращения: 06.09.2025).

Спецпереселенцы, 2007 — *Спецпереселенцы в Карагандинской области: Сборник документов и материалов* / Сост. Р.М. Жумашев, Л.В. Михеева. Караганда: Издательство КарГУ, 2007. 286 с.

Вашкау и др., 2022 — *Вашкау Н.Е., Леглий Д.М., Беркимбаева А.М.* «Не считать немецких переселенцев среди эвакуированного населения»: позиция немецкой интеллигенции в годы Великой Отечественной войны (на примере Костанайской области Казахской ССР) // *Сталинская политика и судьбы народов на территории Казахстана.* Волгоград: Волгоградский государственный университет, 2022 // DOI: 10.15688/jvolsu4.2022.1.9.

Енсенев и др., 2022 — *Енсенев К., Алжанова А., Бекмагамбетова С.* Реабилитация выселенных в Казахстан // *Migration Letters*, 2022. Т. 19. № 5. С. 780–792 // DOI: 10.59670/ml.v19i5.2342

Жанкадамова и др., 2022 — *Жанкадамова Г.А., Атантаева Б.Ж., Ахметова Р.Д., Карибаева А.С.* История депортации немцев в Казахстан в мемуарах потомков // *Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. Серия: Исторические науки и философия*, 2022. № 141(4). С. 37–49 // DOI: 10.32523/2616-7255-2022-141-4-37-49.

Зумакулов, 2004 — *Зумакулов Б.М.* Из современной истории балкарского народа (1944–2003). Нальчик, 2004. 230 с.

Salitan, 1989 — *Salitan L.P.* Soviet Germans: A Brief History and an Introduction to Their Emigration // In: *Politics and Nationality in Contemporary Soviet–Jewish Emigration, 1968–89.* St Antony’s Series. Springer, 1989. Pp. 72–83.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1412-1429, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1412-1429

THE SYSTEM OF CORRECTIONAL LABOR CAMPS IN EASTERN KAZAKHSTAN: RECONSTRUCTION BASED ON NEW ARCHIVAL SOURCES

Krasnobayeva Nelli¹, Aubakirova Zhanna^{2*}

¹D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University
(19, Serikbaev Str., 070000 Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: krasn_nelli@mail.ru

²D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University
(19, Serikbaev Str., 070000 Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>. E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

*Correspondent author

© Valikhanov IHE, 2025

© Krasnobayeva N., Aubakirova Zh., 2025

Abstract. *Introduction.* The Soviet camp system, which served as a crucial instrument of state repressive policy, continues to possess significant research potential to this day. Under the conditions of a totalitarian regime, correctional labor institutions became an institutional embodiment of the ideology of violence, political isolation, and economic exploitation. Eastern Kazakhstan, as one of the regions where the General Administration of the camps facilities were actively deployed, represents an important territorial model for the analysis of these processes. *The primary objective of this article* is to identify and interpret newly uncovered archival sources that enable the reconstruction of the structure and daily operations of correctional labor camps in the region during the 1940s and 1950s. The research has uncovered and, for the first time, introduced into academic circulation previously inaccessible archival materials, as well as empirical data gathered during field expeditions. Based on this evidence, the existence and activities of the following camp units within the territory of the East Kazakhstan Region have been documented: the General Administration of the camps associated “Construction Site No. 790” camp (also known as Ermakovlag), as well as prisoner-of-war camps No. 347 and No. 45. The analysis of these materials reveals the extremely harsh conditions in which prisoners were held, along with numerous violations of legal, sanitary, and labor standards. Particular attention is given to previously unknown facts concerning minors who were detained in the People’s Commissariat of Internal Affairs colonies and their subsequent release. *Conclusion.* The findings of this study contribute significantly to the scholarly understanding of the repressive policies of the Soviet state. The newly introduced archival data not only clarify the scale and nature of the camp system’s functioning but also bring to the forefront crucial issues of historical memory, rehabilitation, and the legal assessment of the totalitarian legacy. The presented materials may serve as a foundation for further humanitarian and human rights initiatives aimed at comprehending and addressing the traumatic past.

Keywords: Eastern Kazakhstan, correctional labor camp, repressions, archival sources, prisoners, the General Administration of the camps

Acknowledgment. This article was written as part of the implementation of the grant project “Interdisciplinary Study of Regional Aspects of the History of Kazakhstan (Based on New Archival Materials and Folklore Sources)” BR28512385 with financial support from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Krasnobayeva N., Aubakirova Zh. The System of Correctional Labor Camps in Eastern Kazakhstan: Reconstruction Based on New Archival Sources // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1412–1429. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1412-1429

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕУ ЛАГЕРЬЛЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ: ЖАҢА МҰРАҒАТТЫҚ КӨЗДЕРІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ

Краснобаева Нелли Леонидовна¹, Аубакирова Жанна Сакеновна^{2}*

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
(19-үй, Серікбаев көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к.

 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: krasn_nelli@mail.ru

²Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті,
(19-үй, Серікбаев көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>. E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Краснобаева Н.Л., Аубакирова Ж.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Кеңестік лагерь жүйесі мемлекеттік репрессивтік саясаттың маңызды құралы ретінде тоталитарлық режим жағдайында зорлық-зомбылық идеологиясының, саяси оқшаулау мен экономикалық қанаудың институционалдық көрінісіне айналды. Бүгінгі күнге дейін бұл жүйе ғылыми зерттеулер үшін айтарлықтай әлеуетке ие. Шығыс Қазақстан лагерьлердің бас дирекциясы нысандары тығыз орналасқан аймақ ретінде осы процестерді зерттеудің маңызды аумақтық үлгісін ұсынады. *Мақалада көзделген негізгі мақсаты* – бұрын ғылыми айналымға енген жаңа мұрағаттық дереккөздерді анықтау және интерпретациялау арқылы 1940–1950 жылдардағы Шығыс Қазақстан аумағындағы еңбекпен түзеу лагерьлерінің құрылымын және күнделікті жұмыс істеу тетіктерін қалпына келтіру. Зерттеу барысында бұрын қолжетімсіз болған мұрағаттық материалдар мен далалық экспедициялар нәтижесінде жиналған эмпирикалық деректер анықталып, алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. Осы деректер негізінде Шығыс Қазақстан облысы аумағында төмендегідей лагерь бөлімшелерінің жұмыс істегені құжат жүзінде расталды: Лагерьлердің бас дирекциясы жүйесіне қарасты «№ 790 құрылыс» лагері (басқа атауы – Ермаковлаг), сондай-ақ әскери тұтқындарға арналған № 347 және № 45 лагерлері. Талдау нәтижелері тұтқындарды ұстау жағдайының аса ауыр болғанын, адам құқықтарының, санитарлық және еңбек нормаларының көптеп бұзылғанын көрсетеді. Зерттеуде сондай-ақ Ішкі істер Халық комиссариатының облыстық колонияларында болған және кейін босатылған кәмелетке толмаған тұтқындарға қатысты бұрын беймәлім болған деректерге ерекше назар аударылды. Қорытынды. *Зерттеу нәтижелері.* 1940–1950 жылдардағы Кеңестік мемлекет жүргізген репрессиялық саясатты терең зерделеуге елеулі үлес қосады. Жаңа архивтік деректер лагерь жүйесінің ауқымы мен жұмыс істеу сипатын нақтылауға ғана емес, сондай-ақ тарихи жады, саяси репрессия құрбандарын ақтау және тоталитарлық мұраның құқықтық бағасы мәселелерін қайта қарауға

мүмкіндік береді. Ұсынылған материалдар травма өткенді зерделеуге бағытталған әрі қарайғы гуманитарлық және құқықтық бастамалар үшін тұғырнама бола алады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, түзеу-еңбек лагері, қуғын-сүргін, мұрағат көздері, тұтқындар, лагерьлердің бас дирекциясы

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің жобасы «Қазақстан тарихының өңірлік аспектілерін пәнаралық зерттеу (жаңа архивтік материалдар мен фольклорлық деректер негізінде)» ИРН BR28512385 қаржылық қолдауымен жүзеге асырылған.

Дәйексөз үшін: Краснобаева Н.Л., Аубакирова Ж.С. Шығыс Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагерьлерінің жүйесі: жаңа мұрағаттық көздері негізінде қалпына келтіру // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1412–1429 бб. (Орысш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1412-1429

СИСТЕМА ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВЫХ ЛАГЕРЕЙ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ: РЕКОНСТРУКЦИЯ ПО НОВЫМ АРХИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ

Краснобаева Нелли Леонидовна¹, Аубакирова Жанна Сакеновна^{2}*

¹Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева
(д. 19, ул. Серикбаева, 070000 Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0002-9081-0191>. E-mail: krasn_nelli@mail.ru

²Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева
(д. 19, ул. Серикбаева, 070000 Усть-Каменогорск, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-1179-5518>. E-mail: zhanna_aubakirova707@inbox.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Краснобаева Н.Л., Аубакирова Ж.С., 2025

Аннотация. *Введение.* Советская лагерная система, выступавшая важным элементом государственной репрессивной политики, до настоящего времени сохраняет значительный исследовательский потенциал. В условиях тоталитарного режима именно исправительно-трудовые учреждения стали институциональным воплощением идеологии насилия, политической изоляции и экономической эксплуатации. Восточный Казахстан, как один из регионов размещения объектов ГУЛАГа, представляет собой важную территориальную модель для анализа этих процессов. *Целью статьи* является выявление и интерпретация новых архивных источников, позволяющих реконструировать структуру и повседневное функционирование исправительно-трудовых лагерей в данном регионе в 1940–1950-е гг. В рамках исследования были выявлены и впервые введены в научный оборот ранее недоступные архивные материалы и эмпирические данные, зафиксированные в ходе полевых экспедиций. На их основании документально подтверждено существование и деятельность следующих лагерных подразделений на территории Восточно-Казахстанской области: лагерь ГУЛАГа «Строительство № 790» (также известный как Ермаковлаг), а также лагеря для военнопленных № 347 и № 45. Анализ материалов свидетельствует о крайне тяжёлых условиях содержания заключённых, множественных нарушениях прав, санитарных и трудовых норм. Особое внимание уделено выявлению ранее неизвестных фактов, касающихся несовершеннолетних, находившихся в лагерях и колониях НКВД, а также их последующего освобождения. *Выводы.* Полученные результаты вносят существенный вклад в изучение репрессивной политики советского государства. Новые архивные данные позволяют не только конкретизировать масштабы и характер функционирования лагерной системы, но и актуализируют вопросы

исторической памяти, реабилитации и правовой оценки тоталитарного наследия. Представленные материалы могут служить основой для дальнейших гуманитарных и правозащитных инициатив в рамках осмысления травматического прошлого.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, исправительно-трудовой лагерь, репрессии, архивные источники, заключенные, ГУЛАГ

Благодарность. Статья написана в рамках реализации проекта ПЦФ «Междисциплинарное исследование региональных аспектов истории Казахстана (на основе новых архивных материалов и фольклорных произведений)», ИРН BR28512385.

Для цитирования: Краснобаева Н.Л., Аубакирова Ж.С. Система исправительно-трудовых лагерей в Восточном Казахстане: реконструкция по новым архивным источникам // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1412–1429. (На Русс.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1412-1429

Введение

Актуальность исследования советской исправительно-трудовой лагерной системы определяется её фундаментальной ролью в понимании природы и механизмов функционирования тоталитарного режима в СССР, а также в осмыслении масштабов и форм политических репрессий, оказавших глубокое воздействие на социально-политический ландшафт страны и отдельных регионов, в частности Казахстана. Данное направление исторической науки обладает высоким эвристическим потенциалом, поскольку анализ функционирования лагерной инфраструктуры предоставляет уникальную возможность всесторонне выявить и интерпретировать институциональные, идеологические и практические аспекты репрессивной политики советской власти.

Особая значимость исследования обусловлена необходимостью восполнения пробелов в казахстанской историографии, где темы репрессий и лагерной системы остаются недостаточно раскрытыми и требуют системного подхода с учётом региональных специфики и социально-культурного контекста. Более того, актуальность данного научного направления обусловлена потребностью в критически осмысленном осведомлении общества о трагических страницах исторического прошлого, что способствует формированию коллективной памяти, профилактике повторения тоталитарных практик и укреплению института прав человека. Следовательно, исследование советской исправительно-трудовой лагерной системы является неотъемлемой частью современного исторического знания и важным элементом гуманитарного диалога, направленного на осмысление и преодоление наследия политических репрессий.

Анализ организационно-функциональной специфики специализированных карательных институтов позволяет выявить особенности идеологического и административного проектирования репрессий, а также проследить закономерности реализации репрессивной политики в пространственно-временном контексте. При этом, несмотря на расширение исследовательской проблематики, обращение к ранее закрытым тематическим пластам и постепенное введение в научный оборот новых источников, полноценное осмысление масштабов и сущности репрессивной практики остается затруднённым без досконального изучения региональных аспектов функционирования ГУЛАГа.

Изучение советской системы исправительно-трудовых лагерей остаётся одним из приоритетных направлений отечественной исторической науки, обладающим высоким эвристическим и методологическим потенциалом. Данный сегмент исследований позволяет не только реконструировать институциональные основы репрессивного механизма тоталитарного государства, но и проследить особенности функционирования политического террора как системной практики. *Настоящее исследование нацелено* на комплексное осмысление лагерной инфраструктуры в Восточном Казахстане на основе привлечения ранее не введённых в научный оборот архивных источников и результатов полевых исследований.

Материалы и методы исследования

Источниковую базу исследования составляют архивные материалы. В архивных фондах Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) сосредоточены документальные свидетельства, отражающие многообразные формы принудительной концентрации населения и его эксплуатации посредством несвободного труда в период с 1941 по 1953 годы. Представленные материалы охватывают широкий спектр репрессивных практик, реализованных советским государством в рамках мобилизационной и карательной политики, включая функционирование исправительно-трудовых колоний, пенитенциарных учреждений (тюрем), различные категории административной ссылки и специальных поселений, формирование трудовых армий, а также деятельность проверочно-фильтрационных лагерей.

Эти источники обладают высокой историко-источниковедческой ценностью, поскольку позволяют реконструировать институциональную структуру системы принудительного труда, проследить механизмы административного контроля за перемещением и размещением репрессированного населения, а также оценить масштаб вовлечённости различных категорий граждан в принудительную трудовую деятельность в условиях военного и послевоенного времени.

Наряду с этим, следует отметить, что архивные материалы свидетельствуют о том, что значительная часть информации о деятельности исправительно-трудовых лагерей по-прежнему засекречена. Более того, даже доступные исследовательскому сообществу документы зачастую носят фрагментарный и неполный характер. По-прежнему остаются неуточнёнными количественные и структурные параметры лагерной системы: точное число лагерей, география их размещения, специфика организационного устройства, процессы их открытия и ликвидации, формы трудовой эксплуатации заключённых и количественные показатели контингента. Дополнительные методологические сложности вызывает и вариативность понятийного аппарата: термин «лагерь» в источниках употребляется в широком спектре значений — от «отдельного лагерного пункта» до «региональной лагерной агломерации», что затрудняет систематизацию имеющихся сведений и построение целостной картины репрессивной инфраструктуры советского государства.

При проведении настоящего исследования использовался комплекс междисциплинарных методов, обеспечивающих всесторонний анализ функционирования системы исправительно-трудовых лагерей на территории Восточного Казахстана в 1940–1950-е годы. Методологической основой послужил принцип историзма, предполагающий рассмотрение явлений в контексте конкретных социально-политических условий времени.

Ключевым методом стал источниковедческий анализ, применённый для критического осмысления и интерпретации ранее не введённых в научный оборот архивных документов, обнаруженных в региональных и центральных хранилищах. Особое внимание уделено проверке подлинности, степени достоверности и контексту существования источников. Историко-реконструктивный метод позволил воссоздать структуру, внутреннюю организацию и повседневную практику функционирования отдельных лагерных подразделений Восточного Казахстана на основе документальных свидетельств. Сравнительно-исторический метод позволил сопоставить данные о лагерях Восточного Казахстана с аналогичными структурами в других регионах СССР с целью выявления общих и специфических черт. Наряду с этим были использованы полевые методы, включавшие сбор устных свидетельств, фотофиксацию сохранившихся инфраструктурных элементов, а также работу с локальными базами данных, мемориальными досками и захоронениями. Применение данных методов в совокупности позволило достичь высокой степени достоверности реконструкции, а также расширить научное представление о механизмах функционирования репрессивной системы советского периода в Восточном Казахстане.

Обсуждение

Исследование истории лагерной системы ГУЛАГ СССР актуализировалось в 80-90-е годы XX века, в свете проводимого рассекречивания архивных фондов и публикации документов. Все научные изыскания, рассматривающие вопросы формирования и деятельности системы ГУЛАГ СССР, можно разделить на несколько групп. К первой относятся работы, изучающие систему в целом. Это сборники документов, исследования на основе открытия 90 –е годы XX века части материалов спецхрана ГУЛАГа, находящаяся в Государственном архиве Российской Федерации. Например, работы В.Н. Земскова (Земсков, 1991, 1996), С.И. Кузмина (Кузмин, 1992), А. Дугина (Дугин, 1989, 1990) показывающие факты о деятельности, структуре ГУЛАГа, численности его контингента.

Научную значимость представляют изданные и введенные в научный оборот коллекции документов: ГУЛАГ: Главное управление лагерей (ГУЛАГ, 2000); История сталинского Гулага (История, 2004), Система исправительно-трудовых лагерей в СССР (Система, 1998), ГУЛАГ: экономика принудительного труда (ГУЛАГ, 2005) и др.

Характеристика ГУЛАГа как части тоталитарного государства, представлена в работах Г.М. Ивановой (Иванова, 1997, 1998, 2006, 2021), которая на материалах ГАРФ и Центра хранения современной документации (ЦХСД), представляет вклад лагерной системы в экономику страны. Региональные исследования на примере ИТЛ Российской Федерации представлены работами В.М. Кириллова (1996) и Л.И. Гвоздковой (1997) и др.

Ко второй группе документов можно отнести публикации материалов, относящихся к истории политических репрессий в Казахстане и отдельные факты функционирования лагерной системы. Например, работы А.А. Абдакимова (Абдакимов, 1997), Ж.Б. Абылхожина (Абылхожин, 1997, 1998, 1991), А.Р. Кукушкиной (Кукушкина, 2000), А.Ш. Алтаева, Б.О. Жангутина (Алтаев и др., 2008) и др.

Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана как самостоятельный объект исследования стали изучать с 90 – х годов XX века. Истории лагерной системы в КазССР с позиции социально правовых последствий их деятельности представлены в работах казахстанских ученых С.Д. Дильманова (Дильманов, 2002, 2018), С.К. Бастемиева (Бастемиев, 2009), В.З. Панасенко (Панасенко, 1987), З.Г. Сактагановой (Сактаганова, 2022а. 2022b), Н.О. Дулатбекова (Дулабеков, 2012), М.Е. Уалиева (Уалиев, 2015), Ұ.Т. Ахметовой, Ә.Қ. Мұқтар (Ахметова и др., 2020, 2021, 2022) и др.

В работах Д.А. Шаймуханова и С.Д. Шаймуханова (Шаймуханов и др., 1997), Е. Кузнецовой (Кузнецова, 2001) исследуется организация деятельности Карагандинского лагеря. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины» (30-40 годы XX века) стал предметом изучения А.Р. Кукушкиной (Кукушкина, 2000).

В рамках деятельности Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века) были изданы сборники документов, в частности том № 6 посвящен «Исправительно-трудовым лагерям в Казахстане: Карлаг». Сборник документов и материалов / Под общ. ред. Е. Т. Карина. Астана, 2022. 488 с.

К третьей группе документов можно отнести интерактивные (электронные) карты исправительно-трудовых лагерей Главного управления лагерей СССР на территории РФ и Казахстана в 30-х – 50-х гг. XX века <https://gulagmap.kz> и <https://gulagmap.ru>

Четвертая группа исследований представлена немногочисленными изысканиями по изучению лагерной системы в Восточном Казахстане. Так, вопросы деятельности в ВКО лагерей для военнопленных бывшей немецкой и японской армий на основе неопубликованных архивных материалов ГАВКО представлены в работах А.С. Жанбосиновой (Жанбосинова, 2013). Автор проводит реконструкцию повседневного быта лагерной системы показывая события послевоенной истории XX века.

В целом, можно отметить, что на сегодняшний день проводятся различные исследования, поиски документов, раскрывающих подлинную историю деятельности лагерей ГУЛАГ в

Казахстане. Сформированы, и находятся в открытом доступе Интерактивные (электронные) карты расположения лагерей.

Однако, анализ указанных исследований показывает, что требуется комплексное осмысление организации и функционирования лагерной системы на основе документов региональных архивов. В исследовательском поле недостаточно информации о деятельности лагерей в Восточном Казахстане. Есть разногласия по вопросам о численности лагерного населения, количестве осужденных за уголовные, бытовые и, так называемые контрреволюционные преступления. Некоторые из указанных вопросов освещаются в данной работе на основе введения в научный оборот новых архивных документов.

Результаты

История институционального реформирования системы управления исправительно-трудовыми лагерями в Советском Союзе берёт своё начало с 1941 года, когда было принято принципиальное решение о создании в структуре Народного комиссариата внутренних дел (НКВД) специализированных отраслевых лагерно-производственных управлений. Эти управления получили в своё ведение значительную часть исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ), ранее находившихся в подчинении Главного управления исправительно-трудовых лагерей и колоний (ГУЛАГ). Таким образом, был реализован переход от централизованной модели к функционально диверсифицированной системе лагерного администрирования, ориентированной на выполнение задач, поставленных государственным военно-промышленным комплексом.

Новая структура Народного комиссариата внутренних дел (НКВД) была объявлена за 4 месяца до начала Великой Отечественной войны. В структуру НКВД, помимо ГУЛАГа (в его подчинении остались ИТЛ, специализировавшиеся на сельском хозяйстве, рыболовстве и производстве ширпотреба), включалось 9 специализированных производственных главков и управлений: гидротехнического строительства (ГУЛГТС), горно-металлургических предприятий (ГУЛГМП), железнодорожного строительства (ГУЛЖДС), промышленного строительства (ГУЛПС), строительства по Дальнему Северу (ГУЛСДС, Дальстрой), шоссейно-дорожного строительства (ГУШОСДОР), лесной промышленности (УЛЛП), топливной промышленности (УТП), по строительству Куйбышевских заводов (Особстрой). Вскоре к ним добавились Главное управление аэродромного строительства (ГУАС) и Управление лагерей по строительству предприятий черной металлургии (УЛСПЧМ). (Система исправительно-трудовых лагерей, 1998: 46)

В конце 1941 года была организована сеть специальных лагерей, которая получила название проверочно-фильтрационных лагерей (ПФЛ) для содержания под стражей лиц, которые ранее находились на территории, оккупированной врагом, так же появилась категория лиц «заключённых национальностей государств, воюющих с СССР, содержащихся в колонии».

В фондах Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) хранятся документы показывающие различные формы принудительной концентрации и принудительного трудового использования населения с 1941 по 1953 гг.: исправительно-трудовые колонии, тюрьмы, разные виды ссылки и спецпоселения, трудовые армии, проверочно-фильтрационные лагеря.

Данные, представленные в Таблице 1 свидетельствуют, что на территории Востока Казахстана были организованы исправительно-трудовые работы (ИТР) и ИТЛ различного уровня, дислоцировавшиеся в городах Усть-Каменогорск, Семипалатинск, Зыряновск.

Таблица 1 – Дислокация исправительно-трудовых лагерей и колоний ОИТК, П/ПУНКТ, ПИТ.ПУНКТ и детприёмников Восточно-Казахстанской и Семипалатинской областях на 4 сентября 1942 г.
[Table 1– The deployment of forced labor camps and colonies of ОИТК, P/POINT, PIT.PUNT and children from East Kazakhstan and Semipalatinsk regions on September 4, 1942]

№ пп	Номера колоний	Место дислоцирования ИТЛ, колоний, п/пунктов, пер/пунктов и детприемников	Телеграфный адрес ИТЛ, колонии, п/пунктов и детприемников	Почтовый адрес ИТЛ, колонии, п/пунктов, пер/пунктов и детприемников
1	2	3	4	5
1	Колония № 2	Семипалатинск	Семипалатинск, колония № 2 НКВД	Семипалатинск. Колония № 2 НКВД
2	Колония № 6	Семипалатинск Семипалатинской области	Семипалатинск Колония № 6 НКВД	г. Семипалатинск Семипалатинской области Колония № 6 НКВД
3	Колония № 21	Усть-Каменогорск, Восточно- Казахстанской области	Усть-Каменогорск Восточно-Казахстанской области Колония № 21 НКВД	Усть-Каменогорск Восточно-Казахстанской области Колония № 21 НКВД
4	Колония № 25	Семипалатинск	Жана Семей Семипалатинская колония № 25	Семипалатинск Семипалатинской области Колония № 25 НКВД
5	Колония № 29	Зыряновск Восточно- Казахстанской области	Зыряновск Восточно-Казахстанской области Колония № 29 НКВД	Зыряновск Восточно- Казахстанской области Колония № 29 НКВД
6	ОИТК НКВД	Семипалатинск Семипалатинской области	Семипалатинск ОИТК НКВД	Семипалатинск Семипалатинской области ОИТК НКВД
7	Пит/пункт	Семипалатинск	Семипалатинск Питпункт НКВД	Семипалатинск Семипалатинской области
8	ОНТК	Усть-Каменогорск Восточно- Казахстанской области	Усть-Каменогорск Восточно-Казахстанской области ОНТК НКВД	Усть-Каменогорск Восточно-Казахстанской области ОНТК НКВД
9	ОНТК	Семипалатинск Семипалатинской области	Семипалатинск Семипалатинской области Детприемник НКВД	Семипалатинск Семипалатинской области Детприемник НКВД
10	ОНТК	Усть-Каменогорск Восточно- Казахстанской области	Усть-Каменогорск Детприемник НКВД	Усть-Каменогорск Восточно-Казахстанской области Детприемник НКВД

Рассчитано: ГАВКО. 386: Л. 21–24

Архивные материалы, хранящиеся в фондах Государственного архива Восточно-Казахстанской области, содержат обширные свидетельства о критическом состоянии содержания заключённых в исправительно-трудовых лагерях в годы Великой Отечественной войны, а также о систематических нарушениях санитарно-бытовых и трудовых норм. Указанные документы позволяют реконструировать объективную картину повседневного существования лагерного контингента в условиях острого дефицита ресурсов, административной дезорганизации и пренебрежения элементарными требованиями к содержанию заключённых.

В частности, в «Докладной записке в ОИТК УНКВД Казахской ССР о строительстве «ИртышГЭСстрой» от 1941 года подчёркивается острый дефицит жилых помещений и антисанитарные условия в местах проживания заключённых. «Вместимость имеющихся

бараков для жилья заключённых не превышает 350 человек, от чего в данное время получается скученность, размножение насекомых, и при возникновении эпидемических заболеваний могут получиться весьма нежелательные последствия. Антисанитарное состояние благодаря скученности в бараках уже даёт свои последствия, так как за время с 9-го по 16 октября трое заключённых уже померло» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 59).

С самого начала строительных работ руководство ИртышГЭСстроя, как фиксируют источники, не обеспечило даже минимальных условий для функционирования лагерной колонии. Так, отмечается: «...несмотря на наступление холодов, бараки, где живут заключённые, не отапливаются, температура сейчас там ниже нуля... Сушилок нет, одежда и обувь после работы не просушивается, в связи с чем мы сейчас имеем большое число заболеваемости (простуживание), т.к. работают люди на открытом воздухе при температуре 20–35 градусов мороза в сырой одежде и обуви, к тому же на объектах работ нет обогревателей» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 14, 17–19).

Дополнительным фактором, усугубляющим положение заключённых, было отсутствие должного санитарно-гигиенического и пищевого обеспечения: «Имеющаяся столовая и баня также не обеспечивают нормального состояния бытовых условий заключённых. И, принимая во внимание, что в кухне при столовой имеется два котла общей вместимостью 170 литров и бак для кипячения воды на 60 литров, колония не имеет возможности регулировать питание среди заключённых... нет возможности готовить отдельные блюда для больных заключённых» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 20–21).

Проблемы организации режима содержания заключённых были зафиксированы и на уровне центрального аппарата НКВД СССР. Так, в циркуляре ГУЛАГа № 61 от 17 февраля 1942 года констатируется: «Отсутствуют элементарные режимные условия содержания заключённых, занятых на контрагентских работах, что наряду со слабой бдительностью военизированной охраны является основной причиной побегов» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 19, 94).

Таким образом, приведённые документы иллюстрируют не только глубину кризиса в системе лагерного обеспечения военного периода, но и структурную неспособность ведомств НКВД обеспечить надлежащие условия содержания заключённых, что, в свою очередь, имело тяжёлые последствия как для уровня смертности, так и для общей эффективности принудительного труда в условиях военного времени.

Бедственное положение заключённых и крайняя степень неблагополучия условий их содержания и труда являлись характерными чертами исправительно-трудовой системы на всей территории Советского Союза, включая лагеря, размещённые в Восточно-Казахстанской области. Согласно служебной записке о деятельности колоний № 20 и № 21, направленной в Отдел исправительно-трудовых колоний (ОИТК) УНКВД Казахской ССР от 16 апреля 1942 года (г. Зыряновск), отсутствие подготовки объектов к зимнему периоду привело к массовым заболеваниям и высокой смертности среди заключённых. В документе подчёркивается: «...неподготовленность общежитий и служб к зиме привела к массовой заболеваемости и смертности среди заключённых... Заключённые спят в непригодных холодных помещениях по два человека на одноместных нарах. Вследствие отсутствия бани и дезокамеры заключённые все завшивлены. За отсутствием прачечной стирка белья не организована. Отсутствуют больница и стационар» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 14, 17–19).

Многочисленные документы, сохранившиеся в фондах ГАВКО, дают представление о масштабах заболеваемости и летальности среди лагерного контингента. Так, в протоколах заседаний Восточно-Казахстанской областной врачебной комиссии при УНКВД фиксируется, что только в декабре 1942 года медицинскому освидетельствованию было подвергнуто 121 лицо, находившееся в тяжёлом физическом состоянии. Комиссия выносила заключения о неизлечимости, инвалидности первой группы и иных формах тяжелой нетрудоспособности (ГАВКО. Ф. 386. Л. 52–56).

Системная нехватка материально-технических и санитарно-гигиенических ресурсов, наряду с отсутствием надлежащего медицинского обеспечения, обуславливала необходимость принятия чрезвычайных мер при захоронении умерших. Так, в соответствии с

директивными указаниями УИТЛК НКВД Казахской ССР № 42/2321с от 2 февраля 1943 года, допускалось «погребение в общих могилах, захоронение трупов без гробов и без белья» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 19).

Наряду с ухудшением условий существования, в военный период были значительно ужесточены регламенты, регулирующие освобождение заключённых по окончании срока лишения свободы. Новые нормативно-правовые акты предусматривали механизмы задержки освобождения и расширяли перечень категорий лиц, срок содержания которых подлежал продлению. Так, согласно директиве Отдела учёта и распределения заключённых (ОУКЗ) НКВД Казахской ССР № 23129885 от 16 июня 1942 года, вносящей изменения в директиву НКВД СССР № 221 от 22 июня 1941 года, освобождению не подлежали следующие категории:

а) осуждённые за государственную измену, террор, шпионаж, диверсии, принадлежность к троцкистской, правой или бандитской деятельности;

б) лица, осуждённые за антисоветскую деятельность и принадлежность к политическим организациям, признанным враждебными (эсеры, меньшевики, анархисты, дашнаки, мусаватисты и др.);

в) осуждённые за контрреволюционные преступления представители отдельных национальностей, а именно: немцы, итальянцы, финны, румыны, венгры, болгары, латыши, эстонцы, литовцы, а также выходцы из Бессарабии (ГАВКО. Ф. 386. Л. 3–7). Всем вышеперечисленным категориям осужденных объявлялось, что они оставлены в лагерях до окончания войны.

Таким образом, документы архивного происхождения демонстрируют не только повсеместный характер тяжёлых условий содержания заключённых в ИТЛ, но и институционализированную жесткость репрессивной политики, выражавшуюся в ограничении права на освобождение и продолжении практики изоляции целых этнополитических групп вне зависимости от сроков отбытия наказания.

Сведения о несовершеннолетних заключённых, содержащихся в исправительно-трудовых колониях и тюрьмах НКВД Восточно-Казахстанской области, представляют значительную источниковую и правозащитную ценность с точки зрения процессов реабилитации и компенсации жертв политических репрессий. Документальные материалы, сохранившиеся в фондах Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО), могут существенно способствовать восстановлению индивидуальных судеб и облегчить поиск информации пострадавшими и их родственниками относительно мест отбывания наказания и последующей судьбы несовершеннолетних.

В частности, в архивных делах зафиксированы именные списки 237 несовершеннолетних заключённых, содержащихся в колониях № 16, № 21 и № 29 Управления трудовых лагерей и колоний НКВД, преимущественно 1924–1926 годов рождения (ГАВКО. Ф. 386. Л. 2, 3, 4, 8–16). Эти материалы позволяют установить возрастной состав, численность, а в ряде случаев и этническую принадлежность несовершеннолетних, подвергнутых уголовно-репрессивной системе в указанный период.

В справке об освобождении 203 несовершеннолетних, оформленной на основании директивы НКВД, Прокуратуры СССР и Главного управления трудовых резервов № 426/18-63/108 от 2 октября 1942 года, отражены меры по передаче освобождённых в систему трудового и профессионального обучения (ФЗО). В соответствии с указанным документом, бывшие заключённые были направлены в следующие учебные заведения:

- Белоусовская школа ФЗО — 30 человек;
- Лениногорская школа ФЗО — 54 человека;
- Предгорненская школа ФЗО — 61 человек;
- Зыряновская школа ФЗО — 27 человек;
- Предгорненская ремесленная школа — 17 человек;
- Красная армия (призыв 1925 года) — 14 человек (ГАВКО. Ф. 386. Л. 37).

Особое внимание в архивных материалах уделяется и военнопленным. Так, в колонии массового режима № 16 (г. Шемонаиха, Ульба) в 1942 году содержались: 22 немца, 1 кореец,

1 мадьяр (венгр) и 1 эстонка (ГАВКО. Ф. 386. Л. 9). Эти данные фиксируют факты организации лагерей для военнопленных на территории Восточного Казахстана и особого административного режима для указанных категорий заключённых.

Освобождение лиц из указанных групп, осуждённых за так называемые «бытовые», имущественные и должностные преступления, регулировалось специальными директивами. В частности, согласно циркуляру ГУЛАГа НКВД СССР и Прокуратуры Союза ССР № 42/91405/17/1225с от 29 января 1943 года, предписывалось: «Лиц из национальностей государств, воюющих с СССР (немцы, итальянцы, венгры, румыны, финны), осуждённых за бытовые, имущественные и должностные преступления, отбывших срок наказания, но по возрасту или состоянию здоровья не могущих быть направленными в рабочие колонны из числа мобилизованных немцев, освобождать и направлять в места расселения... в соответствии с директивой ГУЛАГа и Главного управления милиции НКВД СССР № 42/149 от 21 ноября 1942 г., за исключением режимных территорий и пограничной полосы» (ГАВКО. Ф. 386. Л. 12).

Для лиц, не имевших семьи либо утративших с ней связь, предусматривалось их расселение в ряде областей Казахской ССР, в том числе: Актюбинской, Акмолинской, Карагандинской, Кустанайской, Павлодарской, Семипалатинской и Северо-Казахстанской. Эти меры отражают не только принципы изоляции неблагонадёжных контингентов, но и политику внутренней депортации, направленную на контроль за перемещением и проживанием представителей «нежелательных» национальностей. Комплекс документов, касающихся несовершеннолетних и этнических категорий заключённых, демонстрирует глубину стратификации репрессивной системы по возрастному и национальному признаку и служит важным источником для изучения репрессивной практики советского государства в условиях военного времени.

Анализ архивных материалов свидетельствует о продолжении функционирования исправительно-трудовых лагерей на территории Восточно-Казахстанской области и в послевоенный период, в частности в 1945 году. Несмотря на завершение боевых действий, условия содержания заключённых в лагерях оставались крайне тяжёлыми и практически не подвергались существенному улучшению.

Так, в акте обследования исправительно-трудовой колонии № 21, составленном инспекторами Восточно-Казахстанской областной инспекции ИТК, зафиксированы не только данные о численности заключённых, но и сведения о санитарно-бытовом состоянии лагеря и трудовой эксплуатации. На момент проверки в колонии содержалось 1141 человек, из которых 629 — мужчины и 512 — женщины. Отмечено, что 220 человек не обеспечены спальными местами, вынужденно размещаясь на полу под нарами либо по 8 человек в четырехместных нарах. Медицинское учреждение колонии было перегружено: в стационаре на одной койке размещались одновременно два больных. Территория лагеря характеризовалась крайней степенью антисанитарии: в течение зимнего периода не производился вывоз отходов, скопились кучи мусора и нечистот, уборные находились в полуразрушенном состоянии, выгребные ямы были переполнены (ГАВКО. Ф. 386. Л. 24–26). Эти факты демонстрируют устойчивый кризис в обеспечении санитарно-гигиенических и базовых социальных условий существования заключённых.

Особую страницу репрессивной политики советского государства в Восточном Казахстане составляет история лагерей для военнопленных, в том числе в рамках так называемого строительства № 790 и деятельности Ермаковского лагеря (Ермаковлаг). В фондах Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) представлены документы, содержащие информацию о военнопленных (в частности, немцах и японцах), размещённых на территории лагерей № 347 (Лениногорский, функционировал с 09.06.1945 по 13.08.1949) и № 45 (Усть-Каменогорский, действовал с января 1945 по октябрь 1947 года).

В составе лагеря № 347 функционировали десять отделений, размещённых в следующих населённых пунктах:

- г. Лениногорск — центральное и отделения № 6 и № 8 (09.06.1945 – 04.02.1948);
- г. Зыряновск — отделение № 3 (09.06.1945 – 03.03.1947);
- село Белоусовка — отделение № 4 (09.06.1945 – 04.02.1948);
- окрестности Усть-Каменогорска — отделение № 5;
- село Ерофеевка — отделение № 9;
- г. Усть-Каменогорск — отделения № 7 и № 10 (последнее действовало до 13.08.1949) (ГАВКО. Ф. 462).

Краткосрочным по времени существования был лагерь № 528 в Лениногорске, функционировавший всего три месяца — с 1 июля по 17 октября 1945 года. Лагерь № 45, организованный в январе 1945 года, состоял из пяти лагерных отделений, размещённых в Кировском районе:

- Лаготделение № 1 — с. Заульбинка;
- Лаготделение № 2 — п. Лесозавод;
- Лаготделение № 3 — п. Белоусовка;
- Лаготделение № 4 — п. Стройплощадка;
- Лаготделение № 5 — окраина г. Зыряновск (ГАВКО. Ф. 462. Д. 52, 54).

Документы, сохранившиеся в архивном фонде № 462, включают статистические сводки о движении военнопленных (прибытие-убытие), схемы лагерного размещения, описания имущества, инвентарные ведомости, а также списки военнопленных и умерших, схемы расположения кладбищ и перечни захороненных лиц. Эти источники являются важным свидетельством лагерной инфраструктуры региона и позволяют реконструировать как численность, так и географию функционирования данных лагерей.

Следует отметить, что в процессе изучения истории ИТЛ и лагерей для военнопленных на территории Восточного Казахстана выявлены существенные источниковедческие проблемы: фрагментарность и низкая степень сохранности лагерной документации, ведомственная несогласованность между различными структурами НКВД, частая смена дислокации лагерных подразделений и, как следствие, недолговечность существования ряда лагерей. Эти факторы затрудняют воссоздание полной картины функционирования системы принудительного труда и содержания репрессированных в регионе.

В ходе анализа баз данных интернет-ресурсов и документальных фондов российских архивов была получена достоверная информация о функционировании на территории Восточно-Казахстанской области одного из поздних объектов ГУЛАГовской инфраструктуры — лагеря «Строительство 790 и ИТЛ» (впоследствии — Ермаковское лагерное отделение, Ермаковлаг). Данный лагерь действовал в период с 1951 по 1953 год и территориально располагался на станции Аврора Туркестано-Сибирской железной дороги, в административных границах Глубоковского района ВКО (по данным справочника «Лагеря ГУЛАГа»).

В административно-оперативном подчинении лагерь «Строительство 790» находился в ведении Главного управления лагерей промышленного строительства (ГУЛПС) — одного из ключевых структурных подразделений ГУЛАГа, отвечавшего за реализацию масштабных индустриальных проектов с использованием принудительного труда. 18 апреля 1952 года данному лагерю была присвоена первая категория секретности, а доступ в его зону был возможен исключительно под подписку о неразглашении, что свидетельствует о стратегическом характере реализуемых на объекте работ.

Переименование лагеря и его организационное преобразование произошло 14 мая 1953 года. На его базе было создано Ермаковское лагерное отделение (Ермаковлаг), перешедшее в подчинение ГУЛАГа Министерства юстиции СССР. Первоначально лагерь продолжал функционировать в районе станции Аврора, однако впоследствии был переведён в город Усть-Каменогорск. Уже 20 сентября 1953 года, менее чем через пять месяцев после переименования, вышел приказ о ликвидации лагерного отделения, что, вероятно, было связано с политическими и институциональными трансформациями в системе исполнения наказаний после смерти Сталина.

Труд заключённых использовался в рамках реализации производственно-строительных задач Строительства № 790, включая проведение буровых и геологоразведочных работ, строительство линий электропередачи, эксплуатацию бетонного завода и песчаного карьера, а также железнодорожное строительство и выполнение погрузочно-разгрузочных операций. Кроме того, заключённые были задействованы в строительстве объектов инфраструктуры для нужд Главного управления вневедомственной охраны Министерства государственной безопасности СССР на Комбинате № 820 (Ульбинский металлургический завод), что подчёркивает тесную взаимосвязь лагерной системы с оборонно-промышленным комплексом.

Согласно архивным данным, в Ермаковском лагерном отделении содержалось 2 715 заключённых, из которых 476 лиц отбывали наказание по статьям о контрреволюционных преступлениях (ГАРФ. Л. 42). Эти сведения подтверждают, что и в послевоенные годы, несмотря на тенденции к частичной либерализации, система принудительного труда продолжала использоваться как инструмент обеспечения трудовых ресурсов на объектах с повышенным уровнем секретности и значением для национальной безопасности.

В ходе изучения пространственной дислокации лагерей на территории Восточно-Казахстанской области, в архивах Государственного архива ВКО были выявлены документальные сведения, содержащие данные о структурной организации, численности контингента, условиях содержания заключённых, а также локализации объектов лагерной инфраструктуры. Архивные источники позволили реконструировать общее представление о функционировании лагеря на станции Аврора — дополнительном разъезде Туркестано-Сибирской железной дороги.

В целях верификации архивных материалов и получения эмпирических данных в рамках полевого исследования была проведена экспедиционная работа на предполагаемом месте расположения лагеря. В ходе опросов местных жителей, являющихся носителями коллективной памяти, получены важные свидетельства о специфике функционирования лагеря в рассматриваемый период. Согласно устным рассказам старожилов, заключённые, прибывающие на станцию Аврора, этапировались непосредственно на строительные объекты, расположенные на территории Первомайского химико-металлургического завода (позднее — Иртышский химико-металлургический завод, неофициально именуемый «Почтовым»).

Рисунок 1 – Станция Аврора, Туркестано–Сибирской железной дороги
[Figure 1 – Aurora Station, Turkestan–Siberian Railway]

Рисунок 2 – Станция Аврора (фото май 2022 г.)
[Figure 2 – Aurora Station (photo, May 2022)]

Как подтверждают местные источники и научные публикации (Вологодская, 2008), данный промышленный объект имел особый статус, находясь в прямом подчинении центральных союзных органов. Завод специализировался на производстве редких и редкоземельных металлов, продукция которого включалась в так называемую «группу 100» — категорию стратегически важной номенклатуры, поставлявшейся по специальному режиму («зелёному коридору») для нужд военно-промышленного комплекса, в частности производителей бронированной техники и радиоэлектронного оборудования.

Таким образом, факты свидетельствуют о том, что труд заключённых лагеря, расположенного на станции Аврора, использовался на объектах, имеющих стратегическое значение в контексте оборонной промышленности СССР. Это подчёркивает тесную интеграцию системы лагерей особого назначения в общую систему мобилизации принудительного труда в целях обеспечения реализации приоритетных задач государственной промышленной политики в условиях позднего сталинизма.

На территории строящегося Иртышского химико-металлургического завода (позднее — объект с особыми формами ведомственного подчинения и секретности) в рассматриваемый период располагались объекты лагерной инфраструктуры, в том числе жилые и служебные помещения для заключённых и охраны. Архивные данные свидетельствуют о наличии на данной территории 17 бараков, размещённых непосредственно в периметре предприятия, и ещё 3 — за его пределами. Кроме того, функционировали два отдельных барака, предназначенных для личного состава охраны. На сегодняшний день все указанные строения утрачены и не сохранились в материальной форме. Тем не менее, в закрытых фондах Государственного архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО) сохранились документальные подтверждения, удостоверяющие факт существования лагерного подразделения на территории завода.

Контингент лагеря формировался на основе централизованных разнарядок Главного управления лагерей (ГУЛАГ) и прибывал из различных мест заключения по территории Советского Союза. В архивном фонде № 551 зафиксированы сведения о перемещении заключённых в период свёртывания деятельности лагеря «Строительство 790». В частности, выявлены списки конвоируемых лиц, временно размещённых в Лагерном отделении № 16. Согласно документам, на одном из заключительных этапов эвакуации лагерного контингента (сентябрь 1953 года) из 49 перемещаемых заключённых 34 человека были осуждены по статье 58 Уголовного кодекса РСФСР — ключевой статье, по которой квалифицировались контрреволюционные и политические преступления.

Заключение

Архивные фонды Восточно-Казахстанской области содержат значительный массив информации, отражающей сложные и противоречивые процессы функционирования системы исправительно-трудовых лагерей ГУЛАГ в XX веке. Документы предоставляют исследователям возможность воссоздать как институциональную картину деятельности лагерей, так и проследить индивидуальные судьбы несправедливо осуждённых граждан. В обобщённой характеристике представленных источников акцент сделан на их научную значимость и потенциал введения в академический оборот. Расширение базы эмпирических данных позволит глубже исследовать малоизученные аспекты истории репрессивных практик на территории Казахстана, способствуя формированию объективной и критически осмысленной оценки трагических страниц исторического прошлого.

Новые архивные источники раскрывают сложнейшие и зачастую противоречивые механизмы функционирования системы исправительно-трудовых лагерей ГУЛАГ на территории СССР в XX веке. Данные архивные материалы, обладая как институциональным, так и личностно-биографическим измерением, позволяют исследователям реконструировать комплексную картину организации, управления и повседневной практики лагерного быта, а также выявлять индивидуальные траектории судеб лиц, подвергшихся репрессиям и несправедливым осуждениям. В аналитическом обобщении содержимого фондов подчёркивается их фундаментальная научная значимость, а также широкий потенциал для интеграции в академический дискурс, что обусловлено высоким уровнем достоверности и документальной полноты представленных данных.

Расширение и систематизация эмпирической базы, опирающейся на эти архивные комплексы, создают благоприятные предпосылки для глубокого и многоуровневого исследования малоизученных аспектов истории репрессивных практик в советском Казахстане, включая вопросы социальной стратификации, этнокультурных особенностей контингента заключённых и региональных вариаций лагерной системы. Таким образом, активизация научной работы с этими источниками способствует формированию объективного, критически осмысленного и исторически взвешенного понимания одной из наиболее трагичных и комплексных страниц исторического прошлого региона и страны в целом, одновременно служа важным вкладом в развитие отечественной и мировой историографии репрессий и прав человека.

Источники

ГАВКО — Государственный архив Восточно-Казахстанской области

Sources

SAEKR — State Archive of the East Kazakhstan Region

Литература

Абдакимов, 1997 — *Абдакимов А.А.* Тоталитаризм: Депортация народов и репрессия интеллигенции. Караганда, 1997. 83 с.

Абылхожин, 1997 — *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Университет «Туран», 1997. 360 с.

Абылхожин, 1998 — *Абылхожин Ж.Б.* Лагерная экономика. В кн. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, 1998. 428 с.

Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* История Казахстана: белые пятна: сб.ст. / сост. Абылхожин. Алматы, 1991. 348 с.

Алтаев, Жангутин, 2008 — *Алтаев А.Ш., Жангутин Б.О.* Репрессивная политика советского государства: политические репрессии, депортация народов, процессы реабилитации. История Казахстана / Хрестоматия. Т.2 Алматы: Бастау, 2008. 196 с.

Ахметова, Мұқтар, 2020 — *Ахметова Ұ.Т., Мұқтар Ә.Қ.* Прорва еңбекпен түзету лагері тарихынан (1932–1950 жж.) // II Туған өлкені зерттеу: оның маңызы және басым бағыттары: Республикалық онлайн ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (15 мамыр, 2020 жыл) / Жалпы ред. басқ. Ә.Қ. Мұқтар. Атырау-Сарайшық, 2020. 142 б.

Ахметова, 2022 — *Ахметова У.Т.* Лагерная система в Прикаспийском регионе Казахстана (1932–1953 гг.): Сборник документов и материалов. Алматы: Издательство Арыс, 2022. 376 с.

- Алтаев, Жумабаев, 2021 — *Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж.* Прорва-Астрахань лагерлері тарихы Атырау облысы архивтерінде // Вестник ЗКГУ. Научный журнал, 2021. № 1. Уральск. С. 295–304. // URL: <https://vestnik.wku.edu.kz/images/nomera/2021/1-2021.pdf> (қаралған күні: 09.09.2021).
- Бастемиев, 2009 — *Бастемиев С.К.* Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект): монография / С.К. Бастемиев. – Павлодар: Кереку, 2009. 258 с.
- Гвоздкова, 1989 — *Гвоздкова Л.И.* История репрессии и сталинских лагерей в Кузбасс, Кемерово, 1997. 516 с.
- ГУЛАГ, 2000 — *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960.* / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. М.: МФД, 2000. 888 с. (Россия. XX век. Документы).
- ГУЛАГ, 2005 — *ГУЛАГ: Экономика принудительного труда.* М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. 320 с.
- Дильманов, 2005 — *Дильманов С.Д.* Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (1930–1956 гг.). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Алматы, 2002. 350 с.
- Дильманов, 2018 — *Дильманов С.Д.* ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30–50-е годы XX века). Астана, Национальный университет обороны имени Первого Президента РК, 2018. 627 с.
- Дугин, 1989 — *Дугин А.* ГУЛАГ: открывая архивы // На боевом посту. 1989. 27 декабря.
- Дугин, 1990 — *Дугин А.* Говорят архивы: неизвестные страницы ГУЛАГа. // Социально-политические науки. 1990. № 7. С. 90–101.
- Дулатбеков, 2012 — *Дулатбеков Н. О.* Карлаг. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР: (1931–1959) / Н. О. Дулатбеков и др. Караганд. ун-т Болашак; Караганды, 2012. 828 с.
- Жанбосинова, 2013 — *Жанбосинова А.С.* Архивные документы свидетельствуют ... Повседневная история деятельности лагерей для военнопленных // Вестник КазНУ. № 4(71). 2013. С. 3–10.
- Земсков, 1991a — *Земсков В.Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. (Статистико-географический аспект) // История СССР. 1991. № 5. С. 152–153.
- Земсков, 1991b — *Земсков В.Н.* ГУЛАГ (Историко-социологический аспект) // Социологические исследования. 1991. № 6. С. 10–27; № 7. С. 4–16.
- Иванова, 1997 — *Иванова Г.М.* ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. М., 1997. С. 227.
- Иванова, 1998 — *Иванова Г.М.* Как и почему стал возможен ГУЛАГ, Лагерная экономика, Кадры ГУЛАГа, ГУЛАГ ушел, зона осталась / В кн. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. Под ред. Добровольского И.В. СПб: Норма, 1998. С. 5–68.
- Иванова, 2006 — *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. М: Наука, 2006. 438 с.
- Иванова, 2021 — *Иванова Г.М.* Забытый остров архипелага ГУЛАГ – Провинский ИТЛ // *Historia provinciae* – журнал региональной истории. 2021. Т. 5. № 4. С. 1254–1293. // DOI: <https://doi.org/10.23859/2587-8344-2021-5-4-5>
- История, 2004 — *История сталинского ГУЛАГа.* Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.
- Кирилов, 1996 — *Кирилов В.М.* История репрессий в Нижнетагильском регионе Урала в середине 1920-начале 1950-х гг. Ч. 1–2, Нижний Тагил, 1996.
- Кузнецова, 2001 — *Кузнецова Е.* КарЛАГ: по обе стороны «колючки». Сургут: Дефис, 2001. 355 с.
- Кузьмин, 1992 — *Кузьмин С.И.* Политико-правовые основы становления и развития системы исправительно-трудовых учреждений Советского государства, 1917–1985 гг. // диссертация доктора юридических наук в форме научного доклада. М., 1992. 43 с.
- Кукушкина, 2000 — *Кукушкина А.Р.* История создания и функционирования Акмолинского лагеря жен «изменников родины» (30–40-е годы XX века). Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. Караганда, 2000. 28 с.
- Лагерная система, (2022) — *Лагерная система в Прикаспийском регионе Казахстана (1932–1953 гг.): Сборник документов и материалов.* Алматы: Арыс, 2022. 376 с.
- Очерки истории, 2012 — *Очерки истории Карагандинского исправительно – трудового лагеря ОГПУ – НКВД – МВД СССР (1931–1959).* Караганда: Карагандинский университет «Болашак», 2012. 831 с.
- Панасенко, 1987 — *Панасенко В.З.* Из истории становления и развития исправительно-трудовых учреждений Министерства внутренних дел Казахской ССР (1920–1985 гг.) Алма-Ата, 1987.
- Сактаганова, 2022a — *Сактаганова З.Г.* Детские отделения КарЛАГА: условия содержания // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Научно-методологические основы полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий в Казахстане: новые категории жертв репрессий» Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2022. С. 170–174.
- Сактаганова, 2022b — *Сактаганова З.Г.* Исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг. Сборник документов и материалов. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 6: Составители тома: З.Г. Сактаганова, А.У. Аупенова / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 488 с.

Система исправительно-трудовых, 1998 — Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: справочник /составитель М.Б. Смирнов; под редакцией Н. Г. Охотина, А.Б. Рогинского. М., 1998. // URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm>

Уалиев, 2015 — Уалиев М.Е. Қазақстандағы лагерьлер тарихы. Вестник Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова. № 4. 2015. С. 10–15.

Шаймуханов, Шаймуханова, 1997 — Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. 175 с.

References

Abdokimov, 1997 — *Abdokimov A.A.* Totalitarizm: Deportacija narodov i repressija intelligencii [Totalitarianism: Deportation of peoples and repression in intelligence]. Karaganda, 1997. 83 p. (In Russ.).

Abylhozhin, 1991 — *Abylhozhin Zh.B.* Istorija Kazahstana: belye pjatna: sb. st. [History of Kazakhstan: white spots: Sat. Art]. / comp. Abylkhozhin. Almaty, 1991. 348 p. (In Russ.).

Abylhozhin, 1997 — *Abylhozhin Zh.B.* Očerki social'no-jekonomičeskoj istorii Kazahstana. XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan. XX century]. Almaty: University Turan, 1997. 360 p. (In Russ.).

Abylhozhin, 1998 — *Abylhozhin Zh.B.* Lagernaja jekonomika [Camp economy. In Prince Peoples deported to Kazakhstan: time and fate]. Almaty, 1998. 428 p. (In Russ.).

Akhmetova, 2022 — *Akhmetova U.T.* Lagernaja sistema v Prikaspijskom regione Kazahstana (1932–1953 gg.) [Camp system in the Caspian region of Kazakhstan (1932–1953)]: Collection of documents and materials. Almaty: Arys Publishing House, 2022. 376 p. (In Russ.).

Akhmetova, Muktar, 2020 — *Akhmetova W.T., Muktar Prorva A.K.* Prorva eñbekpen tyzetu lageri tarihy (1932–1950 zh.zh.) [From the history of the labor camp (1932–1950)] //II Study of the native land: its significance and priority areas: Collection of materials of the Republican Scientific and Practical Conference online (May 15, 2020) / General ed. Mukhtar A.K. Atyrau-Saraishyk, 2020. 142 p. (In Kaz.).

Altaev, Zhanguutin, 2008 — *Altaev A.Sh., Zhanguutin B.O.* Repressivnaja politika sovetskogo gosudarstva: političeskie repressii, deportacija narodov, processy rehabilitacii. Istorija Kazahstana [Repressive policy of the Soviet state: political repression, deportation of peoples, rehabilitation processes. History of Kazakhstan] / Anthology. T. 2. Almaty: Bastau, 2008. 196 p. (In Russ.).

Altaev, Zhumabaev, 2021 — *Akhmetova U.T., Zhumabaev A.Zh.* Prorva-Astrahan' lagerleri tarihy Atyrau oblysy arhivterinde [History of the Prorva-Astrakhan camps in the archives of the Atyrau region]//Bulletin of the ZKSU. Scientific journal. Uralsk, 2021. No. 1. Pp. 295–304. (In Russ.).

Bastemiev, 2009 — *Bastemiev S.K.* Ispravitel'nye uchrezhdenija Kazahstana (istoriko-pravovoj aspekt) [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect)]: monograph/S.K. Bastemiev. Pavlodar: Kereku, 2009. 258 p. (In Russ.).

Dilmanov, 2005 — *Dilmanov S.D.* Ispravitel'no-trudovye lagerja na territorii Kazahstana (1930–1956 gg.) [Forced labor camps in Kazakhstan (1930–1956)]. Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences. Almaty, 2002. 350 p. (In Russ.).

Dilmanov, 2018 — *Dilmanov S.D.* GULAG NKVD-MVD SSSR v karatel'noj sisteme Sovetskogo gosudarstva (30–50-e gody XX veka) [GULAG NKVD-MVD of the USSR in the punitive system of the Soviet state (30–50s of the XX century)]. Astana, National Defense University named after the First President of the Republic of Kazakhstan, 2018. 627 p. (In Russ.).

Dugin, 1989 — *Dugin A.* GULAG: otkryvaja arhivy // Na boevom postu [GULAG: opening archives] // At a combat post. 1989. (In Russ.).

Dugin, 1990 — *Dugin A.* Govorjat arhivy: neizvestnye stranicy GULAGa. [They say archives: not known pages of the Gulag] //Socio-political sciences, 1990. No. 7. Pp. 90–101. (In Russ.).

Dulatbekov, 2012 — *Dulatbekov N.O.* Karlag. Očerki istorii Karagandinskogo ispravitel'no-trudovogo lagerja OGPU-NKVD-MVD SSSR [Karlag. Essays on the history of the Karaganda forced labor camp OGPU-NKVD-MVD of the USSR: (1931–1959)] / N.O. Dulatbekov and others. Karagand. un-t Bolashak; Karaganda, 2012. 828 p. (In Russ.).

GULAG, 2000 — *GULAG: Glavnoe upravlenie lagerej. 1918–1960.* [GULAG: General Administration of Camps 1918–1960] /Ed. Acad. A.N. Yakovlev; comp. A.I. Kokurin, N.V. Petrov. M.: MFD, 2000. 888 p. (Russia. XX century. Documents). (In Russ.).

Gulag, 2005 — *Gulag: Jekonomika prinuditel'nogo truda* [Gulag: The Economics of Forced Labor] M.: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2005. 320 p. (In Russ.).

Gvozdkova, 1989 — *Gvozdkova L.I.* Istorija repressii i stalinskih lagerej v Kuzbasse [The history of repression and Stalinist camps in Kuzbass], Kemerovo, 1997. 516 p. (In Russ.).

History, 2004 — *History of the Stalinist Gulag Istorija stalinskogo GULAGa.* [History of the Stalinist Gulag. Late 1920s – first half of the 1950s.] Document collection in 7 volumes. M.: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2004. (In Russ.).

Ivanova, 1997 — *Ivanova G.M.* GULAG v sisteme totalitarnogo gosudarstva [Gulag in the system of a totalitarian state]. M., 1997. 227 p. (In Russ.).

Ivanova, 1998 — *Ivanova G.M.* Kak i pochemu stal vozmozhen GULAG, Lageraja jekonomika, Kadry GULAGa, GULAG ushel, zona ostalas' [How and why the GULAG became possible, the Camp Economy, the GULAG Cadres, the GULAG left, the zone remained] /In Prince. Gulag: its builders, upholstered aphids and heroes. Ed. Dobrovolsky I.V. SPg.: Norma, 1998. Pp. 5–68. (In Russ.).

Ivanova, 2006 — *Ivanova G.M.* Istorija GULAGa, 1918–1958: social'no-jekonomicheskij i politiko-pravovoj aspekty [History of the Gulag, 1918–1958: socio-economic and political-legal aspects]. M: Science, 2006. 438 p. (In Russ.).

Ivanova, 2021 — *Ivanova G.M.* Zabytyj ostrov arhipelaga GULAG – Prorvinskij ITL [The forgotten island of the GULAG archipelago is the Prorvinsky ITL] //Historia provinciae - a journal of regional history. 2021. Vol. 5. No. 4. Pp. 1254–1293. // DOI: <https://doi.org/10.23859/2587-8344-2021-5-4-5> (In Russ.).

Kirilov, 1996 — *Kirillov V.M.* Istorija repressij v Nizhnetagil'skom regione Urala v seredine 1920-nachale 1950-h gg. [History of repression in the Nizhny Tagil region of the Urals in the middle 1920s and early 1950s]. Part 1–2, Nizhny Tagil, 1996. (In Russ.).

Kukushkina, 2000 — *Kukushkina A.R.* Istorija sozdaniya i funkcionirovaniya Akmolinskogo lagerja zhen “izmennikov rodiny” (30–40-e gody XX veka) [The history of the creation and functioning of the Akmolala hero wives of “traitors to the motherland” (30–40s of the XX century)]. Abstract of dis certification for the degree of candidate of historical sciences. Karaganda, 2000. 28 p. (In Russ.).

Kuzmin, 1992 — *Kuzmin S.I.* Politiko-pravovye osnovy stanovleniya i razvitija sistemy ispravitel'no-trudovyh uchrezhdenij Sovetskogo gosudarstva [Political and legal foundations of the formation and development of the system of forced labor institutions of the Soviet state, 1917–1985] //dissertation of the doctor of legal sciences in the form of a scientific report. M., 1992. 43 p. (In Russ.).

Kuznetsova, 2001 — *Kuznetsova E.* KarLAG: po obe storony “koljuchki” [KarLAG: “thorns” on both sides]. Surgut: Hyphen, 2001. 355 p. (In Russ.).

Lageraja sistema, 2022 — *Lageraja sistema v Prikaspijskom regione Kazakhstana (1932–1953 gg.)* [Camp system in the Caspian region of Kazakhstan (1932–1953): Collection of documents and materials]. Almaty: Arys, 2022. 376 p. (In Russ.).

Ocherki istorii, 2012 — *Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitel'no – trudovogo lagerja* [Essays on the history of the Karaganda forced labor camp of the OGPU – NKVD – USSR Ministry of Internal Affairs (1931–1959)]. Karaganda: Karaganda University Bolashak, 2012. 831 p. (In Russ.).

Panasenko, 1987 — *Panasenko V.Z.* Iz istorii stanovleniya i razvitija ispravitel'no-trudovyh uchrezhdenij Ministerstva vnutrennih del Kazahskoj SSR [From the history of the formation and development of forced labor institutions of the Ministry of Internal Affairs of the Kazakh SSR (1920–1985)]. Alma-Ata, 1987. (In Russ.).

Saktaganova, 2022a — *Saktaganova Z.G.* Detskie otdeleniya KARLAGa: uslovija sodержaniya [Children's departments of KARLAG: conditions of detention] //Collection of materials of the international scientific and practical conference “Scientific and methodological foundations of complete legal and political rehabilitation of victims of political repression in Kazakhstan: new categories of victims of repression”. Almaty: Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, 2022. Pp. 170–174. (In Russ.).

Saktaganova, 2022b — *Saktaganova Z.G.* Ispravitel'no-trudovye lagerja v Kazahstane: Karlag. Sbornik dokumentov i materialov [Forced labor camps in Kazakhstan: Karlag. Collection of documents and materials. Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20–50 years of the XX century)]. T. 6: Compilers of the volume: Z. G. Saktaganova, A.U. Aupenova / Under the general. ed. E.T. Karina. Astana, 2022. 488 p. (In Russ.).

Shaimukhanov, Shaimukhanova, 1997 — *Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D.* Karlag [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 p. (In Russ.).

Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej, 1998 — *Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej v SSSR, 1923–1960* [System of forced labor camps in the USSR, 1923–1960: directory] /compiler M. B. Smirnov; edited by N.G. Okhotin, A.B. Roginsky. M., 1998. // URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (In Russ.).

Ualiev, 2015 — *Ualiev M.E.* Kazahstandagy lager'ler tarihy [Kazakhstan camp tarikha]. Bulletin of the Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beysenov. No. 4. 2015. Pp. 10–15. (In Russ.).

Zemskov, 1991a — *Zemskov V.N.* Zakljuchennnye, specposelency, ssyl'noposelency, ssyl'nye i vyslannnye. (Statistiko-geograficheskij aspekt) [Prisoners, special settlers, exiles, exiles and exiles. (Statistical and geographical aspect)] //History of the USSR. 1991. No. 5. Pp. 152–153. (In Russ.).

Zemskov, 1991b — *Zemskov V.N.* GULAG (Istoriko-sociologicheskij aspekt) [GULAG (Historical and sociological aspect)] //Sociological research. 1991. No. 6. Pp. 10–27; No. 7. Pp. 4–16. (In Russ.).

Zhanbosinova, 2013 — *Zhanbosinova A.S.* Arhivnye dokumenty svidetel'stvujut ... Povsednevnaia istorija dejatel'nosti lagerej dlja voennoplennyh [Archival documents testify... Everyday history of POW camps] // Vestnik KazNU, 2013. No. 4(71). Pp. 3–10. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1430-1443, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1430-1443

GERMANS-DEPRIVED OF RIGHTS IN AKMOLINSK REGION (1928 – EARLY 1930S)

*Mussagaliyeva Arailym*¹

¹Eurasian National University
(2, Satpaeva Str., 010008 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Sciences (History), Professor, Department of History of Kazakhstan
 <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>. E-mail: arai0410@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025
© Musagaliyeva A.S., 2025

Abstract. *Introduction.* The topic of the study is relevant, since the issue of disenfranchisement of the “kulaks” in 1928–1931 in Kazakhstan has not been fully explored. Certain aspects remain understudied, such as the confiscation of property from bais and “semi-feudal lords” the liquidation of kulaks, large-scale collectivization, and the sedentarization of Kazakh nomads. The emergence of the social status of “disenfranchised persons” in the social and political history of Kazakhstani society had a significant impact on the daily life of the population. *The purpose and objectives of the study* are to examine the history of the “disenfranchised” among the German population of Akmolinsk region, to analyze social tensions among the local population, as well as the subsequent emigration of this group, based on newly discovered archival sources. *Results.* The article explores the emergence and development of German settlements in Akmolinsk region, statistical data on the daily life of German colonists in the 1920s–1930s, the impact of the policy of “liquidation of the kulaks as a class” on the German population of Northern Kazakhstan, the deprivation of voting rights of a national minority in the regions of the republic, resistance to the social status of “disenfranchised,” including clashes in localities during the elections and re-elections of 1929, as well as the emigration of the German population of Akmolinsk region to other regions of the Soviet Union as a form of protest against confiscation of property and land allotments. *Conclusions.* The social status of the “disenfranchised” influenced the socio-economic life of German settlements, the establishment of collective farms and village councils, the pace of collectivization, and the subsequent economic reforms of Soviet power. The article also addresses issues related to the plans for creating a national district in Akmolinsk region.

Key words: Germans, “disenfranchised”, deprivation of voting rights, kulaks, Akmolinsk region, emigration

Acknowledgments. This research has been/was/is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26195559) “Disenfranchised” in the social structure and everyday life of Kazakhstan society in the early 1920s – first half of the 1930s: social and legal status and problems of adaptation.

For citation: Musagaliyeva A.S. Disenfranchised Germans in Akmolinsk Region (1928 – Early 1930s) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1430–1443. (In Russ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1430-1443

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ «САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРЫЛҒАН» НЕМІСТЕР (1928 Ж. – 1930 Ж. БАСЫ)

Мұсағалиева Арайлым Сәбитқызы¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010008 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры
 <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>. E-mail: arai0410@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025

© Мұсағалиева А.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Зерттеу тақырыбы өзекті, себебі 1928–1931 жж. Қазақстандағы «кулактарды» сайлау құқығынан айыру мәселесі толық зерттелмеген, байлар мен «жартылай феодалдардың» мал-мүлкін тәркілеу, кулактарды жою, жаппай ұжымдастыру және қазақ көшпенділерінің седентаризациясы секілді тақырыптардың көлеңкесінде қалып қойды. Қазақстандық қоғамның әлеуметтік және саяси тарихындағы «сайлау құқығынан айырылған» әлеуметтік статустың пайда болуы тұрғындардың күнделікті өмірінде біршама көрінді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – жаңа архивтік құжаттар негізінде Ақмола облысы немістерінің «сайлау құқығынан айырылғандары» тарихын, жергілікті тұрғындар арасында әлеуметтік дағдарысты, сонымен қатар аталған халықтың әрі қарайғы эмиграциясын зерттеу. *Нәтижелер.* Мақалада Ақмола облысы территориясындағы неміс поселкелерінің пайда болуы мен құрылуы, 1920–1930 жж. неміс колонистерінің күнделікті өмірінің статистикалық материалдары, Солтүстік Қазақстандағы неміс тұрғындарына «кулактарды тап ретінде жою» саясатының әсері, республиканың облыстарының аз ұлттарды сайлау құқығынан айыру, оның ішінде 1929 жылғы сайлау мен қайта сайлау кезеңінде қақтығыстар, Ақмола облысының неміс тұрғындарының Ресейдің басқа аймақтарына эмиграциясы мал-мүлікті тәркілеу мен жер бөләктерән тартып алуға қарсылық ретінде зерттелінеді. *Қорытындылар.* «Сайлау құқығынан айырылғандар» әлеуметтік статусы неміс поселкелерінің әлеуметтік-экономикалық өміріне, колхоздар мен селолық кеңестерді құруға, ұжымдастыру барысына және одан кейінгі Кеңес өкіметінің экономикалық реформаларына әсер етті. Сонымен қатар, мақалада Ақмола облысында ұлттық аудан құру жоспарына қатысты мәселелер де қарастырылады.

Түйін сөздер: Немістер, «сайлау құқығынан айырылғандар», сайлау құқығынан айыру, кулактар, Ақмола облысы, эмиграция

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ИРН АР26195559 – 1920 жылдардың басы мен 1930 жылдардың бірінші жартысында Қазақстан қоғамының әлеуметтік құрылымы мен күнделікті өміріндегі «айырылғандар»: әлеуметтік-құқықтық мәртебесі және бейімделу мәселелері» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР26195559)

Дәйексөз үшін: Мұсағалиева А.С. Ақмола облысындағы «сайлау құқығынан айырылған» немістер (1928 ж. – 1930 ж. басы) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1430–1443 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1430-1443

НЕМЦЫ-ЛИШЕНЦЫ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928 Г. – В НАЧАЛЕ 1930 ГГ.)

Мусағалиева Арайлым Сабитовна¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
д. 2, ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан
Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
 <https://orcid.org/0000-0002-1812-7152>. E-mail: arai0410@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Мусагалиева А.С., 2025

Аннотация. *Введение.* Тема исследования актуальна, так как проблема лишения избирательных прав «кулаков» в 1928–1931 гг. в Казахстане исследована не полностью, остались в тени следующие темы: такие как конфискация имущества баев и «полуфеодалов», ликвидация кулаков, сплошная коллективизация и седентаризация казахских кочевников. Появление социального статуса «лишенцев» в социальной и политической истории казахстанского общества существенно отразилось в повседневной жизни населения. *Цель и задачи исследования* – изучить историю «лишенцев» немцев Акмолинской области, исследовать социальное напряжение среди местного населения, также в последующие эмиграции данного народа на основе новых архивных источников. *Результаты.* В статье исследуется появление и формирование немецких поселков на территории Акмолинской области, статистические материалы о повседневной жизни немецких колонистов в 1920–1930 гг., влияние политики «ликвидации кулачества как класса» на немецкое население Северного Казахстана, лишение избирательных прав национального меньшинства в областях республики, сопротивление социальному статусу «лишенцев», в том числе стычки в местностях в период выборов и перевыборов в 1929 году, эмиграция немецкого населения Акмолинской области в другие регионы Российской империи как протест на конфискацию имущества и изъятие земельных наделов. *Выводы.* Социальный статус «лишенцы» повлиял на социально-экономическую жизнь немецких поселков, на создание колхозов и сельских советов, на темпы коллективизации и последующие экономические реформы Советской власти. Также в статье рассматриваются проблемы, которые касаются планов создания национального района в Акмолинской области.

Ключевые слова: Немцы, «лишенцы», лишение избирательных прав, кулаки, Акмолинская область, эмиграция

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ««Лишенцы» в социальной структуре и повседневной жизни общества Казахстана в начале 1920-х – первой половине 1930-х годов: социально-правовой статус и проблемы адаптации» (регистрационный номер: AP26195559).

Для цитирования: Мусагалиева А.С. Немцы-лишенцы в Акмолинской области (1928 г. – в начале 1930 гг.) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1430–1443. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1430-1443

Введение

Изменение социальной жизни немцев в 1920–1930 гг. было связано с преобразованием общества и установлением Советской власти. Появление социального статуса «лишенец» осложнило и без того тяжелое положение немецкого населения, особенно во время ликвидации кулачества в Казахстане. Середняки, или мелкие предприниматели немецких поселков сразу же стали объектами пристального внимания местной власти. Так как в Акмолинской области были размещены крупные поселки, такие как Романовка, Рождественка. Лишение избирательных прав советских немцев помогало государству обвинить их в кулачестве, слово «кулак» открыло им дорогу для преследования или уничтожения крестьянства и их хозяйственной деятельности, так как превращение крупных сел в сельские советы или в колхозы шло очень трудно.

Данная тема мало исследована, так как в последующие годы многие были восстановлены в правах. Но, в промежуток времени социальной статус был важен для ускорения процесса раскулачивания или сталинской модернизации.

Материалы и методы

История немцев-лишенцев в Акмолинской области была исследована на основе казахстанских архивов. Основным источником для написания статьи послужили документы следующих архивов: Архив Президента РК, Специальный архив КНБ РК, Государственный архив Акмолинской области, Государственный архив г. Астаны, Государственный архив Целиноградского района, Акмолинской области. В центральных архивах и архивах силовых структур хранится общий ход исторического процесса, конкретные данные по областям республики. В Государственном архиве города Астаны был предоставлен проект организации немецкого района в Акмолинской области. В местных архивах, то есть в государственном архиве Целиноградской области были исследованы фонды сельских советов, таких как Романовка, Рождественка.

В статье были использованы методы истории повседневности. Исследованы судьбы отдельных людей, социальный статус личностей, отдельных групп для адаптации к существующей политической системе. Такой подход был выявлен из трудов зарубежных историков, таких как Ш.Фицпатрик – формам поведения и стратегиям выживания и продвижения, которыми пользуются люди в специфических социально-политических условиях, то есть в повседневности в чрезвычайное время (Fitzpatrick, 1999), ученый исследовал повседневный сталинизм.

Обсуждение

Лишение избирательных прав в 1928–1930 гг. было хорошо исследовано в современной российской историографии (Валуев, 2003: 22; Ергина, 2011: 84–89; Морозова, 2005: 22; Саламатова, 2002: 24; Социальный, 1996: 256; Тихонов, 1999: 256; Федорова, 2007: 483–496). Российские историки проблему лишения избирательных прав крестьян исследуют по регионам, а также связывают с «раскулачиванием» крестьян 1929–1930 гг. или как социальный статус того времени.

Социальный статус «лишенцев» в истории Казахстана полностью не исследован в казахстанской историографии. В трудах, посвященных экономическим реформам 1929–1930 гг., в основном, излагается процесс истории сплошной коллективизации и оседание казахов 1928–1929 гг. (Дахшлейгер, 1965: 536; Ивницкий, 1972: 361; Атабаев, 1981: 208; Дахшлейгер, 1985: 247; Абылхожин, 1991: 240; Абылхожин, 1997: 360; Абылхожин, 2007: 112–132).

В последнее время были опубликованы несколько статей по этой теме. Историк Г.Алпысбаева рассматривает судьбы лишенцев среди духовенства (Алпысбаева, 2023: 19–23), Тулбасиева лишение избирательных прав на примере города Алматы (Тулбасиева, 2023: 1–12). В. Шмидт исследует эмиграционные движения немецких крестьян Казахстана (Шмидт, 2022: 76–84). Но, эти статьи полностью не раскрывают положения «лишенцев» в казахстанском обществе, тем более немецкого населения.

Результаты

Лишение избирательных прав людей началось сразу после установления Советской власти. 10 июля 1918 г. на V Всероссийском съезде Советов была принята Конституция РСФСР, в ней было указано лишение прав отдельных лиц и групп (Конституция, 1920: 8). Не избранные были: 1) лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли; 2) лица, живущие на нетрудовой доход, как-то: проценты с капитала, доходы с предприятий, поступления с имущества и т. п.; 3) частные торговцы, торговые и коммерческие посредники; монахи и духовные служители церквей и религиозных культов; 4) служащие и агенты бывшей полиции, особого корпуса жандармов и охранных отделений, а также члены царствовавшего в России дома и др.

13 октября 1925 года вышла инструкция Всесоюзной ЦИК «О выборах городских и сельских советов и о созыве съезда Советов» (Инструкция, 1925: 603). Лишение избирательных прав позволяло нейтрализовать возмущение в крестьянской среде на законодательной основе, разобщить сельское население. Декларировалось это как отрыв

середняка от кулака, затормаживание дифференциации социальных слоев, нивелирование их экономического и социального статуса. В результате крестьянин и его семья фактически исключались из общества и не имели даже минимальных прав. Лишенец не мог избирать и быть избранным в руководящие государственные учреждения, общественные организации, не имел возможности занять какую-либо должность, учиться в средних специальных или высших учебных заведениях, зачастую, заниматься определенными видами деятельности (Климук, 2007: 132).

В Казахстане «лишенцами» стали, в первую очередь, немцы. История немецких общин начинается в Казахстане еще с середины 60-х годов XIX века, когда колонисты прибывали в этот край в поисках больших земель. Затем, столыпинская реформа накануне первой мировой войны способствовала большому притоку немцев. Немцы-переселенцы с трудом, но прочно обживались на новых местах. Они постепенно приспосабливались к суровому климату казахских степей. К началу первой мировой войны многие немецкие села достигли определенного благосостояния, специализировались на зерновом хозяйстве, улучшении животноводства и переработке сельхозпродукции.

Первые шесть немецких поселков появились в Кокчетавском уезде. Это были селения Келлеровское (1900), Любимовское (1900), Розовское (1900), Введенское (1900), Златорунное (1901) и Линнеевское (1901). В этих селениях проживали преимущественно лица лютеранского вероисповедания. Наибольший приток немецких колонистов в северные, центральные и северо-западные районы Казахстана наблюдался с 1906 по 1910 г. Всего же на территории четырех уездов Акмолинской области насчитывалось к 1915 г. 27 немецких поселков с населением общей численностью около 20 тыс. человек. Немцы, крестьяне из Поволжья, основали два крупных селения: Романовка в 1895 г. и Рождественка в 1896 г. Так, в 1915 г. в селе Романовка Акмолинской области на одно хозяйство, в среднем, приходилось почти 5 лошадей, 5 коров и телок, 14 овец. Здесь функционировало маслодельное заведение, перерабатывающее 4 000 пудов молока. В селении Рождественское работала крупная паровая мукомольня, намолотившая 204 тыс. пудов зерна на сумму 18 540 руб. (История, 348: 250, 535). Они стали известными предпринимателями, занимались сельским хозяйством, так как у многих были земельные наделы, посевные площади, мельницы, маслобойки и т. д.

По словам очевидцев в 1918 году, немецкие села были образцовыми, аккуратными, все усадьбы обсажены деревьями, обгорожены живой изгородью немецко-типичных построек. У них были общественный жеребец хорошей породы и быки производители и пашня разбита по культурам (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 21).

Хотя, в Инструкции 1925 г. было указано, «не лишаются прав люди, занимающиеся сельским хозяйством и пользующиеся наемным трудом, в том случае, если применение наемного труда происходит в соответствии с правилами об условиях использования наемного труда в крестьянских хозяйствах; владельцы и арендаторы мельниц, просорушек, маслобоек, кузниц и т. п. предприятий и все кустари и ремесленники, имеющие не более одного взрослого работника, или двух учеников, если они лично участвуют в работах» (Инструкция, 348: 29). Но, местная власть не учитывала все эти данные.

Отношения немцев с Советской властью не складывались с первых дней. Пришедшие к власти большевики вынуждены были заниматься национальными вопросами: привлечение на свою сторону нерусского населения России, составлявшего в то время большую часть населения страны, было первоочередной задачей. Участие немецкого населения в партийно-государственных структурах стало для советской власти особой проблемой. Немцы не были удовлетворены социально-экономической политикой государства. Прежде всего, их глубокое недовольство вызывали мероприятия власти в области земельной политики. Часть немецкого населения отказалась от сотрудничества с новой властью по религиозным убеждениям (Ефремова-Шершукова, 2009: 16).

В 1927 году председатель сельскохозяйственной кредитной кооперации меннонитского общества имени Корниса, Павлодарского уезда Яковь Шредер написал письмо члену ЦИК

СССР Смидовичу. В письме написано: «другие национальности имеют законные права, свободно устраиваться, развиваться по своему быту и своим особенностям никаких препятствий нет. Работать среди народа и направить ее на правильный путь коллективизации и восстановления хозяйства, после того, как хозяйство было, почти до основания, разорено – это требует больших усилий и труда» (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 21). Из этого письма видно, что меннонитов и представителей религиозных конфессий не полноценно принимали в сельскохозяйственные кооперации.

Немцы выделялись удельным и экономическим весом и численностью в Казахстане. Они компактно не сосредоточены, по округам их было видно по отдельным селам и поселкам. Также немецкие поселки были религиозными, в том числе села, в которых проживали немцы меннониты, лютераны и др. Меннониты и лютераны были богатыми, очень состоятельными, их хозяйства отличались своими крупными и постоянными доходами, они характеризовались очень предприимчивыми людьми. Умело использовали имеющиеся возможности в ведении хозяйства.

До 1928 года немецкие поселения в Казахстане вели самостоятельный образ жизни, то есть немецкие колонисты предпочитали отстраняться от участия в общественной и политической жизни и поэтому слабо вовлекались в ряды комсомола и партии. Немецкое крестьянство всегда относилось к категории крестьян, которые привыкли быть хозяевами на земле. Поэтому немецкие крестьяне открыто выступали против требований вступления в колхозы. Одним из средств борьбы с кулаком стал высокий сельскохозяйственный налог. На основании сталинского закона деревенская община должна была самостоятельно решать и определять величину сельскохозяйственного налога. Многие крестьяне не были способны платить новый налог (Шмидт, 2022: 80, 78).

Таким образом, проблемы с немецким населением у советской власти начались с началом коллективизации, в том числе с «ликвидации кулаков», лишение избирательных прав, изъятие земельных наделов. Более половины немецкого населения попало под кулачество. Они не предполагали, что могут попасть в немилость существующей власти. Все кулаки оказались одновременно бесправными жителями в своих поселках. После 1928 года все зажиточные крестьяне стали лишенцами. Это был сильнейший удар по немецким поселкам. Советская власть, таким образом, разрушила традиционный уклад немецких селений с их религиозной жизнью. И это разрушение стало началом создания колхозов и сельских советов на месте немецких поселков.

Когда начались выборы 1928–1929 гг. в сельских местностях учет жителей велся по отдельным селениям. Как отмечено, в докладе ЦИК КАССР число сельских советов, в которых проживали немцы, на 1 октября 1926 г. было 20, через год – 42 (Из истории, 1997: 18). 15 ноября 1928 года по данным ЦСУ численность немецкого населения – 51 102 человека, из них городского населения 2 724 человека и сельского 48 378 человек. По областям: Акмолинская губерния – 21 172 человека (из них в городе 1 184). Семипалатинская губерния – 11 859 человек (из них в городе 456); Кустанайский округ – 10 836 человек (из них в городе 228); Сыр-Дарьинская губерния – 4 467 человек (из них в городе 439); Актюбинская губерния – 1 664 человека (из них в городе 74); Уральская губерния – 607 человек (из них в городе 196); Джетысуская губерния – 487 человек (из них в городе 138); Кара-Калпакская авт. область – 8 (из них в городе 8); Адаевский округ – 2 (из них в городе 1) (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 2). Более компактно проживали в следующих уездах: Семипалатинский уезд: Бородулихинская волость – 2 952 человека; Павлодарский уезд: Володарская волость – 2 068 человек; Перво-Майская волость – 2 424 человека; Ново-Ивановская волость – 1 772 человека; Акмолинская губерния: Акмолинский уезд: Промышленная волость – 3 293 человека; Революционная – 1 824 человека; Объединенная волость – 1 351 человек; Петропавловский уезд: Ворошиловская волость – 4 212 человек; Трудовая волость – 3 000 человек. Кустанайский округ: Надеждинский – 1 251 немец; Воскресенский – 1 040 человек (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 2). В те годы, если в Казахстане проживало 51 094 немца, почти половина (21 192 человека) их находилась в Акмолинской области.

Первые проблемы с лишенцами в кампаниях выборов в Советы начались 20 февраля 1929 г. На протяжении первой половины февраля проходили районные съезды Советов.

По сведению полномочного представителя ОГПУ по КазССР, были многочисленные недостатки, такие как допущение в избирательные комитеты кулаков и «лишенцев». Например, в селе Вольском, Промышленного района, Акмолинского округа в состав сельского избиркома вошли кулак Ризнер, Готлиб, проповедник А. Лимп (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 222). Как пишет зарубежный ученый Ш. Фицпатрик: «На выборах в сельские советы, состоявшиеся в начале 1929 г., статус бедняка значительно чаще, чем когда-либо прежде, служил наилучшей рекомендацией для выдвижения кандидата. Число крестьян, лишенных избирательных прав как кулаки, росло, вместе с тем, росло и количество зарегистрированных жалоб на неправильное определение классовой принадлежности (Фицпатрик, 2001: 54). Такие прецеденты были особенно видны в таких поселках как Рождественка, Романовка, Карамышевка.

Немцы были очень религиозные, среди них были лютераны, католики, меннониты. Например, хозяйственная жизнь немцев-меннонитов характеризовалась, в основном, резким отличием от жизни крестьянского населения Казахстана. Немецкие хозяйства являлись наиболее культурными, мощными и более доходными. Они отличались предприимчивостью (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 3). По сведению Акмолинского окружкома среди немцев были следующие религиозные течения: лютеранская церковь, христианские секты, и братские общины и адвентисты 7-го дня (Из истории, 1997: 69). Они были лишены избирательных прав во многом из-за религиозной принадлежности.

12 апреля 1929 года в печати вышло Постановление секретариата ЦК ВКП (б) «Об итогах хозяйственного и культурного строительства в немецких колониях». В Постановлении отметили отдельные ошибки местных органов, среди них увеличение налогов и лишение избирательных прав (Из истории, 1997: 26). Но было поздно что-то менять, начались хлебозаготовки.

Самая большая немецкая диаспора была в Акмолинской губернии. В Революционном районе Акмолинской области было 5 немецких сел: (Обзор Акмолинской области, 1917: 26–27) Рождественка, Романовское, Красноярское, Джангызкудук, Майоровка. В этих селах проживало 3 394 человека, селения располагались компактно, там проживали только немцы. Они занимались земледелием. В с. Рождественка находилась крупная маслоартель, которая обслуживала все окрестные села и аулы. Посевная площадь в 1929 году – 3 700 десятин, на одного человека – 1,1 десятины. Сельхозналога было уплачено в 1929–1930 гг. – 25 000 руб. Промышленные предприятия – 1 паровая мельница и 1 – водянка, 3 – маслобойни. Потребительская кооперация – центролавок – 2, отделений – 2, маслоартель – 1. Имелись 4 школы с 12 комплектами. В с. Рождественка открыта немецкая школа семилетка, на каждые 340 жителей – 1 комплект, то есть, 35–40 детей школьного возраста – 1 комплект.

Общий доход по немецким селам в 1928–1929 гг. составлял 55 % всего дохода по району. Количество рогатого скота в немецких селениях занимало – 30 %, лошадей – 37 %, овец – 42 %. Промышленные предприятия: 3 – паровых и 3 – водяных мельниц, 9 – ветряных мельниц и 4 – маслобойки. 3 – центролавок кооперации и 4 отделения, 1 – кредитное товарищество, 1 – животноводческое, 1 – отделение союза, охоты и 3 маслоартели. По молочному хозяйству кооперированы – 3 селения: Сарепта, Долинское и Просторное. Имелись 8 школ с 12 комплектами, изб-читален – 2, больница в с. Самарканде. В селе Долинское – был самостоятельный бюджет, они могли в состоянии себя обслуживать.

В 1929 г. в Акмолинской области коллективизацией было охвачено только 38 % хозяйств. Осенью началась массовая, принудительная коллективизация крестьянских хозяйств (Акмолинская область, 1992: 27). В докладной записке Акмолинского окружкома написано: «проводимые ударные кампании 1929 г. наряду с русским кулаком и казахским баем», заделали не в меньшей мере и немецкие верхушечные слои, вызвавшие упорное сопротивление последних» (Из истории, 1997: 68). В колхоз брали, в основном, батраков, бедноту. Этот процесс усугубил ситуацию в немецких поселках. Большая часть жителей

немецких поселков, крупные предприниматели, такие как хозяева мельниц, маслобоек, также религиозные деятели были объявлены лишенцами и стали противиться вступлению в колхозы.

В связи с ликвидацией кулачества и конфискацией имущества усилилось лишение избирательных прав. В селе Полтавском, Социалистического района, Акмолинской области местными жителями был избит секретарь партийной организации, проводивший работу по выявлению «лишенцев» (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 230).

Начнем с села Романовка, лютеранское село Акмолинского района. Основатели из Саратовской губернии и Бессарабии. В 1916 году земли было 6 315 десятин, 4 мельницы, 2 маслобойни, 4 кузницы, школа, в 1925 году проживало – 1 045 немцев (Немцы России, 2006: 438). У кулаков Романовского сельского совета, в основном, была посевная площадь 100 десятин, 50–100 голов скота. В 1928 году многих немцев из села Романовка лишили права голоса, им особенно тяжело пришлось во время хлебозаготовок 1929 г., они срывали посевную: по сдаче излишков хлеба и семян, продали скот и уехали из села. Например, житель села Романовки Яков Изаак выступил против хлебозаготовок и не выполнил план, отказывался сдать излишки, два раза привлекали к ответственности. Изаак Давид и Саваль Христиан агитировали селян и организовали выезд в Германию, ОГПУ арестовало их, и они были осуждены в 1929 г. Беккер Давид вел борьбу против хозяйственных мероприятий Советской власти, создал группу. Был судим в 1928 г. за укрытие хлебных излишков, в 1930 году привлекался к суду за укрытие семенного фонда.

Село Рождественка (Фриденсфельд), лютеранское село, основатели из Поволжья и Северного Кавказа, земли в 1916 году 4 095 десятин, кузница, ветреная и водная мельница, две маслобойни, лавки, школа, жители в 950 человек в 1925 году (Немцы России, 2006: 428). В Рождественке также лишили права голоса у многих немцев. Например, пастор Авраам Керц из этого села стал «лишенцем». У него отобрали 1 га посевной площади, 1 голову скота. После этого стал агитировать народ против советской власти. Власть обвинила его в получении доходов от постояльцев до 3 тысяч рублей, отправили под суд, он скрылся, был объявлен в розыск. В Рождественском сельском совете был подготовлен доклад о ликвидации кулачества, где приняли решение о высылке из села за пределы Акмолинского района следующих людей (ГАЦРАО. Ф. 141. Оп. 3. Д. 10. Л. 299): Юстус Федор Георгиевич, имел паровую мельницу и 30 десятин посевной площади, занимался сельскохозяйством, 60 голов скота. В 1929 году его сначала лишили избирательных прав, затем конфисковали. Он бежал в Ташкент. Штейкгауэр Филипп до 1917 года имел посевную площадь 70 десятин, 75–80 голов скота. Вильгельм Иван – до 1917 года имел крупное хозяйство, посевную площадь 70 десятин, 100 голов скота. Карлей Христофер до 1917 года имел мелкое середняцкое хозяйство, с 1923 года переходит в дом крупного кулацкого хозяйства в зятя и получил его в собственность. Занимался маслоделием, посевная площадь 15 десятин, 25 голов скота, уехал в Ташкент.

В 1927–1929 гг. немцы-лишенцы организовали борьбу против хлебозаготовок и налога. Многие бежали, скрывались в казахских аулах, и записывались в колхозы.

Также, в те годы немецкое население стало демонстрировать массовые эмигрантские настроения. Недовольное непосильным налогообложением, заготовительными государственными разверстками, а затем и силовой коллективизацией, преследуемое по религиозным убеждениям (меннонитские общины) немецкое крестьянство пыталось вырваться за рубеж. В Павлодарском округе эмиграционным движением было охвачено 900 немецких хозяйств, в Семипалатинском – 731, в Петропавловском – 178, в Акмолинском – 1 341, в Кустанайском – 1 268, в Сырдарьинском – 619. Однако вскоре власть, действуя кнутом (репрессиями) и пряником (решался вопрос об организации специального немецкого района в Акмолинском округе, немецким сельсоветом, созданным в середине 20-х гг., стала оказываться хозяйственная и культурная помощь), подавила эмигрантское движение немцев Казахстана (Из истории, 1997: 299). Как отмечено в книге «История и культура немцев Казахстана», о том, что стремление этнических немцев эмигрировать из Советской России в 1929–1930 гг. было вызвано грабительской политикой большевиков в отношении крестьянства, подкрепленное массовыми репрессиями (История и культура, 2017: 524).

На этой почве среди меннонитов возникло бурное, массовое стремление переселиться в Америку. С 1923–1928 гг. эмигрировало в Канаду около 15 000 меннонитов (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 11). После коллективизации среди немцев Казахстана прошла волна эмиграционного движения. Причину эмиграции управление НКВД объяснило следующим образом: «установлено проникновение в немецкие вольные поселки и спецпоселки фашистского влияния через письменные связи со знакомыми и родственниками и через фашистские «благотворительные» общества Германии» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 6662. Л. 10). Эмиграционным движением были охвачены почти все поселки Актюбинской, Карагандинской и Восточно-Казахстанской области. Когда остановили эмиграцию часть немцев уехали на Украину, а часть в организованные колхозы.

Меннонит Иван Классен, руководитель 11-ти общин в селе Чистополь, Павлодарском округе, говорил среди колонистов-немцев: «немцы стараются переселиться в Америку, потому что в России очень часто происходят земельные переделы, это не дает возможности развивать сельское хозяйство, в Америке же переделы бывают лишь раз в 50 или 100 лет». Богатые немцы поддержали эмигрантский дух. Например, зажиточный поселка Придорожное, Кустанайского округа Мартын Шаль, имеющий переписку с дядей, живущим в Америке, односельцам сказал: «мне прислали 150 руб. и я думаю осенью туда в Америку ехать, так как жить там хорошо. Ожидаю еще получить денег, тогда обязательно уеду» (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 8).

Немцы стали активно выступать против хлебозаготовок. В селе Заборовка, Павлодарского округа в начале хлебозаготовительной кампании, реализовали все излишки хлеба, рассчитывая, что они получат помощь со стороны государства в форме снабжения их хлебом по твердым ценам. В июле 1929 г. для местного снабжения не было занаряжено соответствующего количества хлеба. В свою очередь, рабочие Заборовской государственной мельницы, боясь остаться без хлеба, в противовес договоренности заведующий мельницей с возчиками, предложил им на вывоз хлеба не приезжать. Они согласились. Через возчиков, о намерении рабочих стало известно жителям поселка Домнинского, Раевки, Софиевки. Домнинские бедняки, 15 человек, во главе с Креккер Иван Борисовичем, Неккель Иваном Давидовичем и Фризен Давидом Петровичем, обратились с просьбой к уполномоченному по хлебозаготовкам Маркеевичу, об отпуске им хлеба, но, они отказались. Они обратились к заведующему мельницей, он также отказался. Таким образом, завязался конфликт, домнинские бедняки, при поддержке жителей из Софиевки и Раевки, явились к мельничному амбару, сорвали замок и взяли по 20 фунтов хлеба на каждого участника. При этом был составлен список, в котором они расписались за взятый хлеб. Список передали заведующему мельницей, предлагая получить с них стоимость хлеба, тот отказался. Были арестованы И.Б. Креккер, И.Д. Неккель, Д.П. Фризен, дело передали в суд (СГА КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 456. Л. 9). Таких протестов было очень много.

Осенью 1929 г. началась массовая, принудительная коллективизация крестьянских хозяйств и одновременно насильственно насаждаемый перевод кочевого населения на оседлый образ жизни (Акмолинская область, 1992: 37).

Все эти действия повлияли на жителей Акмолинской области. В конце декабря 1929 года в Акмолинском округе среди немцев начали проявляться эмиграционные настроения, в связи с этим бюро окружкома решило: первое – организовать национальный район, усилить культурное обслуживание, кооперирование, коллективизацию, расширение школьной сети; второе – помощь местам посылать окружных работников; третье – в прессе стали широко освещать факты возвращения СССР эмигрантов и др. (Из истории, 1997: 26).

6 января 1930 года окружком вынес решение организовать самостоятельный немецкий район, 4 марта подвел предварительные итоги по организации самостоятельного района, что район будет иметь 12 сельсоветов с 18 населенными пунктами, с количеством 1 500 дворов и населением 8 150 человек (Промышленного и Революционного районов) (Из истории, 1997: 67).

Итак, в этом округе планировали организовать отдельный немецкий район, и туда должны были входить следующие 14 немецких сел Промышленного района (ГАГА. Ф. 241. Оп. 1. Д. 39. Л. 22–25): Самаркандское, Долинское, Сарепта, Новоузенский, Волыньское, Крестовка, Покорное, Красный Кут, Ново-Кронштадское, Кронидовка, Боронское, Вольское, Просторное, Саратов. Эти поселки по количеству хозяйства составляли 34,3 % хозяйств Промышленного района: по количеству населения занимали 31 %: 5 618 хозяйств, 18 206 человек, по численности населения имелись 11 пунктов. Отрасль сельского хозяйства – земледелие. Земельная площадь – 82 155 десятин (без Покорного), 15 гектаров на человека. 1928–1929 гг. немецкие села имели 7 612 десятин посева, 44,6 % всего посева Промышленного района. По сведениям статистического отдела, посевная площадь в 1929 году увеличивалась примерно на 25 %, то есть увеличение относилось к немецким селам. В Революционном районе Акмолинской области было 5 немецких сел: Рождественка, Романовское, Красноярское, Джангызкудук, Майоровка. В этих селах проживали 3 394 человека, селения расположены компактно, там находились только немцы. Они занимались земледелием. В с. Рождественка существовала крупная маслоартель, которая обслуживала все окрестные села и аулы. Посевная площадь в 1929 году – 3 700 десятин, на одного человека 1,1 десятины. Сельхозналога было уплачено в 1929–1930 гг. – 25 000 руб. Промышленные предприятия – 1 паровая мельница и 1 водянка, 3 маслобойки. Потребительская кооперация – центролавок – 2, отделений – 2, маслоартель – 1. Имелись 4 школы с 12 комплектами. В Рождественке открыта немецкая школа семилетка, на каждые 340 жителей 1 комплект, то есть 35–40 детей школьного возраста 1 комплект. В 1931 году ее посевы составляли – 28 909 га, хлебозаготовки составляли – 67 927 центнеров (Акмолинская область, 1992: 27). Для выполнения хлебозаготовок на местах отбирали посевные площади.

Таблица 1
[Table 1]

Районы	Промышленные предприятия				Кооперация				
	Пар овые мель ницы	Водя ные мель ницы	Ветря ные мель ницы	Масло бойки	П/о центр альн	Отде лений	Крид. товар иш.	Живот новод чески	Масло артели
Немецкие села (включая Покорное)	3	3	9	4	3	4	1	1	3
Революцион ный	1	1	-	3	2	2	-	-	1

Но немецкий район не открылся в Акмолинской области, хотя временно приостановил, уменьшил накал протестов.

28 февраля 1930 г. ПП ОГПУ в Казахстане подготовило обзор политико-экономического состояния немецких селений. По данным ЦСУ, немецкое население расположено в следующих округах и районах: в Кустанайской области, в том числе Викторовский, Боровской, Денисовский, Затобольский, Федоровский, Аманкарагайский, Джетыгаринский, Наурзумский районах проживало 2005 хозяйств, в процентном отношении к населению составляло 93,7 %, в Петропавловский, в том числе Ворошиловский, Трудовой, Булаевский, Ленинский, Щучинский, Красноармейский, Арык-Балыкский районах – 1 631 хозяйств, 65,6 %, в Акмолинской области, в том числе, в Промышленном, Революционном, Коммунистическом, Пролетарском, Социалистическом, Карагандинском районах – 1 440 немецких хозяйств, 92,4 %, в Павлодарской области: в том числе в Цюрупинском, Иртышском, Коряковском, Павлодарском районах – 1 336 хозяйств, 83,1 %, в Семипалатинской области, в том числе в Бель-Агачском, Шемонаихинском, Усть-Каменогорском, Риддерском,

Зырянском районах – 761, 82,7 %, в Сыр-Дарьинской области, в том числе Келесском, Ирджарском, Каратасском – 727 человек, в Актюбинской области, Ново-Алексеевском, Ак-Булакском, Темирском – 276 хозяйств, в Уральской области – 103, Алма-Атинской – 82. В нем замечено, что «в хозяйственной жизни немецкое население резко отличается от окружающего русско-крестьянского населения Казахстана. При наличии предприимчивости, организованности и сравнительно высоком общем развитии немцев, их хозяйства являются наиболее культурными, мощными и наиболее доходными» (Из истории, 1997: 49). В некоторых областях существовали большие селения, проживали, в основном, только немцы по религиозным направлениям.

Массовые эмигрантские настроения стало демонстрировать немецкое население. Недовольное непосильным налогообложением, заготовительными государственными разверстками, а затем и силовой коллективизацией, преследуемое по религиозным убеждениям (меннонитские общины) немецкое крестьянство пыталось вырваться за рубеж. В Павлодарском округе эмиграционным движением было охвачено 900 немецких хозяйств, в Семипалатинском – 731, в Петропавловском – 178, в Акмолинском – 1 341, в Кустанайском – 1 268, в Сырдарьинском – 619. Однако вскоре власть, действуя кнутом (репрессии) и пряником (решался вопрос об организации специального немецкого района в Акмолинском округе, немецким сельсоветом, созданным в середине 20-х гг., стала оказываться хозяйственная и культурная помощь), подавила эмигрантское движение немцев Казахстана (Из истории, 1997: 299).

По мнению российского историка Л.Н. Мазура, в 1930–1931 годы в связи с проведением коллективизации и массовым раскулачиванием автоматически лишались избирательных прав все крестьяне, хозяйства которых попадало в категорию «кулацких». Вторая крупная категория крестьян «лишенцев» тесно связана с другой стороной репрессивной политики против крестьянства – налогообложением (Мазур, 1996: 109,114).

Главным достоянием района была земля, то есть посевные площади. В 1930 г. в Акмолинской области коллективизацией было охвачено только 38 % хозяйств. Основной культурой полеводства в колхозах была пшеница. В 1931 году ее посевы составляли 28 909 га, хлебозаготовки составляли 67 927 центнера (Акмолинская область, 1992: 37). Для выполнения хлебозаготовок на местах отбирали посевные площади. Итак, все началось с посевной кампании и готовности колхозов к весенней кампании в 1931 г. У немецкого населения земли или посевные площади были в собственности, власть хотела передать их колхозам. Поэтому у местных зажиточных крестьян отобрали посевные площади и скот. У многих немцев земли в собственности было немного, но райисполкому необходимо было забрать все земли у данного немецкого селения, поэтому их тоже признали кулаками.

Итак, все началось с посевной кампании и готовности колхозов к весенней кампании в 1931 г. У немецкого населения земли или посевные площади были в собственности, власть хотела передать их колхозам. Поэтому у местных зажиточных крестьян отобрали посевные площади и скот. У многих немцев земли в собственности было немного, но райисполкому необходимо было забрать все земли у данного немецкого селения, поэтому их тоже признали кулаками.

Уже в 1931 году в Акмолинском районе было коллективизировано 80,8 % крестьянских хозяйств, в 1932 году – 93,2 %, в 1934 году – 96,8 %. Посевные площади района в 1934 г. – 55 122 га, в 1935 г. – 123 702 центнера (Акмолинская область, 1992: 37).

Таким образом, немецкие селения превращались в сельские советы, в колхозы и т. д. Механизм лишения избирательных прав советских немцев, давало возможность государству (своеобразная лазейка), обвинить их в кулачестве, и путем уничтожения крестьянства, их хозяйственной деятельности облегчить превращение крупных поселков в сельские советы и колхозы. Немецкое население выражая протест советской власти в ведении экономической политики, направленной против действующих налаженных хозяйств, вынудило власть решать проблемы не только экономического характера, но и социального. «Лишенцы» стали первыми репрессированными в истории Казахстана, хотя пока только в социальном отношении.

Источники

АП РК – Архив Президента РК
 ГААО — Государственный архив Ақмолинской области
 ГАГА — Государственный архив города Астаны
 ГАЦРАО — Государственный архив Целиноградского района, Ақмолинской области
 СГА КНБ РК — Специальный архив КНБ РК

Sources

SAAR — State Archives of Akmola Region
 SANKR — State Archives of Tselinograd District, Akmola Region
 SANSCRK — Special archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan
 SAA — State Archives of Astana
 APRK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Литература

- Абылхожин, 1991 — *Абылхожин Ж.Б.* Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930 гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.
- Абылхожин, 1997 — *Абылхожин Ж.Б.* Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы: Туран, 1997. 360 с.
- Абылхожин, 2007 — *Абылхожин Ж.Б.* Сталинизм и номадизм: к вопросу о силовой политике седентаризации в Казахстане 1920-х-начале 1930-х годов // Феномен кочевничества в истории Евразии. Номадизм и развитие государства. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 112–132
- Ақмолинская, 1992 — *Ақмолинская область в цифрах и фактах прошлого.* Справочник. Ақмола, 1992. 30 с.
- Алпысбаева, 2023 — *Алпысбаева Г.* Репрессии против духовенства в Казахстане // Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 19», посвященной 110-летию М.А. Гендельмана». 2023. Т. I. Ч. III. С. 19–23.
- Атабаев, 1981 — *Атабаев К.* Классовая борьба и ликвидация кулачества и байства как класса в Казахстане в годы коллективизации (1929–1934 гг.). Алма-Ата, 1981. 208 с.
- Валуев, 2003 — *Валуев Д.В.* Лиценцы в системе социальных отношений (1918–1936): автореф. дисс... канд. ист. наук. Брянск, 2003. 22 с.
- Дахшлейгер, 1965 — *Дахшлейгер Г.В.* Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921–1929 гг.). Алма-Ата: Наука, 1965. 536 с.
- Дахшлейгер, Нурпеисов, 1985 — *Дахшлейгер Г.В., Нурпеисов К.* История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. 247 с.
- Ергина, 2011 — *Ергина Н.М.* Лишение избирательных прав в кампанию выборов в Советы 1928–1929 гг. в национальных регионах Поволжья (на примере сельских местностей Мордовии и Татарстана) // Известия Алтайского государственного университета. 2011. № 4–1(72). С. 84–89.
- Ефремова, 2009 — *Ефремова-Шеришкова Н.А.* Немцы Казахстана: депортация, спецпоселение, реабилитация: автореф. дисс... канд. ист. наук. Томск, 2009. 27 с.
- Ивницкий, 1972 — *Ивницкий Н.А.* Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929–1932 гг.). М.: Наука, 1972. 361 с.
- Инструкция, 1925 — *Инструкция о выборах городских и сельских Советов и о созыве съездов Советов.* Утв. Президиумом ВЦИК 13 окт. 1925 г. // СУ РСФСР, 1925. № 79. 603 с. // URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/93363-o-vyborah-gorodskih-i-selskih-sovetov-i-sozyve-sezdov-sovetov-iz-instruktsii-vtsik-13-oktyabrya-1925-g#mode/inspect/page/5/zoom/4>
- История, 1991 — *История Казахстана: белые пятна.* Сб. статей. Алма-Ата: Казахстан, 1991. 348 с.
- История, 2017 — *История и культура немцев Казахстана.* Отв.ред.: А. Айсфельд; науч. ред.: О. Айсфельд. Геттинген. Алматы: I see real, 2017. 524 с.
- Климук, 2007 — *Климук Я.А.* Лишение крестьян избирательных прав как метод политики «раскулачивания» (на материалах ЦХАФ АК) // Известия Алтайского государственного университета, 2007. № 4. С. 131–135
- Козыбаев, т.д., 1992 — *Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Абылхожин Ж.Б.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.
- Конституция, 1920 — *Конституция РСФСР от 10 июня 1918 г. М., 1920.*
- Мазур, 1996 — *Мазур Л.Н.* Лишение избирательных прав крестьян в 20-е-первой половине 30-х годов // Социальный портрет лишенца (на материалах Урала): Сб. документов / Сост. Е.В. Байда, В.М. Кириллов, Л.Н. Мазур и др.; отв. ред. Т.И. Славко. Екатеринбург: УрГУ, 1996. 256 с.
- Морозова, 2005 — *Морозова Н.М.* Лишение избирательных прав на территории Мордовии. 1918–1936 гг.: автореф. дисс... канд. ист. наук. 2005. 20 с.

Немцы, 2006 — *Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь* / Сост.: В.Ф. Дизендорф. М.: «ЭРН», 2006. 472 с.

Обзор, 78 — *Обзор* Акмолинской области за 1915 г. Омск: Электро-типография Акмолинская областная правления, 1917. 78 с.

Саламатова, 2022 — *Саламатова М.С.* Лишение избирательных прав как форма социально-политической дискриминации в середине 1920-х-1936 г. (на материалах Западной Сибири): автореф. дисс... канд. ист. наук. Новосибирск, 2002. 24 с.

Социальный, 1996 — *Социальный портрет лишенца* (на материалах Урала): Сб. документов / Сост. Е.В. Байда, В.М. Кириллов, Л.Н. Мазур и др.; отв. ред. Т.И. Славко. Екатеринбург: УрГУ, 1996. 256 с.

Тихонов, др., 1998 — *Тихонов В.И., Тяжелыникова В.С., Юшин И.Ф.* Лишение избирательных прав в Москве в 1920–1930-е годы: новые архивные материалы и методы обработки. М.: Изд-во об-ния «Мосгорархив», 1998. 256 с.

Тулбасиева, 2023 — *Тулбасиева С.К.* Лишение избирательных прав в Казахстане 1920–30-х гг. XX века (на примере города Алма-Ата) // *Genesis: исторические исследования*, 2023. № 3. С. 1–12. // DOI: 10.25136/2409-868X.2023.3.37630

Федорова, 2007 — *Федорова Н.А.* Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных // *Журнал исследований социальной политики*, 2007. № 4. С. 483–496.

Фицпатрик, 2001 — *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Пер. с англ. М.: РОССПЭН, 2001. 422 с.

Шмидт, 2022 — *Шмидт В.* Эмиграционное движение немецких крестьян Казахстана: факты, причины, последствия // *Восточный архив*, 2022. № 1(45). С. 76–84. // DOI: 10.31696/2072-5795-2022-1-76-84

Fitzpatrick, 1999 — *Fitzpatrick S.* Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. New York: Oxford University Press, 1999. 274 p.

References

Abylkhozhin, 1991 — *Abylkhozhin Zh.B.* Tradicionnaya struktura Kazakhstana. Social'no-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii (1920–1930 gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930)]. Almaty, Nauka, 1991. 240 p. (In Russ.).

Abylkhozhin, 1997 — *Abylkhozhin Zh.B.* Ocherki sotsialno-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana. XX vek [Essays on the Socio-Economic History of Kazakhstan. 20th Century]. Almaty, Yuat, 1997. 360 p. (In Russ.).

Abylkhozhin, 2007 — *Abylkhozhin Zh.B.* Stalinizm i nomadizm: k voprosu o silovoj politike sedentarizacii v Kazakhstane 1920-h–nachale 1930-h godov [Stalinism and Nomadism: On the Issue of the Forceful Policy of Sedentarization in Kazakhstan in the 1920s–Early 1930s]. Almaty, Yuat, 2007. Pp. 112–132. (In Russ.).

Akmolinskaya, 1992 — *Akmolinskaya oblast' v cifrah i faktah proshlogo* [Akmola region in figures and facts of the past]. Akmola, 1992. (In Russ.).

Alpysbaeva, 2023 — *Alpysbaeva G.* Repressii protiv duhovenstva v Kazakhstane [Repression of the clergy in Kazakhstan]. Akmola, 2023. Pp. 19–23. (In Russ.).

Atabaev, 1981 — *Atabaev K.* Klassovaya bor'ba i likvidaciya kulachestva i bajstva kak klassa v Kazakhstane v gody kollektivizacii (1929–1934 gg.) [Class struggle and the liquidation of the kulaks and bais as a class in Kazakhstan during the years of collectivization (1929–1934)]. Almaty, 1981. 208 p. (In Russ.).

Dahshlejger, 1965 — *Dahshlejger G.V.* Social'no-ekonomicheskie preobrazovaniya v aule i derevne Kazakhstana (1921–1929 gg.) [Socio-economic transformations in the aul and village of Kazakhstan (1921–1929)]. Almaty, Nauka, 1965. 360 p. (In Russ.).

Dahshlejger, Nurpeisov, 1985 — *Dahshlejger G.V., Nurpeisov K.* Istoriya krest'yanstva Sovetskogo Kazakhstana [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Almaty, Nauka, 1985. 360 p. (In Russ.).

Efremova-Shershukova, 2009 — *Efremova-Shershukova N.A.* Nemcy Kazakhstana: deportaciya, specposelenie, reabilitaciya [Germans of Kazakhstan: deportation, special settlement, rehabilitation]. Abstract of Cand. hist. sci. diss. Almaty, 2009. 29 p. (In Russ.).

Ergina, 2011 — *Ergina N.M.* Lishenie izbiratel'nyh prav v kampaniyu vyborov v Sovety 1928–1929 gg. v nacional'nyh regionah Povolzh'ya (na primere sel'skih mestnostej Mordovii i Tatarstana) [Disenfranchisement during the 1928–1929 Soviet election campaign in the national regions of the Volga Region (using rural areas of Mordovia and Tatarstan as examples)]. *Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2011. No. 4–1 (72). Pp. 84–89. (In Russ.).

Fedorova, 2007 — *Fedorova N.A.* Lishency 1920-h godov: sovetskoe soslovie otverzhenykh [Disenfranchised of the 1920s: the Soviet class of outcasts]. *Zhurnal issledovaniy social'noj politiki*, 2007. No. 4. Pp. 483–496. (In Russ.).

Ficpatrik, 2001 — *Ficpatrik Sh.* Stalinские крестьяне. Social'naya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-e gody: derevnya [Stalin's Peasants. A Social History of Soviet Russia in the 1930s: The Village]. M.: ROSSPEN, 2001. 422 p. (In Russ.).

Fitzpatrick, 1999 — *Fitzpatrick S.* Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s. New York: Oxford University Press, 1999. 274 p.

Instrukciya, 1925 — *Instrukciya o vyborah gorodskih i sel'skih Sovetov i o sozyve s'ezdov Sovetov.* Utv. Prezidiumom VCIK 13 okt. 1925 g. [Instruction on the elections of city and village councils and on the convening of congresses of councils. Approved by the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee on October 13, 1925]. *SU RSFSR*, 1925. No. 79. 603 p. (In Russ.).

- Istoriya, 1991 — *Istoriya Kazahstana: belye pyatna* [History of Kazakhstan: blank spots]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1991. 348 p. (In Russ.).
- Istoriya, 2017 — *Istoriya i kul'tura nemcev Kazahstana* [History and culture of the Germans of Kazakhstan]. Almaty: I see real, 2017. 524 p. (In Russ.).
- Ivnickij, 1972 — *Ivnickij N.A.* Klassovaya bor'ba v derevne i likvidaciya kulachestva kak klassa (1929–1932 gg.) [Class struggle in the village and the liquidation of the kulaks as a class (1929–1932)]. M.: Nauka, 1972. 361 p. (In Russ.).
- Klimuk, 2007 — *Klimuk Ya.A.* Lishenie krest'yan izbiratel'nyh prav kak metod politiki “raskulachivaniya” (na materialah CHAF AK) [Deprivation of peasants' voting rights as a method of the “dekulakization” policy (based on materials from the Central Committee of the Armed Forces of the AK)]. *Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*. 2007. No. 4. Pp. 131–135. (In Russ.).
- Konstituciya, 1920 — *Konstituciya RSFSR ot 10 iyunya 1918 g.* [Constitution of the RSFSR of June 10, 1918]. M., 1920. (In Russ.).
- Kozybaev, et al., 1992 — *Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abylhozhin Zh.B.* Kollektivizaciya v Kazahstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 p. (In Russ.).
- Mazur, 1996 — *Mazur L.N.* Lishenie izbiratel'nyh prav krest'yan v 20-e – pervoj polovine 30-h godov [Disenfranchisement of peasants in the 1920s – first half of the 1930s]. Ekaterinburg: UrGU, 1996. 256 p. (In Russ.).
- Morozova, 2005 — *Morozova N.M.* Lishenie izbiratel'nyh prav na territorii Mordovii (1918–1936 gg.) [Disenfranchisement in Mordovia (1918–1936)]. Abstract of Cand. hist. sci. diss. Almaty, 2005. 20 p. (In Russ.).
- Nemcy, 2006 — *Nemcy Rossii: naselennye punkty i mesta poseleniya* [Germans of Russia: Populated Areas and Settlements]. M.: ERN, 2006. 472 p. (In Russ.).
- Obzor, 1917 — *Obzor Akmolinskoj oblasti za 1915 g.* [Review of the Akmola region for 1915]. Omsk: Elektrotip. Akmolinskaya oblastnaya pravleniya, 1917. 78 p. (In Russ.).
- Salamatova, 2022 — *Salamatova M.S.* Lishenie izbiratel'nyh prav kak forma social'no-politicheskoy diskriminacii v seredine 1920-h–1936 gg. (na materialah Zapadnoj Sibiri) [Disenfranchisement as a form of sociopolitical discrimination in the mid-1920s–1936 (based on materials from Western Siberia)]. Abstract of Cand. hist. sci. diss. Almaty, 2002. 24 p. (In Russ.).
- Shmidt, 2022 — *Shmidt V.* Emigracionnoe dvizhenie nemeckih krest'yan Kazahstana: fakty, prichiny, posledstviya [The emigration movement of German peasants in Kazakhstan: facts, causes, and consequences]. *Vostochnyj arhiv*, 2022. No. 1 (45). Pp. 76–84. (In Russ.).
- Social'nyj, 1996 — *Social'nyj portret lishenca* (na materialah Urala) [Social portrait of a disenfranchised person (based on materials from the Urals)]. Ekaterinburg: UrGU, 1996. 256 p. (In Russ.).
- Tihonov, et al., 1998 — *Tihonov V.I., Tyazhel'nikova V.S., Yushin I.F.* Lishenie izbiratel'nyh prav v Moskve v 1920–1930-e gody: novye arhivnye materialy i metody obrabotki [Disenfranchisement in Moscow in the 1920s–1930s: new archival materials and processing methods]. M.: Mosgorarhiv, 1998. 256 p. (In Russ.).
- Tulbasieva, 2023 — *Tulbasieva S.K.* Lishenie izbiratel'nyh prav v Kazahstane 1920–30-h gg. (na primere goroda Alma-Ata) [Disenfranchisement in Kazakhstan in the 1920s–1930s (using the city of Alma-Ata as an example)]. *Genesis: istoricheskie issledovaniya*, 2023. No. 3. Pp. 1–12. (In Russ.).
- Valuev, 2003 — *Valuev D.V.* Lishency v sisteme social'nyh otnoshenij (1918–1936) [Disenfranchised in the system of social relations (1918–1936)]. Abstract of Cand. hist. sci. diss. Almaty, 2003. 22 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1444-1458, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1444-1458

17TH-CENTURY KAZAKH-BUKHARA RELATIONS IN THE REPORTS OF RUSSIAN AMBASSADORS

Mukhatova Orazgul^{1}, Doskarayeva Aizhan²*

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

*Correspondent author

²Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Junior Researcher, 3rd year doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University
 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Mukhatova O.Kh., Doskarayeva A.A., 2025

Abstract. *Introduction.* Based on records and reports of Russian envoys from the 17th century, an analysis of the history of Kazakh-Bukhara relations is conducted. In the 17th century, political, economic, and cultural ties developed between the two countries. To gain a deeper understanding of this topic, it is necessary to refer to various historical sources and materials. In this context, the records and reports of Russian envoys hold particular significance, as they provide valuable information about the socio-economic conditions, political structure, and external relations of the Kazakh Khanate and the Bukhara State during that period. Determining the historical reliability of these data, uncovering the nature of interstate relations at that time, and assessing the overall historical development of the region are of important scholarly value. *Goals and objectives of the study* – Analysis of the reports of Russian envoys from the 17th century; to show the presence of Kazakh-Bukhara relations in diplomatic reports; to justify the importance of these reports for studying the history of Kazakh-Bukhara relations; and to evaluate the significance of these reports as historical sources. *Results.* The article, based on data from Russian diplomatic reports, identifies the direction, significance, political and historical importance, features, and nature of Kazakh-Bukhara relations in the 17th century. Information from Russian diplomatic documents confirms their role in clarifying the geopolitical situation in Central Asia, verifying the accuracy of historical events, and in the development of new scientific concepts and conclusions. *Conclusions.* In the study of Kazakh-Bukhara relations in the 17th century, reports from diplomatic missions of the Russian state are used as the primary sources. Analyzing their historical value and reliability contributes to the investigation of trade, economic, and political ties between the Kazakh Khanate, Central Asia, Safavid Iran, and India.

Keywords: Kazakh Khanate, Bukhara Khanate, envoy, diplomacy, Ivan Khokhlov, Anisim Gribov, Grigory Bulgakov

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan titled “Unknown pages of the history of Kazakhstan's foreign policy in the late 16th – 18th Centuries (based on materials from foreign archives)” (registration number: AR 26194453).

For citation: Mukhatova O.Kh., Doskarayeva A.A. 17th-century kazakh-bukhara relations in the reports of russian ambassadors // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1444–1458. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1444-1458

ОРЫС ЕЛШІЛЕРІНІҢ ЕСЕПТЕРІНДЕГІ XVII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-БҰХАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Мұхатова Оразгүл Хасенқызы^{1*}, Досқараева Айжан Асхатқызы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер

*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Кіші ғылыми қызметкер,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 3 курс докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мұхатова О.Х., Досқараева А.А., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* XVII ғасырдағы орыс елшілерінің жазбалары мен есептері негізінде қазақ-бұхар қарым-қатынастарының тарихы талданады. XVII ғасырда екі ел арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың дамуы орын алды. Аталған тақырыпты тереңірек зерттеу үшін түрлі тарихи деректер мен материалдарға жүгіну қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыдан орыс елшілерінің жазбалары мен есептері ерекше орынға ие. Себебі орыс елшілері мен саудагерлерінің жазбалары қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, саяси құрылымы және сыртқы байланыстары туралы құнды мәліметтер береді. Бұл деректердің тарихи шынайылығын анықтау, сол кезеңдегі елдер арасындағы қатынастардың сипатын ашу және аймақтың жалпы тарихи дамуын бағалаудағы ғылыми маңызы зор. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – XVII ғасырдағы орыс елшілерінің есептерін талдау; дипломатиялық есептердегі қазақ-бұхар қатынастарының орын алуын көрсету; елшілік есептердегі мәліметтердің қазақ-бұхар қарым-қатынастарының тарихын зерттеуде маңызын дәйектеу; есептердің тарихи дерек ретіндегі маңызына баға беру. *Нәтижелер.* Мақалада орыс елшілері есептерінің мәліметтері бойынша XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынастарының бағытын, мәнін, саяси-тарихи маңызын, ерекшеліктері мен сипаты анықталды. Орыс дипломатиялық құжаттарындағы мәліметтер Орталық Азия аймағындағы геосаяси жағдайды, тарихи оқиғалардың шынайылығын айқындауға, жаңа ғылыми тұжырымдар мен қорытындылар жасауға, мүмкіндікті арттыратындығы дәйектелді. *Қорытынды.* XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынастарын зерттеуде орыс мемлекетінің дипломатиялық миссияларының есептері маңызды дереккөз ретінде пайдаланылады. Бұл деректердің тарихи мәні мен шынайылығын талдау Қазақ хандығы, Орталық Азия, Сефевидтік Иран және Үндістан мемлекеттері арасындағы сауда-экономикалық және саяси байланыстарын зерттеуге мұрындық болады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Бұхар хандығы, елші, дипломатия, Иван Хохлов, Анисим Грибов, Григорий Булгаков

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XVI ғ. соңы – XVIII ғасырлардағы Қазақстанның сыртқы саясаты тарихының беймәлім беттері (шетелдік архив материалдары негізінде)» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 26194453).

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х., Доскараева А.А. Орыс елшілерінің есептеріндегі XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынастары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1444–1458 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1444-1458

КАЗАХСКО-БУХАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ XVII ВЕКА В ОТЧЕТАХ РУССКИХ ПОСЛОВ

Мухатова Оразгуль Хасеновна^{1}, Доскараева Айжан Асхатовна²*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
*Автор-корреспондент

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 г. Алматы, Республика Казахстан)
Младший научный сотрудник, докторант 3 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби

 <https://orcid.org/0000-0002-0035-1623>. E-mail: doskaraeva@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Мухатова О.Х., Доскараева А.А., 2025

Аннотация. *Введение.* На основе записей и отчетов российских посланцев XVII века анализируется история казахско-бухарских отношений. В XVII веке между двумя странами развивались политические, экономические и культурные связи. Для более глубокого изучения данной темы возникает необходимость обращения к различным историческим источникам и материалам. В этом контексте особое значение имеют записи и отчеты русских посланцев. Ведь эти источники предоставляют ценные сведения о социально-экономическом положении, политической структуре и внешних связях Казахского ханства и Бухарского государства в рассматриваемый период. Определение исторической достоверности этих данных, раскрытие характера межгосударственных отношений того времени и оценка общего исторического развития региона имеют важное научное значение. *Цель и задачи исследования* – Анализ отчетов русских посланцев XVII века; показать наличие казахско-бухарских отношений в дипломатических отчетах; обосновать важность данных отчетов для исследования истории казахско-бухарских связей; оценить значение этих отчетов как исторических источников. *Результаты.* В статье на основе данных русских посольских отчетов определены направление, значение, политико-историческая важность, особенности и характер казахско-бухарских отношений XVII века. Данные из российских дипломатических документов подтверждают их роль в уточнении геополитической ситуации в Центральноазиатском регионе, выявлении достоверности исторических событий, а также в создании новых научных концепций и выводов. *Выводы.* В исследовании казахско-бухарских отношений XVII века отчеты дипломатических миссий Российского государства используются в качестве важнейших источников. Анализ их исторической ценности и достоверности способствует изучению торгово-экономических и политических связей между Казахским ханством, Центральной Азией, Сефевидским Ираном и Индией.

Ключевые слова: Казахское ханство, Бухарское ханство, посланник, дипломатия, Иван Хохлов, Анисим Грибов, Григорий Булгаков

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Неизвестные страницы истории внешней политики Казахстана в конце XVI–XVIII веков (на основе материалов зарубежных архивов)» (регистрационный номер: AP 26194453).

Для цитирования: Мухатова О.Х., Доскараева А.А. Казахско-бухарские отношения XVII века в отчетах русских послов // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1444–1458. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1444-1458

Кіріспе

Қазақстандық тарихнамада көбінесе Қазақ хандығының ішкі саяси басқаруы, шаруашылығы және әлеуметтік құрылымы, мәдениеті туралы еңбектер орын алған. Ондай зерттеулерде XVII–XVIII ғасырлардағы Қазақстанның сыртқы байланыстары, саяси, сауда және мәдени қатынастары ғылыми зерттеулерде қосалқы түрде қарастырылды. Зерттеушілер Қазақ хандығының сыртқы саясатын көбінесе араб, парсы, шағатай тілдеріндегі еңбектер, архив құжаттары бойынша қарастырды. Орыс тіліндегі жазбалар мен құжаттар ғылыми айналымға жиі түсіріле бермеді.

Отандық тарихнамада XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынастары тарихын орыс елшілерінің жазбалары негізінде зерделенбеген тақырыптардың қатарына жатады. XVII ғасырдың басында Мәскеу мемлекетінің Орталық Азия хандықтарымен сауда-экономикалық байланыстарды дамытуға деген қызығушылығы арта түсті. Орталық Азия аумағынан Үндістанға құрлық арқылы өтетін керуен жолдары мен сауда қатынастарын ұйымдастыру үшін ақпарат жинақтау қолға алынды. Осы мақсатта Орталық Азия, Парсы еліне және Үндістанға елшіліктер жіберіле бастады.

Мәселені көбінесе орыс тарихшылары Ресей мен Орта Азия арасындағы сауда байланыстарының ауқымында зерттеген. Ресейге Үндістанға баратын қақпаны ашу үшін қажетті мәліметтерді жинақтау мақсатында жіберілген елшілердің жазбалары өткен уақыттарда да, қазіргі кезеңде де орыс тарихнамасындағы өзекті мәселелердің бірінен саналады. Тәуелсіздік жылдары орыс елшілерінің есептері отандық зерттеушілер үшін біршама қолжетімді бола түсті. Олардың кейбіреулері «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарияланды. Осылардың бәрі Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясаты тарихын зерделеуге ұмтылдырып, оны жаңа бағыттарда қарастыруға жол ашты. Дегенмен елшілік есептер кешенді зерттелмеді. Оның өзіндік себептері бар. Мәскеу мемлекетінің Елшілік приказының қорларында, XVII ғасырдың орта кезіндегі құжаттар шекаралық Еділ өңірі және Сібір қалалары: Қазан, Астархан, Түмен, Том, Тобылдың воеводалық кеңселерінде жинақталған құжаттар орын алған өрттің салдарынан ағаш ғимараттарда сақталған елшілік материалдардың көпшілігі жойылып кеткен. Сол себепті олардың аздаған бөлігі ғана қалған. Өрттен аман қалған құжаттардың арасында қазақтар туралы мәліметтердің қатары да сирек болған. Советтік кезеңде әлем елдерімен дипломатиялық байланыстарды Совет Одағының билеушілері мен елшілері жүргізді. Қазақстанның мұндай құқығы болмады. Сол себепті елшілік сипаттағы деректерге қызығушылық орын алмады. Қазақ хандығының тарихын зерттеу пантюркизмге, панисламизмге, ұлтшылдыққа тән ұмтылыс ретінде бағаланып, жазаланды.

Қазақ хандығының тарихын бұрын-соңды ғылыми айналымға түсірілмеген деректер бойынша зерттеу мемлекетіміздің болашағы үшін маңызды. Қазақ мемлекетінің іргелес елдермен қарым-қатынасы, соның ішінде XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынастарын терең әрі кешенді зерделеу – өзекті мәселелердің бірі. Әлемдік саясатта интеграцияның жоғары дәрежесін көрсетіп отырған Қазақстан үшін оның өткен уақыттардағы тарихи тәжірибесін зерттеп, ой елегінен өткізу маңызды. Заманауи Қазақстанның белсенділігімен, тепе-теңдік сақтауға ұмтылысымен, прагматизмдігімен, сындарлы сұхбат жүргізуге талпынысымен және көпжақты ынтымақтастыққа бағытталғандығымен ерекшеленіп отырған

сыртқы саясаты оның ғасырлар бойы жинақтаған дипломатиялық дәстүрі мен тәжірибесінің жемісі. Қазақ-бұхар қатынастарын зерттеу Қазақстанның XVII–XVIII ғасырлардағы сыртқы саясат тарихын зерделеуге ұмтылдырып, оны жаңаша, замануи ғылыми ұстанымдар ауқымында қарастыруға мүмкіндік тудырады. Аталған тақырыпты зерделеу Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің өзара бейбіт қарым-қатынастарының тарихи сабақтастығын айқындап қана қоймайды, сонымен қатар еларалық өзара байланыстарды мемлекеттердің интеграциясы бағытында зерттеуге жол ашады.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

XVII ғасырда Шығыс елдерімен сауда байланыстарын орнату мақсатында Орыс патшасы тарапынан Орталық Азия мен сефевидтік Иран, Үндістан жерлеріне И.Д. Хохлов, А. Грибов, Г.В. Булгаков, Б.А. Пазухин, С.И. Пазухин және т.б. елшілер мен саудагерлердің дипломатиялық миссияларын жіберді. Дипломатиялық миссиялардың нақты мақсаттары мен жоспары билік тарапынан белгіленіп, елшіліктің қорытындысы есеп ретінде дайындалды. Ресей мемлекетінде сыртқы саясатты жүргізу және шетелдермен қарым-қатынас орнату, реттеу, басқару мақсатында орталықтандырылған құрылым – Елшілік приказдары – Посольские приказы деп аталатын мемлекеттік мекеме құрылған. Мекеме елшілік қызметтердің жоспары, елшілік есептер, дипломатиялық іс-қағаздарды жинақтады. Елшілік құжаттарды «Статейные списки» деп аталатын дипломатиялық миссиялар құжаттары жинағының негізін құрады. Аталған дипломатиялық құжаттар мен есептер тарихи деректер ретінде топтастырылып, Ресей Федерациясының архивтерінде (Ресей мемлекеттік көне актілер архиві, Ресей мемлекеттік тарихи архиві және т.б.) сақталған (ИКРИ, 2005: 7). Сол құжаттардың арасында қазақтар туралы тікелей немесе қосалқы мәлімет беретін деректер бар. Өкінішке орай мұндай деректер көп емес. Олар Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Қазақстан тарихы орыс деректерінде XVI–XX ғғ.» атты он томдық құжаттар мен материалдар жинағының I томына Орыс мемлекетінің елшілік материалдары ретінде енгізілді. «Елшілік және Сібір приказдарының материалдарының» арасынан Борис Пазухиннің қысқаша жазбасын табуға болады. Н. Веселовскийдің 1891 жылы жарық көрген «Иван Данилович Хохлов» атты еңбегіне қосымша ретінде И. Хохловтың есебі берілген (Веселовский, 1891). Бұл зерттеушілердің ізденістерін жеңілдетті. Бір жағы тыңшы, екінші жағы саяхатшы, үшінші жағы саудагер міндетін атқарған елшілердің есептерінде Қазақ хандығының сыртқы байланыстары жөнінде көп айтылмаған. Соған қарамастан елшілердің жазбалары XVII ғасырдағы Қазақстан тарихы бойынша құнды деректер болып табылады.

Зерттеу барысында ғалым Талас Омарбеков ұсынған «Тарих – адам іс-әрекетінің жемісі» ұстанымы басшылыққа алынды (Омарбеков, 2004) Өйткені XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қатынастары тарихи тұлғалардың, қарапайым адамдардың іс әрекеттері негізінде дамыды. Тарихшы-ғалым З. Алдамжардың шынайы тарихилық қағидасы назарға алынды (Алдамжар, 2002). Өткенді ой зердесінен өткізуде қателіктерге бой алдырмас үшін тарихқа қазіргі заманның биігінен емес сол кезеңнің көзқарасымен қарау қажеттілігі ескерілді. Тарихты тұтастай үдеріс ретінде қарастыру қоғам дамуындағы қол жеткізілген жетістіктерді, орны толмас кемшіліктерді, олқылықтарды нақты көрсетуге мүмкіндік тудырады. Әлемдік тарих жазу барысында зерттеушілер пайдаланатын өркениетті бағыт қолданылды (Шпенглер, 1996). Өркениеттік даму тұжырымдамасы негізінде жекелеген елдер мен халықтардың, мемлекеттердің тарихы зерделенеді. Бұл тұжырымдама кейінгі ортағасырлардағы Қазақстанның сыртқы байланыстарын зерттеуде тиімді.

Зерттеуде тарих ғылымындағы жалпыәдіснамалық тарихилық, объективтілік және әлеуметтік қағидаттар қолданылды. Олар орыс елшілерінің жазбаларына сыни көзқарас таныта отырып, оларды тарихи дерек ретінде пайдалануға мүмкіндік берді. Сонымен қатар хронологиялық, ретроспективтілік, талдау, мазмұндық талдау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды. Бұл әдістер XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қатынастарын ғылыми тұрғыда қарастыруға септесті.

Талқылау

Елшілік есептерді деректанулық талдау мен тарихи дерек ретінде пайдалану XIX ғасырдан бастап Ресей империясы кезеңінен бастап қолға алынды. Қазан революциясына дейінгі Орталық Азия, Үндістан мен Сефевидтік Иранмен Ресейдің сауда-экономикалық, саяси қарым-қатынасын зерттеумен айналысқан тарихшылар орыс елшілерінің есептерін негізгі дерек ретінде қолданды. Солардың бірі В.В. Завьялов «Исторический обзор путешествия в Бухару» атты зерттеуінде XVI–XIX ғасырлар аралығында Орталық Азияға жасалған елшілік миссиялар мен саяхаттарды сипаттап, орыс елшілерінің қызметтеріне талдау жасады (Завьялов, 1854). В.В. Григорьев «Русская политика в отношении к Средней Азии» (Григорьев, 1874) еңбегінде И.Д. Хохлов және басқа да орыс елшілерінің есептерінде қамтылған сауда-экономикалық, географиялық және саяси мәліметтер Мәскеу билігінің Орталық Азия елдерімен жүргізген дипломатиялық және сауда қатынастарының деректеріне сүйенді. 1879 жылы Г.Д. Хилковтың «Сборник князя Хилкова» деп аталатын деректер жинағы басылып шықты. Жинаққа енген материалдар М.А. Оболенскийдің жинағынан және Императорлық Мемлекеттік кітапхананың (қазіргі Салтыков-Щедрин атындағы кітапхана, Санкт-Петербург) құжаттарынан алынған. Жинаққа 252 құжат енгізілген. Олар: өтініштер, жауап хаттар, хаттар, бұйрықтар (наказные памяти – жазалау жадысы (бұйрығы) – орталық немесе жергілікті орган шығаратын нұсқау. Сонымен қатар жинақта нұсқауды орындаушы адамға белгілі бір тапсырманы жүзеге асыруға өкілеттік беретін және осы тапсырманы орындаудың тәсілдері туралы нұсқаулық, жарғылар, грамоталар орын алған. Деректердің арасында Бұхар хандығымен дипломатиялық қатынастар, қалмақ, қырғыз және моңғол феодалдарымен байланыстар, әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы құжаттар да бар. Архив құжаттарының жарыққа шығуы тарихшы ғалымдар үшін Орталық Азия мен Ресей мемлекетінің арасындағы қарым-қатынастарының зерттелуіне жол ашты. Мәселен, В.А. Уляницкий (Уляницкий, 1889), С.В. Жуковский (Жуковский, 1915) еңбектерінде Мәскеу мемлекетінің Орталық Азия хандықтарымен, Үндістанмен қарым-қатынастардың тарихын зерттеу кезінде орыс елшілері мен саудагерлерінің есептері негізгі дерек көздері ретінде қолданды. Сонымен қатар, осы жинаққа енген Иван Данилович Хохловтың елшілік есебін Н. Веселовский «Русский посланник в Персию и в Бухару в XVII веке» (Н. Веселовский, 1891) атты еңбегінде И. Хохловтың дипломатиялық қызметіне және елшілік есебіне деректанулық талдау жүргізді.

Советтік кезеңде Ресей мен Шығыс елдерінің арасындағы байланыстардың тарихы өз өзектілігін жоғалтпай жаңа серпінмен зерттелді. Мәселен, А.В. Панков «К истории торговли Средней Азии с Россией в 1675–1725 гг. Торговля с Бухарой» (Панков, 1928) атты мақаласында орыс елшілері мен саудагерлерінің есептерін негізгі дерек ретінде пайдаланды. А.П. Чулошников «Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI–XVII вв.» (Чулошников, 1933) орыс елшілерінің есептерінің негізінде Орыс мемлекетінің Орталық Азия хандықтарының арасындағы сауда байланыстарын зерттеді. М.Ю. Юлдашев «К истории торговых и посольских связей Средней Азии с Россией» (Юлдашев, 1964) атты монографиясында орыс елшілік құжаттарының негізінде сауда байланыстарын, салық, тауарлардың түрлерін, керуен жолдарының бағыттарын, Орталық Азия мен Ресей арасындағы тарихи сауда-экономикалық және дипломатиялық қатынастардың даму кезеңдерін талдаған. Зерттеу нәтижесінде «сауда және елшілік байланыстар Орталық Азия мен Ресей арасында тұрақты, өзара тиімді сипатта болған» деген қорытындыға келген. Н.Б. Байкова (Байкова, 1964), Н.Г. Аполлова (Аполлова, 1972), Х.З. Зияев (Зияев, 1983) Орталық Азия мемлекеттерінің Сібірмен, Үндістанмен сауда-экономикалық байланыстарын орыс елшілерінің есептері мен шығыс деректері негізінде зерттеді.

Тәуелсіздік жылдары отандық тарихшылар өз зерттеулерінде орыс елшілерінің есептері мен мәліметтерін қолданды. М.Х. Абусейтова «Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII» (Абусейтова, 1983, 2002) атты монографиясында Қазақ хандығының Бұхар хандығымен қарым-қатынасын талдау барысында И.Д. Хохловтың есебіндегі мәліметтерді шығыс деректерімен салыстыра отырып зерттеді. Т.И. Сұлтанов (Султанов, 2001), Т.Е. Төлебаев

(Тулибаев 2008), Б.Б. Кәрібаев (Кәрібаев, 2019) та И.Д. Хохловтың есебін өздерінің ғылыми еңбектеріне арқау еткен. Н.А. Атығаев (Атығаев, 2023) өзінің еңбектерінде А. Гриботың жазбаларын дерек ретінде қолданды.

Қарастырып отырған тақырып бойынша ресейлік тарихшылар зерттеу жұмыстарын жүргізіп, көптеген еңбектер жариялауда. Мәселен, А.К. Алексеев «Политическая история Тукай-Тимуридов. По материалам персидского сочинения Бахр ал-асрар» (Алексеев, 2006) деген монографиясында шығыс деректерімен қатар орыс елшілерінің есептерінің мәліметтеріндегі тарихи фактілерді салыстыра зерттеді. М.В. Моисеев «Миссия И.Д. Хохлова в Бухару в 1620–1623 гг. и коммуникационные сети русской дипломатии в Центральной Азии» (Моисеев, 2021) мақаласында Иван Хохловтың дипломатиялық қызметінің есебін орыс-бұхар қарым-қатынастарының негізгі дерегі ретінде талдады. Ғалымның пайымынша, «И.Д. Хохлов Орталық Азиядағы саяси жағдай туралы шынай мәліметтерді алу үшін ресми билік өкілдерімен қоса саудагерлер, приставтар, хабаршылар, тұтқындармен байланыс орнатып, жан-жақтан ақпараттарды жинастырды. Бұл оның есебінде көрсетілген тарихи мәліметтердің сенімді болуына ықпалын тигізді. В.А. Шорохов, С.А. Крауцкий және М.В. Антонюк «Конфликт вокруг Балха 1646–1647 гг. в материалах русского посла в Иране Г.В. Булгакова» (Шорохов, 2024) атты мақалада орыс елшісінің Иран жеріндегі дипломатиялық қызметінің есебін ғылыми айналымға енгізіп, деректанулық талдау жасады. А.А. Андреев, Д.Д. Копанева «Статейный список А. Грибова как источник по истории среднеазиатского вектора внешней политики Ирана при шахе Аббасе II» атты мақалада А. Грибовтың есебін талдады. Зерттеушілер Анисим Грибов және басқа да орыс елшілерінің, саудагерлер мен хабаршылар мәліметтерінің кең ауқымын атап көрсетті. «Есеп ақпараты Орталық Азияның сол кезеңдегі сыртқы саяси тарихын басқа да деректерді қолдана отырып объективті түрде зерттеу мүмкіндіктерін арттырады» деген қорытындыға келеді (Андреев, Копанева, 2025).

Өзбекстан тарихшылары тарапынан да аталған мәселе бойынша ғылыми ізденістер жүргізілген. Бұл үдеріс өз жалғасын табуда. Мәселен, А. Холикулов «Некоторые комментарии к двусторонним отношениям Бухарского ханства и Российского царства» (Холикулов, 2021) атты мақаласында орыс елшілері мен саудагерлерінің жазбаларына сүйене отырып, елшілік есептердің Бұхар хандығының іргелес елдермен әлеуметтік-экономикалық, саяси байланыстар орнатқандығын атап көрсетеді. «XVII ғасырдағы Бұхар хандығы мен Ресей мемлекетінің қарым-қатынастары елшілік миссиялар негізінде жүзеге асырылды және екі елдің өзара қатынастары сауда-экономикалық байланыстарды құруға бағыттылды», - деп түйіндейді. Р. Алимованың «Торгово-экономические связи Бухарского ханства с Ираном в XVI–XVII вв.» (Алимова, 2021) мақаласында парсы мен бұхар қарым-қатынастары шығыс деректері және орыс елшілері мен саудагерлерінің есептеріндегі мәліметтер өзара салыстырыла талданады. «Екі елдің арасындағы саяси қарым-қатынастардың қиын болуы сауда байланыстарына да әсер етті» деген қорытындыға келеді.

Жоғарыда көрсетілген еңбектерде орыс елшілерінің есептері Орыс мемлекетінің Орталық Азия, Қазақ хандығы, Сефевидтік Иран және Үндістанның сауда-экономикалық, дипломатиялық қарым-қатынастарын зерттеуде кеңінен қолданылып, құжаттарда қамтылған мәліметтер басқа тарихи деректердегі ақпараттармен салыстырмалы түрде талданған. Алайда олар XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қарым-қатынасының тарихын зерттеуде негізгі дерек ретінде толық талданбаған. Осы тұрғыдан келгенде тақырыпты зерделеудің өзектілігі айқын.

Зерттеу нәтижелері

XVII ғасырда Орыс мемлекеті Бұхар, Хиуа хандығы, Сефевидтік Иран, Үндістан мемлекеттерімен сауда және дипломатиялық байланыстар орнатуға қызығушылығы артты. Осы мақсатта Хиуа хандығы арқылы Бұхар еліне орыс елшілігі мен саудагерлерін жіберу туралы шешім қабылданды. Шешімге сәйкес арнайы дайындықтан өткен қызметкерлер қазақ жерлері арқылы Бұхарға барған.

Ортағасырларда Ресей мемлекетінде елші қызметіне тағайындау және елшіліктерге жіберуде өзіндік ережелер мен критерийлер белгіленген. Дипломатиялық миссияға елші

ретінде әдетте патшаның және Бояр думасының сеніміне кіретін қызметкерлер тағайындалатын. Елшілер дворян әулетінен шыққан немесе дьяк (Орыс мемлекеттік қызметкері – авт.) қызметіндегі тұлғалар сайланатын. XVII ғасырда сондай қызметкерлердің бірнешеуі Бұхар хандығына дипломатиялық миссиямен барған. Солардың бірі – Иван Данилович Хохлов. Иван Хохлов Қазан жеріндегі бояр әулетінен шыққан. Мемлекеттік қызметте тәжірибесі бар, заманауи сауаты бар, патша мен билік өкілдерінің сеніміне кірген, саяси білікті, Қазан жерінде мемлекеттік қызмет атқарған (Веселовский, 1891: 5). И.Д. Хохлов 1600 жылы парсы елшісі Перкулы-бектің пристава ретінде (Орыс патшасы кезіндегі жергілікті полицияның бастығы – авт.) тағайындалды. 1605 жылы Борис патшаның кезінде Терек жеріне воевод Иван Головинмен бірге бір жылдық қызметке жіберілді. Бірақ саяси көзқарастарға байланысты 1606 жылы Астрахань түрмесіне түседі. Кейін «жалған паштаның қолдаушылары» ретінде Астраханға жер аударылды. Кейіннен ақталып, атаман Иван Заруцкий мен Марина Мнишек И.Д. Хохловты дипломатиялық миссиямен Иран шахы Аббасқа жіберді. 1615 жылы ол М.Н. Тихоновпен бірге елшілік миссиясынан оралды. Алайда осы жылдың маусым айында «И. Заруцкимен байланысы бар» деген айып тағылып, Мәскеуде түрмеге жабылды. Көп ұзамай сол жылдың шілде айында оған рақымшылық жасалып, түрмеден босатылды (Моисеев, 2021: 366).

1620 жылы Орыс мемлекетінің патшасы – Михаил Федорович Бұхар хандығына Иван Данилович Хохлов бастаған елшілікті жіберді. Иван Хохловтың елшілік миссиясына Имамқұл ханға Михаил Федорович патшаның грамотасын табыстау, патшаның сәлемі мен сый-сияпатын жолдау, Бұхар хандығында тұтқында жатқан орыс азаматтарын азат ету жүктелді. И. Хохловтың сапары Хиуа жері арқылы Бұхар хандығына жоспарланды. Иван Хохловтың Бұхар хандығына елшілік сапары Қазаннан Астраханға, Астраханнан Каспий теңізі арқылы Қабақлы кеме бекеті арқылы жүруі тиіс еді. Алайда теңізде дауыл болып, елшілер Түп-Қараған (қазіргі Форт-Шевченко, Қазақстан) аймағына тоқтауға мәжбүр болды.

Дипломатиялық елшіліктің тәртібі бойынша елшілер Елшілік приказына өздерінің сапары туралы толық есеп беруге міндеттелген. Бұл есептер күнделік түрінде жазылды. Есепті дайындаудың өзіндік критерийлері анықталды. Оларда елшінің күнделікті қызметі, кездесулері, сұхбаттары, сөйлескен адамдардың шені, лауызымы, жинақтаған ақпараты көрсетілді (Потемкин, 1941: 240). И. Хохловтың есебі осындай сипатта және мазмұнда жазылды.

Иван Хохловтың елшілік есептерінде Орталық Азия аймағындағы саяси жағдайлар, мемлекетаралық қатынастардың динамикасы және олардың сипатты көрініс тапты. Сонымен қатар Үндістан мен Орталық Азия арасындағы дипломатиялық және сауда-экономикалық байланыстар, Парсы мемлекеттері мен Бұхар хандығының, Бұхар хандығы мен Қазақ хандығының арасындағы саяси ахуал туралы мәліметтер қамтылды.

И. Хохловтың есебінде Ташкент билеушісі Тұрсын-Мұхамет хан туралы мәлімет бар. Елші ханды Бұхар билеушісі таққа отырғызған. Алайда Тұрсын-Мұхамет хан Бұхар билеушісі Имамқұлға қарсы шыққан деп сипаттайды. Атап көрсетерлік жайт, Иван Хохлов Бұхарда болған кезінде, яғни XVII ғасырда орыс елшілері есеп жазуда өздерін үшінші жақта көрсеткен. И. Хохловтың баяндауынша, «Бұхар ханы Имамқұл ташкенттік Тұрсын сұлтанмен (Тұрсын-Мұхамет хан И. Хохлов есебінде сұлтан деген титулмен және Тұрсын деп жазылған – авт.) соғысты. Бұған дейін Тұрсын сұлтан өз елінен қуылып, Имамқұл ханнан көмек сұраған. Имамқұл хан Тұрсын сұлтанды қолдап, мемлекеттік билікке отырғызған. Ал оның мемлекетінің астанасы – Тұрсын қаласы (Ташкент қаласы болуы керек. Себебі Иван Хохловтың өзі ташкентский салтан Турсун деп жазған – авт.), халқы көшпелі, Қазақ Ордасы деп аталады». XVII ғасырдағы қазақ хандығын сипаттай келе «Қазақ Ордасында ханзадалар көп, ал олардың ең үлкені Тұрсын, көшпелілердің (қазақтардың – авт.) заңы бойынша билік кезегі оған (Тұрсынға – авт.) жеткен. Ол (Тұрсын – авт.) Имамқұл ханмен достасып, Имамқұл хан Тұрсын сұлтанмен құдаласып, Тұрсын сұлтанды өлтіріп, өзінің қайын атасын таққа отырғызбақшы. Сол үшін Тұрсын ханды Бұхараға Имамқұл ханға шақыртты. Ал Тұрсын сұлтан шақыртудан бас тартып, өз елшілерін Имамқұл ханға жіберіп, бейбітшілік туралы

келісімге жасауға ниет білдірген». Бұл жердегі Тұрсын Мұхамет хан – 1613–1627 жылдар аралығында Қазақ хандығында Ташкент пен оның төңірегінде билік құрған қазақ билеушісі (Қалыбекова, 2020: 524). Елші сол кезеңдегі саяси жағдайды көрсете отырып, Қазақ хандығының әскери әлеуетін сипаттады. «Сол кезде Бұхар ханы Имамқұл мен Ташкент билеушісі арасында ірі соғыс болып жатты: Бұхара ханының әскерінде шамамен 40 000 адам болса, Ташкент ханының әскерінде шамамен 10 000 адам болды. Осы соғыс кезінде Иван Бұхарада болды. Бұхара әскерінің басында олардың беделді бегі – Имамқұл ханның ағасы Нәдір-Дуван Беги Тұрсынға қарсы аттанды, оның қолында шамамен 40 000 адам болды; ал Ташкент әскерінде – шамамен 10 000 адам еді» деген мәліметінен қазақ-бұхар қатынастарының шиеленіскенін байқауға болады. Екі елдің қалыптасқан ахуалды тек бейбіт емес жолмен шешуге тура келгендіктерін айғақтайды.

Иван Хохлов Бұхар хандығына елшілік қызметі барысында Бұхар және Хиуа хандықтарының билеушілерімен, билік өкілдерімен, жергілікті халықпен, тұтқындармен қарым-қатынас орнатқан. Солардың нәтижесінде қазақ қоғамының сыртқы байланыстарының даму барысы туралы мәліметтер келтірген. Мәселен, «Осыдан кейін Имамқұл хан екі рет Тұрсун-сұлтанның әскерін жеңді, бірақ соғыс тоқтамады. Қазіргі кезде Имамқұл ханының жағына бауыры – Балх ханы Нәдір және басқа одақтастары шықты. Халықтың айтуы бойынша Бұхара мен Балх хандарының күштері Тұрсын-сұлтанның күштерінен мықты, себебі Имамқұл хан Тұрсынға қарсы жалғыз күресті, ал оның ағасы – Нәдір хан оған (Имамқұлға – авт.) көмектеспеді. Ақырында олар татуласып, біріккен күшпен Ташкентке қарсы шықты» (Сборник князя Хилкова, 1879: 421–422), – деп жазды.

Қазақ-бұхар қатынастары И. Хохловтың есебіндегі ақпарат Анисим Грибовтің мәліметтерімен толығымен толық түскен. Мәскеу мемлекетінің Бұхар мен Орталық Азия, Иран елдеріне сауда және дипломатиялық қызметпен елші Савин Горохов 1642 жылы аттанады (Уляницкий, 1889: 19). С. Гороховпен бірге сауда байланыстарын нығайту мақсатында барған көпестердің (мемлекеттік сауда агенті – авт.) қатарында Анисим Грибов болған. Анисим Грибов – XVII ғасырдағы орыс көпесі (купчины) (мемлекеттің ресми сауда өкілі – авт.). Оның өмірі мен өмір сүрген жылдары жайында деректер аз. Анисим Астраханнан шыққан, жергілікті билік өкілінің орынбасары (посадник) болды. Орыс дипломатиялық қызметкерлерінің сұрыпталу тәртібіне Анисим Грибовтың шығу тегі мен қызмет жолы сәйкес келді. Елшілік сапардың нәтижесінде А. Грибов Орталық Азия мен Ресей мемлекетінің арасындағы дипломатиялық және сауда қарым-қатынастарын орнатуға үлес қосты. Осы орайда оның есебі – орыс билігі тарапынан қазақ тарихы туралы маңызды мәліметтер беретін дерек іспеттес. Орталық Азия және Иран еліне екі мәрте арнайы сауда тапсырмаларымен барды. 1641–1643 жылдары Бұхар мен Хиуа хандықтарына орыс делегациясын басқарды. Бұл сапардың мақсаты – дипломатиялық және сауда қатынастарын орнату еді. Нәтижесінде Орталық Азия аумағындағы мемлекеттермен жақсы қарым-қатынастарға қол жеткізді.

Анисим Грибов 1646–1647 жылдары Орталық Азияға екінші орыс елшілігін басқарып барды. А. Грибов сапарының мақсаты Иран арқылы Бұхар, Балх және Үргеніш жерлеріне бару еді. Сапар өз мақсатына жетпеді, өйткені аймақтағы қалыптасқан саяси жағдайға байланысты оның Шығысқа бару мүмкін болмады (Андреев, Копанаева, 2025: 86). 1651 жылы А. Грибов II Аббас шахқа елшілік қызметпен жіберілді (Преображенский, 1951: 269–270). Орта Азиядағы сол кезеңдегі саяси жағдайларға байланысты оған Парсы елінен ары қарай Балх және Бұхар, Үргеніш жерлеріне бару мүмкін болмады. Осыған байланысты елшілік сапарының мақсаты соңына дейін орындалмады. Сол себепті өзінің елшілік қызметінің жүзеге асуына бөгет болған басты саяси ахуал туралы мәліметтерді жинастырды. Әсіресе Орталық Азия хандықтары мен Ұлы Моғолдар империясы арасындағы соғыс қимылдары туралы ақпарат жинақтады.

А. Грибов есебінде XVII ғасырдың 40-шы жылдарында Бұхар хандығы, Ұлы Моғолдар мемлекеті, Сефевидтік Иран, Қазақ хандығы мен Хиуа хандықтары арасындағы қалыптасқан күрделі саяси жағдай, дипломатиялық және әскери қақтығыстар туралы баяндалады. Мәселен, елші Балх түбіндегі Бұхар мен Ұлы Моғолдар әскерінің шайқасына Қазақ хандығының араласуын былайша баяндаған: «Осыдан көп ұзамай Әбділ-Азиз хан мен Жалаңтөс мырзаға

(Жалаңтөс баһадүр Бұхар хандығында Аштархан әулеті тұсында бас қолбасшы, хандықтың ішкі тәртібін қадағалайтын және шет елдермен қарым-қатынас жасайтын бас уәзір қызметін атқарған тұлға – авт.) Бұхардан хабар келді: Ташкент қаласынан Жәңгір хан бастаған қазақ жасақтары көп әскермен Бұхар жеріне жорыққа шыққан екен. Сонда Бұхар ханы Әбділ-Азиз Балх қаласының түбінде тұрған өзінің әскерін екіге бөлді: әскердің бір бөлігін сенімді адамы — Жалаңтөс мырзамен бірге Балхта қалдырды, ал екінші бөлігін алып, өзі Балхтан Бұхар жаққа қарай Жәңгір хан бастаған қазақ жасағына қарсы шықты. ... Әбділ-Азиз хан Жәңгір ханмен кездескенде онымен соғыспай, бітімге келді. Бітім жасасқан соң, бүкіл бұхар әскерімен бірге Балх түбіне, хан Жалаңтөске көмекке аттанды. Ал Жалаңтөстен Қазақ Ордасының Жәңгір ханымен кездескені туралы хабар алған Әбділ-Азиз хан тағы да соғыс ашпай, Жәңгір ханмен татуласып, бірікті. Осылайша, барлық бұхар әскерімен және Қазақ Ордасының жауынгерлерімен бірге Балх түбіне, Жалаңтөс мырзаның жанына келді» (Русско-индийские отношения в XVII в., 1958: 73). А. Грибов Балх түбіндегі қазақ-бұхар одағы туралы мәліметтер жазды. Сонымен қатар қарастырып отырған кезеңдегі Қазақ хандығының сыртқы саясаты туралы құнды мәліметтер келтірілген.

Анисим Грибов Балх түбіндегі бұхар, қазақ әскерлерінің үнді әскерімен арасындағы қақтығыстың тікелей куәгері болмаған. Алайда, өз есебінде мәлімдеген Балх түбіндегі тарихи оқиға туралы Фарабад қаласының билеушісі Жардарадан және Исфаханға II Аббас шахқа Мешеттен (Мешхет – авт.) келген Қаршығай ханның елшісі Аллақұлдан естіген.

Дипломатиялық қызметтен бөлек А. Грибовтың экспедициясы сауда, экономикалық маңызды иеленді. Бұл елшілік ірі экспедициялар ретінде де танылды. Сапар есептерінің материалдары XVII ғасырдың 40-жылдарындағы Орта Азиядағы саяси ахуалды, сауда байланыстарын және мемлекетаралық қатынастарды, әсіресе Қазақ хандығының сыртқы саяси бағыты мен аймақтағы саяси ықпалынан хабар беретін құнды тарихи дерек болып табылады (Лавренцова, 1958: 16).

А. Грибов елшілігімен қатар орыс патшасы Иран еліне 1647 жылы Григорий Васильевич Булгаковты жіберді. Екі елшілік бір-бірінен тәуелсіз қызмет атқарды. Бірақ мақсаты мен елшілік қызмет барысы, жоспары ұқсас болды. Г.В. Булгаков елшілігінің құрамында подьячим Егуп Бреев (Орыс мемлекетіндегі бұйрық кеңсесінің хатшысы және іс жүргізушісі – авт.) және тілмаш Афанасий Цвилленев болды. 1648 жылы Г.В. Булгаков бастаған топ Иран еліне жетті (Шорохов, 2024: 14). А. Грибов сияқты Г. Булгаковта осы кезеңде Орталық Азия аймағындағы Аштархан әулеті мен Ұлы Моғолдар империясының арасындағы соғысқа және бұл шайқастағы Сефевидтік Иран мен Қазақ хандығы, Хиуа хандықтарының араласына тап болды. Орыс елшіліктерінің Орталық Азия жеріне жетпеуінің негізгі себебі осы оқиға болғандықтан, орыс дипломаттары өз есептерінде бұл тарихи оқиғаны толық баяндап жазды. А. Грибов пен Г. Булгаков бір оқиғаны екі тараптан сипаттағанымен есептерде келтірілген мәліметтерінің айырмашылығы жоқ. Алайда тарихи оқиғаны орыс мемлекетінің өкілдеріне хабарлаған куәгерлер екі деректе бірдей емес. Географиялық атаулар, билік өкілдерінің лауазымдары да әр түрлі жазылған. Қазақ хандығына қатысты жер-су атаулары мен жазбаларда келтірілген лауазымдар да бір-біне сәйкес келмейді. Мәселен, Қазақ Ордасының астанасы Ташкент қаласы А. Грибов есебінде Ташкени, Жәңгір ханды «царь», яғни патша деп жазса, Г. Булгаков жазбасында Ташкунис, ал Жәңгір ханжы «царевич», яғни ханзада және «сұлтан» деп атады. А. Грибовтың жазбасының маңызы Бұхар әміршісі Әбділазиз бен Қазақ билеушісі Жәңгірді «патша» деп атайды (Лавренцова, 1958: 77, Шорохов, 2024: 16). Дегенмен екі елдің билеушісі де мәртебесі мен дәрежесі бірдей етіп көрсетілген. Себебі екі хандықтың саяси дәрежесі Орталық Азияда тең болған. Қазақ хандығының аймақтағы саяси мәртебесі елдің сыртқы саясатына тікелей әсер етеді. Сыртқы саяси аренада ықпалды болған ел – халықаралық келіссөздерде, экономикалық, әлеуметтік, сауда-саттық, әскери одақтастық, аймақтардағы саяси қақтығыстарда саяси мәселелерді шешуде тең дәрежеде ықпал ете алатын саяси ойыншы ретінде қарастырылады. Демек, Қазақ хандығы Орта Азия аймағында ықпалды мемлекет ретінде өмір сүрген.

А. Грибов пен Г.В. Булгаков елшілердің мәліметтерінде үнді елшісі Бұхар ханы Әбілазизбен бір уақытта Қазақ ханы Жәңгірге де арнайы елші жіберген. Бұхар және қазақ хандары өз тарапынан соғыстың барысы жөнінде шешім қабылдады деген сөз. Бұдан бұхар-қазақ әскері дәрежесі тең одақтас ретінде және соғыстың Бұхар хандығының аймағында жүргізілгенін байқауға болады. Соған қарамастан соғыста қазақ билеушілері дербес өз алдына шешім шығарып, қазақ ханының ықпалының салмақты болғандығын дәйектейді. Яғни соғыста қазақтардың саяси рөлі мен орны болған. Аталған мәселе бойынша үнді-бұхар соғысынан қазақ тарапы өз мүддесіне орай соғыс жүргізіп, олжасын да бұхарлықтармен тең дәрежеде бөліске салған. Ортағасырлық мемлекеттер арасында соғыс олжасын теңдей бөлісу мемлекеттердің саяси дәрежесінің белгісі ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан алғанда Қазақ хандығының Орталық Азия аумағындағы саяси дәрежесі мен ықпалының жоғары болды деген тұжырымдауға болады.

Орыс елшілері А. Грибов пен Г.В. Булгаков бұхар-үнді қақтығыстарына қазақ әскерінің қатысқандығы және осы шайқастағы қазақтардың рөлін көрсеткен. Қазақ хандығына қатысты мәліметтер келтірілген. Мәселен, Қазақ ханы Жәңгір хан, қазақ астанасы Ташкент, сауда-саттық байланыстар, келіссөздер туралы құнды ақпараттар береді. Қазақ-бұхар одағы әскери күшті жұмылдыра отырып, бірлікте соғыс қимылдарын жүргізді. Екі елдің әскери күшін біртараптан басқарып, соғысты жүргізу Қазақ хандығы мен Бұхар хандығының билеушілерінің ынтымақтастығы мен екі елдің сыртқы байланыстарының беріктігін білдіреді. Келтірілген екі орыс елшісінің жазбаларында Қазақ хандығы мен Бұхар мемлекетінің арасындағы саяси және әскери қарым-қатынастарының мәні ашылады. Бұл қазақ-бұхар қарым-қатынасының әскери, саяси қырынан қарастыруға, қазақ ханы Жәңгірдің Бұхар хандығымен жүргізген сыртқы саяси бағытының сипатын дәйектейді.

Қазақ-бұхар байланыстарының тарихын зерделеуде жоғарыда аталған елшілермен қатар ағайынды Пазухиндердің жазбалары құнды дерек ретінде саналады. 1669 жылы 22 маусым айында Орыс мемлекетінің патшасы Алексей Михайлович елшілік қызметпен Бұхар, Балх және Үргеніш елдеріне Борис Андреевич және Семен Иванович Пазухиндарды жіберді. Ағайынды Пазухиндар туралы жеке мәліметтер аз. Ағайынды Пазухиндар көне орыс дворян әулетінен шыққан. Борис Андреевич Пазухин 1666–1668 жылдары поляк жорығы кезінде рында, яғни атқосшы, ұлы княздің жеке күзетшісі болды. Ал Семен Иванович Пазухиннің елшілік миссияға дейінгі қызметі туралы ақпарат жоқ (Пазухин, 1914).

Борис пен Семен Пазухиндардың елшілік қызметінің есебі «Наказ Борусу и Семену Пазухиным посланным в Бухару, Балх и Юргенчь. 1669». Русская Историческая библиотека атты жинақта А.Н. Труворовтың редакциясымен жарыққа шыққан (Труворов, 1894). Борис пен Семен Пазухиндердің елшілік сапары 1670–1672 жылдары Бұхар жеріне керуен жолдары арқылы Жайық – қалмақ ұлысы – Хиуа бағыты бойынша ұйымдастырылды. Сапардың қайтар бағыты Парсы жерінен – Шемаха және Баку арқылы жоспарланды (Тулибаев, 2008: 41). Пазухиндер елшілігіне сауда мәселесінен бөлек әскери барлау жұмыстарын жүргізу міндеттелген. Тапсырмалардың бірінде: «Астарханнан шыққаннан кейін Бұхар жеріне аяқ басқанда сақтықпен жол жүру керек. Жолда мемлекеттік қазына мен өздеріне қауіп-қатер болмауы үшін және Бұхарға амандықпен жету үшін жол бойы әскери жағдай мен қарақшылықпен айналысатын топтар туралы барлау жасау керек» (Труворов, 1894: 6) деген нұсқау берілген. Осы нұсқауға байланысты елшілер сапар барысында жинақтаған мәліметтерінде: «Борис және оның сапарластарына Бұхар және Балх, Хиуа мемлекеттерінің әскери әлеуетін және қазына байлығын білу тиіс болған. Өздерінің ақпарат берушілерінің арқасында олар аса маңызды мәліметтер жинақтады. «Бұхар жеріне әскер түркістандықтардан және қарақалпақтардан және қазақтардан жүз елу мың және одан да көп жиналады. Ал балх патшасының қол астына бұхар билеушісіне қарағанда аз әскер шоғырланған. Ал бұхарлық және балхтық атты әскер шайқас кезінде ерекше емес және нашар. Ал Бұхар жерінде шайқас кезінде сенімді адамдар (әскер – авт.) түркістандық қазақтар және бұхарлық билеушісінің қоластындағы қарақалпақ ханзадалары. Ал қарақалпақтар мен қазақтардан 50.000 (әскер) жиналады. Ал бұхар патшасына көмекке тек жартысы ғана барады. Себебі өз ұлыстарына

қарақалмақтардың қауіпінен сақтанады» деген айтылғанның – айғағы (ИКРИ, 2005: 365). Пазухиндердің мәліметтерінде түркістандық қазақтардың, яғни Қазақ Ордасының әскери шеберлігінің деңгейі Бұхар және Балх хандықтарының әскеріне қарағанда мықты және қазақ атты әскерінің шайқас алаңындағы басымдығы мен әскери шеберлігінің деңгейі жоғары бағаланған. Елшілер Қазақ хандығы мен Бұхар хандығының арасындағы әскери одақтастық, қазақ жерлеріне қалмақтардың шабуылы туралы құнды ақпарат берген (Лавренцова, 1958: 16).

Қорытынды

Осылайша, XVII–XVIII ғасырдағы Қазақ және Бұхар хандықтарының өзара байланыстары орыс елшілерінің есептері бойынша қарастырылды. Осы уақытқа дейін көрсетілген кезеңдегі қазақ-бұхар қатынастарының орыс елшілерінің есептері негізінде арнайы талданбағандығы анықталды. Мәселені зерттеу барысында орыс елшілерінің есептерін деректанулық тұрғыдан талдау және оларға сыни көзқарастың қажеттілігі байқалды. Аталған құжаттардың қазақ-бұхар қатынастарының тарихын кешенді түрде зерттеуде маңызды әрі құнды ғылыми дерек екендігі анықталды. Бұл құжаттар арқылы XVII ғасырдағы Орталық Азия аймағындағы геосаяси жағдай мен мемлекеттер арасындағы өзара байланыстарды шығыс деректерімен қатар, орыс дипломатиялық құжаттарындағы мәліметтер негізінде толыққанды зерттеу мүмкіндігі артады. Аталған деректер қазақ-бұхар қатынастарының тарихи үдерістерін тереңірек түсінуге, олардың аймақтық саясаттағы рөлін бағалауға септігін тигізеді. Елшілік есептер қазақ-бұхар қатынастарының тек саяси қырларын ғана емес мәдени-діни, экономикалық және әлеуметтік салаларды да қамтығанын дәлелдейді. Бұл байланыстар Орталық Азиядағы мемлекетаралық шиеленістер мен келіспеушіліктерге қарсы қазақ-бұхар ынтымақтыстығының орын алғандығын айғақтайды. Мұның өзі екі ел мен халықтың көршілік қатынастарының беки түскендігін құжаттар негізінде дәйектейді.

XVII ғасырдағы қазақ-бұхар қатынастарын орыс елшілерінің есептері бойынша зерттеу тек тарихты тың деректер негізінде зерттеумен қатар көрші елдердің өзара байланыстарын мәдени мұра ретінде қарастыруға жол ашады. ҚР Президенті Қ. Тоқаев 2024 жылғы 15 наурыздағы Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысында сөйлеген сөзінде атап айтқандай, алға жылжу үшін қазақстандықтар ұлттық тарихтың ауқымын түсініп, өздерінің мәдени мұраларын қорғап, ілгерілетеді (Тоқаев, 2024).

Әдебиеттер тізімі

- Абусейтова, 2002 — *Абусейтова М.Х.* Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII веках: история, политика, дипломатия. Изд. Второе, доп. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 288 с.
- Алдамжар, 2002 — *Алдамжар З.* Тарих: пайым пен тағлым. Алматы: «Арыс» баспасы, 2002. 288 б.
- Алексеев, 2006 — *Алексеев А.К.* Политическая история Тукай-Тимуридов. По материалам персидского сочинения Бахр ал-асрар. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. 229 с.
- Алимова, 2021 — *Алимова Р.* Торгово-экономические связи Бухарского ханства с Ираном в XVI–XVII вв. // Востокведения, 2021. № 2. С. 145–152.
- Андреев, Копанаева, 2025 — *Андреев А.А., Копанаева Д.Д.* Статейный список А. Грибова как источник по истории Среднеазиатского вектора внешней политики Ирана при шахе Аббасе II // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Информационно-аналитический журнал. Серия № 5. История. М.: ИНИОН РАН, 2025. № 1. С. 81–94.
- Аполлова, 1972 — *Аполлова Н. Г.* Историческое значение торговых связей России со Средней Азией (конец XVI–XVII в.). М., 1972. 338 с.
- Атыгаев, 2023 — *Атыгаев Н.* Казахское ханство: очерки внешнеполитической истории XV–XVII веков. Алматы: Евразийский научно-исследовательский институт МКТУ им. Х.А. Ясави, 2023. 225 с.
- Байкова, 1964 — *Байкова Н.Б.* Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях (Первая половина XVI – вторая половина XVIII в.) / Акад. наук УзССР. Ин-т истории и археологии. Ташкент: Наука, 1964. 192 с.
- Веселовский, 1891 — *Веселовский Н. Иван Данилович Хохлов.* (Русский посланник в Персию и в Бухару в XVII веке). СПб.: Типография В.С. Балашева, 1891. 27 с.
- Григорьев, 1874 — *Григорьев В.В.* Русская политика в отношении к Средней Азии. Исторический очерк. СПб.: В. Безобразова и К., 1874. 30 с.
- Жуковский, 1915 — *Жуковский С.В.* Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. Петроград, 1915. 225 с.
- Завьялов, 1854 — *Завьялов В.В.* Исторический обзор путешествий в Бухарию. Уфа, 1854. 30 с.

- Зияев, 1983 — *Зияев Х.З.* Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. Ташкент: Фан. 1983. 167 с.
- ИКРИ, 2005 — *История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков.* В 10 тт. Т. 1 / сост. А.И. Исин. Алматы: Дайк-Пресс. 2005. 704 с.
- Кәрібаев, 2019 — Кәрібаев Б. Қазақ хандары. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 228 б.
- Қалыбекова, 2020 — *Қалыбекова Э.* Қазақстан тарихы. Энциклопедия. Үш томдық. 3-том. Алматы: Литер-М, 2020. 842 б.
- Моисеев, 2021 — *Моисеев М.В.* Миссия И.Д. Хохлова в Бухару в 1620–1623 гг. и коммуникационные сети русской дипломатии в Центральной Азии // Вестник РУДН. Серия: История России, 2021. № 3. Т. 20. С. 365–377.
- Омарбеков, 2004 — *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.* Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 388 б.
- Пазухин, 1914 — *Пазухин А.А.* Родословная Пазухиных и родословные материалы Пазухинского архива. СПб., 1914. 91 с. [электронды ресурс] URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B7%D1%83%D1%85%D0%B8%D0%BD%D1%8B> (Қаралған күні: 09.08.2025)
- Панков, 1929 — *Панков А.В.* К истории торговли Средней Азии с Россией в 1675–1725 гг. Торговля с Бухарой // Известия Средне-Азиатского географического общества. Ташкент, 1929. Т. XIX. С. 47–58.
- Потемкина, 1941 — *История дипломатии.* Под ред. В.П. Потемкина. Т. I. М.: Огиз, 1941. 567 с.
- Преображенский, 1951 — *Преображенский А.А.* Из истории сношений Русского государства со Средней Азией в XVII в., в сборнике: Исторические записки. М.: 1951. Т. 36. С. 269–286.
- Русско-индийские отношения в XVII в., 1958 — *Русско-индийские отношения в XVII в.* Сборник документов. № 32. 1646. ноября 26 1648 г. не ранее июня 25. Из статейного списка русского посла в Балх, Хиву и Бухару А. Грибова о войнах Индии против Балхинского и Бухарского ханств и Персии, о междоусобной борьбе в Индии и о торговом пути из России в Индию. / Сос. Т.Д. Лавренцова, Р.В. Овчинников, В.Н. Шумилов. М.: Восточная литература, 1958. 456 с.
- Сборник князя Хилкова, 1879 — *Сборник князя Хилкова.* СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1879. 629 с.
- Султанов, 2001 — *Султанов Т.И.* Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы: Дайк-пресс, 2001. 276 с.
- Тоқаев, 2024 — *Тоқаев Қ.-Ж.* Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс. 2024. 15 наурыз. [электронды ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-soozi>. (Қаралған күні: 16.08.2025.)
- Труворов, 1894 — *Наказ Борусу и Семену Пазухиным посланным в Бухару, Балх и Юргень.* 1669. Русская Историческая библиотека. Т. 15. (сборный). / Под ред. А.Н. Труворова. СПб., 1894. 91 с.
- Тулибаев, 2008 — *Тулибаев Т.Е.* Россия и Центральная Азия в XVI–XVII вв. // Известия НАН РК. Серия общественных наук, 2008. № 2. С. 40–42.
- Уляницкий, 1889 — *Уляницкий В.А.* Сношения России с Средней Азией и Индией в XVI–XVII вв. М.: Университетская типография, 1889. 63 с.
- Холикулов, 2021 — *Холикулов А.* Некоторые комментарии к двусторонним отношениям Бухарского ханства и Российского царства // Общество и инновации. № 2 (10/S). С. 561–571.
- Чулошников, 1932 — *Чулошников А.П.* Торговля Московского государства со Средней Азией в XVI–XVII вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ленинград, 1932. [электронды ресурс] https://drevlit.ru/docs/central_asia/XVI/1580-1600/Mat_Uzb_Tadz_Turkm_I/pred.php (қаралған күні: 10.07.2025).
- Шорохов, 2024 — *Шорохов В.А., Красуцкий С.А., Антонюк М.В.* Конфликт вокруг Балха 1646–1647 гг. в материалах русского посла в Иране Г. В. Булгакова // Клио. №06 (210). 2024. С. 13–18. [электронды ресурс] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-vokrug-balha-1646-1647-gg-v-materialah-russkogo-posla-v-irane-g-v-bulgakova/viewer> 29.05.2024. (Қаралған күні: 09.07.2025)
- Шпенглер, 1996 — *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. Образ и действительность. М.: Наука, 1996. 656 с.

References

- Abuseitova, 2002 — *Abuseitova M.H.* Kazahstan i Central'naya Aziya v XV–XVII vekah: istoriya, politika, diplomatiya [Kazakhstan and Central Asia in the XV–XVII centuries: history, politics, diplomacy]. Izd. Vtoroe, dop. Almaty: Dajk-Press, 2002. 288 p. (In Russ.).
- Aldamjar, 2002 — *Aldamjar Z.* Tarih: paıym pen taǵlym [History: vision and wisdom]. Almaty: “Arys” baspasy, 2002. 288 p.
- Alekseev, 2006 — *Alekseev A.K.* Politicheskaya istoriya Tukaj-Timuridov. Po materialam persidskogo sochineniya Bahr al-asrar [The political history of the Tukai Timurids. Based on the materials of the Persian work by Bahr al-asrar]. SPg.: Izd-vo S.-Peterb.unvers., 2006. 229 p. (In Russ.).
- Alimova, 2021 — *Alimova R.* Torgovo-ekonomicheskie svyazi Buharskogo hanstva s Iranom v XVI–XVII vv. [Trade and Economic Relations between the Bukhara Khanate and Iran in the 16th and 17th Centuries] // Vostokovedeniya, 2021. No. 2. Pp. 145–152. (In Russ.).

Andreev, Kopanaeva, 2025 — *Andreev A.A., Kopanaeva D.D.* Statejnyj spisok A. Gribova kak istochnik po istorii Sredneaziatskogo vektora vneshnej politiki Irana pri shahe Abbase II [A. Gribov's Article List as a Source on the History of Iran's Central Asian Foreign Policy under Shah Abbas II] // *Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaya i zarubezhnaya literatura. Informacionno-analiticheskij zhurnal. Seriya No. 5. Istoriya. M.: INION RAN, 2025. No. 1. Pp. 81–94. (In Russ.).*

Apollova, 1972 — *Apollova N.G.* Istoricheskoe znachenie torgovyh svyazej Rossii so Srednej Aziej (konec XVI–XVII v.) [The historical significance of Russia's trade relations with Central Asia (late 16th–17th centuries)]. M., 1972. 338 p. (In Russ.).

Atygaev, 2023 — *Atygaev N.* Kazahskoe hanstvo: ocherki vneshnepoliticheskoy istorii XV–XVII vekov [The Kazakh Khanate: essays on the foreign policy history of the XV–XVII centuries]. Almaty: Evrazijskij nauchno-issledovatel'skij institut MKTU im. H.A. Yasavi, 2023. 225 p. (In Russ.).

Bajkova, 1964 — *Bajkova N.B.* Rol' Srednej Azii v russko-indijskikh torgovyh svyazyah (Pervaya polovina XVI – vtoraya polovina XVIII v.) [The Role of Central Asia in Russian-Indian Trade Relations (First Half of the 16th Century – Second Half of the 18th Century)] / Akad. nauk UzSSR. In-t istorii i arheologii. Tashkent: Nauka, 1964. 192 p. (In Russ.).

Chuloshnikov, 1932 — *Chuloshnikov A.P.* Torgovlya Moskovskogo gosudarstva so Srednej Aziej v XVI–XVII vv. [Trade between the Moscow State and Central Asia in the 16th and 17th centuries] // *Materialy po istorii Uzbekskoj, Tadzhikskoj i Turkmenskoy SSR. Leningrad, 1932. [electronic resource] URL: https://drevlit.ru/docs/central_asia/XVI/1580-1600/Mat_Uzb_Tadz_Turkm_I/pred.php (Date of review: 10.07.2025).* (In Russ.).

Grigor'ev, 1874 — *Grigor'ev V.V.* Russkaya politika v otnoshenij k Srednej Azii. Istoricheskij ocherk [Russian Policy Towards Central Asia. A Historical Essay]. SPb.: V. Bezobrazova i K., 1874. 30 p. (In Russ.).

Holikulov, 2021 — *Holikulov A.* Nekotorye kommentarii k dvustoronnim otnosheniyam Buharskogo hanstva i Rossijskogo carstva [Some comments on the bilateral relations between the Bukhara Khanate and the Russian Tsardom] // *Obshchestvo i innovacii. No. 2 (10/S). Pp. 561–571. (In Uzb.).*

IKRI, 2005 — *Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov* [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI–XX centuries.]. V 10 tt. T. 1 / sost. A.I. Isin. Almaty: Dajk-Press, 2005. 704 p. (In Russ.).

Karibaev, 2019 — *Karibaev B.* Qazaq handary [Kazakh khans]. Almaty: Qazaq universiteti, 2019. 228 p. (In Kaz.).

Moiseev, 2021 — *Moiseev M.V.* Missiya I.D. Hohlova v Buharu v 1620–1623 gg. i kommunikacionnye seti russkoj diplomatii v Central'noj Azii [I.D. Khokhlov's Mission to Bukhara in 1620–1623 and the Communication Networks of Russian Diplomacy in Central Asia] // *Vestnik RUDN. Seriya Istoriya Rossii, 2021. Vol. 20. No. 3. Pp. 365–377. (In Russ.).*

Omarbekov, 2004 — *Omarbekov T., Omarbekov Sh.* Qazaqstan tarihy na jáne tarihnamasyna ulttyq kózqaras [National approach to the history and historiography of Kazakhstan]. Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2004. 388 p. (in Kaz.).

Pankov, 1929 — *Pankov A.V.* K istorii torgovli Srednej Azii s Rossiej v 1675–1725 gg. Torgovlya s Buharoj [To the history of Central Asian trade with Russia in 1675–1725. Trade with Bukhara] // *Izvestiya Sredne-Aziyatskogo geograficheskogo obshchestva. Tashkent, 1929. Vol. XIX. Pp. 47–58. (In Russ.).*

Pazuhin, 1914 — *Pazuhin A.A.* Rodoslovnaya Pazuhinyh i rodoslovnnye materialy Pazuhinskogo arhiva [The Pazuhins' family tree and the Pazuhinsky Archive's genealogical materials]. SPb.: imp. Nikolaev. voen. akad. 1914. 91 p. [electronic resource] (In Russ.). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%B7%D1%83%D1%85%D0%B8%D0%BD%D1%8B> (Date of review: 09.08.2025) (In Russ.).

Potemkina, 1941 — *Istoriya diplomatii* [The history of diplomacy]. Pod.red. V.P. Potemkina. M.: Ogiz. 1941, Vol. I. 567 p.

Preobrazhenskij, 1951 — *Preobrazhenskij A.A.* Iz istorii snoshenij Russkogo gosudarstva so Srednej Aziej v XVII v., v sbornike: Istoricheskie zapiski [From the History of Relations between the Russian State and Central Asia in the 17th Century, in the collection Historical Notes]. M., 1951. Vol. 36. Pp. 269–286. (In Russ.).

Qalybekova, 2020 — *Qalybekova E.* *Qazaqstan tarihy. Ensiklopedia* [History of Kazakhstan. Encyclopedia]. Úsh tomдық. 3-tom. Almaty: Liter-M, 2020. 842 p. (in Kaz.).

Russko-indijskie otnosheniya v XVII v., 1958 — *Russko-indijskie otnosheniya v XVII v.* Sbornik dokumentov. No. 32. 1646. noyabrya 26 1648 g. ne ranee iyunya 25. Iz statejnogo spiska russkogo posla v Balh, Hivu i Buharu A. Gribova o vojnah Indii protiv Balhinskogo i Buharskogo hanstv i Persii, o mezhdousobnoj bor'be v Indii i o torgovom puti iz Rossii v Indiyu [Russian-Indian Relations in the 17th Century]. Sost. T.D. Lavrencova, R.V. Ovchinnikov, V.N. SHumilov. M.: Vostochnaya literatura, 1958. 456 p. (In Russ.).

Sbornik knyazya Hilkova, 1879 — *Sbornik knyazya Hilkova* [Collection of Prince Khilkov]. Peterburg: Tipografiya brat. Panteleevykh, 1879. 629 p. (In Russ.).

Shorohov, et al., 2024 — *Shorohov V.A., Krasuckii S.A., Antonyuk M.V.* Konflikt vokrug Balha 1646–1647 gg. v materialah russkogo posla v Irane G. V. Bulgakova [The conflict around Balha in 1646–1647 in the materials of the Russian Ambassador to Iran, G. V. Bulgakov] // *Klio. No. 06 (210). 2024. P. 13–18. [electronic resource] <https://cyberleninka.ru/article/n/konflikt-vokrug-balha-1646-1647-gg-v-materialah-russkogo-posla-v-irane-g-v-bulgakova/viewer> 29.05.2024. (Date of review: 09.07.2025).* (In Russ.).

- Shpengler, 1996 — *Shpengler O.* Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj istorii. [The Decline of Europe. Essays on the Morphology of World History.] T.1. Obraz i dejstvitel'nost'. M, Nauka, 1996. 656 p. (In Russ.).
- Sultanov, 2001 — *Sultanov T.I.* Podnyatie na belo koshme. Potomki Chingiz-hana. [Raised on a white cat. Descendants of Genghis Khan.]. Almaty: Dajk-press, 2001. 276 p. (In Russ.).
- Toqae, 2024 — *Toqae Q.-J.* Adal adam – Adal enbek – Adal tabys. [Honest person-Honest work-Honest income.]. 2024. 15 naýryz. [electronic resource] URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysinda-soylegen-soozi>. (Date of review: 16.08.2025.). (In Kaz.).
- Truvorov, 1894 — *Nakaz Borusu i Semenu Pazuhinym poslannym v Buharu, Balh i YUrgench'.* [Instructions to Boris and Semyon Pazukhin, who were sent to Bukhara, Balkh, and Yurgench.]. 1669. Russkaya Istoricheskaya biblioteka. T.15. (sbornyj). / Pod.red. A.N. Truvorova. SPb., 1894. 91 p. (In Russ.).
- Tulibaev, 2008 — *Tulibaev T.E.* Rossiya i Central'naya Aziya v XVI–XVII vv. [Russia and Central Asia in the 16th and 17th Centuries] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennyh nauk. No. 2, 2008. Pp. 40–42. (In Russ.).
- Ulyanickij, 1889 — *Ulyanickij V.A.* Snosheniya Rossii s Srednej Aziej i Indiej v XVI–XVII vv. [Relations between Russia and Central Asia and India in the 16th and 17th centuries]. M.: Universitetskaya tipografiya, 1889. 63 p. (In Russ.).
- Veselovskij, 1891 — *Veselovskij N. Ivan Danilovich Hohlov.* (Russkij poslannik v Persiyu i v Buharu v XVII veke) [Ivan Danilovich Khokhlov. (Russian envoy to Persia and Bukhara in the 17th century)]. SPb.: Tipografiya V.S. Balasheva, 1891. 27 p. (In Russ.).
- Zav'yalov, 1854 — *Zav'yalov V.V.* Istoricheskij obzor puteshestvij v Buhariyu [Historical overview of travel to Bukhara]. Ufa, 1854. 30 p. (In Russ.).
- Zhukovskij, 1915 — *Zhukovskij S.V.* Snosheniya Rossii s Buharoy i Hivoj za poslednee trekhstotlet'e [Russia's relations with Bukhara and Khiva over the past three centuries]. Petrograd, 1915. 225 p. (In Russ.).
- Ziyaev, 1983 — *Ziyaev H.Z.* Ekonomicheskie svyazi Srednej Azii s Sibir'yu v XVI–XIX vv. [Economic Relations between Central Asia and Siberia in the 16th – 19th Centuries]. Tashkent: Fan, 1983. 167 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1459-1473, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 05.11.25
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1459-1473

FAMILY AND FERTILITY IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF KAZAKHSTAN

Stolyarova Eleonora¹, Omirzak Tamerlan², Ualtayeva Altyn^{3}*

¹D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University
(19, Serikbayev Str., 070000 Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>. E-mail: eleonora193967@gmail.com

²L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Kanysh Satpayev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student of the 1st training OP “History” Master’s in History
 <https://orcid.org/0000-0002-2295-8741>. E-mail: jugger_515@mail.ru

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, “GylymOrdasy”
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025

© Stolyarova E.O., Omirzak T.E., Ualtayeva A.S., 2025

Abstract. *Introduction.* One of the main development trends in Kazakhstan after overcoming the crisis of the 1990s has been urbanization, which led to significant changes in reproductive behavior. Birth rates have fluctuated – from falling below the level of natural replacement to achieving levels of confidence, even surplus, extended reproduction, followed by a subsequent decline. *Goal of this article* is to analyze the dynamics of birth rates in Kazakhstan as a factor of the adaptation processes of family institutions to new conditions in the context of social modernization and urbanization. *Results.* The article explores the causes of these processes and their connection to the shift from traditional family structures to modernized ones. Birth rate is becoming an important indicator of the transformation of traditional family institutions, which were formed in rural environments, into urban family models characterized by different levels of fertility. The authors apply an interdisciplinary approach, analyzing changes in birthrate vectors and the transformation of family institutions as processes with both demographic and social characteristics. *Conclusion.* The decline in birth rates in Kazakhstan since 2021 is associated with changes in the age and gender structure of the population and the adaptation of families to new socio-economic conditions. In this context, a model of medium fertility is becoming dominant – one that ensures stable reproduction without a sharp increase in social burden. At the same time, various family types – ranging from large families to single-parent and low-fertility households – will continue to exist, reflecting Kazakhstan's sociocultural diversity and its transition toward an urbanized nation.

Keywords: Family, family institutions, fertility, urbanization, modernization of values, sex and age structure, ethnic settlement

Acknowledgment. The article was written as part of the implementation of the grant project “Kazakhstan family in the system of public relations: the potential and problems of inter-institutional interaction in the context of modernization” (AR26198919) funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Stolyarova E.O., Omirzak T.E., Ualtayeva A.S. Family and fertility in the conditions of modernization of Kazakhstan // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1459–1473. (In Eng.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1459-1473

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ЖӘНЕ ТУУ ДЕҢГЕЙІ

Столярова Элеонора Олеговна¹, Өмірзақ Тамерлан Ержанұлы², Уалтаева Алтын Слямкайдаровна^{3*}

¹Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті
19-үй, Серікбаев көш., 070000 Өскемен, Қазақстан Республикасы
Әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>. E-mail: eleonora193967@gmail.com

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
2-үй, Қаныш Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы
«Тарих» ББ 1-курсрын докторанты, тарих магистрі
 <https://orcid.org/0000-0002-2295-8741>. E-mail: jugger_515@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының, «Ғылым Ордасы»
28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ИИЭ, 2025

© Столярова Э.О., Өмірзақ Т.Е., Уалтаева А.С., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1990-жылдардағы дағдарысты еңсергеннен кейінгі Қазақстан дамуының негізгі үрдістерінің бірі урбанизация болды. Бұл үрдіс репродуктивті мінез-құлықтың айтарлықтай өзгерістеріне алып келді: туу деңгейі табиғи өсімді қамтамасыз ете алмайтын деңгейден бастап, кеңейтілген ұрпақ алмасуды қамтамасыз ететін деңгейге дейін көтеріліп, кейін қайтадан төмендеді. *Мақала мақсаты* – Қазақстандағы туу динамикасын әлеуметтік жаңғыру және урбанизация жағдайындағы отбасылық институттардың жаңа жағдайларға бейімделу үдерісінің бір факторы ретінде талдау. Мақалада бұл үдерістердің себептері, дәстүрлі отбасылық үлгіден жаңғыртылған түрге ауысуымен байланысы көрсетілген. Туу деңгейі ауылдық өмір салтында қалыптасқан дәстүрлі отбасылық институттардың трансформациясының, олардың жаңа – қалалық сипаттағы, басқа бала санымен сипатталатын отбасы түріне ауысуының маңызды көрсеткішіне айналды. Авторлар пәнаралық тәсілді қолдана отырып, туу бағытының өзгерісін және отбасылық институттардың трансформациясын демографиялық және әлеуметтік сипаттамалары бар үдеріс ретінде қарастырады. *Қорытынды.* 2021 жылдан бастап Қазақстандағы туу деңгейінің төмендеуі халықтың жыныс-жас құрылымының өзгеруімен және отбасылардың жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделуімен байланысты. Бұл жағдайда басым модель ретінде орташа бала саны бар отбасылар қалыптасып, бұл тұрақты ұрпақ алмасуды қамтамасыз етеді және әлеуметтік жүктеменің күрт өсуіне жол бермейді. Сонымен қатар, қоғамның урбанизацияланған ұлтқа айналу үдерісін және социомәдени әртүрлілікті бейнелейтін көп

балалы, жалғызбасты және аз балалы отбасылардың әртүрлі түрлері қатар өмір сүруін жалғастырады.

Түйін сөздер: Отбасы, отбасылық институттар, туу, урбанизация, құндылықтарды жаңғырту, жыныстық-жас құрылымы, этникалық қоныстану, Қазақстан

Алғыс. Бұл мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған «Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі қазақстандық отбасы: жаңғырту жағдайындағы институтаралық өзара іс-қимылдың әлеуеті мен проблемалары» (AP26198919) гранттық жобасы аясында дайындалды.

Дәйексөз үшін: Столярова Э.О., Омирзақ Т.Е., Уалтаева А.С. Қазақстанды жаңғырту жағдайындағы отбасы және туу деңгейі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1459–1473. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1459-1473

СЕМЬЯ И РОЖДАЕМОСТЬ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА

Элеонора О. Столярова¹, Тамерлан Е. Омирзақ², Алтын С. Уалтаева^{3*}

¹Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева
д. 19, ул. Серикбаева 19, 070000 г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан
Кандидат социологических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-0722-1589>. E-mail: eleonora193967@gmail.com

²Евразийский национальный университет имени Л. Гумилева
д. 2, ул. Каныша Сатпаева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
Докторант 1-го обучения ОП «История», магистр истории

 <https://orcid.org/0000-0002-2295-8741>. E-mail: jugger_515@mail.ru

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, «Ғылым Ордасы»
д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан,
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>. E-mail: altyn.lazzat@mail.ru

*Корреспондент автор

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Столярова Э.О., Омирзақ Т.Е., Уалтаева А.С., 2025

Аннотация. *Введение.* Основным трендом развития Казахстана после преодоления кризиса 1990-х годов стала урбанизация, следствием чего стали значительные изменения в репродуктивном поведении, рождаемость колебалась от падения ниже уровня естественного воспроизводства, до значений уверенного, «с запасом», воспроизводства расширенного и последующего снижения. *Цель статьи* – проанализировать динамику рождаемости в Казахстане как фактора адаптационных процессов семейных институтов к новым условиям в контексте социальной модернизации и урбанизации. В статье показаны причины этих процессов, связь с переходом от традиционных форм семьи к модернизированным. Рождаемость становится важным индикатором трансформации традиционных семейных институтов, сформировавшихся в условиях сельского уклада, их превращения в городскую семью с другими показателями детности. Авторы используют междисциплинарный подход и анализируют изменения векторов рождаемости и трансформацию семейных институтов как процессы, обладающие в равной степени демографическими и социальными характеристиками. *Выводы.* Снижение рождаемости в Казахстане с 2021 года связано с изменением половозрастной структуры населения и адаптацией семей к новым социально-экономическим условиям, где доминирующей моделью становится среднететность, обеспечивающая устойчивое воспроизводство без резкого роста нагрузки. При этом сохраняются различные типы семей – от многодетных до монородительских и малодетных, отражающих социокультурное разнообразие и переход общества к уровню городской нации.

Ключевые слова: Семья, семейные институты, рождаемость, урбанизация, модернизация ценностей, половозрастная структура, этническое расселение, Казахстан

Благодарность. Статья написана в рамках реализации грантового проекта «Казахстанская семья в системе общественных отношений: потенциал и проблемы межинституционального взаимодействия в условиях модернизации» (AP26198919) финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Столярова Э.О., Омирзак Т.Е., Уалтаева А.С. Семья и рождаемость в условиях модернизации Казахстана // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1459–1473. (На Англ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1459-1473

Introduction

In the course of historical development, fertility has acquired the distinct features of a social phenomenon while retaining its biological foundation. The first social institution – the family – emerged precisely to ensure the conditions necessary for childbirth, the safe upbringing of children, and their effective socialization.

In the early stages of human development, the family was the sole form of social organization, performing all essential functions – social-reproductive, economic, political, cultural, and normative. Children have always been, and remain, the semantic core of the family. Consequently, fertility processes, their dynamics, and effectiveness are closely linked to the state and forms of family institutions.

Over time, particularly in urban contexts, more specialized institutions emerged, gradually assuming many of the functions previously carried out by the family. Nevertheless, the family has not lost its central, society-forming role. Having undergone all stages of societal evolution, family institutions have persisted – albeit continuously transformed – demonstrating a remarkable capacity for adaptation. No other social institution in human history exhibits such a diversity of forms, structures, and organizational models as the family.

The profound socio-political, economic, and civilizational transformations that have marked the past decades in Kazakhstan could not help but influence fertility dynamics. These shifts have objectively led to structural changes within the Kazakhstani family. The factors that have shaped the current state of family institutions can be viewed, in part, as negative – particularly during periods that triggered elements of degradation in social reproduction, such as the systemic crisis of the 1990s. It was during this time that spontaneous mass urbanization of Kazakhs began – a de facto exodus to the cities. On the other hand, urbanization became a prerequisite for and a principal driver of modernization in the country.

Significant changes occurred in fertility patterns; in the early stages, the reproductive system found itself in an unstable, volatile state. This situation necessitated the adaptation of family institutions to new social and economic realities. The complex and often contradictory challenges faced by Kazakhstani families have had a direct impact on fertility dynamics – an impact well documented in statistical data.

Fertility indicators are studied and analyzed across various disciplines; however, when examined in isolation from a broader social context, such analysis can lead to incomplete understanding and flawed forecasts. Without establishing a connection between fertility trends and the formation of new family types, it is hardly possible to predict future trajectories of social development as a whole.

The aim of this article is to analyze fertility dynamics in Kazakhstan as a factor in the adaptation of family institutions to new conditions within the context of social modernization and urbanization.

To explore fertility dynamics as a predictor of family institutional transformation, the authors have employed interdisciplinary approaches. Examining fertility through the lens of both demographic and social meaning has, for the first time, made it possible to investigate reproductive processes in close interrelation with the adaptive transformations of family institutions in the context of Kazakhstan’s urbanization and modernization.

Materials and Methods

This review aims to provide a brief overview of the sources used by the authors. The materials are grouped according to formal and thematic criteria.

Family structure, intra-family processes and communication, gender aspects of family transformation, reproductive strategies, as well as the principles and forms of family policy implementation in different countries, have become the subject of extensive research in many societies experiencing profound changes in the nature of the “eternal” institutions of family and reproduction.

Notable contributions in English-language literature include the works of M. Baran, E. Evan, J. Jones (Baran, et al., 2013), A. Sorrenti, M. Joan, M. Leon, E. Pavolini (Sorrenti, et al., 2019), S. Demuth, S. Brown (Demuth, et al., 2004), C. Saraceno (Saraceno, 2023), P. McCarthy, J. Edwards (McCarthy, et al., 2018), and Y. Gippenreiter (Gippenreiter, 2021). This international research has contributed to the development of an interdisciplinary and comparative understanding of the transformation of the family as an institution that performs both socio-cultural and demographic functions. It has helped to identify universal and unique trends in the changes of family structures, reproductive behavior, and gender roles across diverse socio-cultural contexts. Moreover, this body of work has served as both a methodological and empirical foundation for the development of effective family policy models, tailored to the realities of post-industrial society and oriented toward sustainable socio-demographic development.

Various aspects of the transformation of the Kazakhstani family, the evolution of its social functions and value orientations, as well as its interaction with external socializing environments – including institutional mechanisms of the state – are thoroughly addressed in the works of domestic researchers. Of particular interest are studies by A.B. Kalysh (Kalysh, 2013), Kh.A. Argyimbaev (Argyimbaev, 1996), Zh. S. Aubakirova (Aubakirova, 2014), Z.Kh. Valitova (Valitova, 2005), A.B. Yessimova (Yessimova, 2010), Zh.Zh. Zhanazarova (Zhanazarova, 2003), B. Rakisheva (Rakisheva, 2019), T.V. Klimova (Klimova, 2006), N.U. Shedenova (Shedenova, 2018), G.G. Solovyova, E.E. Burova (Solovyova, et al., 2013), Z. Arystamkulova (Arystamkulova, 2014), M. Kabakova (Kabakova, 2013), among others. These authors have made theoretical and empirical contributions to the analysis of family structures and their transformations under conditions of social change.

Special attention in scholarly literature is devoted to the modernization of reproductive behavior within a socio-cultural framework. This topic has been consistently developed in the works of Zh.S. Aubakirova, E.O. Stolyarova, G.A. Sarsembayeva, N.L. Krasnobayeva, and A.N. Alekseenko (Aubakirova, et al., 2023), who have contributed significantly to understanding the dynamics of fertility in the context of shifting values and gender transformations.

A substantial informational and analytical foundation for studying the current state and evolution of the family institution in Kazakhstan is provided by the national thematic reports *Kazakhstan Families* for the years 2019, 2020, 2022, and 2024 (Kazakhstan Families, 2019, 2021, 2022, 2024). These comprehensive overviews cover a broad range of family-related issues in the country and allow for the tracking of key trends and trajectories of transformation amid socio-economic and cultural shifts.

The development of family and demographic policy in sovereign Kazakhstan is reflected in a number of legislative acts (Decree, 2016; 2022; Code, 2011). The empirical basis of this study also includes data from the All-Union Population Census of 1989, the national censuses of 1999, 2009, and 2021, as well as current statistical reports (Statistical Yearbook, 1991; 2022; Summary Results, 2022).

Discussion

The earliest academic studies that documented changes in fertility patterns and the shift from traditional family structures to urban (modernized) families can be traced back to the mid-20th century (Frank, 1944; Irene, et al., 1944). It was during this period that scholarly discourse around what came to be known as the “demographic transition” began to take shape. These global

transformations in fertility and the adaptation of family institutions to new living conditions have been closely linked to modernization processes, primarily urbanization.

Within this context, a body of research has emerged that identifies distinct stages of the demographic transition, including the so-called “first”, “second”, and “third” demographic transitions. In the 1970s, families, whether small or large, began to draw the attention of Soviet scholars. Some even attempted to examine these patterns through the lens of ethnodemographic analysis, including V. A. Belova (Belova, 1988) and G. A. Bondarskaya (Bondarskaya, 1999). The renowned Russian demographer A. G. Vishnevsky dedicated his seminal work *The Demographic Revolution* to this subject (Vishnevsky, 2005).

A more recent scholarly trend involves examining the meanings and connotations associated with the concepts of family and fertility as they arise and evolve within the informational and media space. In this regard, Sarah Perry’s article “*The History of Fertility Transitions and the New Memplex*” is noteworthy. It analyzes how new images and understandings of fertility and childbearing – as intrinsic attributes of the family – become embedded in public consciousness (Sarah, 2014).

Fertility remains one of the key indicators of the condition and sustainability of family institutions. Special attention is given to the relationship between family, marriage, and fertility in countries where issues of population reproduction are particularly acute and where depopulation has become a pressing reality (Gurko, 2008; Rostovskaya, et al., 2023).

Research on the transformation of reproductive and marital practices under modernization often draws on the findings of Ronald Inglehart (Inglehart, et al., 2005). This approach makes it possible to analyze the complex interrelations between fertility rates, marriage patterns, and shifting family roles on one hand, and generational changes – including transformations in the age and gender structure of society – on the other.

The authors argue that these processes reflect a dynamic exchange between the external and internal social environments in which family institutions operate. They also reveal the interplay between latent demographic processes and shifts in value orientations occurring under conditions of urbanization, radical changes in the socio-economic landscape, and evolving goals and strategies for personal and familial self-realization.

Results

Family and fertility are closely interconnected and mutually dependent phenomena of a complex biosocial nature. At the same time, they are continuously influenced by a range of external factors, both demographic and social. This influence is not uniform – at different historical stages, certain factors may play a dominant role, only to be replaced over time by others. Retrospective studies make it possible to identify such stages and to apply this knowledge in constructing probabilistic scenarios for the development of family institutions and fertility dynamics.

Throughout the entire period of Kazakhstan's independence, fertility has undergone significant changes. At the starting point in 1990, the situation appeared relatively favorable – the total fertility rate (TFR) stood at 2.79. However, by the turn of the century (1999–2003), the TFR declined below the replacement level, reaching a low of 1.80. The situation began to improve by the end of the first five-year period of the 21st century: already in 2004, demographic statistics recorded a TFR of 2.21.

Following this, a steady increase in fertility was observed, culminating in a peak TFR of 3.32 in 2021. However, within just three years, the rate dropped again to 2.80.

Effectively, this marks a return to the initial level – 2.79 in 1990 and 2.80 in 2024. Between these two points, significant fluctuations were recorded, ranging from a pattern of below-replacement fertility (TFR of 1.80) to one of above-replacement fertility (TFR of 3.32).

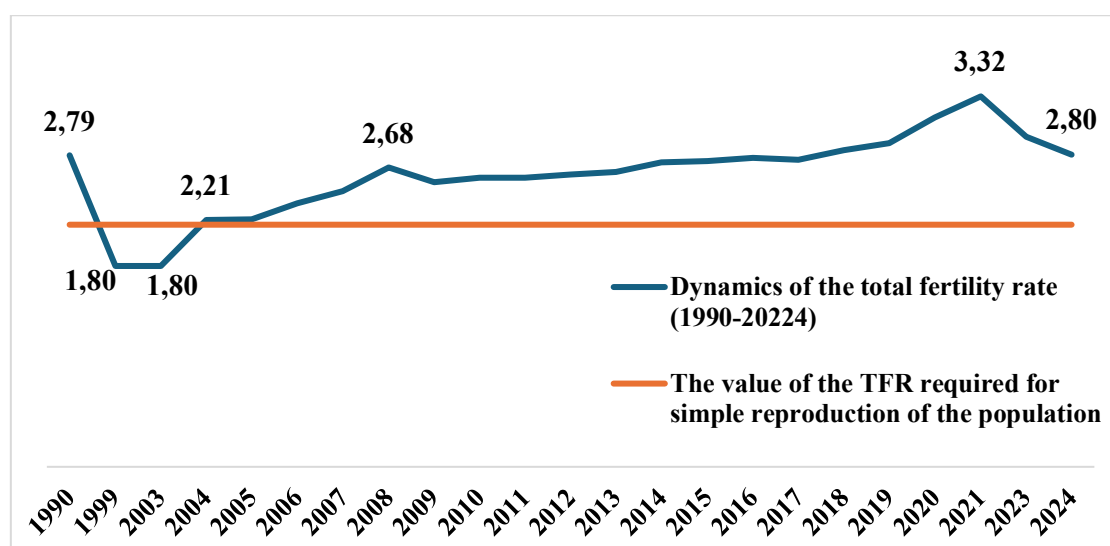

Figure 1 – Dynamics of total fertility rate in Kazakhstan (1990–2024) Calculated by: Demographic yearbook of Kazakhstan. Art. Sat Ed. Zh. A. Kulekeeva. Almaty, 1998. Pp. 103., Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical compilation. Astana, 2024. Pp. 148–150

It is possible to conditionally distinguish three distinct periods in Kazakhstan's fertility dynamics, each characterized by a different trajectory. The first period was marked by a decline in the total fertility rate (TFR) to 1.80 by the late 1990s and early 2000s. The second period, from 2004 to 2021, saw a steady increase in fertility, with the TFR peaking at 3.32. Finally, the third period, beginning in 2022, has been characterized by a decline in fertility, with the TFR dropping to 2.80 by 2024. It is too early to determine whether this third phase has ended, as further statistical updates are required. More important, however, is to understand which factors influenced these trends, the social and economic contexts in which they occurred, and how they relate to the condition and transformation of family institutions.

At the beginning of the 1990s, two predominant family types could be identified in Kazakhstan: rural and urban. These types had clearly defined ethnic distinctions. In cities, where the population was primarily of Russian-Slavic origin, the nuclear (two-generation) family structure prevailed, typically associated with low fertility (1–2 children). In contrast, extended multigenerational families, oriented toward high fertility, were still common in rural areas, where the majority of ethnic Kazakhs lived. These differences in urban and rural lifestyles led to divergent fertility models: high fertility among rural ethnic groups and low fertility among groups that had undergone earlier stages of urbanization.

Thus, fertility models and family types (rural vs. urban) were closely interlinked and emerged as the result of demographic evolutions and social transformations, each with different origins and mechanisms of influence on Kazakhstani families.

The distinction between demographic and social factors is somewhat artificial, as in reality, they are deeply intertwined. Nonetheless, for the purposes of analysis, we may provisionally assume that demographic processes can be measured through objective quantitative indicators and identified using statistical data. These include the age-sex composition of the population, ethnic structure, patterns of settlement, and others. Social processes, by contrast, are more complex – they often involve qualitative shifts that are difficult to measure directly, with statistics providing only indirect indications. Nevertheless, these transformations are no less real and have an equally significant impact on both fertility trends and the forms and functions of family institutions.

In the context of this study, urbanization is considered the key social factor. However, urbanization is not treated here as merely the migration of rural populations to urban centers. Rather, it is understood as a deep transformation of the socio-economic order, lifestyle, value systems, and the gradual replacement of traditional daily practices with modernized ones.

The processes that defined the first two fertility periods are relatively well studied. Overall, the picture looks as follows: the large birth cohorts of the 1950s, 1960s, 1970s, and 1980s – especially in

rural Kazakh families – still retained high reproductive intentions. However, the crisis of the 1990s undermined confidence in the future and forced many to postpone childbearing and suspend their reproductive aspirations until more favorable conditions emerged.

By the mid-2000s, both objectively and in public perception, conditions began to improve. As a result, the entire reproductive potential – both current and previously postponed – began to be realized during this time. A significant rise in both absolute and relative fertility indicators followed. Let us briefly outline the ethnodemographic factors behind this trend.

At the beginning of the 21st century, Kazakhstan underwent a substantial shift in its ethnic composition. From that point forward, fertility dynamics became primarily driven by ethnic Kazakhs, who largely maintained traditional reproductive norms. This shift in ethnic structure is therefore the first major factor that must be considered when analyzing fertility trends (see Table 1).

The second key factor is the transformation of the age-sex structure of the population, in which Kazakhs also began to dominate. In the most reproductively active and demographically promising age groups, Kazakhs came to hold a clear demographic advantage. For instance, in 2021, ethnic Kazakhs represented 74.0 % of the population aged 15–19 (Russians – 12.5 %, other ethnicities – 13.5 %) and 73.5 % of those aged 20–24 (Russians – 12.5 %, others – 14.0 %) (National Composition, 2023: 31–37). The ethnic composition of the population stabilized, and demographic processes became predominantly autochthonous. By 2010, Kazakhs accounted for over 70 % of all births and more than 90 % of natural population growth in Kazakhstan (Demographic Yearbook, 2012: 116).

Table 1 –Number and ethnic composition of the population of Kazakhstan according to censuses of 1989, 1999, 2009 and 2021, thousand people

Ethnic Groups	1989	1999	2009	2021	2021 к 1989 (%)
Total population	16464,5	14953,1	16009,6	19186,0	116,5
Kazakhs	6534,6	7985,0	10096,8	13497,9	206,6
Russians	6227,5	4509,6	3793,8	2981,9	47,9
Ukrainians	956,2	547,1	333,0	387,3	40,5
Germans	957,5	353,4	178,4	226,1	23,6
Uzbeks	332,0	370,7	457,0	614,0	184,9
Other ethnic groups	1456,7	1187,3	1150,9	1478,8	101,5

Source: *Statistical Compendium on Selected Indicators from the All-Union Population Censuses of 1939, 1959, 1970, 1979, and 1989*. Alma-Ata, 1991. pp. 7–9; *Ethnic Composition of the Population of the Republic of Kazakhstan. Volume 4, Part 1: Population of the Republic of Kazakhstan by Ethnicity, Sex, and Age (Results of the 1999 Population Census in the Republic of Kazakhstan)*. Statistical Compendium, edited by A. Smailov. Almaty, 2000. pp. 6–237; *Ethnic Composition, Religious Affiliation, and Language Proficiency in the Republic of Kazakhstan*. Astana, 2023. pp. 4–7.

The focus of the study then expanded to include not only the dynamics of the ethnic composition and age-sex structure but also changes in the ethnic character of settlement patterns – specifically, internal migration processes characteristic of the period of accelerated urbanization.

The active urbanization of ethnic Kazakhs, who maintained traditional family structures and a pronatalist orientation, led to a shift in the urban–rural birth ratio. The reproductive potential increasingly shifted towards urban areas. The gap between urban and rural birth rates steadily widened in favor of urban regions. From 2000 to 2010, the urban birth rate exceeded the rural rate by a factor of 1.1; however, from 2010 to 2021, this difference grew to 7.9 times. In 2021, 58.9 % of all births in Kazakhstan occurred in urban areas.

In absolute terms, the number of births in 2021 reached the highest level in Kazakhstan's demographic history. Demographic factors such as the age-sex structure, ethnic replacement, and the “postponed births” effect contributed positively to the overall birth dynamics. Initially, active urbanization did not lead to a decline in fertility. On the contrary, rural families brought traditional reproductive models with them into urban settings. Over the 15-year period of nearly uninterrupted growth in fertility rates, it appeared that this upward trend would continue. The high level of ethnic identity among Kazakhs, and their perception of family traditions as a core value, contributed to the belief that urban Kazakh families (who constitute the majority) would preserve reproductive behaviors formed in earlier historical periods.

Against this backdrop, a new and unexpected trend emerged: from 2021 to 2024, the number of births began to decline rapidly both in urban areas (by 16.6 %) and in rural areas (by 18.3 %). Likewise, general fertility rates also dropped significantly during this period – by 22.7 %. Notably, the decline in urban areas was steeper than in rural ones – 25.4 % and 18.0 %, respectively (see Table 2).

Table 2 – Total fertility rates in Kazakhstan, per 1000 people

Years	Total Population	Including	
		Urban	Rural
2010	22,53	21,73	23,57
2015	22,72	22,71	22,57
2021	23,47	23,24	23,80
2022	20,57	19,97	21,55
2023	19,52	18,69	20,89
2024	18,15	17,34	19,52

Source: *Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical Collection. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. Chief Editor: N.S. Aidapkelov. Astana, 2017. pp. 5; Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical Collection. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2024. p. 5.*

A multifaceted analysis once again reveals that this phenomenon does not stem from a single cause, but rather from a complex interplay of various processes.

At the surface level, the decline in fertility rates is commonly explained by the sociocultural transformation of Kazakhstani society in the context of urbanization. Despite the resilience of traditions, the urban environment is objectively ill-suited for large families. Restructuring urban space to meet the needs of such families is not only a lengthy and costly process but, in essence, an impractical one. After all, the choice to live in cities is neither accidental nor a passing trend – it reflects a universal, global trajectory of development. Consequently, families are compelled to adapt to new living conditions.

There is a pressing need to break the entrenched dichotomy that defines a “real Kazakh family” as necessarily large, with many children being perceived as essential for preserving cultural identity and national traditions. The realities of the Second Demographic Transition must be acknowledged – a process which, across all sociocultural settings, inevitably leads to a decline in fertility. In this context, family institutions adjust to new, urban “rules of the game.”

The shift toward new fertility models does not imply a rejection of historical or cultural roots. On the contrary, by maintaining the ability to adapt and evolve, Kazakhstani society gains new avenues for development and opens fresh opportunities for the future.

However, beyond sociocultural aspects, there are also demographic factors that significantly influence fertility trends in both urban and rural areas. These factors are independent of individual family choices. By the mid-2020s, the reproductive activity of the large cohort of women aged 30–39 – born in the mid-1980s to early 1990s – is gradually declining (1.485 million in 2024). Responsibility for sustaining fertility increasingly shifts to the 20–29 age group, born in the mid-1990s to early 2000s. However, this younger generation is substantially smaller than the previous one – by 21.4 %, or 317.1 thousand individuals. This demographic shift is one of the primary reasons for the recent decline in the total fertility rate and the overall number of births.

The actual trends in fertility growth or decline – independent of changes in the age structure – are best illustrated by age-specific fertility rates (ASFR), which reflect the intensity of the fertility process within specific age groups of women of reproductive age (15–49 years). The data in Tables 3 and 4, even over a short time frame, demonstrate contrasting dynamics in ASFR trends.

Table 3 – Age fertility rates of urban and rural population of Kazakhstan in 2010-2021, per 1000 people

Age of Women	2010			2021			2021 vs. 2010 (%)		
	Total Population	Including		Total Population	Including		Total Population	Urban	Rural
		Urban	Rural		Urban	Rural			
15-49	79,88	72,51	89,95	97,97	92,52	107,00	122,6	127,6	118,9
15-19	28,31	25,80	31,08	23,74	19,74	28,21	83,8	76,5	90,8
20-24	146,69	122,98	122,98	180,47	165,40	202,43	123,0	134,4	110,8
25-29	155,63	144,21	144,21	201,49	190,49	221,15	129,5	132,1	128,6
30-34	111,39	102,16	102,16	142,64	127,01	177,57	128,0	124,3	142,9
35-39	62,51	56,67	70,66	90,37	85,49	99,04	144,6	150,8	140,2
40-44	16,14	14,29	18,67	24,52	23,45	26,29	151,9	164,1	140,8
45-49	0,76	0,70	0,85	1,35	1,57	0,99	177,6	224,2	116,5
CKP	2,61	2,33	3,00	3,32	3,07	3,75	127,2	131,8	125,0

Source: Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical Compendium. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan. Committee on Statistics. Chief Editor: N.S. Aidapkelov. Astana, 2017. pp. 140–145; Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical Compendium. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2024. pp. 148–150.

Table 3 presents age-specific fertility rates (ASFRs) of Kazakhstani women in 2010 and 2021. The overall trend reveals a marked increase in age-specific fertility rates (ASFRs) across most age groups, with the notable exception of the youngest cohort (15–19 years), which experienced a decline. Moreover, the growth rate tends to rise progressively with each older age group. In urban areas, this trend is generally more pronounced, with few exceptions. As a result, the total fertility rate (TFR) in 2021 increased by 27.2 % compared to 2010 (by 31.8 % in urban areas and 25.0 % in rural areas).

As previously noted, after 2021 both the number of births and overall fertility rates began to decline. Between 2021 and 2024, there was a sharp drop in fertility rates, particularly among younger women. In the 15–19 age group, the ASFR decreased by 34.1 %, and in the 20–24 group – by 25.1 %. The decline was much more pronounced in urban areas than in rural ones, despite the fact that just recently the trend in ASFR evolution had been the opposite. Among urban women aged 15–19, the ASFR dropped by 38.2 % (compared to 19.0 % in rural areas); among urban women aged 20–24, it fell by 33.6 % (compared to 9.0 % in rural areas).

With each older age group, the pace of decline slows (except for the oldest group), yet the most significant structural shifts occurred precisely in the older reproductive age groups. A comparison of the ASFRs for 2010–2021 and 2021–2024 in the most active reproductive age range (25–39 years) clearly illustrates this transformation.

As a result, the total fertility rate between 2021 and 2024 decreased by 15.7 % overall (by 19.2 % in urban areas and by 8.3 % in rural areas) (see Table 4).

Table 4 – Age fertility rates of urban and rural population of Kazakhstan in 2021-2024, per 1000 people

Age of Women	2021			2024			2021 vs. 2010 (%)		
	Total Population	Including		Total Population	Including		Total Population	Urban	Rural
		Urban	Rural		Urban	Rural			
15-49	97,97	92,52	107,00	77,77	71,10	90,44	79,4	76,8	84,5
15-19	23,74	19,74	28,21	15,64	12,20	20,43	65,9	61,8	81,0
20-24	180,47	165,40	202,43	135,10	109,82	184,28	74,9	66,4	91,0
25-29	201,49	190,49	221,15	170,63	154,60	204,27	84,7	81,1	92,4
30-34	142,64	127,01	177,57	131,55	120,56	155,66	92,2	94,9	87,7
35-39	90,37	85,49	99,04	80,79	74,13	95,09	89,4	86,7	96,0
40-44	24,52	23,45	26,29	24,18	22,63	27,19	98,6	96,5	103,4
45-49	1,35	1,57	0,99	1,81	1,98	1,48	134,1	126,1	149,5
CKP	3,32	3,07	3,75	2,80	2,48	3,44	84,3	80,8	91,7

Source: Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical Compendium. 2024. pp. 148–150; Fertility Rates by Age Groups, 2024. Series 18. Demographic Statistics / Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. March 18, 2025.

According to the authors, Kazakhstan is undergoing a rapid generational shift in reproductive cohorts, characterized by significantly different attitudes toward fertility. The generation now exiting reproductive age developed its childbearing attitudes under the influence of ethno-political, socio-economic, and sociocultural contexts of previous decades. In parallel with the growth of the urban Kazakh population, new perspectives on family, the number of children, and related values are emerging. As a result, reproductive choices are increasingly based not on the number of children, but on the quality of conditions in which children are raised and socialized.

These changes indicate that the family's primary function – raising the next generation – not only remains central but is gaining renewed significance. This suggests the continued development and evolution of family institutions. The results of a three-year sociological study “Regional peculiarities of reproductive behavior of urban Kazakh women” can serve as confirmation of this thesis. The study involved 1,050 young Kazakh women, university students, who were asked to choose the most attractive scenario for the near future (3–5 years). Of the six proposed scenarios, three contained reproductive activity, and three did not involve motherhood. At the same time, each scenario contained a certain set of social characteristics (marriage, continuing education, professional career, etc. Over the course of three years, the total choice of reproductively active scenarios increased: from 29.1 % in 2021 to 49.6 % in 2023. It is significant that the main increase was provided by the option “Specialist, working, married, 1–2 children”. It is this model of childhood that is most characteristic of a modernized urban society – it allows for the realization of both reproductive and socio-economic needs, not only to provide children financially, but also to give them a role model of a modern mother.

Thus, family structures and reproductive behavior (fertility) are influenced by factors of various origins – both demographic and socio-economic. First and foremost, there is a transformation in the worldview of young women, who represent the country's main reproductive potential. The desire for professional and economic self-fulfillment, which enhances individual status, is now combined with the need to maintain a new level of financial stability within the family. Rising expectations and needs – particularly regarding the upbringing and education of children – demand more than one working adult per household. Maintaining traditional gender roles, where the man is the sole breadwinner and the woman is responsible for childcare and domestic life, is no longer viable for the majority of Kazakh families.

The growing number of educated, highly qualified women in Kazakhstan suggests that families will increasingly prioritize the quality of childrearing and educational conditions. This forms the social background against which family institutions currently operate and transform.

Conclusions

The decline in fertility observed since 2021 should not be interpreted as moral decay or a breakdown of family values, as it is often portrayed in the media. On the one hand, it is a natural consequence of shifts in the age-sex structure of the population; on the other, it reflects the adaptation of family institutions to new realities and is a response to drastic changes in everyday socio-economic practices. In these new conditions, high fertility can no longer remain the dominant model of family life.

Under the most optimistic scenario – assuming continued social stability, sustainable economic development, and a favorable geopolitical and economic environment – the Kazakh family will likely adopt new forms, where the dominant model becomes moderate fertility. This model would support replacement-level reproduction without triggering a demographic “explosion”, which, despite its potential benefits, would also entail increased demographic burden and risks to sustainable development.

It is reasonable to assume that high fertility will persist as a localized model among specific population groups: those for whom traditional or religious values outweigh social or economic difficulties, as well as the wealthiest and the poorest families. For the former, large families are a cultural or religious choice; for the latter, children may be viewed as a source of state support.

Some families will likely adopt a low-fertility model. Others may opt out of childbearing altogether, unable to envision providing the necessary conditions for children's upbringing and socialization. Single-parent families are already emerging as a distinct type of household in Kazakhstan.

Marriage and family institutions, as well as reproductive behavior, reflect the broader socio-economic and cultural state of society. Kazakh society has entered a new stage of development – the level of an urban nation. Urban lifestyles necessitate the search for new forms of family functioning. As has happened throughout history, the family adapts, seeking the most effective ways to fulfill its core functions – childbearing and socialization.

The previously dominant dichotomy between two family types – rural (large families) and urban (small families), characteristic of Kazakhstan in the mid-20th century – has been replaced by a more complex typology, which now requires careful study and analysis.

References

- Argynbaev, 1996 — *Argynbaev H.A.* Kazahskaja sem'ja [Kazakh family]. Alma-Ata, 1996. 124 p. (In Russ.).
- Arystamkulova, 2014 — *Arystamkulova Z.* Kul'turno-cennostnye transformacii v sovremennoj kazahstanskoj sem'e [Cultural and value transformations in the modern Kazakhstani family]. URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/1926> (In Russ.).
- Aubakirova, et al., 2023 — *Aubakirova Zh.S., Stolyarova E.O., Sarsembaeva G.A., Krasnobaeva N.L., Alekseenko A.N.* Regional'nye osobennosti reproduktivnogo povedeniya gorodskikh kazashek. Itogovyj analiticheskij otchet po rezul'tatam sotsiologicheskogo issledovaniya (2021–2023 gg.) [Regional specifics of the reproductive behavior of urban Kazakh women: Final analytical report based on the results of a sociological study (2021–2023)]. Almaty: "Society of Disabled Persons "MEIIRIMDI EL" public organization, 2023. 435 p. (In Russ.).
- Aubakirova, 2014 — *Aubakirova Zh.S.* Kazahskaja sem'ja: transformacija semejnyh cennostej i demograficheskogo povedeniya kak obekt issledovaniya [Kazakh family: transformation of family values and demographic behavior as an object of research]. Proceedings of the International scientific and practical conference "Kazakhs in Eurasian Space: History, Culture and Socio-Cultural Processes". Omsk, 2014. Pp. 20–23. (In Russ.).
- Aubakirova, et al., 2023b — *Aubakirova Zh.S., Stolyarova E.O., Sarsembaeva G.A., Krasnobaeva N.L., Alekseenko A.N.* Modernizacija rozhdaemosti v Kazahstane (sociokul'turnyj aspekt) [Birth rate modernization in Kazakhstan (sociocultural aspect)]. Vol. 1–2. Almaty, 2023. (In Russ.).
- Baran, et al., 2013 — *Baran M.L., Evan E., Diehnelt B.A., Jones J.E.* Family Policies in Norway. Handbook of Family Policies Across the Globe. 2013. Pp. 77–90. [Electronic resource]. URL: <https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4614-6771-76>
- Belova, et al., 1988 — *Belova V.A., Bondarskaja G.A., Darskij L.E.* Sovremennye problemy i perspektivy rozhdaemosti [Modern problems and prospects of fertility]. Metodologija demograficheskogo prognoza. M., 1988. Pp. 41–77. (In Russ.).
- Bondarskaja, 1999 — *Bondarskaja G.A.* Izmenenie demograficheskogo povedeniya rossijskikh semej za 100 let [Change in the demographic behavior of Russian families over 100 years] // Mir Rossii. 1999. No. 4. Pp. 58–71. (In Russ.).
- Demograficheskij ezhegodnik, 2012 — *Demograficheskij ezhegodnik Kazahstana* [Demographic Yearbook of Kazakhstan]. Statistical collection. Ed. by A.A. Smailov. Astana, 2012. 608 p. (In Russ.).
- Demuth, Brown, 2004 — *Demuth S., Brown S.L.* Family structure, family processes, and adolescent delinquency: The significance of parental absence versus parental gender. Journal of Research in Crime and Delinquency, 2004. No. 41. Pp. 58–81.
- Essimova, 2010 — *Essimova A.B.* Semejno-rodstvennye svyazi kak social'nyj kapital v realizacii reproduktivnogo povedeniya [Family and kinship ties as social capital in the implementation of reproductive behavior] // PSU Bulletin. Humanities Series, 2010. Vol. 2. Pp. 8–14. (In Russ.).
- Frank, 1944 — *Frank W.* Notestein. The Future Population of Europe and the Soviet Union: Population Projections, 1940–1970. 1944.
- Gippenreiter, 2021 — *Gippenreiter Y.B.* Communicate with the Child. How? M.: CheRo, 2021. 304 p.
- Gurko, 2008 — *Gurko T.A.* Brak i roditel'stvo v Rossii [Marriage and parenthood in Russia]. M.: Institut sociologii RAN, 2008. 325 p. (In Russ.).
- Inglehart, Welzel, 2005 — *Inglehart R., Welzel Ch.* Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press, 2005. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>.
- Irene, et al., 1944 — *Irene B. Taeuber, Dudley Kirk, Ansley J. Coale, Louise K. Kiser.* [Population studies]. Geneva: League of Nations, 1944.
- Kabakova, 2013 — *Kabakova M.* Cennosti i tradicii sovremennoj kazahskoj sem'i [Values and traditions of the modern Kazakh family]. [Electronic resource]. URL: <https://www.e-history.kz/ru/seo-materials/show/28984>. (In Russ.).

- Kalysh, 2013 — *Kalysh A.B.* Sem'ja i brak v sovremennom Kazahstane [Family and marriage in modern Kazakhstan]. Almaty: Arys, 2013. 464 p. (In Russ.).
- Klimova, 2006 — *Klimova T.V.* Sovremennaja kazahstanskaja sem'ja v jepohu social'nyh peremen [Modern Kazakhstani family in the era of social change] // NSU Bulletin. Social-Economic Sciences Series. Vol. 6, No. 2. 2006. Pp. 109–118. (In Russ.).
- Kodeks, 2011 — *Kodeks Respubliki Kazahstan ot 26 dekabnja 2011 goda No. 518-IV* “O brake (supruzhestve) i sem'e” [Code of the Republic of Kazakhstan No. 518-IV of 26 December 2011 “On Marriage (Matrimony) and Family”]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>. (In Russ.).
- Kratkie itogi, 2022 — *Kratkie itogi*. Itogi Nacional'noj perepisi naselenija 2021 g. v Respublike Kazahstan [Results of the National Census of 2021 in the Republic of Kazakhstan]. Bureau of National Statistics. Chief editor Zh.N. Shaimardanov. Nur-Sultan, 2022. (In Russ.).
- Makkarti, et al., 2018 — *Makkarti R., Jedwards Dzh.* Issledovanija sem'i: osnovnye ponjatija [Family Studies: Basic Concepts]. M.: Izdatel'skij dom Vysshej shkoly jekonomiki, 2018. 344 p. (In Russ.).
- Nacional'nyj doklad, 2019 — *Nacional'nyj doklad* “Kazahstanskije sem'i – 2019” [National report “Kazakhstani Families – 2019”]. Almaty: TOO “Art Depo studio”, 2019. 84 p. (In Russ.).
- Nacional'nyj doklad, 2020 — *Nacional'nyj doklad* “Kazahstanskije sem'i – 2020” [National report “Kazakhstani Families – 2020”]. Astana: NAO “Kazahstanskij institut obshhestvennogo razvitija “Ruhani zhangyru”, 2020. 183 p. (In Russ.).
- Nacional'nyj doklad, 2022 — *Nacional'nyj doklad* “Kazahstanskije sem'i – 2022” [National report “Kazakhstani Families – 2022”]. Astana, 2022. 300 p. (In Russ.).
- Nacional'nyj doklad, 2024 — *Nacional'nyj doklad* “Kazahstanskije sem'i – 2024” [National report “Kazakhstani Families – 2024”]. Kazahstanskij institut obshhestvennogo razvitija. Astana, 2024. 239 p. (In Russ.).
- Rakisheva, 2019 — *Rakisheva B.* Cennosti kazahstanskogo obshhestva v sociologicheskom izmerenii [Values of Kazakhstani society in sociological dimension]. Almaty: Izdatel'stvo TOO “DELUXE Printery”, 2019. 140 p. (In Russ.).
- Rostovskaja, et al., 2023 — *Rostovskaja T.K., Kuchmaeva O.V., Vasil'eva E.N.* Institut mnogopokolennoj sem'i kak rezerv demograficheskogo razvitija Rossii [Institute of multigenerational family as a reserve of demographic development of Russia]. DEMIS. Demograficheskie issledovanija. 2023. Vol. 3, No. 4. Pp. 59–77. DOI: 10.19181/demis.2023.3.4.4. (In Russ.).
- Saraceno, 2023 — *Saraceno C.* The Role of the “Social Investment” Concept for the Development of Family Policy. The Oxford Handbook of Family Policy. 2023. 308 p. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780197518151.013.15.
- Sarah, 2014 — *Sarah Perry.* The History of Fertility Transitions and the New Memeplex. [Electronic resource]. URL: <https://theviewfromhellyes.wordpress.com/2014/10/18/the-history-of-fertility-transitions-and-the-new-memeplex/>.
- Shedenova, 2018 — *Shedenova N.U.* Roditel'stvo v sovremennom obshhestve v kontekste semejnoi i gendernoj politiki [Parenthood in modern society in the context of family and gender policy] // KazNPU Bulletin. Sociological and Political Sciences Series. No. 1 (61), 2018. Pp. 61–68. (In Russ.).
- Solov'eva, Burova, 2013 — *Solov'eva G.G., Burova E.E.* Kazahstanskaja sem'ja kak bazovaja cennost' obshhestva: sostojanie i tendencii razvitija [Kazakhstani family as a basic value of society: state and development trends]. Ed. by Z.K. Shaukenova. Almaty: FSDI, 2013. 196 p. (In Russ.).
- Sorrenti, et al., 2019 — *Sorrenti A., Miró J., León M., Pavolini E.* Policy Change and Partisan Politics: Understanding Family Policy Differentiation in Two Similar Countries // Social Politics. Vol. 28. No. 2. 5 July 2019. // DOI: 10.1093/sp/jxz025.
- Statisticheskij sbornik, 1991 — *Statisticheskij sbornik* po otdel'nym pokazateljam Vsesojuznyh perepisej naselenija 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 gg. [Statistical collection on individual indicators of the All-Union population censuses]. Alma-Ata, 1991. (In Russ.).
- Statisticheskij sbornik, 2022 — *Statisticheskij sbornik: Zhenshiny i muzhchiny Kazahstana, 2021* [Statistical collection: Women and men of Kazakhstan, 2021]. BNS ASPR RK. Nur-Sultan, 2022. 133 p. (In Russ.).
- Ukaz, 2016 — *Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 6 dekabnja 2016 goda No. 384* “Ob utverzhdenii Konceptii semejnoi i gendernoj politiki v Respublike Kazahstan do 2030 goda” [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of December 6, 2016 No. 384 “On approval of the Concept of Family and Gender Policy in the Republic of Kazakhstan until 2030”]. [Electronic resource] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000384>. (In Russ.).
- Ukaz, 2022 — *Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 1 aprelja 2022 goda No. 853*, vnosjashhij izmenenija v predydushhij dokument [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated April 1, 2022 No. 853, amending the previous document]. [Electronic resource] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000853>. (In Russ.).
- Valitova, Esimova, 2005 — *Valitova Z.H., Esimova A.B.* Problemy issledovanija reproduktivnogo povedenija sem'i v kazahstanskom obshhestve [Problems of researching family reproductive behavior in Kazakhstani society] // Gendernye issledovanija, gendernaja politika i zhenskoe dvizhenie v stranah Central'noj Azii: popytka diagnoza. Almaty, 2005. Pp. 241–246. (In Russ.).
- Vishnevskij, 2005 — *Vishnevskij A.G.* Izbrannye demograficheskie trudy. T.1. Demograficheskaja teorija i demograficheskaja istorija [Selected demographic works. Vol. 1. Demographic theory and demographic history]. M.: Nauka, 2005. 370 p. (In Russ.).
- Zhanazarova, 2003 — *Zhanazarova Z.Zh.* Sovremennaja sem'ja v Kazahstane i ee problemy [Modern family in Kazakhstan and its problems]. Almaty, 2003. 190 p. (In Russ.).

Список литературы

- Аргынбаев, 1996 — *Аргынбаев Х.А.* Казахская семья. Алма-Ата, 1996. 124 с.
- Арыстамкулова, 2014 — *Арыстамкулова З.* Культурно-ценностные трансформации в современной казахстанской семье, 2014. [электронный ресурс] URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/1926>
- Аубакирова, 2014 — *Аубакирова Ж.С.* Казахская семья: трансформация семейных ценностей и демографического поведения как объект исследования // Материалы Международной научно-практической конференции «Казахи в евразийском пространстве: история, культура и социокультурные процессы». Омск, 2014. С. 20–23.
- Аубакирова, т.д., 2023 — *Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О., Сарсембаева Г.А., Краснобаева Н.Л., Алексеенко А.Н.* Региональные особенности репродуктивного поведения городских казашек. Итоговый аналитический отчет по результатам социологического исследования (2021–2023 гг.). Алматы, 2023. 435 с.
- Аубакирова, т.д., 2023 — *Аубакирова Ж.С., Столярова Э.О., Сарсембаева Г.А., Краснобаева Н.Л., Алексеенко А.Н.* Модернизация рождаемости в Казахстане (социокультурный аспект). Т. 1, Т. 2. Алматы: ОО "Общество инвалидов "МЕЙІРІМДІ ЕЛ", 2023.
- Белова, т.д., 1988 — *Белова В.А., Бондарская Г.А., Дарский Л.Е.* Современные проблемы и перспективы рождаемости // Методология демографического прогноза. М., 1988. С. 41–77.
- Бондарская, 1999 — *Бондарская Г.А.* Изменение демографического поведения российских семей за 100 лет // Мир России. 1999. № 4. С. 58–71.
- Валитова, Есимова, 2005 — *Валитова З.Х., Есимова А.Б.* Проблемы исследования репродуктивного поведения семьи в казахстанском обществе // Гендерные исследования, гендерная политика и женское движение в странах Центральной Азии: попытка диагноза. Алматы, 2005. С. 241–246.
- Вишневский, 2005 — *Вишневский А.Г.* Избранные демографические труды. Т. 1. Демографическая теория и демографическая история. М.: Наука, 2005. 370 с.
- Гурко, 2008 — *Гурко Т.А.* Брак и родительство в России. М.: Институт социологии РАН, 2008. 325 с.
- Демографический ежегодник, 2012 — *Демографический ежегодник Казахстана.* Статистический сборник. Под ред. А.А. Смаилова. Астана, 2012. 608 с.
- Есимова, 2010 — *Есимова А.Б.* Семейно-родственные связи как социальный капитал в реализации репродуктивного поведения // Вестник ПГУ. Серия гуманитарная. 2010. № 2. С. 8–14.
- Жаназарова, 2003 — *Жаназарова З.Ж.* Современная семья в Казахстане и ее проблемы. Алматы, 2003. 190 с.
- Кабакова, 2013 — *Кабакова М.* Ценности и традиции современной казахской семьи [электронный ресурс]. URL: <https://www.e-history.kz/ru/seo-materials/show/28984>.
- Калыш, 2013 — *Калыш А.Б.* Семья и брак в современном Казахстане. Алматы: Арыс, 2013. 464 с.
- Климова, 2006 — *Климова Т.В.* Современная казахстанская семья в эпоху социальных перемен // Вестник НГУ. Серия «Социально-экономические науки». Т. 6. Вып. 2. 2006. С. 109–118.
- Кодекс, 2011 — *Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье»* [электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>.
- Краткие итоги, 2022 — *Краткие итоги.* Итоги Национальной переписи населения 2021 г. в Республике Казахстан. Бюро национальной статистики. Гл. ред. Ж. Н. Шаймарданов. Нур-Султан, 2022.
- Маккарти, Эдвардс, 2018 — *Маккарти Р., Эдвардс Дж.* Исследования семьи: основные понятия. М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2018. 344 с.
- Национальный доклад, 2019 — *Национальный доклад «Казахстанские семьи – 2019».* Алматы: ТОО «Арт Депо студия», 2019. 84 с.
- Национальный доклад, 2020 — *Национальный доклад «Казахстанские семьи – 2020».* Астана: НАО «Казахстанский институт общественного развития «Рухани жаңғыру», 2020. 183 с.
- Национальный доклад, 2022 — *Национальный доклад «Казахстанские семьи – 2022».* Астана, 2022. 300 с.
- Национальный доклад, 2024 — *Национальный доклад «Казахстанские семьи – 2024».* Казахстанский институт общественного развития. Астана, 2024. 239 с.
- Ракишева, 2019 — *Ракишева Б.* Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. Алматы: ТОО «DELUXE Printery», 2019. 140 с.
- Ростовская, т.д., 2023 — *Ростовская Т.К., Кучмаева О.В., Васильева Е.Н.* Институт многопоколенной семьи как резерв демографического развития России // ДЕМИС. Демографические исследования. 2023. Т. 3. № 4. С. 59–77. DOI: 10.19181/demis.2023.3.4.4.
- Соловьева, Бурова, 2013 — *Соловьева Г.Г., Бурова Е.Е.* Казахстанская семья как базовая ценность общества: состояние и тенденции развития. Под общ. ред. З. К. Шаукеновой. Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. 196 с.
- Статистический сборник, 1991 — *Статистический сборник* по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 гг. Алма-Ата, 1991.
- Статистический сборник, 2022 — *Статистический сборник.* БНС АСПР РК. Женщины и мужчины Казахстана, 2021. Нур-Султан, 2022. 133 с.

Указ, 2016 — Указ Президента Республики Казахстан от 6 декабря 2016 года № 384 «Об утверждении Концепции семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года» [электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000384>.

Указ, 2022 — Указ Президента Республики Казахстан от 1 апреля 2022 года № 853, вносящий изменения в предыдущий документ [электронный ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000853>.

Шеденова, 2018 — Шеденова Н.У. Родительство в современном обществе в контексте семейной и гендерной политики // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия социологические и политические науки, 2018. № 1(61). С. 61–68.

Baran, et al., 2013 — Baran M.L., Evan E., Diehnelt B.A., Jones J.E. Family Policies in Norway // Handbook of Family Policies Across the Globe. 2013. Pp. 77–90. [Electronic resource]. URL: <https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4614-6771-76>

Demuth, Brown, 2004 — Demuth S., Brown S.L. Family structure, family processes, and adolescent delinquency: The significance of parental absence versus parental gender // Journal of Research in Crime and Delinquency, 2004. No. 41. Pp. 58–81.

Frank, 1944 — Frank W. Notestein. The Future Population of Europe and the Soviet Union: Population Projections, 1940–1970. 1944.

Gippenreiter, 2021 — Gippenreiter Y.B. Communicate with the Child. How? M.: CheRo, 2021. 304 p.

Inglehart, Welzel, 2005 — Inglehart R., Welzel Ch. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press, 2005. // DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>.

Irene, et al., 1944 — Irene B. Taeuber, Dudley Kirk, Ansley J. Coale, Louise K. Kiser. [Population studies]. Geneva: League of Nations, 1944.

Saraceno, 2023 — Saraceno C. The Role of the “Social Investment” Concept for the Development of Family Policy // The Oxford Handbook of Family Policy. 2023. 308 p. // DOI: 10.1093/oxfordhb/9780197518151.013.15.

Sarah, 2014 — Sarah Perry. The History of Fertility Transitions and the New Memplex. [Electronic resource]. URL: <https://theviewfromhellyes.wordpress.com/2014/10/18/the-history-of-fertility-transitions-and-the-new-memplex/>.

Sorrenti, et al., 2019 — Sorrenti A., Miró J., León M., Pavolini E. Policy Change and Partisan Politics: Understanding Family Policy Differentiation in Two Similar Countries // Social Politics. Vol. 28. No. 2. 5 July 2019. // DOI: 10.1093/sp/jxz025.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1474-1486, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1474-1486

THE IMAGE OF TOKHTAMYSH KHAN IN TIMURID SOURCES

Suleimenova Dinara Kaisarovna^{1*}, *Zhumabayeva Aigerm Amirbekovna*²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpayev str. 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD doctoral student
 <https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com
*Correspondent author

²Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi
(15 B, Pushkin str. 010008, Astana, Republic of Kazakhstan)
PhD, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3593-9440>. E-mail: Zhaygerm@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025
© Suleimenova D.K., Zhumabayeva A.A., 2025

Abstract. *Introduction.* The article examines the image of Tokhtamysh Khan in Timurid historiography of the late 14th – first half of the 15th centuries. The confrontation between Tokhtamysh and Amir Timur was one of the pivotal events in Eurasian history that determined the fate of the Golden Horde and its role in the international system. Nevertheless, a comprehensive analysis of how Timurid chroniclers constructed and interpreted the figure of Tokhtamysh has not been undertaken until now. *Aim and objectives* The purpose of the study is to identify the formation, evolution, and functions of Tokhtamysh’s image in Timurid chronicles and universal histories. To achieve this goal, the research addressed the following tasks: systematizing the references to Tokhtamysh in translated sources, highlighting the main narrative blocks (alliance with Timur, rupture, military campaigns, defeats, and exile), analyzing stable types of representation, and tracing the dynamics of his image in relation to the ideological needs of different generations of the Timurids. *Materials and methods.* The source base consists of translated Timurid chronicles and universal histories: *Zafar-name* by Nizam al-Din Shami and Sharaf al-Din Yazdi, *Muntakhab al-tawarikh* by Mu‘in al-Din Natanzi, the works of Hafiz-i Abru, and later compilations by Fasih al-Khafi and Abd al-Razzaq Samarqandi. In addition, comparative material was drawn from *Madjmu‘ al-tawarikh* and *Chingiz-name (Kara tavarikh)*. The study applied methods of narrative analysis, discourse analysis, comparative typology, and source criticism, focusing on how the chroniclers’ ideological orientation shaped the construction of Tokhtamysh’s image. *Results.* The results demonstrate that in the chronicles of Nizam al-Din Shami, Sharaf al-Din Yazdi, Mu‘in al-Din Natanzi, Hafiz-i Abru, as well as in later compilations by Fasih al-Khafi and Abd al-Razzaq Samarqandi, Tokhtamysh is consistently depicted as a traitor, a source of disorder, a defeated enemy, and a ruler deprived of agency. His defeats are interpreted as inevitable retribution, while his figure serves to exalt Timur and legitimize his descendants. *In conclusion,* the study argues that the negative representation of Tokhtamysh was not a reflection of biographical reality but the result of the Timurid court’s political-ideological

agenda. This canon provided continuity for the dynastic myth and persisted in later Timurid tradition. The research contributes to the study of “enemy image” construction in medieval Muslim historiography and can be applied in comparative analyses of post-Chinggisid historical memory.

Key words: Tokhtamysh Khan, Timurids, Zafar-name, historiography, enemy image, Golden Horde

Acknowledgements. The research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant no. AP26103999). Project: Comprehensive study of the history of the medieval city of Sarayshyk.

For citation: Suleimenova D.K., Zhumabayeva A.A. The Image of Tokhtamysh Khan in Timurid Sources // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1474–1486. (In Russ.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1474-1486

ТИМУРИДТІК ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ ТОҚТАМЫС – ХАН БЕЙНЕСІ

Сулейменова Динара Қайсарқызы^{1*}, Жумабаева Әйгерм Әмірбекқызы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш. 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты
(15 Б-үй, Пушкин көш. 010008, Астана, Қазақстан Республикасы)

PhD доктор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-3593-9440>. E-mail: Zhaygerm@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың бірінші жартысындағы Тимур әулеті дәуіріне тән дереккөздердегі Тоқтамыс хан бейнесі жан-жақты талданады. Тоқтамыс пен Әмір Темір арасындағы қарама-қайшылық Еуразия тарихындағы шешуші кезеңдердің бірі болып, Алтын Орданың тағдырын әрі оның халықаралық қатынастар жүйесіндегі орнын айқындаған ірі тарихи оқиға саналады. Соған қарамастан, Тимур әулеті жылнамашыларының Тоқтамыс тұлғасын қалай қалыптастырғаны мен бейнелегеніне қатысты кешенді зерттеулер бүгінгі күнге дейін толыққанды жүргізілген жоқ. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Тимуридтік шежірелер мен әмбебап тарихнамалардағы Тоқтамыс хан бейнесінің қалыптасуын, эволюциясын және қызметін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: негізгі дереккөздердегі Тоқтамысқа қатысты мәліметтерді жүйелеу, негізгі сюжеттік блоктарды айқындау (Темірмен одақ, одақтың бұзылуы, әскери жорықтар, жеңілістер, эмиграция), бейнелеудің тұрақты типтерін талдау және әртүрлі кезеңдердегі бейненің саяси-идеологиялық сұраныстарға сәйкес өзгерістерін қадағалау. *Нәтижелер.* Низам әд-Дин Шами, Шараф әд-Дин Йазди, Му‘ин әд-Дин Натази, Хафиз-и Абрұ, сондай-ақ Фасих әл-Хавафи мен Абд әр-Раззақ Самарқанди еңбектерінде Тоқтамыс үнемі опасыз, бүлік көзі, жеңілген жау, билік субъектісінен айырылған тұлға ретінде бейнеленеді. Оның жеңілістері заңды жазалау ретінде түсіндіріледі, ал тұлғасы Әмір Темірдің ұлылығын және оның әулетінің заңдылығын дәріптеу үшін қолданылады. *Қорытындысында,* Тоқтамыстың жағымсыз сипатталуы тарихи шындықтың бейнесі емес, Тимуридтік сарайдың саяси-идеологиялық тапсырысының нәтижесі екені дәлелденеді. Бұл канон әулеттік мифтің сабақтастығын қамтамасыз етіп, кейінгі Тимурид дәстүрінде сақталды. Зерттеу ортағасырлық мұсылман деректемелерінде «жау бейнесін» қалыптастыру тетіктерін зерделеуге үлес қосады және постшыңғысхандық тарихи жадты салыстырмалы тұрғыда талдауға қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: Тоқтамыс хан, Тимуридтер, Зафар-наме, историография, жау бейнесі, Алтын Орда

Алғыс. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранты негізінде қаржыландырылды (грант № AP26103999). «Сарайшық ортағасырлық қалашығы тарихын кешенді зерттеу» жобасы аясында.

Дәйексөз үшін: Сулейменова Д.Қ., Жумабаева А.А. Тоқтамыс-хан бейнесі Тимуридтік дереккөздерде // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1474–1486 бб. (Орысш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1474-1486

ОБРАЗ ТОКТАМЫШ ХАНА В ТИМУРИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Сулейменова Динара Кайсаровна¹, Жумабаева Әйгерм Әмірбекқызы²*

¹Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
(д. 2 ул. Сатпаева, 010008 Астана, Республика Казахстан)
Докторант PhD

 <https://orcid.org/0009-0004-6344-1222>. E-mail: Suleimenova911@gmail.com

*Автор-корреспондент

²Научный институт изучения Улуса Джучи
(д. 15Б, ул. Пушкина, 010008 Астана, Республика Казахстан)
Доктор PhD, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0003-3593-9440>. E-mail: Zhaygerm@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А., 2025

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу образа Токтамыш-хана в тимуридской историографии конца XIV – первой половины XV вв. Противостояние Токтамыша и Амира Тимура стало одним из ключевых событий евразийской истории, определивших судьбу Золотой Орды и её место в системе международных отношений. Однако до настоящего времени целостный анализ того, как именно хронисты Тимуридов конструировали и интерпретировали фигуру Токтамыша, отсутствовал. *Цель и задачи исследования* заключается в выявлении становления, эволюции и функций образа Токтамыша в хрониках и универсальных историях тимуридского круга. Для достижения поставленной цели решались следующие задачи: систематизация упоминаний хана в переводах основных источников, выделение сюжетных блоков – союз с Тимуром, разрыв, военные кампании, поражения, эмиграция, анализ устойчивых типов репрезентации и прослеживание динамики образа в зависимости от политических запросов разных поколений Тимуридов. *Результаты исследования* показали, что в хрониках Низам ад-Дина Шами, Шараф ад-Дина Йазди, Му‘ина ад-Дина Натанзи, Хафиз-и Абру, а также в поздних компиляциях Фасиха аль-Хавафи и Абд ар-Раззака Самарканди Токтамыш последовательно изображается как изменник, враг порядка, поверженный и лишённый субъектности правитель. Его поражения интерпретировались как закономерное воздаяние, а сама фигура использовалась для возвеличивания Тимура и легитимации его потомков. *Выводы.* В заключение автор делает вывод, что негативная репрезентация Токтамыша была не отражением биографических реалий, а результатом политико-идеологического заказа двора Тимуридов. Этот канон обеспечивал преемственность династийного мифа и сохранялся вплоть до позднетимуридской традиции. Исследование вносит вклад в изучение механизмов формирования «образа врага» в средневековой мусульманской историографии и может быть применено для сравнительного анализа других случаев постчингизидской исторической памяти.

Ключевые слова: Токтамыш-хан, Тимуриды, Зафар-наме, историография, образ врага, Золотая Орда

Благодарность. Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP26103999). Комплексное изучение истории средневекового городища Сарайшык.

Для цитирования: Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А. Образ Токтамыш хана в тимуридских источниках // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1474–1486. (На Русс.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1474-1486

Введение

Противостояние Токтамыш-хана и Амира Тимура во второй половине XIV – начале XV вв. стало одной из ключевых вех в истории Евразии. Оно определило судьбу Золотой Орды, оказало влияние на политическую конфигурацию региона и породило обширный корпус письменных свидетельств. Тимуридская историография, возникшая в Самарканде и Герате, стала не только средством фиксации этих событий, но и важнейшим инструментом идеологической легитимации власти Тимура и его потомков.

Несмотря на значительное внимание, уделённое военно-политической истории Тимура и Токтамыша, вопрос о том, как именно фигура Токтамыш-хана была репрезентирована в тимуридских источниках, до сих пор не получил целостного освещения. Исследователи преимущественно концентрировались на описании военных кампаний и дипломатических контактов, тогда как механизм формирования исторического образа Токтамыша, его семантические функции и политическая роль в нарративе Тимуридов оставались вне поля системного анализа.

Актуальность обращения к данной теме обусловлена тем, что тимуридские хроники позволяют рассмотреть не только события, но и процессы конструирования памяти, выявить идеологические стратегии, посредством которых обосновывалась власть Тимура. Через отрицательную репрезентацию противника создавалось символическое пространство, в котором власть Тимура представляла законной, а его победы морально оправданными.

Научная новизна исследования заключается в том, что в работе предпринята попытка комплексного анализа корпуса тимуридской историографии конца XIV – первой половины XV вв. как единой системы репрезентаций. Особое внимание уделено выявлению эволюции образа Токтамыша – от союзника и соратника Тимура до «образа врага», выполняющего функцию идеологического контрапункта.

Таким образом, обращение к источникам тимуридского круга позволяет уточнить не только восприятие личности Токтамыша в Центральной Азии, но и закономерности формирования образов власти и противостояния в мусульманской историографической традиции Средневековья.

Материалы и методы исследования

Материалы исследования составлены из корпуса тимуридской историографии конца XIV – первой половины XV вв., включающего как официальные придворные хроники, так и универсальные истории, отражающие политические и идеологические представления эпохи Тимура и его потомков.

В анализ были включены следующие тексты: *Зафар-наме* Низам ад-Дина Шами Токтамыш предстает как правитель, обязанный своим возвышением покровительству Тимура, но нарушивший союз и «отпавший» от законного порядка. Автор лаконичен и документален, однако сама структура повествования подчеркивает идею измены и неблагодарности. Тем самым хроника Шами формирует первичную модель «врага, утратившего милость», которая в последующей литературе становится канонической (Тизенгаузен, 1941).

Зафар-наме Шараф ад-Дина Йазди фрагменты в переводе и извлечениях представлены у В.Г. Тизенгаузена, отдельные исследования с анализом и комментариями опубликованы современными авторами развивают этот мотив, придавая ему морально-религиозную окраску.

Здесь Токтамыш характеризуется как алчный, честолюбивый и не умеющий владеть собой властитель. Его вторжение в Азербайджан изображается как акт вероломства, ставший *casus belli* для «великого похода» Тимура. Йазди усиливает риторику нравственного осуждения, превращая военную победу Тимура в моральное возмездие (Арсланова, 2020; Тулибаева, 2011).

Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини Му'ина ад-Дина Натанзи извлечения и переводы введены в научный оборот Ж.М. Тулибаевой и Т.Е. Тулибаевым, а также в других публикациях, посвящённых правовой концепции чингизидской власти. Данный источник почти не даёт оценок, но сохраняет общую нарративную схему «предательства и наказания».

Хроники Хафиз-и Аbru «Зайлы», 1420–1430-е гг. – переводы и выборки включены В.Г. Тизенгаузенем и другими исследователями в издания по истории Золотой Орды; используются в трудах по историографии Тимуридов. Повествование приобретает обзорный характер, что отражает дистанцию между событиями и эпохой их описания. Однако и здесь сохраняется трактовка Токтамыша как разрушителя политического порядка, противостоящего «законной власти» Тимура (Тизенгаузен, 1941).

Матла' ас-Са'дайн Камал ад-Дина Абд ар-Раззака Самарканди – отдельные фрагменты переведены и введены в оборот в русскоязычных публикациях XIX–XX вв., в частности в трудах В.Г. Тизенгаузена. Поздние тексты демонстрируют закрепление этого образа в династической мифе. Токтамыш уже не столько историческая личность, сколько символ гордыни и своеволия, чья судьба служит нравственным примером наказания за измену и безрассудство.

В качестве сопоставительного материала использованы вне-тимуридские повествования – *Маджму ат-таварих* и *Кара таварих*. Материалы исследования доступны исключительно в переводах, что предопределяет как источниковую базу, так и степень достоверности анализа. Корпус источников был систематизирован по жанровому принципу: официальные хроники, универсальные истории и компиляции позднего времени. В общей сложности проанализировано семь ключевых текстов тимуридской историографии и два сопоставительных памятника, что позволило выстроить целостную модель репрезентации фигуры Токтамыш-хана.

Вопросы исследования были сосредоточены вокруг определения того, как фигура Токтамыша осмысливается в хрониках Тимуридов, какие функции выполняет его образ и каким образом его репрезентация соотносится с политико-идеологическими целями правителей от Тимура до Улугбека.

Гипотеза исследования заключается в том, что Токтамыш-хан в тимуридской историографии последовательно изображается как «образ врага», воплощающий угрозу политическому и моральному порядку, установленному Тимуром. Такая репрезентация отражала идеологические установки самаркандского двора и служила легитимации власти Тимура и его потомков.

Этапы исследования включали:

- формирование источниковой базы и определение корпуса переводов;
- выделение и классификацию сюжетов, связанных с фигурой Токтамыша;
- сопоставительный анализ репрезентации образа в хрониках разных жанров и периодов;
- интерпретацию полученных данных в контексте политической идеологии Тимуридов.

Методы исследования опираются на сочетание традиционной источниковедческой критики и современных междисциплинарных подходов:

нарративный анализ позволил рассмотреть хроники как тексты, конструирующие политическую реальность;

дискурс-анализ власти выявил идеологические смыслы, формирующие противопоставление «законной власти» Тимура и «мятежного правителя» Токтамыша;

сравнительно-типологический подход обеспечил сопоставление репрезентаций в различных текстах и эпохах.

Обсуждение

Изучение образа Токтамыш-хана в историографии Тимуридов опирается как на фундаментальные публикации XIX–XX вв., так и на современные исследования, в том числе зарубежные. Зарождение источниковедческой традиции изучения тимуридской историографии связано с трудами В.Г. Тизенгаузена, который одним из первых систематизировал и опубликовал тексты хроник этой эпохи. В его *«Сборниках материалов, относящихся к истории Золотой Орды»* были представлены переводы и извлечения из *«Зафар-наме»* Низам ад-Дина Шами и Шараф ад-Дина Али Йазди (Тизенгаузен, 1941). Эти публикации заложили фундамент дальнейших исследований по истории взаимоотношений Тимура и Токтамыша, став отправной точкой в изучении тимуридской историографической традиции. Вместе с тем, в последующие десятилетия внимание исследователей концентрировалось преимущественно на военно-политических аспектах эпохи, тогда как риторические и идеологические особенности хроник, формировавших образ противников Тимура, в том числе Токтамыша, оставались недостаточно осмысленными.

В советской историографии значительный вклад внесли Б.Д. Греков и А.Ю. Якубовский (Греков, Якубовский, 1950). Они обозначили роль противостояния Тимура и Токтамыша в упадке Золотой Орды, но рассматривали хроники как фон для политических событий. Позднее М.Г. Сафаргалиев, В.А. Злыгостев и И.М. Миргалиев сосредоточили внимание на биографии Токтамыша и его политических союзах, однако не анализировали системно риторику тимуридских хроник. Существенным шагом вперёд стали работы, вводящие в научный оборот ранее недоступные источники. Так, Т.А. Акеров опубликовал перевод Маджму ат-таварих (Акеров, 2017). Ж.М. Сабитов и Г.А. Камбарбекова подготовили переводы и комментарии к Бишкекскому списку того же сочинения, показав уникальные сведения о связях Токтамыша с Могулистаном (Сабитов, Камбарбекова, 2018). Ж.М. Тулибаева и Т.Е. Тулибаев исследовали значение тимуридской историографии для исламизации Золотой Орды и показали, как источники фиксировали религиозный аспект легитимации власти (Тулибаева, Тулибаев, 2022). Эти работы существенно обогатили источниковую базу, но не ставили целью реконструкцию образа Токтамыша в нарративах Тимуридов. В последние годы англоязычная историография также обратилась к данной теме. М. Фаверо показала значение дипломатических связей Токтамыша и Тимура в трансрегиональной политике (Favereau, 2018: 106–107). Х. Нагаминэ отметил важность чингизидской легитимации в постордынском мире (Нагаминэ, 2023: 361). Однако зарубежные авторы концентрируются главным образом на институциональных и дипломатических аспектах, а не на анализе риторики «образа врага» в тимуридских хрониках.

Таким образом, несмотря на наличие многочисленных исследований, посвящённых политической биографии Токтамыша и его отношениям с Тимуром, вопрос о механизмах формирования его образа в тимуридских хрониках остаётся недостаточно разработанным.

До настоящего времени не предпринималось комплексных попыток рассмотреть негативную репрезентацию Токтамыша как элемент идеологической стратегии Тимуридов.

Результаты

Результаты анализа тимуридской историографии позволяют выявить устойчивую тенденцию в конструировании образа Токтамыша как главного политического оппонента и противостоящей фигуры Тимура. Источники XV века не только фиксируют последовательную эволюцию этого образа от союзника и вассала до изменника и побеждённого врага, но и отражают формирование официального дискурса самаркандской историографической школы, в которой легитимация власти Тимуридов строилась через моральную дискредитацию Токтамыша. Придворные историки эпохи Тимуридов оставили значительный корпус сведений о Токтамыше, прежде всего в контексте его отношений с Амиром Тимуром. Базовый нарратив формируют *«Зафар-наме»* Низам ад-Дина Шами и *«Зафар-наме»* Шараф ад-Дина ‘Али Йазди, дополняемые *«Мунтахаб ат-таварих-и Му’ини»* Му’ина ад-Дина Натанзи и сообщениями Абд ар-Раззака Самарканди. В совокупности эти тексты не просто фиксируют события, но

конструируют образ Токтамышша как политического антагониста Тимура, наделяя его действия морально-нормативными интерпретациями и вписывая их в династийный дискурс легитимации власти Тимуридов (Тизенгаузен, 1941; Тулибаева, Тулибаев, 2022).

Тимуридские хроники единообразно описывают Токтамышша как джучида, который после поражения от Урус-хана был вынужден искать убежища при дворе Тимура. В сюжетных узлах раннего «самаркандского» повествования выделяются спасение Токтамышша после поражения от войска Кутлуг-Буги у Саурана роль Идигу-барласа и возвращение его в политическую игру при прямой поддержке Тимура (Тизенгаузен, 1941; Арсланова, 2020). В универсальной истории Му'ина ад-Дина Натанзи этот этап схематизирован, но акцент сделан на консолидации власти Токтамышша над «узбекским государством» после устранения соперников, что интерпретируется как кратковременное восстановление управляемости Улуса Джучи (Бартольд, 1973а; Тулибаева, Тулибаев, 2022). «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» также дает схематичное и сдержанное описание. Токтамышш упомянут главным образом в контексте его поражений и утраты власти; эмоциональные оценки отсутствуют, но прослеживается идея нестабильности его правления и неизбежного упадка (Пилипчук, 2017: 297).

В сочинениях Нафиз-и Абру фигура Токтамышша включена в общую структуру войн Тимура. Автор придерживается аналитического стиля, лишённого яркой риторики, однако сохраняет общий отрицательный фон Токтамышш изображен как обречённый противник, чья гибель является естественным результатом столкновения с «повелителем мира» (Тизенгаузен, 1941).

В «Тарих-и Арба' Улус» Токтамышш фигурирует лишь эпизодически, главным образом как побеждённый правитель, после разгрома которого Тимур подчинил Дешт-и Кыпчак. Здесь он лишён индивидуальных черт, что отражает тенденцию к редукции его образа до символа покорённого противника (Тулибаева, Тулибаев, 2022).

На этом фоне «Маджму ат-таварих» Сейф ад-Дина Ахсикенди и его сына представляет иное направление традиции. В этом произведении, согласно исследованиям Т.А. Акерова, Ж.М. Сабитова и Г.А. Камбарбековой, сохранились дастаны, повествующие о кампаниях Токтамышша в Могулистане, Крыму и Дешт-и Кыпчаке, где хан изображён как активный, мужественный правитель, способный к стратегическим действиям и взаимодействию с союзниками кыргызами и аз-ширинами (Акерев, 2017; Сабитов, Камбарбекова, 2018). В отличие от самаркандской версии, здесь отсутствует моральная стигматизация, а акцент смещается на политическую инициативу Токтамышша и его борьбу за легитимность.

Наконец, в «Кара таварих» Утемиш-хаджи, где воспроизведены устные предания, Токтамышш выступает уже в героическом образе потомка Чингизидов, восстановителя ордынской власти и символа единства. Этот нарратив, сохранивший следы устной традиции, свидетельствует о существовании альтернативного, степного, восприятия хана, противоположного его демонизированной интерпретации в тимуридской историографии (Утемиш-хаджи, 2017).

В ранних эпизодах Зафар-наме Низам ад-Дина Шами Токтамышш выступает как подопечный Тимура. Он обращается к эмиру за поддержкой в борьбе с Урус-ханом и получает её. Это подчёркивает зависимость хана от Тимура. Сам факт, что Шами фиксирует этот сюжет, важен: хроника создавалась по заказу двора и должна была показать «милость» Тимура к чингизиду. Однако уже здесь заложено противоречие тот, кто возвышен покровителем, неизбежно обязан лояльностью. Нарушение этого обязательства в дальнейшем усиливает мотив неблагодарности. В более поздних хрониках союз с Тимуром трактуется ретроспективно, как этап, предопределяющий измену. Вся риторика Йазди построена на том, что союзник неизбежно станет врагом, ибо его возвышение не было основано на собственной доблести, а лишь на милости эмира (Тизенгаузен, 1941).

Разрыв описывается в источниках как акт измены. У Шами это выглядит как неожиданный поворот. Токтамышш, получив власть, начинает вести самостоятельную политику, включая походы на Русь и Кавказ. Но здесь важно, что сам хронист не оправдывает действия хана, а подаёт их как «отклонение от верности». Йазди идёт дальше, он не просто

фиксирует факт разрыва, а оформляет его как моральный грех. Токтамыш оказывается в ряду тех, кто предал доверие Тимура и был наказан за это. Таким образом, разрыв не объясняется политической логикой – он подаётся как символическое нарушение договора, что оправдывает любые действия Тимура против бывшего союзника (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008). Объединив под своей властью ключевые сегменты Улуса Джучи, Токтамыш очень быстро превратился в системного соперника Тимура. В самаркандской историографии это обосновывается страхом появления у границ Тимура сильного государства, а затем демонстрируется через последовательность актов насилия: кавказские походы и набеги на Карабах, рейд в Мавераннахр в момент занятости Тимура в Иране и попытка давления на его тыловые коммуникации. Эпизод похода Токтамыша в сторону Шаша увязывается источниками степной традиции с событиями 1388 г., что отражает широту его оперативного маневра между Дешт-и Кыпчаком, Могулистаном и чагатайским пространством (Алексеев, 2006: 64–65).

Походы Токтамыша на Кавказ и Русь упомянуты в тимуридских хрониках скупой и без детализации. Шахи констатируют лишь факты, тогда как Йазди и Хафиз-и Аbru почти полностью обходят их вниманием. Это показательно – любые успехи Токтамыша оказываются вытеснены из памяти. В идеологическом плане это служит обнулению его военных побед. Тем не менее, в источниках фиксируется кампания 1387–1388 гг., когда Токтамыш нарушил договор и вторгся в Азербайджан. В тимуридском нарративе это преподносится как провокация и вероломство (История Казахстана в персидских источниках, 2006).

Кульминация конфликта в самаркандских текстах построена как моральный урок. При описании битвы при Кундурче Низам ад-Дин Шахи фиксирует переход на сторону Тимура давних противников Токтамыша – Кунче-оглана, Тимур-Кутлуга и Идегея, с детальным перечислением ритуалов «принятия» изменников двором Тимура. Этот эпизод становится поворотным пунктом нарратива, где дальнейшие поражения Токтамыша подаются как «естественная расплата». Решающее поражение 1395 г. закрепляет мотив божественного воздаяния. Далее хроники переходят к фазе последствий: после ухода Тимура из Джучидских земель Идегей и Тимур-Кутлуг добиваются стратегического преимущества и наносят удар по Токтамышу в союзе с Литвой. Витовта эта ключевая битва происходит при Ворскле в августе 1399 г., а не 1397–1398, что в историографии служит маркером окончательной утраты им ресурсной базы и политической субъектности (Пилипчук, 2017: 297).

В обоих случаях хроники акцентируют на тотальном разгроме Токтамыша. У Шахи поражение 1391 г. представлено с особым вниманием к измене эмиров, перешедших на сторону Тимура. Это важный мотив – хан теряет не только сражение, но и доверие собственной знати, что закрепляет образ не способного удержать верность (Тизенгаузен, 1941). Поход 1395 г. у Йазди преподносится как кульминация. Поражение Токтамыша связывается с «гневом судьбы» и божественным воздаянием. Разрушение Сарая и Орды описывается как закономерный итог его мятежа. Сам Тимур выступает здесь не как агрессор, а как «наказующий меч» (Арсланова, 2020: 7). Таким образом, оба эпизода усиливают нарратив о фатальности поражений Токтамыша. Он не просто проигрывает войну, а оказывается обречённым персонажем, лишённым поддержки и милости Всевышнего.

Как отмечает М. Фаверо, дипломатическая активность Орды конца XIV в., включая контакты с Мамлюками и Литвой, была частью широкой системы евразийских коммуникаций (Favereau, 2021). Однако в тимуридских хрониках эти связи почти полностью замалчиваются. Хронисты намеренно концентрируются лишь на эпизодах измены и поражений. Такое искажение источникового поля дополнительно подчёркивает задачу формирования негативного образа Токтамыша. Заключительный сюжет – изгнание и гибель Токтамыша. В тимуридских хрониках он практически не получает подробного описания. Смерть хана фиксируется схематично. Это тоже симптоматично, Тимуриды не нуждались в героической смерти врага. Напротив, важно было показать его как исчезнувшего, никем не оплаканного, вытесненного из политического пространства. Для сравнения, в Маджму ат-таварих его биография завершается более обстоятельно, где он сохраняет черты воина и покровителя. Но

именно тимуридская традиция определила канон: образ павшего врага без наследия (Акеров, 2017; Сабитов, Камбарбекова, 2018).

Анализ сюжетных блоков показывает, что хроники Тимуридов не просто фиксируют события, но выстраивают их в определённую риторическую схему, где прослеживается закономерная последовательность: сначала возвышение Токтамышша, затем проявление неблагодарности, переход к измене и вероломству, за которыми следуют поражение и окончательное исчезновение его власти. Эта схема превращает Токтамышша в идеологический антиобраз, необходимый для легитимации власти Тимура.

Негативный образ Токтамышша формировался не только через описание отдельных событий, но и посредством устойчивых типов репрезентации, которые хронисты варьировали в зависимости от жанра и задач текста. Прежде всего в источниках он предстаёт как неблагодарный вассал, возвышенный Тимуром и обязанный ему своим положением, но нарушивший союз. Уже у Шахи эта характеристика становится ключевой, а Йазди превращает её в моральный урок – измена покровителю неизбежно ведёт к гибели. Этот мотив позволял объяснять войны Тимура как вынужденный ответ на нарушение клятвы, а не как завоевательную экспансию (Тулибаева, 2011; Пилипчук, 2017).

В текстах эпохи Тимуридов термин «узбек» функционирует не только как этнополитический маркер, но и как элемент самоназвания войск и элит Токтамышша. В самаркандской историографической традиции это слово использовалось для обозначения как государства Джучидов, так и кочевых объединений, находившихся под их властью.

Му'ин ад-Дин Натанзи в «Мунтахаб ал-таварих-и Му'ини» подчёркивал подчинение «узбекского государства» Токтамышшу, отмечая, что после казни эмира Балты-чака «государство узбекское целиком подчинилось в его власти (Токтамышша)». Он также упоминал «Туман-Тимура узбека» и отмечал, что после смерти Тимур-Кутлук-хана «улус узбекский по своему обычаю стал искать славного уруга Чингиз-ханова», подчёркивая традиционное стремление узбеков к сохранению власти потомков Чингиза. Шараф ад-Дин Али Йазди в «Зафар-наме» развивал это представление, используя термин «узбек» для обозначения военных формирований Золотой Орды, действовавших под началом Токтамышша. Он писал, что «Йаглы-бий бахрин, один из приближённых Токтамыш-хана, ринулся вперёд со смельчаками своего узбекского войска». Кроме того, Йазди сообщал, что Тимур дал Койричак-оглану, сыну Урус-хана, «отряд узбекских храбрецов», служивших при дворе, а послов Золотой Орды именовал «послами узбеков». Низам ад-Дин Шахи в своей «Зафар-наме», самом раннем из тимуридских сочинений, использовал тот же этноним в отношении представителей кочевой знати: он называл Идегея «Идигу-узбек», что показывает гибкость и адаптивность термина в самаркандской письменной традиции. Этноним «узбек» служил в данном контексте ономастическим маркером, применяемым для обозначения элит Дешт-и Кыпчака, тесно связанных с властью Джучидов (Сабитов, 2011: 167–168).

Вторая линия – образ врага порядка. Здесь хронисты намеренно минимизируют успехи Токтамышша, такие как, походы на Русь, Кавказ, тогда как его набеги на Азербайджан и разрыв союза получают акцент как акты вероломства. Отбор материала был направлен на то, чтобы закрепить за ханом репутацию источника смуты, против которого Тимур имел право выступить как восстановитель справедливости. Не менее важен мотив фатализации поражений. Битвы 1391 и 1395 гг. показаны не только как военные катастрофы, но и как исполнение высшей воли: падение Токтамышша воспринимается хронистами как закономерное воздаяние. Именно поэтому разрушение Сарая трактуется не как политическая акция Тимура, а как наказание судьбы.

Следующий приём – создание образа антипода законного правителя. В хрониках последовательно проводится противопоставление Тимура и Токтамышша: если первый изображается справедливым и великодушным победителем, то второй – коварным и недальновидным правителем, утратившим поддержку знати и покровительство небес. Эта бинарность делала фигуру Токтамышша необходимым зеркалом для возвеличивания Тимура.

Наконец, характерной особенностью нарратива стало сведение на нет агентности хана. Его решения объясняются дурными советами, личной алчностью или слепотой, а любые успехи замалчиваются. Такой приём лишал его индивидуальности и превращал в символическую фигуру, существующую лишь для того, чтобы показать незыблемость власти Тимура и его потомков.

Интересно, что в ряде источников, а также в историографии, акцент делается на положительных характеристиках Идегея. Как отмечает Т.Ф. Мустакимов, он выступает не только как соперник Токтамыша, но и как деятель, обеспечивавший устойчивость власти в Орде и поддерживавший баланс сил в отношениях с Тимуридами (Мустакимов, 2005: 208). Этот контраст важен, если Токтамыш в тимуридских хрониках предстает исключительно как образ врага, то Идегей даже в условиях конфликта мог восприниматься как фигура, обладавшая политическим авторитетом.

В Зафар-наме Шахи Токтамыш представлен максимально утилитарно. Как союзник, получивший власть «по милости Тимура», и тут же нарушивший верность (Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008). Функция этого образа очевидна – легитимировать сам факт разрушительных войн. Тимур на момент написания хроники был жив, и хронисту важно было показать, что «вина» целиком лежит на Токтамыше. В переработке Йазди 1420 г. сюжет измены и наказания получает риторическое обрамление. Токтамыш изображён уже не просто врагом, а символом нарушения космического порядка. Его поражение трактуется как демонстрация «божественного правосудия» (Тулибаева, 2011: 93–94). В этой версии создаётся контраст: справедливый победитель Тимур – неверный изменник Токтамыш. Такая антиподовость стала важным элементом политической легитимации для внуков Тимура.

Время правления Улугбека отличалось усилением научно-образовательной деятельности двора и стремлением закрепить политическую преемственность от Тимура. Именно в этот период создаётся «Тарих-и арба улус», в котором особое внимание уделено генеалогическим построениям, соединяющим линии Чингисидов и Тимуридов (Тулибаева, 2011: 79). Включение в этот труд сведений о Токтамыше служило не столько описанию его биографии, сколько демонстрации естественного превосходства династии Тимуридов: если сам Тимур смог сокрушить Джучида, то его потомки – законные продолжатели этой победы. Здесь негативный образ Токтамыша становится частью династийного мифа, встроенного в образовательный и идеологический контекст времени Улугбека (Муминов, 1968: 41). Это стремление лишить Токтамыша индивидуальности соотносится с более широкой тенденцией постордынской историографии. Как показывает Х. Нагаминэ, для крымских и шибанидских историков XV–XVI вв. центральным мотивом оставалась идея чингизидской легитимации (Нагаминэ, 2023: 358–359). В тимуридской же традиции она трансформировалась в обратный приём: показать, что Токтамыш лишён этой легитимности, а значит неизбежно обречён на исчезновение из большой истории.

У Фасиха аль-Хавафи и Абд ар-Раззака Самарканди образ Токтамыша окончательно становится каноническим негативным стереотипом. Здесь он не играет активной роли, а упоминается как «поверженный противник», проигравший судьбе и силе Тимура. Хроники этого периода были рассчитаны на образовательные и придворные нужды, поэтому Токтамыш превращается в назидательный пример: тот, кто восстал против законного правителя, неизбежно погибает (Пилипчук, 2017: 297–298).

Победа Тимура не стала финальной точкой повествования. В последующих тимуридских хрониках и сопутствующих источниках отчетливо прослеживается осознанная политика вмешательства Тимуридов во внутренние распри Золотой Орды. Они поддерживали отдельных потомков Токтамыша – Джалал ад-Дина, Джаббар-Берди, Кепека, Керим-Берди, направляли эмиров, таких как Чекре, в кампании при поддержке Ибрагимидов и Абу Бакра в Азербайджане, а в целом придерживались стратегии «управляемого хаоса», рассматривая постоянную нестабильность в Орде как средство предотвращения восстановления власти Идегея и его сторонников. Эти эпизоды находят отражение как в официальных династийных хрониках Тимуридов, так и в позднейших сводных исторических компиляциях. Европейская

посольская традиция добавляет к этой картине известие о попытке примирения Тимура и Токтамыша накануне смерти первого, что, однако, не успело трансформировать баланс сил. (Пилипчук 2017: 298).

Заключение

Цель исследования состояла в выявлении особенностей формирования и эволюции образа Токтамыша в тимуридской историографической традиции и определении того, каким образом хронисты XV века интерпретировали его личность и деятельность в контексте идеологических представлений эпохи. Для решения поставленных задач использовались сравнительно-источниковедческий и текстологический методы, а также элементы дискурсивного анализа, позволившие сопоставить данные династийных хроник – «Зафар-наме» Низам ад-Дина Шами и Шараф ад-Дина Али Йазди, «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» Му'ин ад-Дина Натанзи с позднейшими сочинениями, такими как «Маджму ат-таварих» и «Кара таварих».

Проведённый анализ показал, что образ Токтамыша в источниках Тимуридов претерпел постепенную трансформацию: от союзника и ставленника Тимура к сопернику, олицетворяющему политическую угрозу, и далее к фигуре, воспринимаемой как элемент более широкого исторического процесса, важный для осмысления легитимности власти потомков Тимура. Такая эволюция свидетельствует не столько о тенденциозности, сколько о стремлении самаркандских авторов вписать события эпохи в единую концепцию исторического порядка и божественного предопределения.

Полученные результаты подтверждают выдвинутое в начале работы предположение о том, что негативная репрезентация Токтамыша выполняла в хрониках не только политическую, но и морально-поучительную функцию. Она была направлена на формирование образа законной власти, укреплявшей представление о династическом и мироустроительном предназначении Тимура и его потомков.

Отдельное внимание уделено использованию этнополитического термина «узбек», который в тимуридских сочинениях обозначал как территорию Улуса Джучи, так и его военные и родовые элиты. Такое употребление отражает восприятие кочевых обществ степного мира как самостоятельной и значимой политической силы, с которой Тимуриды вели сложный диалог от соперничества до включения в собственное историческое видение.

Таким образом, источники эпохи Тимуридов не просто фиксируют конфликт двух правителей, но отражают процессы формирования исторической памяти и династического самосознания в Средней Азии XV века. Исследование подтверждает, что историография этого времени развивалась как сложная система смыслов, в которой политические, моральные и этнические категории образовывали единое повествовательное пространство.

Перспективы дальнейшей работы связаны с расширением сравнительного анализа включением османских, персидских, русских и кыпчакских хроник, а также эпических материалов, где сохранились альтернативные представления о Токтамыше. Полученные результаты могут быть использованы в разработке курсов по истории Центральной Азии и историографии Золотой Орды, а также при создании междисциплинарных исследований, посвящённых взаимодействию исторической памяти и политической идеологии в Средневековье.

Литература

- Акерров, 2017 — Акерров Т.А. Маджму ат-Таварих как исторический источник. Полный перевод, анализ и комментарии. Бишкек: Б., 2017. 348 с.
- Алексеев, 2006 — Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения «Бахр ал-асрар». СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006.
- Арсланова, 2020 — Арсланова А.А. Из истории изучения персоязычных историков тимуридского периода: Низам ад-Дина Шами («Зафар-наме») и Шараф ад-Дина 'Али Йазди («Зафар-наме», «Мукаддима») // Средневековые тюрко-татарские государства. № 12. С. 5–12.
- Бартольд, 1973а — Бартольд В.В. Новый источник по истории Тимуридов // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Т. 8. М.: Наука, 1973. С. 547–554.

- Бартольд, 1973б — *Бартольд В.В.* Предисловие редактора к книге: «Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-дина Али» // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Т. 8. М.: Наука, 1973. С. 329–332.
- Греков, Якубовский, 1950 — *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и её падение. М.: Изд-во АН СССР, 1950. 478 с.
- История Казахстана в персидских источниках, 2006 — *История Казахстана в персидских источниках*. Т. IV: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузен и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. ред. М.Х. Абусеитова. Переработанное и дополненное издание. Подготовка, введение, перевод, комментарий, указатели — М.Х. Абусеитова, Ж.М. Тулибаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.
- Миргалиев, 2003 — *Миргалиев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. Казань: Алма-Лит, 2003. 164 с.
- Муминов, 1968 — *Муминов И.М.* Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. Ташкент: Фан УзССР, 1968.
- Мустакимов, 2005 — *Мустакимов И.А.* К политической биографии Улуг-Мухаммед-хана // Гасырлар авазы. № 2. С. 205–216.
- Нагаминэ, 2023 — *Нагаминэ Х.* Тукай-Тимуриды, Шибаниды и Крымское ханство в сочинении Кадыр Али-бека: как позднеджучидские источники представляли реорганизацию Джучиева Улуса? // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, № 2. С. 349–370. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.349-370.
- Пилипчук, 2017 — *Пилипчук Я.В.* Отношения Идегея с Тимуром и Тимуридами (по данным письменных источников) // Золотоордынская цивилизация. 2017. № 10. С. 296–303.
- Сабитов, 2011 — *Сабитов Ж.М.* О происхождении этнонима «узбек» и «кочевые узбеки» // Золотоордынская цивилизация. 2011. № 4. С. 166–173.
- Сабитов, Камбарбекова, 2018 — *Сабитов Ж.М., Камбарбекова Г.А.* Сведения о Тохтамыш-хане из «Маджму ат-Таварих» // Тюркологические исследования. Т. 1. № 4. С. 67–82.
- Сафаргалиев, 1960 — *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. // Уч. зап. Мордов. гос. ун-та. Вып. 11. Саранск: Морд. кн. изд-во, 1960. 276 с. + II прил.
- Тизенгаузен, 1941 — *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузен и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 308 с.
- Тулибаева, 2011 — *Тулибаева Ж.М.* “Улус-и арба-йи Чингизи” как источник по изучению истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация. 2011. № 4. С. 79–100.
- Тулибаева, Тулибаев, 2022 — *Тулибаева Ж.М., Тулибаев Т.Е.* Правители и ислам в Золотой Орде: по материалам тимуридских источников первой половины XV в. // Вопросы истории. № 5(2). С. 67–77.
- Утемиш-хаджи, 1992 — *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме / Факсимиле, пер., транскр., текстол. прим., исслед. В.П. Юдина; подгот. к изд. Ю.Г. Баранова; коммент. и указ. М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. 296 с.
- Шараф ад-Дин Али Йазди, 1972 — *Шараф ад-Дин Али Йазди*. Зафар-наме / Подгот. к печати, предисл., примеч. и указ. А. Урунбаева. Ташкент, 1972.
- Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008 — *Шараф ад-Дин Али Йазди*. Зафар-наме. Книга побед Амира Темура / Предисл., пер. со староузбекск., коммент., указ. и карта А. Ахмедова. Ин-т востоковедения АН РУз. Ташкент: Изд-во журнала San’at, 2008. 486 с.
- Favereau, 2018 — *Favereau M.* The Horde and the Mamluks: Diplomacy and communication across the Black Sea. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. Pp. 329–346.

References

- Akerov, 2017 — *Akerov T.A.* Madzhmu at-Tavarih kak istoricheskii istochnik. Polnyi perevod, analiz i kommentarii [Majmu al-Tawarikh as a historical source. Complete translation, analysis and commentary]. Bishkek, 2017. 348 p. (In Russ.).
- Alekseev, 2006 — *Alekseev A.K.* Politicheskaya istoriya Tukai-Timur-idov: Po materialam persidskogo istoricheskogo sochineniya “Bakhr al-asrar” [Political history of the Tukay-Timurids: Based on the Persian historical work “Bakhr al-asrar”]. Saint Petersburg: Saint Petersburg University Press, 2006. (In Russ.).
- Arslanova, 2020 — *Arslanova A.A.* Iz istorii izucheniya persoyazychnykh istorikov timuridskogo perioda: Nizam ad-Dina Shami (“Zafar-name”) i Sharaf ad-Dina ‘Ali Yazdi (“Zafar-name”, “Muqaddima”) [From the history of studying Persian-writing historians of the Timurid period: Nizam al-Din Shami and Sharaf al-Din ‘Ali Yazdi]. Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva, 2020. No. 12. Pp. 5–12. (In Russ.).
- Bartol’d, 1973a — *Bartol’d V.V.* Novyi istochnik po istorii Timuridov [A new source on the history of the Timurids]. In: Akademik V.V. Bartol’d. Sochineniya. Vol. 8. M.: Nauka, 1973. Pp. 547–554. (In Russ.).
- Bartol’d, 1973b — *Bartol’d V.V.* Predislovie redaktora k knige “Dnevnik pokhoda Timura v Indiyu Ghiyas ad-dina Ali” [Editor’s preface to the book: “Diary of Timur’s campaign to India by Ghiyas ad-din Ali”]. In: Akademik V.V. Bartol’d. Sochineniya. Vol. 8. M.: Nauka, 1973. Pp. 329–332. (In Russ.).
- Favereau, 2018 — *Favereau M.* The Horde and the Mamluks: Diplomacy and communication across the Black Sea. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. Pp. 329–346.

- Grekov, Yakubovskii, 1950 — *Grekov B.D., Yakubovskii A.Yu.* Zolotaya Orda i ee padenie [The Golden Horde and its fall]. M.: Academy of Sciences of the USSR, 1950. 478 p. (In Russ.).
- Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, 2006 — *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh* [History of Kazakhstan in Persian sources]. Vol. IV. Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Eds. M.Kh. Abuseitova, Zh.M. Tulibaeva. Almaty: Daik-Press, 2006. 620 p. (In Russ.).
- Mirgaliev, 2003 — *Mirgaliev I.M.* Politicheskaya istoriya Zolotoi Ordy perioda pravleniya Tokhtamysh-khana [Political history of the Golden Horde during the reign of Tokhtamysh Khan]. Kazan: Alma-Lit, 2003. 164 p. (In Russ.).
- Muminov, 1968 — *Muminov I.M.* Rol' i mesto Amira Timura v istorii Srednei Azii [The role and place of Amir Timur in the history of Central Asia]. Tashkent: Fan UzSSR, 1968. (In Russ.).
- Mustakimov, 2005 — *Mustakimov I.A.* K politicheskoi biografii Ulug-Mukhammad-khana [On the political biography of Ulugh Muhammad Khan]. Gasyrlar avazy [Echo of Centuries], 2005. No. 2. Pp. 205–216. (In Russ.).
- Nagamine, 2023 — *Nagamine H.* Tukai-Timuridy, Shibanidy i Krymskoe khanstvo v sochinenii Kadir Ali-beka: kak pozdnedzhuchidskie istochniki predstavlyali reorganizatsiyu Dzhuchieva Ulusa? [Tuqay-Timurids, Shibanids, and the Crimean Khanate in Qādir ‘Alī Beg’s historiography: How late Jochid sources represented the reorganization of the Ulus of Jochi]. Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review], 2023. Vol. 11. No. 2. Pp. 349–370. // DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.349-370. (In Russ.).
- Pilipchuk, 2017 — *Pilipchuk Ya.V.* Otnosheniya Idegeya s Timurom i Timuridami (po dannym pis'mennykh istochnikov) [Relations of Edigü with Timur and the Timurids (according to written sources)]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde Civilization], 2017. No. 10. Pp. 296–303. (In Russ.).
- Sabitov, 2011 — *Sabitov Zh.M.* O proiskhozhdenii etnonima “uzbek” i “kochevye uzbeki” [On the origin of the ethnonyms “Uzbek” and “nomadic Uzbeks”]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde Civilization], 2011. No. 4. Pp. 166–173. (In Russ.).
- Sabitov, Kambarkebova, 2018 — *Sabitov Zh.M., Kambarkebova G.A.* Svedeniya o Tokhtamysh-khane iz Madzhmu at-Tavarikh [Information about Tokhtamysh Khan from Majmu al-Tawarikh]. Tyurkologicheskie issledovaniya [Turkological Studies], 2018. Vol. 1. No. 4. Pp. 67–82. (In Russ.).
- Safargaliev, 1960 — *Safargaliev M.G.* Raspad Zolotoi Ordy [The collapse of the Golden Horde]. Uchenye zapiski Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta [Proceedings of Mordovian State University], vol. 11. Saransk: Mordovskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 276 p. (In Russ.).
- Tizengauzen, 1941 — *Tizengauzen V.G.* Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. Vol. II. Izvlecheniya iz persidskikh sochinenii [Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Vol. II. Extracts from Persian works]. M.–L.: Academy of Sciences of the USSR, 1941. 308 p. (In Russ.).
- Tulibaeva, 2011 — *Tulibaeva Zh.M.* “Ulus-i arba-yi Chingizi” kak istochnik po izucheniyu istorii Zolotoi Ordy [“Ulus-i arba-yi Chingizi” as a source for the study of the Golden Horde’s history]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya [Golden Horde Civilization], 2011. No. 4. Pp. 79–100. (In Russ.).
- Tulibaeva, Tulibaev, 2022 — *Tulibaeva Zh.M., Tulibaev T.E.* Praviteli i islam v Zolotoi Orde: po materialam timuridskikh istochnikov pervoi poloviny XV v. [Rulers and Islam in the Golden Horde: Based on Timurid sources of the first half of the 15th century]. Voprosy istorii [Questions of History], 2022. No. 5(2). Pp. 67–77. (In Russ.).
- Utemish-khadzhi, 1992 — *Utemish-khadzhi.* Chingiz-name [Chingiz-name]. Facsimile, transl., notes by V.P. Yudin; ed. by Yu.G. Baranov; commentary and indexes by M.Kh. Abuseitova. Alma-Ata: Gylym, 1992. 296 p. (In Russ.).
- Yazdi, Sharaf ad-Din ‘Ali, 1972 — *Yazdi, Sharaf ad-Din ‘Ali.* Zafar-name [Book of Victories]. Prepared for publication by A. Urunbaev. Tashkent, 1972. (In Russ.).
- Yazdi, Sharaf ad-Din ‘Ali, 2008 — *Yazdi, Sharaf ad-Din ‘Ali.* Zafar-name. Kniga pobed Amira Temura [Zafar-name. The Book of Amir Timur’s Victories]. Intro., transl. from Old Uzbek, commentary and index by A. Akhmedov. Tashkent: San’at, 2008. 486 p. (In Russ.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1487-1503, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1487-1503

SOME HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF THE HISTORY OF THE 1916 UPRISING IN THE SEMIRECHESK REGION

Tleubayev Shamek Bayanovich¹, Konkabaeva Arailym Nurbolatovna^{2}*

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Deputy Director General for Scientific Work
 <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: Shamek_09@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Research Fellow, PhD Student
 <https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2025

© Tleubayev Sh.B., Konkabayeva A.N., 2025

Abstract. *Introduction.* Research on the problems of the 1916 uprising began shortly after the establishment of Soviet power in Kazakhstan, and the first scientific papers of various types and contents were published. If the works on this issue in the mid-1920s gave the uprising a national character, then after the 1930s, as Soviet ideology strengthened, it became increasingly important to give it a class character and link it with the October Revolution of 1917, committed by the Bolsheviks, emphasizing the leading role of the working (Russian) proletariat in it. One-sided views were formed on the positions and activities of the Alash intelligentsia during the uprising. In 1931, under the influence of the Kazakh Regional Committee Party of name Goloshekin, a special discussion was organized. After that, an assessment was given of the nature and significance of the uprising, the positions and views of the national intelligentsia during the uprising, the leaders of the uprising, as well as the ideological orientation for future research, and it was pointed out that the uprising was the result of a long and persistent “revolutionary” struggle of the exploited workers. This attitude persisted almost until Kazakhstan gained independence. *The purpose of the study.* The purpose of the study is a historiographical analysis of the problem of studying the Uprising of 1916 in the 1920s and 1950s on the basis of new views and methodological approaches of the present. *Tasks.* To compare the theoretical and historiographical analysis of the problem the Uprising of 1916 in the 1920s and 1950s with archival sources, to identify this distorted or one-sided assessment, given from a class position in the Soviet period on some aspects of studying the problem, to give an objective assessment the Uprising of 1916 until Kazakhstan gained independence. *Results.* One of the problems of Russian historical science to this day, which attracts researchers with its relevance, is the Uprising of 1916. This uprising was a special period in the struggle of the Kazakh people for freedom. In the 1920s and 1930s, the intelligentsia of the Alash movement participated in studying the problems of the uprising, such as Alikhan Bokeikhanov and Mirzhakyp Dulatov, who continued their educational activities and

moved into the socio-cultural sphere after the Bolsheviks came to power in Kazakhstan, as well as Mustafa Shokai, who emigrated abroad, Turar Ryskulov, Temirbek Zhurgenov and others who served in the Soviet Union. Among them were such researchers as G.I. Broido, A.V. Shestakov, I. Chekaninsky, and others. In the 1940s and 1950s, this problem was not ignored by historians, monographs and collections of documents were published, articles were published, and conferences were organized. *Conclusion.* After the independence of Kazakhstan, in Kazakh historiography, the study of the problem of the 1916 uprising began to be revised from a new perspective and research methodology for an objective assessment of this event, since in the historiography of the Soviet period, this problem was studied in particular unilaterally from the point of view of narrow class positions and distortion of events. This article examines historiographical issues that have been distorted or presented in a biased manner and analyzes them objectively in accordance with the historical knowledge of the independent country.

Keywords: Semirechye, 1916, historiography, uprising, Alash, archive, Turkestan

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “The 1916 uprising in the Semirechye Region: Rethinking the Problem Based on Archival Documents and Oral Historical Sources”. (Registration number: AP26103741).

For citation: Tleubayev Sh.B., Konkabayeva A.N. Some historiographical aspects of the history of the 1916 uprising in the Semirechsk region // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1487–1503. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1487-1503

ЖЕТИСҮ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Тілеубаев Шамек Баянұлы¹, Қонқабаева Арайлым Нұрболатқызы^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Бас директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары
Тарих ғылымдарының кандидаты
 <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: Shamek_09@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Аға ғылыми қызметкер, PhD докторант
 <https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Тілеубаев Ш.Б., Қонқабаева А.Н., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* 1916 жылғы көтеріліс мәселелерін зерттеу Қазақстанда советтік билік орнаған соң көп уақыт өтпей-ақ қолға алынып, түрлі сипат пен мазмұндағы еңбектер жарық көре бастады. 1920 жылдардың ортасындағы еңбектерде көтеріліске ұлттық сипат беру басым болса, ал 1930 жылдардан кейін советтік идеология күшейген тұста оған таптық сипат беру және 1917 жылғы большевиктердің жасаған Қазан революциясымен байланыстыру, ондағы орыс пролетариатының жетекшілік рөлін ерекше көрсету басымдық алды. Сонымен қатар, көтеріліс тұсындағы Алаш зиялыларының ұстанымы мен қызметіне байланысты біржақты көзқарастар қалыптасты. 1931 жылы Қазақ өлкелік партия комитетінің ықпалымен Ф. Голощекин атындағы Комвузда арнайы пікірталас ұйымдастырылды. Осыдан кейін көтерілістің сипатына, маңызына, көтеріліс тұсындағы ұлт зиялылардың ұстанымы мен көзқарасына, көтерілістің жетекшілеріне баға беріліп, көтеріліс қаналған еңбекші халықтың ұзақ әрі табанды «революциялық» күресінің нәтижесі екендігі айтылып, болашақтағы

зерттеулерге идеологиялық бағыт-бағдар берілген болатын. Сол ұстаным Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін жалғасып келді деуге болады. *Зерттеудің мақсаты.* Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтерілістің 1920–1950 жылдардағы тарихнамасын қазіргі кезеңдегі жаңа көзқарастар мен методологиялық ұстанымдар негізінде талдау. *Міндеттері.* 1916 жылғы көтерілістің 1920–1950 жылдардағы тарихнамалық мәселелерін тарихи деректерімен салыстара отырып сыни тұрғыдан талдап, советтік кезеңде бұрмаланған немесе таптық тұрғыдан бір жақты бағаланған тұстарын анықтап объективті баға беру. *Нәтижелер.* Отандық тарих ғылымында қазіргі кезге дейін өзінің өзектілігімен зерттеушілердің назарын аударып келе жатқан мәселелердің бірі 1916 жылғы көтеріліс. Бұл көтеріліс қазақ халқының азаттық жолындағы күрестерінің ерекше кезеңдерінің болды. 1920–1930 жылдары көтеріліс мәселелерін зерттеуге елде большевиктік билік үстемдік құрғаннан кейін, басым көпшілігі қоғамдық-мәдени салаға ауысып ағартушылық бағытында қызметін жалғастырған Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, шетелге эмиграцияға кеткен Мұстафа Шоқай, сонымен қатар советтік билік аппаратында қызметте жүрген Тұрар Рысқұлов, Темірбек Жүргенов, т.б. зиялылар атсалысты. Олардың қатарында сондай-ақ, Г.И. Бройдо, А.В. Шестаков, И. Чеканинский сияқты т.б. зерттеушілер де болды. 1940–1950 жылдары да бұл мәселе тарихшы ғалымдардың назарынан тыс қалмай зерттеліп монографиялар мен құжаттық жинақтар жарық көрді. *Қорытынды.* Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін отандық тарихнама 1916 жылғы көтеріліс мәселелері жаңа ұстанымдар мен методология тұрғысынан қайта қорытылып, оның кеңестік кезеңде тар таптық принциптер тұрғысынан біржақты зерттелген тұстары жаңаша қарастырыла бастады. Аталған мақалада кезінде бұрмаланған немесе бір жақты баяндалған тарихнамалық мәселелер қарастырылып, оған тәуелсіз елдің тарихи танымына сай объективті баға беріліп талданды.

Түйін сөздер: Жетісу, 1916 жыл, тарихнама, көтеріліс, Алаш, архив, Түркістан

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс: мәселені архив құжаттары мен айтылған тарих деректері негізінде қайта қорыту» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында даярланды. (Жеке тіркеу нөмірі: AP26103741»).

Дәйексөз үшін: Тілеубаев Ш.Б., Қонкабаева А.Н. Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс тарихының тарихнамасының кейбір аспектілері // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1487–1503 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1487-1503

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Тлеубаев Шамек Баянович¹, Конкабаева Арайлым Нурболатовна^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, заместитель Генерального директора по научной работе

 <https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: Shamek_09@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Старший научный сотрудник, докторант PhD

 <https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч. Ч. Валиханова, 2025

© Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н., 2025

Аннотация. *Введение.* Исследование проблем восстания 1916 г. началось вскоре после установления советской власти в Казахстане, публиковались первые научные труды разного характера и содержания. Если в работах по данной проблеме середины 1920-х гг. восстанию придавался национальный характер, то после 1930-х гг., по мере укрепления советской идеологии, все более важным стало придание ему классового характера и связь с Октябрьской революцией 1917 г., совершенной большевиками, подчеркивание ведущей роли в ней рабочего (русского) пролетариата. Односторонние взгляды формировались на позиции и деятельности алашской интеллигенции в период восстания. В 1931 году под влиянием Казахского краевого комитета партии в Комвузе* имени Ф. Голощекина была организована специальная дискуссия. После этого была дана оценка характеру и значению восстания, позициям и взглядам национальной интеллигенции в период восстания, руководителям восстания, а также идеологическая установка для будущих исследований и было указано, что восстание явилось результатом длительной и упорной «революционной» борьбы эксплуатируемых трудящихся. Данная установка сохранялась почти вплоть до обретения Казахстаном независимости. *Цель исследования.* Целью исследования является историографический анализ проблемы изучения восстания 1916 года в 1920–1950-е годы на основе новых взглядов и методологических подходов современности. *Задачи.* Сопоставить теоретико-историографический анализ проблемы восстания 1916 года в 1920–1950-е гг. с архивными источниками, выявить искаженную или одностороннюю оценку, данную с классовых позиций в советский период по некоторым аспектам изучения проблемы и дать объективную оценку в восстания 1916 г. *Результаты.* Одной из проблем отечественной исторической науки до сегодняшнего дня, которая привлекает исследователей своей актуальностью, является восстание 1916 года. Это восстание явилось особым периодом в борьбе казахского народа за свободу. В 1920–1930-е годы в изучении проблем восстания участвовала интеллигенция алашского движения, такие как Алихан Бокейханов и Миржакып Дулатов, продолжившие свою просветительскую деятельность перешедшие в общественно-культурную сферу после прихода к власти большевиков в Казахстане, а также Мустафа Шокай, эмигрировавший за границу, Турар Рыскулов, Темирбек Жургенов и другие, служившие в советском аппарате власти, в том числе среди них были такие исследователи, как Г.И. Бройдо, А.В. Шестаков, И. Чеканинский и др. В 1940–1950-е годы эта проблема не осталась без внимания историков, издавались монографии и сборники документов. *Заключение.* После обретения Казахстаном независимости в отечественной историографии изучение проблемы восстания 1916 года стало пересматриваться с новых позиций и методологии исследования для объективной оценки этого события, так как в историографии советского периода данная проблема изучалась в частности односторонне с точки зрения узкоклассовых позиций и искажения событий. В данной статье рассматриваются историографические проблемы, которые были искажены или представлены предвзято, и анализируются объективно в соответствии с историческими познаниями независимой страны.

Ключевые слова: Семиречье, 1916 год, историография, восстание, Алаш, архив, Туркестан
Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Восстание 1916 года в Семиреченской области: переосмысление проблемы на основе архивных документов и устных исторических источников». (Регистрационный номер: AP26103741).

Для цитирования: Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н. Некоторые историографические аспекты истории восстания 1916 года в Семиреченской области // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1487–1503. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1487-1503

Кіріспе

1916 жылғы көтеріліс Ресей империясының отарындағы Түркістан өлкесін тұтастай қамтыған еді. Оның ішінде Жетісу облысы көтерілістің ірі ошағы болды және оған жергілікті қазақ және қырғыз халықтары қатысты. Сонымен қатар, көтерілістің өзіндік ерекшеліктері де

болды. Советтік кезеңдегі тарихи зерттеулерде көтерілістің өңірлік ерекшеліктері толық ескеріле қоймады. Көтерілістің негізгі шығу себептері, сипаты, көтеріліс жетекшілерінің орны мен рөлі, ұлт зиялыларының қызметі, көтеріліс кезінде ұлтаралық қайшылықтардың шиеленісуі, т.б. мәселелері таптық тұрғыдан түсіндіріліп біржақты бағаланып келді. Көтеріліс тұсында көрші Қытай аумағына бас сауғалап, жан сақтау үшін кетуге мәжбүр болған босқын қазақ пен қырғыз халықтарының тарихи тағдыр туралы тіптен айтылмады. Сонымен қатар, Жетісу облысындағы шиелініскен ұлтаралық қатынас, көтерілісші қазақ және қырғыз халықтарының жерін тартып алу мәселелері де зерттеуден тыс қалып отырды. Сондай-ақ, көтеріліс тарихын жазуда советтік идеологиялық конъюнктураға байланысты бұрмалауға ұшырады. Тарих ғылымына орыс жұмысшы табы мен большевиктер партиясының «жетекшілік» рөлін дәріптеу, еңбекші халықтың «революциялық» күресінің нәтижесі ретінде таптық тұрғыдан көрсету сияқты ұстанымдар мәселені зерттеуге бағыт ретінде көрсетіліп келді. Совет одағы ыдырап, оның құрамында болған Қазақстан тәуелсіздігін алған соң бұл мәселе тәуелсіз елдің тарихи танымына сай зерделене бастады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Аталған мақаланың деректік қоры ретінде Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Алматы қаласы бойынша департаментінің архивінің, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архивінің, Қазақстан Республикасы Президентінің архивінің, Өзбекстан Республикасының Ұлттық архивінің құжаттары пайдаланылды.

Мақалада 1916 жылғы көтеріліс мәселелері бойынша 1920–1950 жылдардағы жарық көрген еңбектер тың тарихи деректермен салыстырыла отырып еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Отандық тарих ғылымында қалыптасқан жаңа көзқарастар мен методологиялық ұстанымдар негізінде талданды.

Талқылау

Көтерілістің шығу себептері, салдары, сипаты сияқты т.б., мәселелері туралы мақалалар 1920-шы жылдары белсенді жариялана бастады (Рыскулов, 1924: Т. 6. 267.; Миклашевский, 1924: 255; Бройдо, 1924: Кн. 6. 434). Бұл пікірталастар мен зерттеулерге Алаш қайраткерлері де белсенді атсалысып, көтеріліске қатысты өз көзқарастары мен ұстанымдарын білдіріп мақалалар жазды (Қыр баласы, Шестаков, 1926: 145.).

Советтік таптық ұстанымдағы кейбір еңбектерде Алаш зиялыларына байланысты «алашордалықтар патша әкімшілігімен ауыз жаласты, халықтың мүддесін сатып кетті» деген т.б. айыптаулар таңылды. (Тілеубаев, 2016: 118–119) Әрине, мұндай айыптаулар негізсіз, бір жақты болатын. Алаштық зиялылар сол тұста қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдайларға байланысты әрекет жасап, шешімдер қабылдаған-ды. Ел басына күн туған күрделі кезеңде жасаған таңдаулары мен атқарған жанкешті қызметтеріне большевиктік жүйе әділетсіз баға берген еді. Оған байланысты Алаш қозғалысының қайраткері М. Тынышбаев ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «...мен 1916 жылғы қазақтар пен қырғыздардың патшалық билікке қарсы көтерілісін қолдамағаным – патшалық режимді жақсы көргеннен емес, қазақтар пен қырғыздар көтерілістен зардап шеге ме деген қорқыныштан (ҚР ҰҚК АҚДА. 6-қ. 2370-іс. 2 т. 264-п.), -деп көрсетеді. Көтеріліс тұсында қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдайлар М. Тынышбаевтың пікірінің дұрыстығын білдіреді. Ол 1917 жылы ақпанда Жетісудағы көтеріліске байланысты сот тергеуіне берген жауабында «Ташкентке жаңа келген генерал А.Н. Куропаткиннің қабылдауында бірінші рет (10 тамыз) болғаннан соң, мен Пішпек қырғыздарын жеделхат салып, оларды тынышталуға шақырдым», - деп көрсеткен болатын (ҚР ОМА. 797-қ. 1 т. 46-іс. 401-410 ш.).

Алаш зиялыларына қарсы жасалған саяси репрессиялар барысында оларға ОГПУ тергеушілері тарапынан 1916 жылғы көтеріліс туралы да сұрақтар қойылған-ды. М. Тынышбаевтың көтеріліске байланысты айтқан ойына ұқсас пікірді Семей облысындағы Халел Ғаббасов та қолдап, 1929 жылы ОГПУ тергеушілеріне былай деп жауап береді: «Мен қан төгуден басқа ештеме бермейтін көтерілісті болдырмауға әрекет

жасаушылар жағында болдым» - (ҚР ҰҚК АҚДА. 6-қ. 78754-іс. 1 т. 324-п.). Ал, Міржақып Дулатов тергеушілерге берген жауабында 1916 жылғы көтеріліс қарсаңында қалыптасқан жағдай жөнінде: «Қазақ бұқарасы губернаторлар мен уезд бастықтарын айтпағанда ең төменгі урядниктің алдында діріл қағып, адам төзгісіз қорлыққа шыдады, оның мұндай халге жетуіне өз арасынан шыққан надан тілмаш-чиновниктер, болыс басқарушылары және басқалары өз «үлестерін» қосты; ауыр салық, зорлық-зомбылық, парақорлық, өсек айту үйреншікті жағдайға айналды; қазақ әйелдері күн жағдайында өмір сүрді, ең құнарлы жерлер ешқандай да есепсіз қоныс аударушыларға алынып беріліп, ал қазақтар болса шөлді-шөлейтті жерлерге ығыстырылды; патша өкіметі мектептер ашуға қамқоршы болудың орнына, қазақтарға өздері жинаған қаржыға да мектеп салуға тиым салды; ...Қазақ елі, міне, осындай түнекте ғұмыр кешті. Патша өкіметінің отаршыл саясаты гүлдеу шегіге жетті» - деген пікір білдіреді (ҚР ҰҚК АҚДА. 6-қ. 011494-іс. 98–99 пп.).

Бұл М. Тынышбаев айтқандай алаштық ұстанымдағы зиялылардың отарлық билікті жақсы көргенінен емес, сол тұстағы қалыптасқан сындарлы сәтте қайтсек елдің бірлігі мен тұтастығын сақтап қаламыз деген мақсатта жасаған әрекеттері болатын.

1916 жылғы көтеріліс тарихы бойынша белсенді авторлардың бірі Тұрар Рысқұлов болды. Ол бұдан бірқатар мақалалар мен монографиялық еңбекте жазды (Рысқұлов, 1927: 124.). Т. Рысқұлов 1926 жылы көтерілістің 10 жылдығына орай жазған «Қазақ және кара-қырғыздардың 1916 жылғы көтерілісі туралы» атты мақаласында: «Қазақ-қырғыз жұмысшыларын, оған дұрыс дайындықсыз мобилизациялау фактісі, патшалықтың шет аймақтардағы әдеттегі арандату-қанау қызметінің эпизодтарының бірі болды; саяси мәні жағынан маңызды бұл жағдай тұрғындардың өздігінен осындай көтерілісін тудырмауы мүмкін емес еді» - деп көтерілістің шығуына себеп болған патша әкімшілігінің отар аймақтарындағы жүргізіп отырған саясатын сынға алып, ол әдеттегідей арандату саясаты болды деп ұлттық мүдде тұрғысынан пікір білдіреді (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 948-іс. 6-п.).

Мұндай пікірлердің айтылуында жеткілікті негіз де бар еді. Өйткені, жалпы жоғары деңгейдегі отаршыл билік көтерілістің шығатындығынан жақсы хабардар болған, бірақ біле тұра оның алдын алмай әдейі арандатушылық саясат ұстанғаны байқалады. Олай дейтініміз отарлық биліктің жергілікті жерлердегі жандармерия, полиция сияқты органдары халықтың көңіл-күйін, оларды мазалайтын, алаңдататын мәселелерге қатысты түрлі әлеуметтік, қоғамдық-саяси маңызы бар мәліметтерді жинақтап жоғары билікке жүйелі түрде жеткізіп тұрған. Халықтың қоғамдық-саяси өмірін әрдайым бақылауда ұстап отырғандар тыңшылар арқылы да түрлі мәліметтер алып, оның барлығын тексеріп, қорытып одан соң жоғары жаққа құпия түрде арнайы анықтама, қызметтік хат, баяндама, т.б. сипаттағы ақпараттарды аярап жіберіп отырған. Мұндай мазмұндағы деректер архив қорларында көп кездеседі.

1916 жылғы көтеріліс мәселесін зерттеушілердің Ф. Божко өзінің «Восстание 1916 года в бывший Туркестане» деген шағын еңбегінде «Қырғыздар мен түркімендердің бай-манаптары, ру көсемдері, кедейлердің ықпалымен халық арасына өздерінің беделін көтеру үшін көтеріліске басшылық жасады» - деген пікір айтқан еді (Божко, 1926: 11). Бірақ ол көтеріліске халықтың мүліктік жағдайына қарамай шыққанын, мұндай азаттық күреске халықтың әлеуметтік жіктеліске қарамастан мүдделі болғанын ескермейді.

Онымен салыстырғанда И. Чеканинскийдің 1926 жылы көтерілістің 10 жылдығына орай жарық көрген Жетісудағы көтеріліске байланысты еңбегінің маңызы зор деуге болады. Зерттеуші көтерілістің шығу себептерін, сипатын, салдарын жан-жақты ашып көрсетіп, оның әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани мәселелеріне мүмкіндігінше тыңғылықты тоқталуға тырысқаны байқалады. Ол 1920 жылдары жүріп жатқан пікірталастардағы кейбір көзқарастарды талдауға алып оған қатысты да өзіндік ой-тұжырымдарын білдіреді. Мысалы, көтерілісті «бүлік» деп сипаттау жөнінде «1916 жылғы шілде-тамыз айларында Жетісуда бұрқ ете қалып, соңына қарай бүкіл өңірді қамтыған қазақ көтерілісінің мәселесін кейбір зерттеушілердей «бүлік» ретінде қарастыруға қазіргі жағдайда болмайды, біздің пікірімізше бүлік: 1) тұрғындармен тікелей қарым-қатынасқа түсетін жергілікті биліктің түрлі шараларына тұрғындардың риза болмауы және олардың талаптары мен қажеттіліктеріне

қарсы келетін орталық биліктің директивалары мен жалпы саясатына қайшы болатын, 2) белгілі бір аумақтық шекаралармен шектелетін, өзінің соңғы мақсаты орталықтан басқаратын билік органдарына тосыннан және ұйымдаспаған наразылық білдіру», - деп жазып, бұл пікірлерге өзінің келіспейтіндігін білдіріп «Бұл көрсетілген белгілердің көпшілігін біз 1916 жылғы қазақ көтерілісінен көрмейміз немесе қазақ көтерілісі көпшілік бөлігінде ұйымдасқан, бірқатар жылдар бойы орталық үкімет пен жергілікті биліктің сұрқия «бұратана» саясаттан даярланған, соңғы мақсаты наразы болу емес, қаналған ұлттың өз бетімен және бұқаралық күреспен мойнындағы құлдық қамыт пен шыншырды лақтырып тастап, ұлттың саяси тәуелсіздік жолын тазалап, өзін-өзі билеуге және экономикалық тәуелсіздікке ұмтылу еді», -деп көрсете отырып, «Бұл көтерілісте қазақтардан өз бетінше әрекет етуді және белсенділікті айырып, оларға осы шақтағы «бағыныштылықты», болашаққа деген «белгісіздікті», «қарулы орыс тұрғындарының», орыс әкімшілігінің жауыздығы мен станица бойынша жалшы-қазақты өлтіруге іздеу салған «әйелдің» алдындағы қорқынышты таңуға болмайды» - деген ой айтады (Чеканинский, 1926: 77–78).

1920 жылдардың ортасында көтеріліске байланысты мақалалар жазған белсенді авторлардың бірі Темірбек Жүргенов болды. Ол көтерілістің сипатына байланысты «...1916 жылғы қазақ көтерілісі – ұлт /бөлек ел/ көтерілісі еді. Өйткені жоғарыда айтылған наразылықты тудырған үкімет озбырлығы, капитал құлдығы бүкіл қазақ еліне батты, бүкіл қазақ елі зорлық көрді.», - деп атап көрсетіп көтерілістің ұлттық сипатта болғанын айтады (Жүргенов, 1926:). Ресей империясының отарлауы жөнінде, қазақ даласында орыс қалаларының салынуына байланысты саясатын қазақты ғана өзіне қарату ғана емес, ол арқылы Орта Азияны алу, сондай-ақ Қытайға ықпалын жүргізуге ұмтылып, шығыста ағылшындармен тайталасып, бәсекеге түспек болғаны туралы былай дейді: «Патша өкіметі тек қазақты өзіне қаратып қана қоймай, Орта Азияны алмақ болды. Ол Қытайға ықпалын жүргізіп, шығыста ағылшынмен таласпақ болды. Қазақ елін өзіне қаратқанда соғыс-бекіну саясатын осы мақсатына бейімдеп жүргізді. Сондықтан қазақ даласының шет-шетіне Қытайға, Орта Азияға қарай әскердің жүретін жолына қорғандар салынды. Қазақ даласындағы қазіргі қалалар сол қазақ даласына қазақ елін қыспаққа қысуға, Шығыс елдерін отарлауға салған қорғандар. Сондықтан қазақ даласындағы қалалар тұрмыстың айдауымен, шаруа түрінің өзгеруімен салынбай отаршылықтың арқасында өкімет бұйрығымен салынды. Осы қалалар арқылы патша өкіметі қазақ даласын өзіне бағындырды.». Ал қала мен ауыл арасындағы наразылыққа байланысты «1916 жылғы қазақ көтерілісі, дұрысында ауылдың қалаға қарсы көтерілісі еді. Ауыл қалаға қарсы неге көтерілді? Оның себебін іздегенде қазақ қалаларының салынуы тарихына көз жіберу керек» - деп жазады (Жүргенов, 1926). Т. Жүргеновтың бұл мақаласының атауы мен басталуына қарап оның «қала мен ауыл» деп астарлап бергенінде үлкен мән бар екенін байқауға болады. Бұлай деп беру арқылы «қала» деп орыс отаршылдарын, ал «ауыл» деп отаршыл жүйеге қарсы көтеріліске шыққан қазақ халқын меңзегені болса керек. Сонысымен, көтеріліс тұсында орын алған ұлтаралық қақтығысты да ашық айтпай астарлы оймен білдірген еді.

Көтеріліс тұсында ұлтаралық қақтығыстың орын алғанын «Қыр баласы» деген бүркеншік есіммен Ә. Бөкейханов және А.В. Шестаков «1916 жылғы көтерілістің он жылдығы» атты мақаласында ашық жазған еді. А.В. Шестаковта 1920-шы жылдардың ортасында 1916 жылғы көтеріліс тарихына арнап бірқатар көлемді мақалалар жазған белсенді авторлардың бірі. Ә. Бөкейхановтың А.В. Шестаковпен бірлесіп жазған көлемді мақаласында «...Қырғыз ауып, Күншығысы Түркістаннан өтеді. Келімсектер патша әскеріне қосылады, қазақты бірге шабысады, қазақ та келімсекке өштеседі, малын қуып алады, өзін де бұта түбінде бауыздай кетеді. Келімсектер пішеніне, егініне әскер ертіп баратын болады. ... Патшаның әскерімен әдейілеп соғысқан Түркістандағы қырғыз болады. Қырғыздар патшаның әскері қолданған жолды, көпірді, телеграфты талқандайды. Аттанып келіп келімсектердің қаласын шабады. Ұсталар жиылып қару-жарақ соғады. Қарақолға баратын телеграфты тілсіз қылып, Белебот қаласының орыстарын бауыздайды. ... Ағыста Жәркент уезіндегі Қарқара мен Оқұт арасындағы бар келімсектердің бар қаласын шауып, өртеп, адамдарын қырып, әйелін ат көтіне

салады. Қырғыз Қарақолды қамайды, патшаның әскері азар-азар өлдім-талдым деп күшке қорғап қалады. Келімсектердің Марый, Ибан қалалары жермен-жексен болады, қырғыз күлін шашады, адамын бауыздайды. Күлімсобке қаласында 650 орыстан 35-ақ қалады. Қарақолда қырғыз 24 казак-орысты бауыздайды. ... Күзді күні үкімет қазақ-қырғызбен ұрысып қалады, жоғалған адамын санаса, жалғыз Жетісуда қырғыз екі мың орысты бауыздап, мың қатын-қызын күн етіп алып кеткен екен, 1300 қораны өртеп, 1000 қораны аралап, ойрандап кетіпті. Жетісудың жанаралы қырғыз шапқан келімсектің қаласы 94, өртенген қорасы 5373, жараланған адам 684, өлтірілгені 1905 деп үкіметке білдіреді. Әсіресе Ыстықкөлдің аймағы қанға тояды, келімсектен онда 1803 кісі бауыздалып, 1202 орыс аяқсыз жоғалады, 904 қора өртеледі. ...Қырғыз қашқанда орыс та жауынан кекті алады. Ыстықкөлдің қабағында патшаның әскері мың қырғызды бауыздайды, қашқан елдің бар малын олжалайды, нәрсесін үлеседі, қорасын өртейді. Тоқмақтың аймағында 200 қырғызды өлтіреді, 388 кісіні құлданады да, қашып бара жатыр деп 200-ін атып салады. Келімсектің қаласы Белоботта 100 қырғызды ұстап алып, Пісбекке алып жүріп жолда атып-атып тастайды», - деп көтерілісші халықтар мен орыс отаршылдарының арасында ұлтаралық қақтығыстың орын алғанын осылай баяндап, көтеріліс барысындағы болған адам шығыны мен екі жақтың бір-біріне келтірген материалдық шығындарын да көрсетеді (Қыр баласы, Шестаков, 1926: 145). Тым үлкен сілтеме бергеннен гөрі авторлардың пікірлерін талдап көрсетсе ұтымды болар еді.

1916 жылғы көтеріліс тарихы бойынша Әлихан Бөкейхновпен бірге еңбек жазған А.В. Шестаков жеке дара да бірнеше көлемді мақалалар жазып, пікірталастарға белсенді атсалысты. Солардың бірі көтерілістің 10 жылдығына орай 1926 жылы «Историк-марксист» журналында жарық көрген «Орта Азиядағы 1916 жылғы көтеріліс» мақаласы. Бұл еңбегінде ол көтеріліске байланысты 1920-шы жылдардың ортасында шығып жатқан еңбектерді талдауға алып, кейбір авторлардың көзқарастарымен келіспейтіндігін айта отырып мәселелерге қатысты өз ұстанымын білдіреді. Ол Г.И. Бройдоның «...көтеріліс жоғарғы патша әкімшілігінің арандатуымен қырғыздарды жойып, жерін тазарту арқылы үкіметтің отарлауын одан ары жалғастыру үшін жасалған әрекет...» - деген пікіріне және Т. Рысқұловтың «патшалықтың шет аймақтардағы әдеттегі арандату-қанау қызметінің эпизодтарының бірі болды; саяси мәні жағынан маңызды бұл жағдай тұрғындардың өздігінен осындай көтерілісін тудырмауы мүмкін емес еді» деген көзқарастарына қатысты мынадай ой айтады: «Біз белгілі дәреже айтуымыз керек, метрополиядағы жағдай сондай болды, тіптен II Николайдың үкіметі ондай "арандату" туралы ойлайтындай да болған жоқ. Соғыс жылдарындағы қоныс аудару статистикасы оның бұл кезеңде жоққа тән болғанын көрсетеді» (Шестаков, 1926: 2).

Әрине бұл жерде А.В. Шестаков мәселенің бағытын басқаша қарастырып, өз пікірін білдірген еді. Оның бұл пікірімен келісе беруге де болмайды. Өйткені соғыс жылдарында жер алу әлі де жалғасып жатқан болатын. М. Шоқайдың айтуына қарағанда Бірінші дүниежүзілік соғыстың алғашқы үш жылының ішінде-ақ тек Жетісу өңіріндегі қазақтардан 1800 мың десятина жер тартып алынған (Шоқай, 1992: 30).

Осы тұста айта кететін Г.И. Бройдоның көтерген мәселесі бекер емес еді деуге болады. Отаршыл империя Жетісу облысындағы көтерілісті қанды қырғынмен басып-жаншығаннан кейін көтерілісші қазақ және қырғыз халықтарынан жерін тартып алу саясатын жалғастырған-ды. Мысалы, Жетісу облысының әскери губернаторы Фольбаум 1916 жылдың 18 қыркүйегінде Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткинге жолдаған жеделхатында: «Орыс қаны төгілген жердің барлығы бұратаналардың иелігінен алынады. Мұндай кек алу орыстар тарапынан айқын байқалуде. Бірақ нақтылы нұсқау керек. Мәселен, Ыстық көл жағалауы, Кебен аңғары, Қастек алқабында орыс қаны молынан төгілді. Осы жерлердің барлығы болашақта қырғыздарға орналасуға тиым салынатын кеңістікке айналады деп ойлаймын» - деп жазып, көтерілістің шығуын пайдаланып, қазақтар мен қырғыздарды өз атамекенінен ығыстыра отырып «орыс қаны төгілген жерлер» деген желеумен жерлерді босатып алуды көздейтіндігін ашық білдіреді (ҚР ОМА. 44-қ. 1-т. 19370-іс. 1-п.). Ал өз кезегінде Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткин 1917 жылдың 22 ақпанында патшаға жасаған құпия мәлімдемесінде көтерілісші халықтар келешекте естен

шығармас үшін» оларға қатаң шара қолданылып, «орыс қаны» төгілген алақандай жер болса да көтерілісшілерден тартып алынатындығын айтып «...бұратана тұрғындар терең түсінуі үшін қажет, орыс қанының төгілуі кінәлілерді тек жазалаумен ғана шектелмейді, кезінде Андижан көтерілісінің кінәлілерінен тартып алынған сияқты, бұл жерлерде оны иеленуге лайықты емес бұратаналардан тартып алынуы қажет» - деп көрсетеді (ҚР ОМА. 380-қ. 1-т. 1-іс. 184-п.). Бұл жерде айта кеткеніміз жөн, тарихта Андижан көтерілісі 1898 жылы болған еді. Андижан көтерілісін басқаннан кейін Ресей империясы көтерілісшілерден мемлекеттік қазынаға 2 954 десятина жерді тәркілеп алып, кейін ол жерлер жаңа орыс селоларына айналдырылып, орыстың ауқатты байлары (*«зажиточное русское село» – архивтік құжатта осылай көрсетіледі*) тұратын 200 үйлі елді мекен құрып, оған «Русское село» деген атау берген болатын (ҚР ОМА. 380-қ. 1-т. 1-іс. 184 п.).

1916 жылғы көтерілістен кейін Ресей империясы осы мақсатта тағы да сол саясатын жалғастыратындықтарын айтқан А.Н. Куропаткин аталған мәлімдемесінде: «...бұратана халықтардың әрбір бұрқ етіп көтеріліп орыс қанын төгуі нәтижесінде нақты іске асырылатын бұл принцип, тұрғындардың ақылға келетін бөлігіне ақылға келмейтін бөлігін қару алып орыс билігіне қарсы күресу әрекетін тоқтатуға ықпал жасайды. Бұл бастамалар Түркістан бұратаналарын орыс үкіметіне қарсы өткен жылы жасаған қылмыстары үшін жазалау барысында да іске асырылуда» - деп атап көрсеткен еді (ҚР ОМА. 380-қ. 1-т. 1-іс. 185 п.). Сондықтан бұл деректерге сүйенер болсақ, онда Г.И. Бройдоның айтқан ойында да бір негіз бар деп қарауға болады.

Пікірталасқа қатысушылардың басым бөлігі 1916 жылғы көтерілісті антифеодалдық, отарлық езгіге қарсы көтеріліс болды деп бағалауға ұмтылғаны байқалады. Мұндай баға 1916 жылы болған қайғылы оқиғалардың шынайы мазмұнына сәйкес келе бермейді. Біздің пікірімізше, көтерілістің белгілі дәрежеде антифеодалдық бағыт алуы мүмкін болар, бірақ оның, ең алдымен ұлтаралық қақтығыс сипатында болғанын жасыру мүмкін емес еді. Оған мынадай фактілер куә бола алады. Мысалы, Жетісу облысында көтерілістің ең өршіген жері келімсек орыс шаруалары көп орналасқан аудандар болды. Ал көтеріліс тұсында жергілікті қазақ және қырғыз халықтары орыс селоларына шабуылдар жасап, сол арқылы өзінің патшалық биліктің отаршыл саясатына деген шексіз наразылығын білдірді. Соның салдарынан, мәселен, Пржевальск уезінде жиырма село түгелдей өртеліп, олардың тұрғындары арасынан төрт мың адам өлтіріліп, мал мен мүліктері талан-таражға түскен (ҚР ОМА. 9-қ. 1-т. 34-іс. 17-п.).

Көтерілістің шығуына отаршыл әкімшілік жергілікті жерде жүргізген саясатының салдарынан ұлтаралық араздықтың туындауына себепші болғанын көтерілісшілердің өздері де айтқан. Мәселен, Нарындық қырғыздардың көтерілісін басқарған Қанат Абукин жандармерияның қолына тұтқынға түскен соң тергеуде берген жауабында көтеріліске дейін-ақ жер мәселесіне байланысты «орыстар өзара наразылығын ашық білдірсе, қырғыздар кегін ішінде сақтады» деп көрсетеді (ҚР ҰҚК АҚДА. 6-қ. 04727-іс. 299–301-пп.).

Нарын өңіріндегі көтеріліске жетекшілік жасаған Қанат Абукин көтеріліс басып-шаншылғаннан кейін тұтқынға түсіп Верныйдың гаупвахтасында отырған кезінде одан 1916 жылдың 20–23 қараша күндері бірнеше күн қатарынан жауап алынған. Тергеуге жауап беру барысында көтерілістің шығу себептеріне, көтеріліс тұсында орын алған жағдайларға жан-жақты дауап бере отырып оған себепші отаршыл жүйенің өлкеде жүргізген саясаты мен отаршыл әкімшіліктің және қоныс аудару келген орыс шаруаларының кінәлі екенін, негізгі себептердің бірі жер мәселесі болғанын, соның салдарынан көтеріліс кезінде ұлтаралық қақтығыстың орын алғанын ашық айтқан болатын (ӨР ҰА. Р-17-қ. 1-т. 273-іс. 397–399-пп.).

Қазақстанда 1916 жылғы көтерілістің 15 жылдығын атап өтуге байланысты 1931 жылы Ф. Голощекин атындағы Комвужда арнайы пікірталас ұйымдастырылған болатын. Пікірталаста қызу талқылаулар болып, оған қатысушылар көтерілістің алғышарттары, барысы мен сипаты, маңызы, т.б. мәселелерге қатысты ойларын ортаға салған еді. Бұл талқылауда 1916 жылғы көтерілістің ұлттық сипаты туралы айтылмай, оны әлеуметтік-таптық мүдделер қақтығысы ретінде көрсету басымдық алды. Осы бағытта көтерілістің қоғамды Октябрь

социалистік революциясына даярлаған негізгі фактор ретінде қарастыру жағына көңіл бөлінді (ҚР ПА. 811-к. 20-т. 752-іс.)

1936 жылы көтерілістің 20-жылдығына орай тағы да еңбектер жариялана бастады (Брайнин, Шафиро, 1936). Бұл кезде жүргізілген пікірталастарда советтік идеология көтеріліске жетекшілік жасаған жеке тұлғалардың бейнесін ерекше сомдау арқылы да көтерілісті 1917 жылғы Қазан ревволюциясымен байланыстыруға тырысқан-ды. Және қоғамды бір-біріне қарсы қойып, көтеріліс тарихына бір жақты таптық тұрғыдан баға беру саясатын іске асыра бастаған еді. Сондай саясаттың құрбаны болғандардың бірі – Амангелді Имановтың бейнесі. Ол жөнінде Мұстафа Шоқай көтерілістің 20 жылдығына орай жасалып жатқан советтік идеологияға байланысты жазған «Батыр большевик Амангелді хақындағы ақиқат» атты мақаласында талдауға алады. Ол аталған мақаласында «Түркістан қазақтары газеттерінің беттерінен көптен бері жиі кездесетін есімдердің бірі – 1916-шы жылғы Торғай далаларында орыс үкіметіне қарсы көтерілген халық көтерілісінің басшысы – Амангелді Иманов. Ол турасында баспасөз беттерінде қисапсыз көп материалдар жарияланды. Ақындар толып жатқан өлең-жыр, дастандар шығарды, драматургтер сахналық қойылымдар дайындады және тағы да дайындап жатыр. Ол аз болса, Амангелді өмірінен фильм түсірілуде, оған арнап ескерткіш тұрғызылуда» - деп бастап ары қарай Амангелді Имановқа сипаттама бере отырып былай дейді: «Осы айтылған мақала, өлең-жыр, сахналық қойылым, кинофильм және ескерткіштердің бәрі «әліпті таяқ деп білмеген», Торғай өңірінен басқа жер, өз руынан басқа ел көрмеген қараңғы Амангелдіні дүниеде теңдесі жоқ төңкерісшіл, ұлт пен ұлтшылдықтан жоғары тұратын интернационал большевик, дінге дұшпан, Түркістан түріктігін орыс большевизмі және интернационалдық төңкерісшілдікпен табиғи түрде тығыз жымдастырған ірі тұлға ретінде көрсету идеясына қызмет етіп отыр». Осындай идеологияға қызмет жасап отырған қазақ қаламгерлері Бейімбет Майлин мен Ғабит Мүсірепұлын да қатты сынға алып «...Майлыұлы Бейімбет пен Мүсірепұлы Ғабиттер орыс жазушысы Всеволод Ивановпен бірлесіп «Социалды Қазақстан» және «Казахстанская правда» газеттерінде жарияланған мақалаларында Амангелдінің большевиктік бейнесін жасауға тырысқан болса, халық ақыны Есенбайұлы Сағит дәл сол «Социалды Қазақстанда» жариялаған «Амангелдінің шабу жылы», «Ердің өлімі» атты жырларында Амангелді бейнесін шындыққа жақын суреттейді» - дей келе Амангелдінің большевиктік бейнесін сомдауға тырысқан Есенбайұлы Сағит көтеріліс кезінде Ақтөбенің темір жолы бойында жұмыс істеп жүрген жұмысшы-большевик болатындығын айтып, оның Амангелдінің бейнесін бұрмалауы туралы «Есенбайұлы да Амангелдіні боямалап, бұрмалап большевикке жақындатпақ болады. Бірақ көздеген мақсатына жете алмайды. Өзін Амангелдінің саптасы ретінде көрсетуге тырысқан Есенбайұлының суреттеуінде батыр бейнесі таптан да, ұлттан да, құдайдан да безген біреу болып шыққан», - деп жазады (Шоқай, 1999: 79–80).

Советтік кезеңде жарық көрген еңбектерде Амангелді Имановтың өлімін алашордалықтардан, оның ішінде Міржақып Дулатовтан көріп келгені де белгілі. Ол жөнінде де М. Шоқай аталған мақаласында Амангелдінің өліміне байланысты оқиғаның қалай болғанын жазып, бұл оқиғаға белгілі дәреже Әліби Жангелдиннің де қатысы барын былай деп көрсетеді: «Ақырында «алашордашымын» деген жалған бұркеншік атты жамылып, қыпшақ руынан шыққан Степнов-Әліби Жангелдин Торғай даласына жетті. Өз басы қазақ даласына аттап баса алмас еді. Оның жанында орыс қызыл гвардиясы жүрді. Көп өтпей Степнов-Жангелдин төреден шыққан Әлихан мен арғыннан Ахмет, Мирякубтарға қыпшақ Амангелдіні айдап салды. Степнов-Жангелдин мен Амангелдінің маңайына орыс қызыл гвардиясы мен орыс мұжықтарын топтап қиян-кескі соғыс ашты. «Большевик» сөзін «қыпшақ» деп түсінген қараңғы Амангелді алашордашылармен болған бір шайқаста қаза тапты.» (Шоқай, 1999: 82).

Әрине, бұл айтылғандарға және азамат соғысы тұсында қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдайларға қарай отырып Торғай өңіріндегі ұлт-азаттық көтеріліс жетекшілерінің бірі, сардарбек, батыр Амангелді Имановтың бір қоғамды екі бөліп, бір-біріне қарсы қойған советтік сұрқия саясаттың құрбаны болғанын байқаймыз.

Осы 1936 жылы С. Брайнин мен Ш. Шафионың «Восстание казахов Семиречья в 1916 году» шағын еңбегі жарыққа шықты. Бұл еңбекте: «Байлар мен манаптарға келер болсақ, олардың ұстанымы анық болатын, самодержавияның одақтасы ретінде мобилизацияны дайындау мен өткізуге кірісті. ...Отарлық әкімшілік пен олардың итаршылары ауылдар ішіндегі большевиктер жетекшілік еткен революциялық қозғалыстың күшейіп келе жатқанын көпшіліктен жасыруға қауқарсыз болды, бұған облыстағы орыс тұрғындары да ынталы болды» - деп орыс пролетариаты мен большевиктер партиясының «жетекшілік» ролі баса көрсетіліп, біз қарастырып отырған 1916 жылғы көтеріліс мәселелерін баяндауға байланысты советтік тарихнаманың негізгі бағыттары мен тұжырымдарын, көтеріліске жетекшілік жасаған ауқатты топ өкілдері мен ұлттық зиялыларға қатысты «ұстанымдарын» бекітіп берді деуге болады (Брайнин, Шафиро, 1936: 40).

Олардың бұл ұстанымдары 1916 көтеріліс тарихына қатысты кейінгі зерттеулерге де әсер етіп, еліміз тәуелсіздік алғанға дейін басымдық алып келген еді. Ол жөнінде белгілі тарихшы-ғалым М. Қойгелдиев былай деп дұрыс ғылыми негізді пікір айтады: «... Брайнин мен Шафиро іргетасын қалаған кеңестік тарихнама ұстанымы соңғы жылдарға шейін өзгеріссіз келді. Мәселен бес томдық «Қазақ ССР тарихының» үшінші томында құрамында бірде-бір қазақ болмаған большевиктер партиясының соғыс жылдарындағы қызметі жөнінде бір ауыз сөздің жоқтығын байқаймыз» (Қойгелдиев, 2008: 231).

Советтік тарихнамада осылайша ұлт зиялыларының Бірінші дүниежүзілік соғыс пен 1916 жылғы көтеріліс тұсындағы қызметін тар таптық идеология тұрғысынан бір жақты ғана бағаланып немесе мүлде айтпауға тырысты.

1940–1950 жылдары да 1916 жылғы көтеріліс мәселесі назардан тыс қалған жоқ. Орта Азия мен Қазақстандағы көтерілістің тарихын зерттеуде біршама жұмыстар атқарылды. Олардың қатарына Б.Сүлейменовтың, О. Кулиев пен А. Якуниннің, Т. Елеуовтың еңбектерін арнады. Бұл тарихшы ғалымдарда 1916 жылғы көтеріліс мәселелерін зерттеу аясын біршама кеңейтіп, өзіндік үлес қосқанын айтқанымыз орынды болар. Алайда, оларда өз зерттеулерінде советтік идеологияның шеңберден шыға алмай мәселелерді бұрынғыша таптық тұрғыдан қарастырды (Сүлейменов, 1948: 18–20, Кулиев, Якунин, 1953: № 3, Народно, 1955.).

1954 жылы 30 қаңтар мен 6 ақпан аралығында Совет одағы коммунистік партиясының Орталық комитеті және ССРО Ғылым Академиясының бастамасымен Орта Азия мен Қазақстан тарихшыларының Қазан төңкерісіне дейінгі тарихының кезеңдеріне арналған Біріккен ғылыми сессиясы өтіп, онда Орта Азия халықтарының тарихын кезеңдеу, Орта Азия мен Қазақстанда буржуазиялық ұлттың қалыптасуы, патриархалды-феодалдық қатынастар, 1916 жылғы ұлттық қозғалыстардың сипаты мен ерекшеліктері төңірегінде пікірталастар болады. Бұл ғылыми жиында Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтерілістің сипаты жөніндегі мәселелер жеке талқыланады. Аталған мәселе бойынша пікірталастарға Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан тарихшылары Х.Т. Тұрсынов негізгі баяндамашы ретінде, ал Т.Е. Елеуов, А.Г. Зимма, О.К. Кулиев, П.А. Ковалев, т.б. қосымша баяндамашылар қатысып, аймақтардағы көтеріліс сипатына, себептеріне, барысына, т.б. мәселелеріне байланысты баяндамалар жасайды. Осы сессияда негізгі баяндама жасаған Х.Т. Тұрсынов «Ең бір күрделі, сонымен қатар тыңғылықты зерттеуді талап ететін маңызды мәселелерінің бірі Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтерілістің сипаты туралы мәселе» дей келе, советтік тарих ғылымы 1916 жылғы көтеріліс тарихын жан-жақты зерттеуге негіз қалады, ондаған брошюралар, мақалалар, тезистер; бірнеше құжаттар жинағы жарық көрді, кандидаттық диссертациялар қорғалды. Соған қарамастан Орта Азия мен Қазақстандағы тарихи әдебиеттерде толық көрініс таппады. Аталған тақырыпқа арналған көптеген жұмыстардың мазмұнында қателіктер мен бұрмалаушылықтар бар екенін айтып «1916 жылғы көтеріліс туралы жазған авторлардың басым көпшілігі бұл қозғалысты прогрессивті, ұлт-азаттық қозғалыс ретінде сипаттайды. Бірақ бұл көтерілісті зерттеген көптеген тарихшылар, оның ерекшеліктері мен жергілікті жерлердегі және аудандардағы айырмашылықтарын көрсетпейді, көтерілістің жекеленген реакциялық ошақтарының бар екенін айтпай айналып өтеді. Сонысымен феодалдық-клерикалдық, пасисламдық,

пантүрікшілдік және 1916 жылғы көтерілісті халыққа қарсы пайдаланбақ болған шетелдік жаулық элементтерді жасыруға тырысады»-деп баяндайды (Материалы, 1955: 278–279). Х.Т. Тұрсынов одан әрі «Қазақ ССР тарихының» екінші басылымының авторлары (том 1), 1916 жылғы көтерілісті шаруалардың патшалыққа және бай-феодалдарға қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалысы деп баға бере отырып, Жетісу облысындағы көтерілісте жекеленген реакциялық ошақтардың болғанын ашып көрсетпейді, сонысымен феодалдық-клерикалдық элементтерді жасырады. Оған қоса, олар Жетісудың оңтүстігіндегі реакциялық көтерілісті бұқара халықтық қозғалыс жариялайды» деп «Қазақ ССР тарихының» екінші басылымының 1-ші томын даярлаған авторларды сынға алады (Материалы, 1955: 279). Баяндамасының бірқатар бөлігін сыни тұрғыдан берген Х. Тұрсынов көтерілістің сипаты туралы «Орта Азия мен Қазақстанның көпшілік аудандарында 1916 жылғы көтеріліс революциялық, ұлт-азаттық бұқаралық қозғалыс болды. Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс тұсында антифеодалдық қозғалыс барлық жерде бұқаралық сипат алмағанымен, бірақ одан әрі даму тенденциясына ие болды. Империализм кезеңіндегі ірі ұлттық қозғалыстардың бірі – 1916 жылғы көтерілістің қозғаушы күші – шаруалар мен еңбекші бұқара болды», - деп көтеріліске таптық сипат бере отырып, ондағы орыс пролетариатының «жетекші» рөлі жайында «Орта Азия мен Қазақстанның еңбекші бұқарасы 1916 жылғы көтеріліс тұсында орыс пролетариатының көмегі мен жетекшілігінің арқасында ғана әлеуметтік және ұлттық езгіден құтыла алатынына көзі жетті. Еңбекші бұқара тек орыс жұмысшы табының және Коммунистік партияның басшылығымен ғана патшалық пен капитализмнің қанауынан толық бостандық ала алды» деген қорытынды жасап, 1930 жылдары большевиктік идеологияның берген «бағыт-бағдары» арнасынан ары аса алмай, орыс пролетариатының «ағалық» орны мен компартияның «жетекшілік» рөлін тағы да дәріптеген еді (Материалы, 1955: 291, 293).

Осы тұста ерекше көңіл бөлетін бір мәселе «Қазақ ССР тарихының» екінші басылымымен қатар «Өзбекстан халықтарының тарихы» кітабының да екінші томы сынға ұшыраған екен. Ол туралы Х.Т. Тұрсынов баяндамасында «Өзбекстан халықтарының тарихының» екінші томында, сондай-ақ 1947 жылы жарық көрген «Өзбекстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс» мақалалар жинағында феодалдық-клерикалдық топтардың реакциялық рөлі ашылмаған, соның салдарынан Жизақ қаласындағы және Жизақ уезінің бірқатар болыстықтарында көтеріліс халыққа қарсы, панисламдық бағыт алды. Аталған жұмыстардың авторлары жизақ көтерілісін Өзбекстандағы 1916 жылғы көтерілістің шарықтау шегі деп қателеседі» - деген пікір білдіреді (Материалы, 1955: 279).

Бұл жерде баяндамашы Жизақ қаласы мен оның уездерінде болған көтеріліс барысындағы орын алған ұлтаралық шиеленіс пен жазалаушы әскердің жауыздығы туралы жазылған еңбектерді сынға алады. Егер тарихи деректерге сүйенсек Жизақ қаласы мен оның уездеріндегі көтерілісті басуға жіберілген ерекше жазалаушы әскер жергілікті халықты асқан қатыгездікпен қырып-жойып, Жизақ қаласын жермен жексен етіп талқандаған еді. Ол туралы 1916 жылы қыркүйек айының ортасында Төртінші шақырылымдағы Ресей Мемлекеттік думасына түсірілген депутаттық сауалға сәйкес патша жарлығын орындау барысында жіберілген заңсыздықтарды, көтеріліске байланысты туындаған оқиғалармен болған жерінде танысу үшін Дума мүшелері А.Ф. Керенский мен Қ. Тевкелев, мұсылман фракциясының бюро мүшесі Ш. Мұхаммедияров, Мұсылман бюросының хатшысы М. Шоқай Түркістан өлкесіне келіп жергілікті жерде көтерілістің шығу себептерімен, оның салдарымен жан-жақты танысып қайтқан болатын (ӨР ҰА. И-1-қ. 31-т., 1139-іс. 1-2 пп.). Мемлекеттік думаның 5 сессиясының 1916 жылғы 13–15 желтоқсанында өткен 16 отырысының жабық мәжілісінде Түркістан өлкесінде болған көтеріліс мәселелерін талқыға салып, Мемлекеттік дума мінберінен де ашық айтылған еді. Сондай-ақ Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Куропаткин 1917 жылдың 22 ақпанында патшаға берген құпия мәлімдемесінде зардап шеккен орыс тұрғындары мен чиновниктер туралы айта келіп «Жизақ уезіндегі көтерілісті басу үшін Ташкенттен ерекше жазалау жасағы жіберіліп, олардың әрекеті барысында 1-ші тамызға қарай тұрғындар толық тыныштандырылды» деген болатын (ҚР ОМА. 380-қ. 1-т. 1-іс. 175-п.).

Орта Азия мен Қазақстан тарихшыларының Қазан революциясына дейінгі тарихының кезеңдеріне арналған Біріккен ғылыми сессиясында Қазақстан тарапынан Т.Е. Елеуов «Қазақстандағы 1916 жылғы көтерілістің негізгі мәселелері» тақырыбында қосымша баяндама жасаған болатын. Ол көтерілістің сипаты мен қозғаушы күштері жөнінде «Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс ұлт-азаттық, шаруалық сипатта болды және патша самодержавиясы мен кей жерлерде феодалдар және байларға қарсы бағытталды.» - деп бірқатар мәліметтер келтіре отырып, оның қозғаушы күші қазақ еңбекші бұқарасы болғанын айтып көтеріліске таптық сипат береді. Қазақ зиялыларына байланысты «Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліске сондай-ақ қазақ демократиялық интеллигенцияның өкілдері: Торғай облысында Әліби Жангелдин, Атбасар уезінде Әділбек Майкөтов, Жетісу облысында Тоқаш Бокин белсенді қатысты. Ұлы Қазан социалистік революциясы тұсында Амангелді Иманов, Әліби Жангелдин, Әділбек Майкөтов, Тоқаш Бокин Совет үкіметінің Қазақстандағы жеңісінің керемет күрескерлері болды» - деп, 1917 жылғы Ресейдегі революциялық өзгерістер кезінде большевиктік бағыт ұстанып Қазақстанда Совет үкіметін орнатуға белсенді атсалысқан күрескерлер ретінде атап айтады. Ал алаштық ұстанымдағы зиялылар жөнінде «1916 жылғы көтеріліс кезінде буржуазиялық ұлтшылдардың контрреволюциялық бейнесі анық байқалды, алашордалықтар қазақтарды тыл жұмыстарына мобилизациялау ісінде, сосын көтерілісті басуда патшалықтың тікелей көмекшісі болды» - деген еді (Материалы, 1955: 304–305). Әрине бұл жерде Т. Елеуов алаштық зиялылардың қалыптасқан жағдайға байланысты әрекет еткенін ескермей, оларға қатысты советтік тарихтанудың салып берген «сара жолына» түсіп айтып отырғаны белгілі. Ал көтеріліс тұсындағы күрделі жағдай туралы, М. Дулатовтың сөзімен айтқанда «Балапан басына, тұрымтай тұсына». Жұрттың көбі бас амандап кетпей ме? Жеңілдің астымен, ауырдың үстімен қалқақтап келе жатқан надан қазақ, орыс өкіметінің табанында езіліп келе жатқан бишара қазақ көнбеймін десе, қор болмай ма? Көнгені дұрыс па екен. Екі зиянның қайсысы жеңіл болар екен?» - деп жанталасып жасаған әрекеттері жайлы бір ауыз сөз айтпай, «... «Сайланған сары әскер» қарсылық қылған елдерге лек-легімен аттанып, қазақ-қырғыз даласын қызыл қанға бояуға кіріскен» (Дулатов, 1926: 304–305). кезде қайтсек алаш жұртын жазалаушы әскердің қырғынынан, төніп келе жатқан қатерден қорғап қаламыз, қайтсек ел бірлігін сақтаймыз деген зиялылардың ізгі ниеті мен атқарған қызметін жоққа шығарған Т. Елеуов, сол бір тарихи кезеңде қалыптасқан күрделі қоғамдық-саяси жағдаймен санаспай, біржақты тар таптық идеология тұрғысынан ғана сипаттауға тырысады.

Т. Елеуов баяндамасының қорытындысында «Көтеріліс буржуазиялық ұлтшыл-алашордашыларды қазақ еңбекші бұқарасының алдында әшкереледі, ауылдағы тап күресін шиеленістірді және бұқараның санасына саяси сабақ берді. Ол бұқараға патшалықты, империализмді тек орыс пролетариатының жетекшілігі және Коммунистік партияның басшылығымен ғана жеңуге болатынын көрсетті» - деп негізгі баяндама жасаған әріптесі Х. Тұрсыновтың тұжырымдамасын қолдап, нақтылай түседі (Материалы, 1955: 311).

Қырғызстандықтар тарапынан баяндама жасаған тарихшы А.Г. Зимма көтерілістің шығу себептеріне, сипаты мен қозғаушы күштеріне, барысына тоқтала отырып жетекшілері жөнінде «Бұл жерде көтерілісшілердің көсемдері кедейлер болды. Орыс поселкаларына көтерілісшілер шабуыл жасаған жоқ және орыс шаруаларына тиіскен жоқ. Манаптардың көмегімен патша билігі көтерілісшілерді қанға бояды» - деп көрсетеді. Әрине бұл тұста А.Г. Зимма тіптен дұрыс айтпай отыр. Көтеріліске басым көпшілік жағдайда жетекшілік жасағандар ауқатты топтың өкілдері еді. Оны архив деректері де, басқа дерек көздері де растайды. Ал көтерілісшілер орыс поселкелері мен шаруаларына тиіскен жоқ дегені де тарихи деректерді көпе-көрінеу бұрмалау болып табылады. Біз жоғарыда бұған қатысты көптеген тарихи деректер келтіргенбіз.

А.Г. Зимма жазалаушы әскер мен келімсек орыс шаруаларынан құралған халық жасақтарының көтеріліс басу барысындағы қатыгездігіне шыдамай бас сауғалап Қытайға қоныс аударуға мәжбүр болған Ыстықкөл өңірінің қырғыздарына байланысты «1916 көтерілістің сипатын түсіну үшін мына фактілерде қызық, Қытайға қашқан қырғыздар самодержавия құлағанын естіген соң, тез арада орыстар да тұратын өздерінің туған жерлеріне қайта бастады», - деп баяндайды (Материалы, 1955: 318). Бірақ ол босқындардың Қытайға

қоныс аударып, одан кері қайтуын оп-оңай болған сияқты айтады. Аштық пен босқыншылыққа ұшырап, ары-бері өту барысында олардың көрген қорлықтары мен азаптары жайлы, оларға араша түсіп аштық пен босқыншылықтан құтқаруда, кері қайтаруда қазақ пен қырғыздың ұлттық зиялыларының атқарған қызметтері мен көрсеткен көмектері туралы бір ауызда сөзде айтпайды. Сонымен қатар ол көтеріліс барысында орын алған адам өлімдері, тонаушылық және басқа келеңсіз құбылыстарды манаптар, байлар мен патшалық биліктің, кулактардың ұйымдастырғаны деп айыптайды (Материалы, 1955: 319). Әрине бұл баяндамашы тарапынан жасалған әділетсіз айыптаулар еді.

Ал көтерілістің сипатына қатысты жасаған қорытындысында ол «...Негізінен бұл көтеріліс прогрессивті сипатта болды және патшалық пен бай-феодалдық элементтерге қарсы бағытталды. Сол тұстағы Ресейде басталған жалпыреволюциялық қозғалыстың ықпалымен бұл осы қозғалыспен ұштасты және Ресейдің халық бұқарасының патшалық пен соғысқа қарсы күресіне тоғысты» - деп аталған жиындағы әріптестерінің тұжырымын қайталайды.

Сонымен қатар, жекеленген жерлерде феодалдық-клерикалдық элементтер көтерілісті реакциялық, орысқа қарсы, феодалдық-монархиялық қозғалысқа айналдырды. Реакционерлер бұл қозғалысқа қырғыз халқының артта қалған бөлігін ғана тарта алды.

1916 жылғы көтеріліс қырғыз халқы үшін саяси тәрбиелеу мектебі болды. Ол қырғыз халқына манаптар мен байлардың сатқындығын және орыс революциялық пролетариатымен тығыз одақтаса отырып және оның жетекшілігімен ғана қанау мен езгіден құтыла алатындығын көрсетті. Қырғыз халқына ол бостандықты жеңімпаз Ұлы Қазан социалистік революциясы алып келді» - деген тұжырымымен советтік кезеңде «аға халық» рөлін атқарып келген орыс пролетариаты болмаса және компартия болмаса қазақ, қырғыз, өзбек, т.б. халықтар бостандық алмас еді деген таптаурын болған ойды білдерсе керек (Материалы, 1955: 319).

Түркіменстандықтардан баяндама жасаған О.К. Кулиев 1916 жылғы көтеріліс туралы мәселе Түркіменстандағы ғылыми қауымдастықпен тарапынан бірталай рет талқылауға алынғанын, бірақ ұзақ уақыт бойы дұрыс шешім таба алмағандарын айта келіп, «Мен 1916 жылғы қозғалысты прогрессивті деп бағалай отырып, бірақ оның кей жерлерде орыстарға қарсы бағытталған реакциялық ошақтарының болғанын байқамаппын, сондай-ақ оған қоса Гүргендегі көтерілісті реакциялық деп мойындай тұра, мен орыс бодандығы бар Атрек түркімендердің оған қатысқандары болмады деуші едім» - деп көрсетіп, бұрынғы айтқан кейбір ойларынан бас тарқандай болады (Материалы, 1955: 320).

Осы пікірталасқа В.И. Ленин атындағы Ортаазия мемлекеттік университетінен П.А. Ковалев қатысып «Отарлық Түркістанның өзбек және тәжік аудандарындағы 1916 жылғы көтерілістің сипаты» тақырыбында қосалқы баяндама жасаған. Ол баяндамасында отарлық жағдайдағы Түркістанның өзбек және тәжік аудандарындағы көтерілістің шығу спецификасы мынада: «1) маңызды шығыс отарының бірі, орыс империализмінің негізгі мақта базасында; 2) патшалықтың шет аймақтарының өзінде қарулы күштерін алаңдатқан, дүниежүзілік империалистік соғыстың қызған шағында; 3) империализмнің жалпы дағдарысы жағдайында және 1915 жылдың соңына қарай көпұлтты империяның шет аймақтарына ықпал еткен Ресейдегі революциялық ситуацияның қалыптасуы жағдайында еді» деп көрсетіп, «маған көтерілістің алғышарттары мен себептеріне тоқталып керегі жоқ, бұл мәселелер Х.Т. Тұрсыновтың негізгі баяндамасында кең түрде айтылды, жалпы біздің баяндамаларымыздың мәселелері ұқсас» дей келе, негізгі баяндамашының айтқан кейбір мәселелерімен өзінің методологиялық тұрғыдан келіспейтіндігін білдіреді (Материалы, 1955: 329). 1916 жылдың соңына қарай аталған аудандардағы көтерілістің басып-жаншылғанын айтып, «Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс жеңіліс тапты. Ол Ресейдегі бас көтеріп келе жатқан жұмысшы пролетариатымен әлі де болса тығыз байланыс орната алмаған шаруалардың ұлт-азаттық қозғалысы ретінде, шаруалардың стихиялық көтерілісі ретінде, жеңілмеуі мүмкін емес еді» - деп қорытады (Материалы, 1955: 337).

Аталған ғылыми жиында жарыссөзге де бірнеше адам шығып өз ойларын ортаға салған еді. З.Ш. Раджабов баяндамасында Ходженттегі 1916 жылғы көтеріліс мәселелеріне

байланысты мұндағы көтерілістің жан-жақты зерттелмегеніне көңіл бөліп бірнеше қорытынды ойын айтып «Ходженттегі көтеріліс Орта Азиядағы 1916 жылғы оқиғалардың басы болды. Ол патшалыққа қарсы бағытталды және сөзсіз ұлт-азаттық сипаты бар. ... ходжент көтерілісінің негізгі қозғаушы күші шаруалар. Кедейленген ұсақ өндірушілер, қаланың кедей адамдары болды. Ал ауқаттылар патша жағына шықты» - деп белгілі мәселелерді тағы қайталағандай болады да, көтерілістің стихиялық болғанын, оған пролетариат жетекшілігінің жетіспегендігін айтып, таптық тұрғыдан баға береді (Материалы, 1955: 341–342). Келесі сөйлеген Т.Н. Колесникова Өзбекстандағы көтеріліс тарихы бойынша жарық көрген тарихи әдебиеттердегі кейбір ұстанымдарға байланысты өз ойын білдіріп, мәселені түсіндіруде бір қадам болса да алға жылжу бар екенін айтады. Сонымен қатар, ол көтерілісті одан әрі тереңдете зерттеу қажеттігін, оның шығу себептеріне шет елдік тыңшылардың да әсері болғанын айтады (Материалы, 1955: 342–349). Әрине оның айтқан ойымен келісуге болмайды. Бұл мәселені кезінде империялық биліктің жандармдық-полициялық қызметі отарлық жүйенің жергілікті жердегі озбыр саясатын бүркемелеп жасыру үшін, көтерілістің шығу себептерін шет елдік тыңшылардың әрекеті деп көрсеткен еді. Ал негізі көтерілістің шығуына себепкер болғанда, оның алғы шартын қалыптастырған да Ресей империясының отарлық билігінің бұратана халықтарға қатысты ұстанымы мен жүргізген саясаты болатын.

Қорытынды. 1916 жылғы көтеріліс мәселелерін зерттеу 1920 жылдары қолға алына бастады. Бұл кезеңдегі зерттеулерге ұлт зиялылары да атсалысып, өзіндік көзқарастарын білдірді және ол зерттеулерде көтеріліске ұлттық сипат беру басым болды. Жарық көрген зерттеу мақалаларында мен басқа да шағын еңбектерде көтерілістің алғышарттары, барысы, оның жетекшілерінің орны мен рөліне, көтеріліс тұсындағы ұлт зиялыларының ұстанымы мен қызметіне қатысты да мәселелер қарастырылды.

Көтерілістің 15 жылдығына байланысты 1931 жылы Қазақ өлкелік партия комитетінің араласуымен Ф. Голощекин атындағы Комвузда* арнайы пікірталаста түрлі мазмұндағы баяндамалар жасалып, көтерілістің сипатына, жетекшілеріне, көтеріліс кезіндегі Алаш зиялыларының ұстанымына, т.б. мәселелерге баға беріліп, болашақ зерттеулерге идеологиялық тұрғыдан бағыт-бағдары анықталған еді.

1916 жылғы көтерілістің 20 жылдығына орай 1936 жылы С. Брайнин мен Ш. Шафирының «Восстание казахов Семиречья в 1916 году» еңбегі жарық көріп, онда көтеріліс мәселелерін зерттеу бойынша советтік тарихнаманың бағыттары бойынша 1931 жылғы Қазақ өлкелік партия комитетінің ұйымдастыруымен өткен пікірталаста жасалған тұжырымдарды нақтылай түскен болатын. 1940–1950 жылдары да бұл бағыттар басты тұжырымдар ретінде жалғасты. Одан кейінгі зерттеулерде негізінен осы ұстанымдар мен тұжырымдар басшылыққа алынып, еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі зерттеулерде көрініс тауып отырды. Советтер одағы ыдырап, оның құрамында болған елдер тәуелсіздікке қол жеткізген соң 1916 жылғы көтеріліс мәселелері қайта қаралып, жаңаша зерттеле бастады.

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президентінің архиві
 ҚР ҰҚК АҚДА — Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Алматы қаласы бойынша департаментінің архиві
 ӨР ҰА — Өзбекстан Республикасының Ұлттық архиві

Sources

ADNSC RK — Archive of the Department of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan for Almaty
 AP RK — Archive of the president of the Republic of Kazakhstan
 CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 NA RK — National Archive of the Republic of Uzbekistan

Әдебиеттер тізімі

- Батыр большевик, 1999 — *Батыр большевик* Амангелді хақындағы ақиқат // Мұстафа Шоқай. Таңдамалы, 2 том. Алматы: Қайнар, 1999.
- Божко, 1926 — *Божко Ф.* Восстание 1916 года в бывший Туркестане. К 10 – летию восстания. Ташкент, 1926. 11 с.
- Браинин, Шафиро, 1936 — *Браинин С., Шафиро Ш.* Восстание казахов Семиречья в 1916 году. Алма-Ата–М.: Казахстанское краевое издательство, 1936. 40 с.
- Бройдо, 1924 — *Бройдо Г.И.* Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году // Новый Восток, 1924. Кн. 6. 434 с.
- Дулатов, 1926 — *Дулатов М.* 1916 жыл // Еңбекші қазақ, 1926. № 145.
- Жүргенов, 1926 — *Жүргенов Т.* 1916 жылғы қазақ көтерілісінде қала мен ауыл арасындағы наразылық // «Еңбекші Қазақ» газеті, 30 сентябрь, 1 октябрь 1926.
- Кулиев, Якунин, 1953 — *Кулиев О., Якунин А.* Восстание 1916 года в Средней Азии // Вопросы истории, 1953. № 3.
- Койгелдиев, 2008 — *Койгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. 480 б., суретті.
- Қыр баласы, 1926 — *Қыр баласы.* Шестаков А.В. 1916 жылғы көтерілістің он жылдығына. 1916–1926. М., 1926.
- Материалы Объединенной научной сессии, 1955 — *Материалы Объединенной научной сессии*, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Издательство Академии наук Узбекской ССР. Ташкент, 1955. 590 с.
- Миклашевский, 1924 — *Миклашевский А.* Социальное движение 1916 года в Туркестане // Былое, 1924. № 27–28.
- Народно-освободительное, 1955 — *Народно-освободительное* восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата, 1955.
- Рыскулов, 1924 — *Рыскулов Т.* Из истории борьбы за освобождение Востока (Восстание туземцев Туркестана против царизма в 1916 году) // Новый Восток, 1924. Т. 6. 267 с.
- Рыскулов, 1927 — *Рыскулов Т.* Восстание туземцев Средней Азии в 1916 году: в двух частях. Кызыл-Орда: Государственное издательство К.С.С.Р., 1927. 124 с.
- Сулейменов, 1948 — *Сулейменов Б.* Основные вопросы истории восстания 1916 года в Казахстане // Известия АН КазССР. Серия историческая, 1948. № 49. С. 6–10.
- Чеканинский, 1926 — *Чеканинский И.* Восстание киргиз-казаков и кара-киргиз Джетысуйском (Семиреченском) крае в июле-сентябре 1916 года. Кызыл-Орда: Издание Общества Изучения Казахстана, 1926. С. 135 с.
- Шестаков, 1926 — *Шестаков А.В.* Восстание в Средней Азии в 1916 г. (К десятилетию событий) // Историк-марксист, 1926. № 2.
- Шоқай, 1992 — *Шоқай М.* Түркістанның қилы тағдыры. Алматы, 1992.

References

- Bozhko, 1926 — *Bozhko F.* Vosstanie 1916 goda v byvshij Turkestane. K 10 – letie vosstanija [The uprising of 1916 in the former Turkestan. On the 10th anniversary of the uprising]. Tashkent, 1926. 11 p. (In Russ.).
- Brainin, Shafiro, 1936 — *Brainin S., Shafiro Sh.* Vosstanie kazahov Semirech'ja v 1916 godu [The uprising of the Kazakhs of Semirechye in 1916]. Alma-Ata–M.: Kazhastanskoe kraevoe izdatel'stvo, 1936. (In Russ.).
- Broido, 1924 — *Broido G.I.* Materialy k istorii vosstanija kirgiz v 1916 godu [Materials on the history of the Kirghiz uprising in 1916] // Novyj Vostok, 1924. Kn. 6. (In Russ.).
- Chekaninsky, 1926 — *Chekaninsky I.* Vosstanie kirgiz-kazakov i kara-kirgiz Dzhetyysujskom (Semirechenskom) krae v ijule-sentjabre 1916 goda [The uprising of the Kirghiz Cossacks and Kara-Kirghiz in the Dzhetyysui (Semirechensk) region in July-September 1916]. Kzyl-Orda: Izdanie Obshhestvo Izuchenija Kazahstana, 1926. 135 p. (In Russ.).
- Dulatov, 1926 — *Dulatov M.* 1916 zhyl [1916] // Enbekshi kazak, 1926. No. 145. (In Kaz.).
- Hero Bolshevik..., 1999 — *Batyr bol'shevik* Amangeldi hakyndagy akikat [The truth in the story of the hero Bolshevik Amangeldy] // Mustafa Shokaj. Tandamaly, 2 tom. Almaty: Kajnar, 1999. (In Kaz.).
- Koygeldiev, 2008 — *Koygeldiev M.* Alash kozgalysy [Alash movement]. Birinshi tom. Ondelip, tolyktyrylgan ekinshi basylymy. Almaty: “Mektep” baspasy, 2008. 480 p. Fig. (In Kaz.).
- Kuliyev, Yakunin, 1953 — *Kuliyev O., Yakunin A.* Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii [The 1916 Uprising in Central Asia] // Voprosy istorii, 1953. No. 3. (In Russ.).
- Kyr balasy, 1926 — *Kyr balasy.* Shestakov. 1916 zhylgy koterilistin on zhyldygyna. [Kyr child.Shestakov A.V. to the tenth anniversary of the 1916 uprising] 1916–1926. M., 1926. (In Kaz.).
- Miklashevsky, 1924 — *Miklashevsky A.* Social'noe dvizhenie 1916 goda v Turkestane [The social movement of 1916 in Turkestan] // Byloe, 1924. No. 27–28. (In Russ.).
- Narodno-osvoboditel'noe vosstanie, 1955 — *Narodno-osvoboditel'noe vosstanie* 1916 goda v Kazahstane [The People's Liberation Uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata, 1955. (In Russ.).

Proceedings of the Joint Scientific session..., 1955 — *Materialy Ob'edinennoj nauchnoj sessii, povjashhennoj istorii Srednej Azii i Kazahstana v dooktjabr'skij period* [Materials of the Joint scientific session dedicated to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period]. Izdatel'stvo Akademii nauk Uzbekskoj SSR. Tashkent, 1955. 590 p. (In Russ.).

Ryskulov, 1924 — *Ryskulov T. Iz istorii bor'by za osvobozhdenie Vostoka (Vostanie tuzemcev Turkestana protiv carizma v 1916 godu)* [From the history of the struggle for the liberation of the East (The Uprising of the natives of Turkestan against Tsarism in 1916)] // *Novyj Vostok*, 1924. Vol. 6. (In Russ.).

Ryskulov, 1927 — *Ryskulov T. Vosstanie tuzemcev Srednej Azii v 1916 godu: v dvuh chastyah* [The Uprising of the Natives of Central Asia in 1916: in two parts] / Kzyl-Orda: Gosudarstvennoe izdatelstvo K.S.S.R., 1927. 124 p. (In Russ.).

Shestakov, 1926 — *Shestakov A.V. Vosstanie v Srednej Azii v 1916 g. (K desjatiletiju sobytij)* [The Uprising in Central Asia in 1916 (To mark the decade of events)] // *Istorič-marksist*, 1926. No. 2. (In Russ.).

Shokai, 1992 — *Shokai M. Turkistannyn kily tagdyry* [The fate of Turkestan]. Almaty, 1992. (In Kaz.).

Suleymenov, 1948 — *Suleymenov B. Osnovnye voprosy istorii vosstaniya 1916 goda v Kazahstane* [The main issues of the history of the 1916 uprising in Kazakhstan] // *Izvestiya AN KazSSR. Seriya istoricheskaja*, 1948. No. 49. Pp. 6–10. (In Russ.).

Zhurgenov, 1926 — *Zhurgenov T. 1916 zhylyg kazak koterilisinde kala men auyl arasyndagy narazylyk* [Protest between the city and the village in the Kazakh uprising of 1916] // “Enbekshi Kazak” gazeti, 30 sentjabr', 1 oktjabr' 1926. (In Kaz.).

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1504-1517, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1504-1517

THE PROBLEM OF EQUALITY OF KAZAKH WOMEN IN SCIENTIFIC AND LITERARY WORKS OF THE ALASH INTELLIGENTSIA OF THE EARLY 20TH CENTURY

Shashayeva Malika Auezhankyzy¹, Kozybayeva Makhabbat Malikovna²

¹Almaty technological university
(100, Tole bi Str., 050012 Almaty, Kazakhstan)
PhD, Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-7342-2587>. E-mail: ma.shashaeva@mail.ru

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, National Congress of Historians
(2, Satpayev Str., 10000 Astana, Kazakhstan)
PhD, Associate Professor, Leading researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kozybayeva.makhabbat@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Shashayeva M.A., Kozybayeva M.M., 2025

Abstract. Introduction. The article analyzes the relevance of the women’s issue in Kazakh society at the beginning of the 20th century as reflected in scientific works and literary writings within the framework of a comprehensive study of the intellectual history of Kazakhstan. The Alash intelligentsia regarded the women’s question as an integral part of the project of societal modernization. Their works and literary creations not only raised pressing issues concerning the status of women but also suggested ways for their emancipation. At present, this issue requires thorough scholarly analysis. *Goals and objectives* – to identify how the women’s question in early 20th-century Kazakh society was reflected in the scientific works and literary writings of the Alash intelligentsia within the scope of an interdisciplinary study of the intellectual history of Kazakhstan. The basis for analysis included literary works and publicistic writings of the Kazakh intelligentsia of the early 20th century, as well as studies by domestic and foreign researchers. The research employed comparative-historical analysis, systematization, and chronological and content analysis of sources and publications. *Results.* At the beginning of the 20th century, the Alash leaders, addressing the issue of gender inequality in their scientific works and literary writings, sought to promote literacy and involve Kazakh women in public life. Newspapers and journals such as “Qazaq”, “Saryarqa”, “Aqzhol”, and “Aiqaq” not only discussed socio-political issues but also contributed to the emergence of female journalists among Kazakh women. These women journalists gained the opportunity to raise pressing social issues in the press. *Conclusion.* During this period, the intelligentsia, united around newspapers and journals, succeeded in elevating the status of Kazakh women to the socio-political level. This contributed to the growth of civic activity among Kazakh women and influenced the rise of the women’s movement in Kazakhstan.

Keywords: Women’s issue, Kazakh society, Alash intelligentsia, women’s equality, marriage, kalym, periodical press, scholarly works, literature, intellectual history

Acknowledgments. The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan on the topic “Comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of the 20th – first quarter of the 21st centuries based on the analysis of the works of Kazakh historians and writers” (registration number: BR28713085)

For citation: Shashayeva M.A, Kozybayeva M.M. The problem of equality of Kazakh women in scientific and literary works of the Alash intelligentsia of the early 20th century // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1504–1517. (In Eng.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1504-1517

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ ТЕНДІГІ МӘСЕЛЕСІ

Шашаева Малика Ауезханқызы¹, Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы²

¹Алматы технологиялық университеті
(100-үй, Төле би көш., 050012 Алматы, Қазақстан)

PhD, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-7342-2587>. E-mail: ma.shashaeva@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Тарихшылардың Ұлттық конгресі
(2-үй, Сәтбаев көш., 10000 Астана, Қазақстан)

PhD, қауымдастырылған профессор, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kozybayeva.makhabbat@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Шашаева М.А., Қозыбаева М.М., 2025

Андатпа. *Kіріспе.* Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әйелдер мәселесінің Қазақстанның зияткерлік тарихын кешенді зерттеу ауқымындағы ғылыми еңбектер мен әдеби шығармалардағы деректік маңызы талданады. Алаш зиялылары әйелдер мәселесін қоғамды жаңғырту жобасының ажырамас бөлігі ретінде қарастырды. Олардың еңбектері мен көркем шығармалары әйел жағдайының өзекті мәселелерін көтеріп қана қоймай, оны азат ету жолдарын ұсынды. Бұл қазіргі таңда ғылым тұрғыдан мұқият талдауды қажет етеді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы әйелдер мәселесінің Қазақстанның зияткерлік тарихын кешенді пәнаралық зерттеу ауқымында Алаш зиялыларының ғылыми еңбектері мен әдеби шығармаларындағы көтерілуін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының әдеби шығармалары мен публицистикасы, сондай-ақ отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері материалдары талдау негізіне алынды. Зерттеу әдіс-тәсілдері ретінде – салыстырмалы-тарихи талдау, жүйелеу, дереккөздер мен жарияланымдарды хронологиялық және мазмұндық негізде талдау әдістері де қолданылды. *Нәтижелер.* Алаш қайраткерлері XX ғасырдың басында ғылыми еңбектер мен әдеби шығармаларда гендерлік теңсіздік мәселесін көтере отырып, сауаттылықты дамытуға және қазақ әйелдерін қоғамдық өмірге тартуға ұмтылды. «Қазақ», «Сарыарқа», «Ақжол», «Айқап» газеттері мен журналдары саяси-әлеуметтік мәселелерді көтеріп қана қоймай, қазақ әйелдері арасындағы журналист мамандардың қалыптасуына ықпал етті. Қазақ әйелдері арасынан шыққан журналистер баспасөз беттерінде қоғамдағы өзекті мәселелерін ортаға салуға мүмкіндік алды. *Қорытынды.* Аталған кезеңде, газет – журналдар айналасына топтасқан зиялылар қазақ әйелінің мәртебесін қоғамдық-саяси деңгейге көтере алды. Бұл қазақ әйелдерінің азаматтық белсенділігінің артуына әсер етіп, Қазақстанда әйелдер қозғалысының пайда болуына ықпал етті.

Түйін сөздер: Әйелдер мәселесі, қазақ қоғамы, Алаш зиялылары, әйелдер теңдігі, неке, қалың мал, мерзімді баспасөз, ғылыми еңбектер, әдебиет, зияткерлік тарих

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX-XXI ғасырлардың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбектері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі: BR28713085).

Дәйексөз үшін: Шашаева М.А., Қозыбаева М.М. XX ғасырдың басындағы алаш зиялыларының ғылыми және әдеби еңбектеріндегі қазақ әйелдері теңдігі мәселесі // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1504–1517. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1504-1517

ПРОБЛЕМА РАВЕНСТВА КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В НАУЧНЫХ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Шашаева Малика Ауезханқызы¹, Козыбаева Махаббат Маликовна²

¹Алматинский технологический университет
(д. 100, ул. Толе би, 050012 Алматы, Казахстан)

PhD, научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-7342-2587>. E-mail: ma.shashaeva@mail.ru

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Национальный конгресс историков

(д. 2, ул. Сатпаева, 10000 Астана, Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>. E-mail: kozybayeva.makhabbat@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Шашаева М.А., Козыбаева М.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется актуальное значение проблемы женщин в казахском обществе начала XX века в научных трудах и литературных произведениях в масштабах комплексного изучения интеллектуальной истории Казахстана. Алашская интеллигенция рассматривала женский вопрос как неотъемлемую часть проекта модернизации общества. Их труды и художественные произведения не только поднимали актуальные проблемы женского положения, но и предлагали пути ее освобождения. В настоящее время данный вопрос требует тщательного анализа с научной точки зрения. *Цель и задачи исследования* - определить отражение женского вопроса в казахском обществе начала XX века в научных трудах и литературных произведениях алашской интеллигенции в рамках комплексного междисциплинарного изучения интеллектуальной истории Казахстана. В статье в качестве основы для анализа использованы литературные произведения и публицистика казахской интеллигенции начала XX века, а также материалы трудов отечественных и зарубежных исследователей. В качестве методов исследования применялись сравнительно-исторический анализ, систематизация, а также хронологический и содержательный анализ источников и публикаций. *Результаты.* Деятели Алаш в начале XX века, поднимая проблему гендерного неравенства в научных трудах и литературных произведениях, стремились развивать грамотность и вовлекать казахских женщин в общественную жизнь. Газеты и журналы «Қазақ», «Сарыарқа», «Ақжол», «Айқап» не только освещали социально-политические вопросы, но и способствовали формированию среди казахских женщин журналистских кадров. Женщины-журналисты из числа казашек получили возможность поднимать на страницах печати актуальные проблемы общества. *Заключение.* В указанный период интеллигенция, сплотившаяся вокруг газет и журналов, смогла поднять статус казахской женщины на общественно-политический уровень. Это способствовало росту

гражданской активности казахских женщин и оказало влияние на зарождение женского движения в Казахстане.

Ключевые слова: Женский вопрос, казахское общество, Алашская интеллигенция, равенство женщин, брак, калым, периодическая печать, научные труды, литература, интеллектуальная история

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Комплексное междисциплинарное исследование интеллектуальной истории XX – первой четверти XXI вв. на основе анализа произведений казахстанских историков и литераторов» (регистрационный номер: BR28713085).

Для цитирования: Шашаева М.А, Козыбаева М.М. Проблема равенства казахских женщин в научных и литературных произведениях алашской интеллигенции начала XX века // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1504–1517. (На Англ.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1504-1517

Introduction

The relevance of the raising of women's issues in the scientific works and literary works of Alash intellectuals at the beginning of the 20th century through a comprehensive interdisciplinary study of the intellectual history of Kazakhstan is determined by a number of key factors. The “women's issue” was one of the main directions on the socio-political agenda of Kazakh society in the early 20th century. It is a topic of particular importance, especially within the framework of the Alash movement. During this period, women's rights, their education, and their place in the family and society sparked active debates, which were widely reflected in journalism and fiction. The relevance of the issue is to analyze the status of women in society from a historical and literary perspective, to identify the evolution of public consciousness, changes in the value system, and the ways in which the image of women in national culture has been formed.

In particular, in the period from the XIX–XX centuries, the status of women in Kazakh society became one of the most pressing issues. The policy of Imperial colonization, in turn, contributed to the aggravation of that problem.

Despite the fact that half of the population, that is, the percentage of women in the region in 1914, was 47 %, under the influence of politics and religion in the country, the life of women in social inequality continued for a long time. Islamic Sharia law systems have established the status of women's inequality in the family and society. In the Muslim religion, strict laws were adopted and began to spread widely among the people. Despite the fact that Kazakh women did not wear the same command as other Central Asian peoples, the status of women in Kazakh society continued to decline due to the predominance of patriarchal norms.

Due to such trends, the indigenous customs and rituals of marriage of the Kazakh people were in crisis, especially among young people, protests and disagreements against the traditions of polygamy and marriage, “besik kudalyk (being engaged from the cradle)” and dowry began to accelerate. The sale of young girls to an old man for dowry, the marriage of young people against their will, the forced marriage of underage people, and the “widow's dispute” exacerbated inequality in society.

The main objective of the article is to find answers to the questions of how much the issue of women's equality during this period was analyzed in periodicals and scientific research, as well as what aspects of it were dominant, and who raised its acute issues. In response, intellectuals, unable to turn a blind eye to the inequality that existed in society, took up the struggle, thinking about the future of the nation and intensifying their scientific and literary creativity. National sympathizers, determined to give new impetus to society, uphold the honor and spirit of the nation, and change public consciousness, were among the first to take action in the pages of newspapers and magazines to raise the status of women in society, to ensure that this issue does not remain in the shadows in the political arena, and to call on the people to enter a new stage of civilization.

This article analyzes the publication of the issue of women in Kazakh society at the beginning of the 20th century in the scientific works and literary works of Alash intellectuals within the framework of a comprehensive study of the intellectual history of Kazakhstan. The fact that Alash intellectuals considered the issue of women as an integral part of the project of modernization of the country is a very important issue. Their works and works of art not only raised the current issues of the status of women, but also suggested ways to free them from the shackles of old-fashionedness. Due to their relevance and importance, these issues require careful analysis from a scientific perspective, in line with modern requirements. Therefore, the article reflects the views of Kazakh intellectuals on this issue through their journalistic, educational, and political activities. The article examines the historical roots of gender perspectives in the works of such prominent figures as Akhmet Baitursynuly, Alikhan Bukeikhan, Magzhan Zhumabayev, Mirzhakyp Dulatuly, and Zhussupbek Aimaurov, and analyzes their trends and features that are in line with modern feminism.

Although the feminist movement in European countries, aimed at recognizing the equal rights and potential of women in society, began to develop actively in the second half of the 19th century, the spread of the phenomenon of feminism in Kazakhstan had its own peculiarities. The prerequisites for the emergence of ideas of gender equality in Kazakh society first began to manifest themselves at the beginning of the 20th century, in conjunction with the educational activities of representatives of the national intelligentsia. Alash intellectuals, realizing that in order for the Kazakh people to join the ranks of civilized countries, it was necessary, first of all, to raise the social role of women, paid special attention to the issue of women's equality. These views were reflected in their literary, journalistic, and political activities.

The article concludes that the raising of topics related to women's issues by such representatives of Alash as Alikhan Bukeikhan, Magzhan Zhumabayev, Mirzhakyp Dulatuly, Smagul Saduakasuly, Sultanbek Kozhanuly also found support among women and influenced the emergence of the women's movement of the 20–30s of the XX century, led by active women and public figures Nazipa Kulzhanova, Akkagaz Doszhanova, Sara Esova and others.

Materials and methods

As the data base and material basis of the article, Kazakh newspapers and magazines of the 20th century were used, including the independent publications “Aq zhol”, “Qazaq”, “Saryarqa”, “Aykap”, etc., which touched upon the status of women in Kazakhstan. The essence and purpose of the main ideas of the Kazakh intelligentsia were clarified based on a historical and comparative analysis of their views and thoughts, which were ahead of their time, through articles published in periodicals and works in the literary and artistic genres of the 1920s and 1930s. In addition, a series of scientific works, research papers, and articles by domestic and foreign researchers addressing the situation of women in Kazakhstan in the first quarter of the 20th century were collected and filtered.

The main methodological basis of the scientific article is the critical and historical approach, which requires a precise study of the development and change of social phenomena. Throughout the research, along with the general cognitive method, historical objectivity, systematics, analysis, comparative historical analysis, consideration of the development of historical studies in a chronological time frame, and other methods were used. For a deeper study of this topic, an interdisciplinary approach (History, Literary Studies, Gender Studies) was also used, which allows us to understand the intellectual traditions of Kazakh Society of the twentieth century.

Using the historical principle, the historical objective and subjective factors of social change in the first quarter of the 20th century, the role and place of women in society were identified. Using the systematic method, research on the topic was systematized and analyzed. In the study, we sought to distinguish the truth of the problem using textual-comparative and historical-comparative approaches. In the above Periodical Press, which contains modern views and thoughts of the Kazakh intellectuals, the main problems that took place in society at the initial stage of the twentieth century were raised, and a comparative analysis of their publications on the impact on women was carried out.

The article takes as a basis the inclusion and reflection of historical reality in the data, the level of subjectivity of the data, the principles and approaches to determining their scientific value. And

using the chronological approach, we implemented a step-by-step, sequential definition of the problem, while maintaining a clear periodic framework of the topic. The comparative analysis of articles in the domestic press of the XIX–XX centuries in relation to the “problem of women” in Kazakh society was based on the positions of sincerity and objectivity in accordance with the historical situation.

Discussion

One of the first to pay attention to the problem of eliminating gender inequality in the traditional environment of the country at the beginning of the twentieth century was such figures as A. Bukeikhan, A. Baitursynuly, M. Dulatuly, M. Zhumabayev in their works and articles. They assessed the problem of women as one of the most important mechanisms for the modernization of society. For example, Mirzhakyp Dulatuly's novel “Unfortunate Zhamal”, published in 1910, can be considered as the first socio – feminist work of art in Kazakh literature. In this novel, topical issues of the Kazakh woman's personal rights in society, violent marriage, and exclusion from education are openly raised (Unfortunate Zhamal, 2009: 318).

“The newspapers “Qazaqstan”, “Aq zhol”, “Saryrka” and the magazine “Aiqap”, organized under the leadership of representatives of Alash, called for the elimination of inequality in society, aiming not to ignore the situation of Kazakh women in the country”. In our study, the feminist views of the Alash intellectuals were used, which were published in the above-mentioned publications.

The dissertation work of M. D. Baidavletova “study of ethnosocial and ethno-cultural problems in Kazakhstan in the second half of the XIX – the first decades of the XX centuries in the works of the Kazakh intellectuals” also considered the works of the Kazakh intellectuals on this topic. In the chapter of this research work “the study of women's equality by the Kazakh intellectuals”, the plight of women in the entanglement of Old Customs and consciousness in national periodicals on gender topics, cattle stock (giving away large amounts of livestock for bride price), and its elimination, the involvement of women in society, the fight against illiteracy, etc. the problems aimed to analyze the articles of famous public figures published (Baidavletova, 2011: 123).

And among the research in the gender aspect, the works of such scientists as Sh.D. Seidigazimova, S. E. Tapanova, M. Toplu stand out. They analyze the evolution of the writing of the problem of women in the Kazakh Periodical Press from the point of view of modern gender theories and take a step towards their study in the context of national feminism (Seidigazimova, Tapanova, Toplu, 2020: 26).

In addition, Dzhemile Kynachi devoted her research to the theme of the image of women in Kazakh literature in the first quarter of the twentieth century. Dzh. Kynachi in the first theaters of Kazakhstan in 1920-1928 focused on such issues as the problem of women's equality, cattle stock (giving away large amounts of livestock for bride price), married to tokal (second young wife), marriage without the desire of a girl, amengerlik (sponsorship), the influence of Bolshevik politics. The author mentions Mirzhakyp Dulatuly, Zhussupbek Aimautov, Saken Seifullin, Zhiengali Tlepbergenuly, Koshke Kemengeruly, Mukhtar Auezov as citizens who raised the problems of women in Kazakh literature. In the study of Kazakh literature of the twentieth century, Dzhemile Kynachi paid special attention to the transformation of the image of a woman before and after the October Revolution, the social status and preferences of a simple Kazakh woman in poetry and prose (Kınacı Baran, 2017: 172).

Results

Although the views of the Alash movement and its leading representatives on the living conditions of the Kazakh woman in gender inequality are considered somewhat in the scientific literature, this topic still requires a deep and comprehensive study. In the process of writing the article, we were convinced that there is little research work on this particular topic. In 1917, on the initiative of the Alash intellectuals, political congresses began to be organized in the regions. On April 2–8, the Turgay regional Kazakh Congress, which was held in Orenburg, was opened by Alikhan Bukeikhan. Among the 14 issues considered on the agenda, the topic of education was also touched upon. The

delegates supported the introduction of universal education and demanded the organization of joint education of girls and boys.

At the end of 1917, Nazipa Kulzhanova made a report at the Semipalatinsk Regional Congress. She told about the situation of Kazakh women at that time and spoke about the need to eliminate of giving the cattle stock and polygamy. 9 items on the agenda of the first general Kazakh Congress were devoted to the issue of women, on which several decisions were made: "let men have equal political rights with women. Let the cattle stock giving disappear. Stop the engagement of a girl under 16.

Prohibiting the marriage ceremony of a mullah (saint man of muslim religion) to a girl under 16 years old, a boy under 18 years old. At the intersection of marriage, let the girl and the husband sit face to face and ask for the satisfaction of both, and let them say their acception. Let the widow get married her lover. It is a condition that the former Katyn (wife) succumbed to the second Katyn. If the first lady does not give in, he will take it, he will come, and the second woman will stand, then let the first lady go out and keep the former husband until she gets married to other man. Let relatives not get married from each other, except for seven grandfathers" (Alash movement, 2004: 388–389).

Thus, as a result of the all-Kazakh Congress, which was held in a democratic nature, at the insistence of Akhmet Baitursynov, a proposal was made to abolish giving the cattle stock and amengerlik (having two wives), and a decision was made on the need to give women the same political equality as men. Alash leaders assessed women's equality as an indicator of the civilizability of society. They associated the activity of a woman in the family, in the field of education and work with the intellectual growth of the nation.

The draft program of the Alash party, consisting of 10 chapters, created as a result of the first all-Kazakh Congress, was published in the issue of the Kazakh newspaper dated November 21, 1917. On February 2, 1913, the historian, scientist M. Koigeldiev made an objective assessment of the newspaper "Kazakh", created under the leadership of Alikhan Bokeikhan: "The newspaper "Qazaq", to some extent, was a common success of the great work of the most active figures of the Kazakh national liberation movement of that period, A. Bokeikhan, A. Baitursynuly and M. Dulatuly" (Koigeldiev, 2008: 65).

In the 1914 issue of the newspaper, Alikhan Bukeikhan's article "Muslim Congress" draws attention to topical issues that caused discussion: it is wrong to marry girls at the age of 13, that is, an immature child cannot master household chores, according to the legal marriage contract, the age of a girl should be 16, and a man-18 (Bokeikhan, 1995: 19). That is, the legal issue of underage girls was raised.

Akhmet Baitursynov's article "Electoral rights", published in the newspaper in 1917, talks about the need to give women political equality. The author talks about granting women not only the right to vote on an equal basis with men, but also the right to be elected, noting that women deserve to serve in places of state power (Baitursynov, 1991: 254–255). Such bold statements testify to the mobile nature of the intellectuals of that time, ahead of their time, a lively attitude to public issues.

Public figures such as Gulaim Baigurina, Akkagaz Doszhanova, Gainizhamal Dulatova, Nazipa Kulzhanova shared topical issues in society on behalf of Kazakh women and wrote articles on the pages of the newspaper "Women's equality". Among them, Gainizhamal Dulatova, Gulaim Balgynbayeva and Akkagaz Doszhanova worked in the editorial office of the newspaper.

Akkagaz Doszhanova, one of the first Pioneers of the women's movement, was a scout of the West Alashorda Army, a member of Alashorda. In honor of the anniversary of the work of the first Kazakh girl Akkagaz, who graduated from the Faculty of Medicine at the Central Asian State University in Tashkent, Alash intellectuals will not only organize a solemn ceremony, but also gave an order to assign 100 thousand rubles of benefits from the budget of the Turkestan Central Committee. Akkagaz Doszhanova's husband, Alimgerei Ershin, recalls that "poets and writers such as Magzhan Zhumabayev, Mukhtar Auezov, Zhussupbek Aimaurov did not dare to say superfluous words in front of Akkagaz". In this we can see the determined character of Akkagaz and the respect of the intellectuals of the nation for girls.

Akkagaz Doszhanova, one of the first Pioneers of the women's movement, was a scout of the West Alashorda Army, a member of Alashorda. In honor of the anniversary of the work of the first Kazakh girl Akkagaz, who graduated from the Faculty of Medicine at the Central Asian State University in Tashkent, Alash intellectuals will not only organize a solemn ceremony, but also gave an order to assign 100 thousand rubles of benefits from the budget of the Turkestan Central Committee. Akkagaz Doszhanova's husband, Alimgerei Ershin, recalls that "poets and writers such as Magzhan Zhumabayev, Mukhtar Auezov, Zhussupbek Aimaurov did not dare to say superfluous words in front of Akkagaz". In this we can see the determined character of Akkagaz and the respect of the intellectuals of the nation for girls.

The situation with women in the country was systematically published through the magazine "Aikap" and caused a wide discussion in the Kazakh society. On the pages of this magazine, representatives of the Alash movement considered the issue of women's equality as the key to national prosperity. The main goal of the magazine "Aikap", published in the period from 1911 to 1915, was to appeal to the people for education, culture and progress. In that publication, edited by Mukhamedzhan Seralin, articles covering various spheres of Kazakh society were published, including the issue of women. For example, Magzhan Zhumabayev's poem "Uterus", published in the 2nd issue of the magazine in 1911, touches on the most important political and social problems for the country, such as outdated religious education, lack of teaching and education:

"Women go to the place of cattle.

He used his young daughter to get married for the sake of cattle or to an old man.

One saying "Five horses is female cost" Many young people are caught on the fishing rod".

Here, we can see that the poet clearly describes the difficult aspects of a woman's fate through his uncompromising singing.

In the 4th issue of 1913, Mirzhakyp Dulatuly's article "The Education of Girls" states that "Unless the education of girls is carried out sincerely, it is difficult for the people to join the ranks of a civilized nation", and that girls should also be considered as members of society.

The magazine also touched on important socio-demographic issues in the country. It showed that the increase in single men aged 30–40, and the ratio of 5–6 men to one woman, is leading to the development of demographic inequality in society. Also, the magazine revealed the socio-economic consequences of that situation, describing issues such as the growth of livestock with specific data, and reported that its consequences would lead to further inequality in society (Shashayeva, 2025: 80).

The magazine "Aikap", which became a mirror of the innovative thinking part of society in the twentieth century, raised the issues of eliminating inequality between men and women, the right of women to education from a progressive point of view, and called for respect for a woman as the mother of humanity. For example, in the article "The grief of two daughters", a woman is the mother of humanity, of all peoples, the Educator of future citizens, for the role of a woman is given special importance (Aikap, 1995: 366).

In addition, the magazine "Aikap" initiated the formation of the generation of the first Kazakh women journalists. "Aikap" was one of the first in the history of the national independent press to attract such women as Sakypzhamal Tleubayevna, Maryam Seydalina, Kulayim Utegenkizy to the service of correspondents and help them in their journalistic path.

Maryam Seydalina, daughter of a lawyer and a social activist Zhansultan Seydalin, published in the magazine "Zarlau", "Eyes", "Tur, Kazakh!" (Stand up Kazakh) he published poems and articles devoted to topical issues.

And Sakypzhamal Tleubayevna touched upon many topics describing gender inequality in such articles as "Long-awaited hope and a couple of words to the head people", "To the grandfathers of Kazakh girls", "A couple of words to my sadness". In her article "To the grandfathers of Kazakh girls", published in the magazine in 1911, "According to the Shariat order, a boy and a girl should be equal. Is there a Shariat law that should educate a boy in favor of a boy, and not educate a girl in favor of a girl? She touched upon the idea Is it not a global sign of considering a girl for lower stage? In her articles, Sakipzhamal condemned the fact that Kazakh girls, like things, were sold for dowry, got married involuntarily, and all their lives passed in the illiterate world. Sakypzhamal boldly expressed

her position on such topical issues in her poems "For Kazakh girls", "Girl's blessing" and published them on the pages of the magazine.

Kulayim Utegenkizy also spoke about the fate of a woman in the magazine "Aikap" (1912 No. 8), devoting fiction and journalistic articles and poems to this topic. Her poem "To the Kazakh girls" became famous as a herald of equality, and from the moment it was published in "Aikap", it helped Kazakh girls to appreciate their freedom, to strive for education. This poem by the author was published in issues No. 8, No. 9 of the 1912 issue of the magazine (Hassan, 2016).

And about the appearance of a permanent column "Women's equality" in the newspaper "Aq zhol" Mirzhakyp Dulatuly wrote in the 16th issue of the newspaper in 1921: "...Now that we have taken the reins in this era of freedom and have our own government, the citizens of Alash are taking care of this and are taking to the front lines, holding the power of law in one hand and the tool of explanation in the other, to free and balance the female herd from slavery". The force of law is what this issue of "Aq zhol" is about. The decree of the government of Kazakhstan, which left a lot of livestock, is published in that issue.

Kazakh Kyrgyz woman! From now on, stop going to a man you don't love just because someone gave you livestock and your parents are upset! Don't exchange your happy life for sorrow! If you strive for your freedom yourself, no one will be able to insist you anymore, as before, the enemy will not be able to win. You now have a protector. Your protector is the government. You just need to say a word "I'm not happy", you join to the one you love, if you are silent, you are passionate about slavery, your action plays against to yourself. But no one is interested in slavery or servitude. If you don't speak up, you are speaking out of ignorance, malice, and cowardice.

Starting from the issue of the "Aq zhol", a special section "Female equality" opens. If there are such stories as taking a cattle stock against the published Nizam, sending a woman to a person who does not love her involuntarily, or desperate women do not follow the old habit and leave for a loved one, then the page of the newspaper is open to those who call names and write in color for guidance. Those who write fake news in order to get their name out in the newspaper will be held accountable. They will be prosecuted. ...End slavery! Long Live the Equality of women!" (Dulatuly, 2013: 397). Thus, in the article, Mirzhakyp Dulatuly made it clear the position of representatives of the Alash intellectuals on this issue, noting that it is a mistake to keep a woman in inferiority.

On April 12, 1921, in the permanent column of the newspaper "Aq zhol", which touched upon the above-mentioned women, the law of the Kazakh government on marriage was published and distributed to the population. According to the law, it was written as follows (according to the original):

1. Getting married to more than one wife is a disadvantage to the woman's humanity, it is a reason to consume a woman in the account of a maid and make her a trophy; here it shows that the second wife of the head of the family harms the conscience of the first wife, and also that if the second wife is taken, the first wife spends it as a maid and uses it for her own benefit, allowing the second wife to be humiliated, and therefore polygamy is prohibited.

2. A valid marriage is one that is registered in the Civil Registry Office (CRA), which records changes in household members; This point tells people that changes based on legislation, i.e., need to be registered with official government agencies.

3. When getting married, it is up to the girl and the guy to do what the Shariat says. But before getting married according to Shariat, you must go to the department that registers changes in the household. The law also does not oppose getting married according to Shariat law, but it requires that the marriage be registered at the registry office first, and this procedure continues to this day.

In addition, according to the above-mentioned law, the marriage age of young people was established, and marriages under seven years of age were declared illegal. The adopted law also mentioned the dissolution of marriage, that is, the spouses were given the right to divorce. These regulations, published in the newspaper, were signed by the Court Commissioner Alibekov (Azamat, 1921: 2).

The newspaper "Aq zhol" became a popular newspaper among the masses, focusing on the issue of women's equality. Articles and poems dedicated to the difficult fate of Kazakh women were

published in a special section of the newspaper called "Women's Equality". One of those articles was the article "Orphan girl" by Sultanbek Kozhanuly which described the plight of a young girl. The author said: "there must be several reasons for a nation to become a nation and be developed. That is one of the reasons why the mother of the nation, the educator of the nation, should be a woman. If a woman is unequal, if a woman is ignorant, if a woman is a slave, then the nation will be like a bird without wings and will not be able to move forward no matter how hard it tries. This is known. It is said and written.

The situation of Turkestan women after the famine in 1917–1918 has become very difficult. They were sold, became homeless, hopeless, children suffered from orphanage. The poor Kazakhs were oppressed by the Uzbeks. Last December, when I visited old Tashkent, I saw a 13–14-year-old Uzbek boy dragging an 11–12-year-old Kazakh girl on a sledge. The girl was sad, she was thin, and she had no clothes. I felt sorry for her and went to her to apologize. She must have said that someone had beaten me. She didn't say anything. Then, I said to the Uzbek boy, "Oh my god! Why are you dragging that girl on a sled? You're just teasing yourself; you're a loser". The Uzbek boy got angry. I was boiled from nerves, and I couldn't stand it anymore, so I pushed the child away. But I didn't know what to do, so I went back. Now this girl must be the orphaned sister of Kazakh citizens who were captured by the Uzbeks during the famine that year. It was written in "Aq zhol" that orphans are overflowing in the cities of Turkestan. This is true. Save your orphan sisters, young people!" – you can see the sentiment (Aq zhol, 2020: 70).

The newspaper also contains many articles written by active women. Among them is Sara Yesova's article "Women's Affairs in Kazakhstan". The author, writing about the lack of attention to the women's department in the country, concludes with the words "Kazakh women will also wake up, learn art and knowledge to light up their lives, which were once slavery and maidenhood, and crushed by the oppressors!" Be free members of the free life, destroy the old from the bottom and let the light out into the sun! It must be so!" (Ak zhol (White Road), 1921). The publication of articles by many female authors from alashorda publications is reflected in the fact that they see a woman as equal to a man and support her to perform the same function. Another proof of this is the publication of articles and informational messages by Asma Zhanbolova in the magazine "Saryarka".

This shows that newspapers and magazines such as "Ayqap", "Qazaq", "Aq zhol", "Saryarka", etc., which aimed to disseminate political and cultural ideas of the progressive-democratic process initiated by national intellectuals, gave a new impetus to the consideration of women's issues and contributed to the increase in activity on the part of women in raising this issue (Zhussip, Kozybayeva, 2022: 102).

Alash intellectuals raised the questions of women's equality in the XIX–XX centuries, which led to the release of the first literary works. Among them is a series of poems dedicated to a number of women's situations by Magzhan Zhumabayev. The author's collections of poems "Night was", "Asyk (national game) spinning", "Zhas Kelin (bride)", "Ulbosyn", poems "Sholpan", "Sisters" reflected the difficult fate of Kazakh girls, and modern feminist views on the female image are also observed (Zhumabayev, 2003: 208).

Alikhan Bukeikhan, in his work "Sheep Breeding in the Steppe region", raises the problem of social inequality and shows that the tradition of giving dowry makes the situation of women even more difficult, especially women from poor families. It is for this reason that women became objects of trade and were forced to do all the hard work, and as the well-being of the family decreased, the woman's condition worsened. In addition, the author argues that when the Rich had the opportunity to have several wives, the poor could not afford to have a family (Bokeikhan, 1995: 478). Alikhan Bukeikhan conducts a scientific analysis and determines the economic significance of the number of livestock, its impact on social inequality. That is, it is concluded that the number of livestock directly affects the life of a person, is the main decisive factor in the ritual of marriage. Therefore, as a result of a scientific analysis, the problem of increasing the number of singles among the poor, the employment of men in the household, and the problem of women being forced to do hard labor in the homes of the wealthy was identified through scientific analysis.

One of the works that aims to show the fate of Kazakh women of the twentieth century is the novel by Mirzhakyp Dulatuly "Unfortunate Zhamal". The author dedicated his work to the fate of a woman, which was one of the most pressing social topics in Kazakh society. In the novel, the fate of the main character Zhamal is not taken lonely, also the life of Kazakh women and the life of the Kazakh people of that time are intertwined, real, in continuity with the social problems of that time. The transformation of the issue of "Women's equality" into one of the main populist topics in Kazakh literature at the beginning of the twentieth century is inextricably linked with its introduction not only in feminist circles, but also with the introduction of a new civilization, the demonstration of the tenacious fighter character of the Kazakhs, striving for spiritual freedom and general freedom. For this reason, the novel "Unfortunate Zhamal" is one of the works written to revive the idea of liberation in a broad sense (Shashaeva, Kozybayeva, 2022: 192).

Zhussupbek Aimaurov's novel "Akbilek" and the story "Kunikei's guilt", written on this issue, together with the female situation, raise the topic of family values in traditional patriarchal Kazakh society. The novel "Akbilek" depicts the life tragedy of a young Kazakh girl who becomes someone's hobby. The author draws attention to the fact that this is not just a difficult fate of one girl, but a great grief that will be honored by the whole people. The novel touches on complex social, National and gender issues related to the fate of a woman. Zhussupbek Aimaurov describes a woman not only in the family circle, but also at the personal level and deeply analyzes her psychology. Through Akbilek, the author describes the desire of a woman to defend her rights and find her place in society. There is reason to believe that this is the first feminist prose work in Kazakh literature.

And Sultanmakmurt Toraigrov, a well-known poet, author of the novel "Kamar Sulu" and the pamphlet "Getting married" on women's equality, dedicated his poem "Acquaintance" to Nazipa Kulzhanova, a representative of the Alash movement, the first journalist from Kazakh girls:

"...A lady named Nazipa is famous,
She is known in newspapers and magazines.
If she were to read, she would be such a woman,
Those who read would appreciate the taste of words.
No matter how many days you search,
You will never find,

A more honest soul than Semey..." – Nazipa Segizbaykyzy admired the creativity and humanity of the author.

Nazipa Kulzhanova is one of the first female figures among the Kazakh intellectuals. She was not only a teacher, but also an activist in the press, proving that women need to be involved in culture and education. In her article "Kazakh kyzyna (to the kazakh girl)", published in the magazine "Aikap" in 1913, she touched upon the importance of raising and educating girls. Nazipa is one of the first persons who publicly expressed feminist ideas in Kazakh society (Shashayeva et al., 2025: 1555).

The name of Nazipa Kulzhanova, the first journalist, translator, educator, and member of Alashorda, appears in the writings of OGPU member Kashirin about Alashorda. It says, "Alash" Orda residents were also elected as delegates to the provincial congress: Kulzhanova and others. Tanashev, a representative of the People's Commissariat for Nationalities, and Iskulov, from the Western Alash Orda administration, arrived at the 3rd Congress of All-Kyrgyz Soviets in Orenburg. Before the opening of the congress, Tanashev, Kulzhanova, Nakhimzhanov, Barlybayev, Baitursynuly, etc. Alashordash people wanted to form a faction from Kazakhs who were not in the party. The group of activists, having consulted, nominated Baitursynuly, Turmukhanbetov, Tanashev to the presidium of the congress, and Kulzhanova as a candidate. "According to the proposed list, only Kulzhanova was nominated as a public representative of the women's community", it is reported. This document proves that Nazipa Kulzhanova was actively involved in Alashorda activities on an equal basis with men (AP RK. A. 139. P. 1. C. 550. P. 29).

However, despite the above facts, over the years there has been a misconception that the elimination of inequality in Central Asian women is only the achievement of Soviet power. Despite the fact that women serve the same as men, the right to vote, and the opportunity to engage in social and political work, its compensation on the part of women was more expensive. During the policy of

the Soviet authorities, women were mercilessly spent as a means of helping to get out of the economic crisis and were persecuted when they were unnecessary. The fact that, according to the original plan of the Bolsheviks, the campaign to give equality to women was only a vision, is confirmed by the words of V. I. Lenin at a meeting with K. Tsetkin: “It is necessary to consider in depth that the social and human condition of a woman has an inextricable connection with the presence of private ownership of the means of production. Thus, the firm, indelible border between our position and bourgeois feminism is clearly defined. This is the basis for viewing the women's problem as part of the social, workers' problem and linking it with the revolutionary class struggle of the proletariat. Communist women should not have separate organizations. There should be no disagreement on this issue. To conduct work among women, special propaganda methods are needed, but this is not the Emancipation (equalization) of women, this is revolutionary practical expediency” (Milovidova, 1929: 416–420).

That is why the paradoxical policy of the small republics, which was only a mechanism for the rapid delivery of communism, caused discontent among the intelligentsia. For the same reason, it is clear that this ended with the terrible persecution of the 30s. However, in a short time, Alash ziyor managed to leave a deep-thought, progressive mobile ideas and an indelible legacy at the disposal of generations.

Conclusion

In the context of increasing interest in the intellectual history of Kazakhstan, the topic of women's problems not only makes the “silent”, “unheard” voices of the past heard, but also allows us to rethink the role of the Kazakh woman in social development. Therefore, a new impetus in the progress and development of historical science gave special social significance to our research topic and opened the way to a modern interpretation.

Although representatives of the Alash intelligentsia did not directly associate female equality with the concept of “feminism”, their ideas and activities were aimed at establishing gender justice in Kazakh society. The main point in the works of the Alash intellectuals given above is that the status of a woman as a social equal is the main factor affecting spiritual independence and national modernization. Today, these ideas are seen as a national-based form of feminism. These views on women, proposed by Alash intellectuals, are important as the historical foundation of modern gender policy in Kazakhstan.

Although the positions of Alash intellectuals in this direction differed from classical Western feminism, they laid the foundation for a national feminist idea that was adapted to the national identity, pragmatic, and able to combine old traditions with innovation. From this perspective, we believe that the Alash movement should be considered not only as a political or cultural movement, but also as a historical phenomenon that promoted women's rights and paved the way for national feminism.

During the period of social consciousness and spiritual revival in the Kazakh steppe, Alash intellectuals drew attention to the urgent problem of the situation of women, expressed their views in this direction in a bold and civilized manner, and took an active part in changing the attitude of society to this issue. During the study, it was proved that the leaders of the national movement of the early twentieth century – Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynuly, Mirzhakip Dulatuly, Zhussupbek Aimaurov – expressed bold ideas about the position of women in society, the right to education and education on an equal basis with men, to work, to make free choices, and held feminist views on this issue.

In their articles and creative works, we can see the desire to raise the importance of the social role of women, a view that directly linked national renewal with women's freedom. Alash figures saw women's equality not only as a subjective issue of the individual, but as the main mechanism for the prosperity of the entire nation. The study revealed that the main idea of the above-mentioned works and works of Kazakh intellectuals was to perceive individual freedom and individuality as a spiritual value and to make it understood by the people. They didn't only promote relevant feminist ideas of their time through publications such as “Ayqap”, “Qazaq”, “Saryarqa”, and “Aq zhol”, but also

provided an impetus for the formation of the first generation of Kazakh women's journalism by sharing the opinions of literate, thoughtful women in these publications.

It is clear that the activity of Kazakh intellectuals, who played an important role in shaping public opinion, in addressing the issue of “women's inequality” also contributed to the emergence of the women's movement in Kazakhstan in the first quarter of the 20th century. The desire to ensure women's equality, which lies at the heart of the Alash idea, is still relevant for today's society. Therefore, studying the feminist positions of the Alash intellectuals is a way not only to learn about our past, but also to understand the foundations of modern gender politics.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan

Источники

АП РК – Архив Президента Республики Казахстан

References

- Aiqap, 1995 — *Aiqap [Aikap]*: [enciklopediya]. / Qurast.: Y. Suhanberdina, S. Dautova. Almaty. Qazaq enciklopediyasy, 1995. 366 p. (In Kaz.).
- Alash qozgalysy, 2004 — *Alash qozgalysy. Quzhattar men materialdar zhinagy* [Alash movement. Collection of documents and materials]. Almaty: Alash, 2004. 549 p. (In Kaz.).
- Aq zhol, 1921 — *Aq zhol* [Aq zhol], 1921. Vol. 63, 25 May. (In Kaz.).
- Aq zhol, 2020 — *Aq zhol (gazeti) Koptomdyq* [Aq zhol (newspaper) Multithreaded] / Qurast. H. Esenqarakyzy. Nur-Sultan: Alashorda, 2020. Vol. 2. 70 p. (In Kaz.).
- Azamat, 1921 — *Azamat*. Qazaqta qalyn maldy qaldyru turaly nizam [Nizam about leaving thick cattle in the Kazakh] // *Ak zhol*, 1921. Vol. 16. P. 2. (In Kaz.).
- Baidavletova, 2011 — *Baidavletova M.* XIX g. II zhartyysy – XX g. algashqy onzhyldyqtaryndagy Qazaqstandagy etnoaleumettik zhane etnomadeni vaselelerdin qazaq ziyalylary enbekerinde zerttelui [Study of ethnosocial and ethno-cultural problems in Kazakhstan in the works of Kazakh intellectuals of the II half of the XIX-the first decades of the XX centuries]. dis. phil. doc...Almaty, 2011. 123 p. (In Kaz.).
- Baitursynov, 1991 — *Baitursynov A.* Aq zhol. Olender men tarzhimeler, publitsistikalyq maqalalar zhane adebi zertteu [Aq zhol. Poems and translations, journalistic articles and literary research]. / Qurast. R. Nurgaliev. Almaty: Zhaly, 1991. 460 p. (In Kaz.).
- Bokeikhan, 1995 — *Bokeikhan A.* Tandamaly (izbrannoe) [Favourites] / Chief Ed. R. Nurgaliev. Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 1995. 479 p. (In Kaz.).
- Baqytsiz Zhamal, 2009 — *Baqytsyz Zhamal*: roman [Unfortunate Jamal: novel] / M. Dulatov, T. Zhomartbaev, Zh. Aimaulytov; [project manager R. Nurgali; Edit. board: A. Askarov, E. Duisebauly (resp. editor). Almaty: Zhazushy, 2009. 318 p. (In Kaz.).
- Dulatuly, 2013 — *Dulatuly M.* Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. [Collection of works in six volumes] / M. Dulatuly; [comp.: G. Dulatova, S. Imanbaeva; the preface and comments writ. Zh. Ismagulov]. Almaty: Mektep, 2013. 366 p. (In Kaz.).
- Khassan, 2016 — *Khassan S.* Qazaqtyn algashqy zhurnalist kyzdary [The first Kazakh journalist girls] // “QazAqparat” Halyqaralyq aqparat agenttigi. 2016. 5 tamyz. URL: https://kaz.inform.kz/news/kazaktyn-algashky-zhurnalist-kyzdary_a2933611/ (In Kaz.).
- Kınacı Baran, 2017 — *Kınacı Baran J.* Kazak Tiatrosunda Kadın Meselesi (1920–1928) [The womens issue in Kazakh theatre (1920–1928)]. Ankara, 2017. 172 p. (In Turk.).
- Milovidova, 1929 — *Milovidova E.* Zhenskii vopros I zhenskoe dvizhenie [The women's issue and the women's movement] / by edit. K. Tsetkin. M.–Leningrad: Gos. izd-vo, 1929. 507 p. (In Russ.).
- Qoigeldiev, 2008 — *Qoigeldiev M.* Alash qozgalysy [Alash movement]. First volume. Almaty: Mektep, 2008. 480 p. (In Kaz.).
- Sejdigazimova, Tapanova, Toplu, 2020 — *Sejdigazimova Sh.D., Tapanova S.E., Toplu M.* Qazaq merzimdi baspasozindegi aielder maselesinin zhazylyu evolutsiyasy [Evolution of writing women's issues in the Kazakh periodical press] // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Zhurnalistika seriyasy. 2020. Vol. 4 (133). Pp. 26–34. (In Kaz.).
- Shashayeva et al., 2023 — *Shashayeva M.A., Shashayev A.K., Kozybayeva M.M., Seyfi Y.* Comparative Analysis of Studies on the Problems of Kazakh Women in the first half of the XX century // *Bylye Gody*. 2023. 18 (3). Pp. 1550–1560.
- Shashayeva, 2025 — *Shashayeva M.* XX gasyrdyn 20–30-shy zhyldaryndagi Qazaqstandagy kenestik qogamnyn aleumettik madeni transformatsiyasy zhane aielderdin zhagdaiy [Socio-cultural transformation of Soviet society in Kazakhstan in the 20–30s of the XX century and the situation of women] diss. phil. doc. Almaty, 2025. 250 p. (In Kaz.).

Shashayeva, Kozybayeva, 2022 — *Shashayeva M.A., Kozybayeva M.M.* Kenestik Qazaqstandagy 1917–1930 zhyldaryndagy “ajel tendigi” maselesi [The problem of “women's equality” in Soviet Kazakhstan in 1917–1930] // *Otan tarihy*. 2022. No. 2 (98). Pp. 189–197. (In Kaz.).

Zhumabaev, 2003 — *Zhumabaev M.* Kop tomdyq shygarmalar zhinagy: olender, dastandar, audarmalar [Collection of multi-volume works: poems, epics, translations]. Almaty: Zhazushy, 2003. 208 p. (In Kaz.).

Zhussip, Kozybayeva, 2022 — *Zhussip S., Kozybayeva M.* Alikhan Bokeikhan, Akhmet Baitursynuly jane “Kazakh” gazetinin fenomeni [Alikhan Bukeikhan, Akhmet Baitursynovich and the phenomenon of the newspaper “Kazakh”] // “edu.e-history.kz” elektrondyk gylymi zhurnaly. 2022. № 2 (30). Pp. 101–111. (In Kaz.).

Литература

Азамат, 1921 — *Азамат*. Қазаққа қалың малды қалдыру туралы низам // *Ақ жол*, 1921. № 16. Б. 2.

Айқап, 1995 — *Айқап*: [энциклопедия]. / Құрас.: Ү. Суханбердина, С. Дәуітова. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 366 б.

Ақ жол, 1921 — *Ақ жол*. 1921. № 63, 25 май.

Ақ жол, 2020 — *Ақ жол* (газеті): [көптомдық]; құраст. Х. Есенқарақызы. Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2020. Т. 2. 70 б.

Алаш қозғалысы, 2004 — *Алаш қозғалысы*. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: Алаш, 2004. 549 б.

Байдаuletova, 2011 — *Байдаuletova М.Д.* XIX ғ. II жартысы – XX ғ. алғашқы онжылдықтарындағы Қазақстандағы этноәлеуметтік және этномәдени мәселелердің қазақ зиялылары еңбектерінде зерттелуі: фил. док... дисс. Алматы, 2011. 123 б.

Байтұрсынов, 1991 — *Байтұрсынов А.* Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. Алматы: Жалын, 1991. 460 б.

Бақытсыз Жамал, 2009 — *Бақытсыз Жамал*: роман / М. Дулатов, Т. Жомартбаев, Ж. Аймауытов; [жоба жетекшісі Р. Нұрғали; ред. алқа: Ә. Асқаров, Е. Дүйсенбайұлы (жауапты ред.) [ж. б.]. Алматы: Жазушы, 2009. 318 б.

Бөкейхан, 1995 — *Бөкейхан Ә.* Таңдамалы (избранное) / гл. ред. Р. Нурғалиев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 479 б.

Дулатұлы, 2013 — *Дулатұлы М.* Алты томдық шығармалар жинағы. / М. Дулатұлы; [құраст.: Г. Дулатова, С. Иманбаева; алғы сөзі мен түсініктемелерін жазғ. Ж. Ысмағұлов]. Алматы: Мектеп, 2013. 366 б.

Жұмабаев, 2003 — *Жұмабаев М.* Көп томдық шығармалар жинағы: Өлеңдер, дастандар, аудармалар. Алматы: Жазушы, 2003. 208 б.

Жүсіп, Қозыбаева, 2022 — *Жүсіп С., Қозыбаева М.М.* Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы және «Қазақ» газетінің феномені. // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2022. № 2 (30). Б. 101–111.

Қойгелдиев, 2008 — *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Бірінші том. Алматы: Мектеп, 2008. 480 б.

Миловидова, 1929 — *Миловидова Э.* Женский вопрос и женское движение: хрестоматия / под ред. К. Цеткин. М. – Л.: Государственное издательство, 1929. 507 с.

Сейдигазимова, Тапанова, Топлу, 2020 — *Сейдигазимова Ш.Д., Тапанова С.Е., Топлу М.* Қазақ мерзімді баспасөзіндегі әйелдер мәселесінің жазылу эволюциясы // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы. 2020. № 4 (133). Б. 26–34. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2020-133-4-26-34>.

Хасан, 2016 — *Хасан С.* Қазақтың алғашқы журналист қыздары. // «ҚазАқпарат» Халықаралық ақпарат агенттігі. 2016. 5 тамыз. URL: https://kaz.inform.kz/news/kazaktyn-algashky-zhurnalist-kyzdary_a2933611/.

Шашаева, 2025 — *Шашаева М.* XX ғасырдың 20–30-шы жылдарындағы Қазақстандағы кеңестік қоғамның әлеуметтік мәдени трансформациясы және әйелдердің жағдайы: фил. док... дисс. Алматы, 2025. 80 б.

Шашаева, Қозыбаева, 2022 — *Шашаева М.Ә., Қозыбаева М.М.* Кеңестік Қазақстандағы 1917–1930 жылдарындағы «әйел теңдігі» мәселесі // *Otan тарихы*. 2022. №2 (98). Б. 189–197. // DOI: 10.51943/1814-6961_2022_2_197

Kınacı Baran, 2017 — *Kınacı Baran C.* Kazak Tiatrosunda Kadin Meselesi (1920–1928). Ankara, 2017. 172 p.

Shashayeva, et al., 2025 — *Shashayeva M.A., Shashayev A.K., Kozybayeva M.M., Seyfi Y.* Comparative Analysis of Studies on the Problems of Kazakh Women in the first half of the XX century // *Bylye Gody*. 2023. 18 (3). Pp. 1550–1560.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1518-1529, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1518-1529

EARTH BURIAL GROUNDS LOCATED IN THE CENTRAL SECTOR OF THE NECROPOLIS OF THE ZHAYIK SETTLEMENT (BASED ON THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2015)

Kalmenov Murat^{1*}, Bizhanova Aliya²

¹West Kazakhstan Innovation and Technology University
(94, Nazarbayev Avenue, 090000 Oral, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, PhD, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9446-5500>. E-mail: kalmenoff@mail.ru

*Correspondent author

²West Kazakhstan Innovation and Technology University
(94, Nazarbayev Avenue, 090000 Oral, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9371-7198>. E-mail: aaliyka@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Kalmenov M., Bizhanova A., 2025

Abstract. *Introduction.* The Zhayik settlement, which belongs to the period of the Golden Horde, was discovered in 2001. Archaeological research has been conducted since 2002. During the research, several residential buildings, public facilities, and economic structures were identified in the city. Archaeological investigations were conducted at the sites of residential buildings, a bathhouse, and kilns for firing bricks, limestone, and ceramics. The conditional necropolis of the city is located on Zheltau-Svistun Mountain, where mounds, several mausoleums, and ground burial graves were examined. *The purpose and objectives of the study.* During the archaeological excavations at the necropolis of the Zhayik settlement, which was part of the Golden Horde in the 13th and 14th centuries, the burial traditions of the inhabitants of the settlement during this period were determined, and the religious and spiritual views were analyzed. *Results.* During the study, materials were collected on the structures and burial traditions of 17 ground graves. They are located in the northern direction from the “Big” and “Small” Mausoleums, in the central sector the conditional of the necropolis of the settlement. *Conclusions.* The article discusses the results of an archaeological study conducted in the field season of 2015 in the southern part of the necropolis of the Zhayik settlement. According to the identified archaeological materials, the ground burial graves date back to the 13th–14th centuries. No sacrificial artifacts were found in the excavation area.

Keywords: Zhayik settlement, archaeological research, necropolis of the settlement, earring in the form of a “question” mark

For citation: Kalmenov M., Bizhanova A. Earth burial grounds located in the central sector of the necropolis of the Zhayik settlement (based on the results of archaeological research in 2015) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1518–1529. (In Kaz.).

DOI: [10.51943/2710-3994_2025_12_5_1518-1529](https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1518-1529)

ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ ҚОРЫМЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ БӨЛІМІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫ (2015 ЖЫЛЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША)

Калменов Мурат Дабылович^{1*}, Бижанова Алия Ермековна²

¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
(194-үй, Н. Назарбаев даңғ., 090000 Орал, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9446-5500>. E-mail: kalmenoff@mail.ru

*Автор-корреспондент

²Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
(194-үй, Н. Назарбаев даңғ., 090000 Орал, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9371-7198>. E-mail: aaliyka@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025

© Калменов М.Д., Бижанова А.Е., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Алтын Орда кезеңімен белгіленетін Жайық қаласы 2001 жыл ашылып, археологиялық зерттеу жұмыстары 2002 жылдан бастап жүргізілген. Зерттеу жұмыстары барысында қаланың аумағынан бірнеше тұрғын үйлер, қоғамдық және шаруашылық нысандар анықталған. Зерттеу нәтижесінде – кірпішті, әк-тасты және қыш ыдыстарды күйдіретін пештер, монша және тұрғын үйлер табылып зерттелген. Желтаудың үстінде қаланың бейіті-некрополи орналасып, ол жерден обалар, бірнеше кесенелер мен жерлеу қабір орындары зерттелген. *Зерттеу жұмысының мақсаты.* XIII–XIV ғасырлардағы Алтын Орданың құрамына болған Жайық қалашығындағы жерлеу орындарында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында сол кезеңдегі тұрғындардың жерлеу дәстүрін анықтап, мемлекеттегі діни көзқарастарын талдау болып табылады. *Нәтижелері.* Археологиялық зерттеу жұмыстары барысында қала бейітінің орталық бөлігінде, «Кіші кесене» және «Үлкен кесененің» солтүстік бағытына қарай орналасқан 17 қабірдің құрылымы мен жерлеу дәстүрі туралы ақпараттар алынды. *Қорытынды.* Ортағасырлық Жайық қалашығының шартты түрдегі қорымының оңтүстік бөлімінде 2015 жылғы дала маусымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының қорытындысы берілген. Бұл нысандар археологиялық материалдарға сүйене отырып XIII–XIV ғғ. жатқызылды.

Түйін сөздер: Жайық қалашығы, археологиялық қазба жұмыстары, қалашық бейіті, «сұрақ» белгісі пішінді сырға

Дәйексөз үшін: Калменов М.Д., Бижанова А.Е. Жайық қалашығы қорымының орталық бөліміндегі жерлеу орындары (2015 жылы археологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1518–1529 бб. (Қазақш.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1518-1529

ГРУНТОВЫЕ МОГИЛЬНИКИ, РАСПОЛОЖЕННЫЕ НА ЦЕНТРАЛЬНОМ СЕКТОРЕ НЕКРОПОЛЯ ГОРОДИЩА ЖАЙЫК (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В 2015 ГОДУ)

Калменов Мурат Дабылович^{1*}, Бижанова Алия Ермековна²

¹Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
(д. 194, проспект Н. Назарбаева, 090000 Уральск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, PhD, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9446-5500>. E-mail: kalmenoff@mail.ru

²Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
(д. 194, проспект Н. Назарбаева, 090000 Уральск, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9371-7198>. E-mail: aaliyka@mail.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Калменов М.Д., Бижанова А.Е., 2025

Аннотация. *Введение.* Городище Жайык, относящиеся к периоду Золотая Орда, был открыт в 2001 году. С 2002 года проводились археологические исследования. В ходе исследовательских работ на территории города выявлено несколько жилых домов, общественных и хозяйственных объектов. Археологические исследования были проведены на месте жилых домов, бани, также в печах для обжига кирпича, известняка и керамики. На Желтау-Свистун горе располагается условный некрополь города, где были обследованы курганы, несколько мавзолеев и грунтово-погребальные могилы. *Цель и задачи исследования.* В ходе археологических изысканий на условном некрополе городища Жайык, входившего в состав Золотой Орды в XIII–XIV веках, были определены: погребальная традиция жителей городища того периода, также проанализированы религиозные взгляды в государстве. *Результаты.* Во время исследования были собраны материалы о конструкциях и погребальных традициях 17 грунтовых могил. Они расположены в северном направлении от «Большого» и «Малого» мавзолеев, в центральном секторе условного некрополя городища. *Выводы.* В статье рассматриваются результаты археологического исследования проведённого в полевом сезоне 2015 года в южной части условного некрополя городища Жайык. По выявленным археологическим материалам грунтовые погребальные могилы относятся к XIII–XIV вв. Каких-либо артефактов жертвенного характера на площади раскопов не обнаружено.

Ключевые слова: Городище Жайык, археологические исследования, некрополь городища, серьга в виде знака «вопроса»

Для цитирования: Калменов М.Д., Бижанова А.Е. Грунтовые могильники, расположенные на центральном секторе некрополя городища Жайык (по результатам археологических исследований в 2015 году) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1518–1529. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1518-1529

Кіріспе

Орта ғасырлардағы, атап айтқанда Алтын Орда кезеңі XIV ғасыр ескерткіші Жайық қалашығы тұрғындарының жерлеу дәстүрі туралы ақпарат тым аз екені рас. Ислам Алтын Орда мемлекетін қалыптастыруда және оны дамытуда маңызды рөл атқарды. Орта ғасырлардағы жазба деректер мен саяхатшылардың ақпараттарында исламның қоғамға енуі және оның орнының айқындап бекітілуі туралы мәліметтер жеткілікті. Алтын Ордадағы ислам тарихы өте кең ауқымды зерттеулерге ие, олардың негізгі тұжырымдары – Алтын Орда хандары мен аристократиясы, кейін ала қалалық тұрғындар арасында исламды қабылдаудың қиындықтары төңірегінде өрбитіні айқын байқалады. Бұндай дискуссияда алдымен рухани көзқарастары Ұлы Ясыға негізделген хандардың жеке діни қалау-құмарына және исламды мемлекеттік дін ретінде бекіткеннен кейінгі мәдениеттің қарқынды өрлеп дамуы басты назарда болады (Измайлов, 2006: 53–88; 2012: 98–117; Исхаков, Измайлов, 2007: 110–117; Кульпин, 2009: 35–40; Измайлов, Усманов, 2009: 599–617). Осындай контекстегі пікірлер көшпелі халықтардың діни жағдайы анық байқалады. Мысалы: «сонымен қатар, Жошы Ұлысындағы тұрғындар арасындағы исламның таралу көлемін артық бағалауға болмайды, өйткені даладағы халықтың басым көпшілігі және аристократтардың исламға көшуі жаппай болған жоқ» (Измайлов, 2006: 65); «Берке ханның идеологиялық жаңашылдығы қарапайым көшпелі халыққа өте төмен дәрежеде әсер еткендігін қазіргі заман тарихшыларының (әсіресе археологтар) бәрі мойындайды» (Гарустович, 2012: 85; 2012а: 58). Сонымен қатар, көшпенділер арасында ислам діні моңғолдарға дейінгі кезеңде тарала бастағандығы туралы пікірлер де жеткілікті (Пилипчук, 2015: 68).

Жұмысымыздың мақсаты Алтын Орда кезеңінде өмір сүрген тұрғындарының жерлеу қабіріндегі дәстүрінің типологиялық сипаттамасын алу болып есептеледі. Дереккөз ретінде Жайық қалашығы қорымында (некрополь) орналасқан қабірлі жерлеу орындары алынды. Бұл нысандарда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесі қала тұрғындарының мұсылман жерлеу рәсімінің жергілікті дәстүрі туралы мәлімет алуға мүмкіндік берді. Осы мекенмен шекаралас аймақтардағы сол кезеңдегі мұсылман жерлеу материалдарымен салыстыра отырып, қалашық тұрғындарының жерлеу дәстүрін зерттеу Қазақстанның Батыс өңірлерінде исламның орнығуы тарихына қосымша ақпараттарды жариялауға мүмкіндік береді. Қалашық жерлеу орындарын зерттеу барысында мұсылман жерлеу канонының екі негізгі талабы – жерлеуде мәйіттен басқа материалдардың болмауы және марқұмның бет-әлпетін Меккеге бағыттап бұру (кұбланы сақтау) айқын байқалады (Бисембаев, Гуцалов, 1998: 152–161).

Материалдары мен әдіс-тәсілдері

Қазіргі таңда қалашық қорымының (некрополь) шекарасы толық белгіленбеген. 2002 және 2013 жылдары ғылыми айналысқа «үлкен кесене», «кіші кесене» және «дөңгелек пішіндегі жерлеу» орны деп аталған нысандарда зерттеу жұмыстары жүргізілді (Байпақов және басқалар, 2002: 72–75; Байпақов және басқалар, 2005: 60–62; Калменов, 2014: 201–208; Калменов, 2016: 55–63). 2015 жылы жаңа нысандарды іздеу мақсатындағы барлау жұмыстары кезінде жасалған шурф аумағынан қабірдің контурлары белгіленіп сол сектордан қазба жұмыстары ұйымдастырылды. Археологиялық қазба жұмыстары 17 қабірде жүргізілді. Ұсынылып отырған ақпарат қазіргі таңға дейін тек ғылыми есеп ретінде болып, мұрағатта сақтаулы тұрған зерттеу нәтижелерін жариялап отырмыз.

Зерттелген қабір шұңқырларының пішіні қарапайым тікбұрышты етіп қазылған. Бірнешеуінде шұңқырдың қабырғалары төменге қарай сәл тарылған немесе түбіне қарай кеңейген. Алайда шұңқырлардағы мұндай ауытқуларды этникалық немесе діни сипаттағы айырмашылықтарға байланысты жерлеу рәсімінің ерекше белгілері деп санауға болмайды. Шұңқырлардың орташа тереңдігі 1 м-ге дейін жетеді. Үстінде ағаш жабыны бар құрылым бірнеше қабірлерде кездеседі. Қабірдің ағаш жабыны, әдетте, әртүрлі мөлшерде болып қабірдің үстіне көлденең қойылған. Бір қабірде мәйітті ағаштан жасалған табытқа салып жерлеген. Жерленген барлық мүрделердің бет-әлпеті оңтүстік және оңтүстік-батысқа бағытталған. Жерленгендердің қабірде жатқызуында (поза) ешқандай көзге түсетін ерекшеліктер жоқ. Зерттелген жерлеу орындарының сегізінде балалар жерленген.

Талқылау

Алтын Орда кезеңіндегі XIII–XIV ғасырларда болған жерлеу рәсімі мен дәстүрі археологиялық материалдарда да көрініс тауып отыр. Зерттеушілер бұл кезеңнің ескерткіштерін үш хронологиялық топқа бөледі: I) моңғолдардың келуіне дейінгі кезеңі (XII–XIII ғасырдың басы); II) Алтын Орда, пұтқа табынушылық кезеңі (XIII ғасырдың ортасы – XIV ғасырдың бірінші ширегі); III) Алтын Орда, мұсылман дәстүрі кезеңі (XIV ғасырдың ортасы – XV ғасырдың басы) (Федоров-Давыдов, 1966: 274; Иванов, Кригер, 1988: 103). Осы кезеңдегі о дүниелік болған адамды жерлеу рәсіміндегі бір ерекшелікті Г.А. Федоров-Давыдов көрсеткен. Оның пікірінше жерлеу шұңқырының төменінде жиектер жасау шығыстан әкелінген. Олар Алтын Орда кезеңінде едәуір жиілеп, басқа жерлеу орындарынан ерекшеленген. Осы кезеңнен бастап жерлеу камерасында жылқы сүйегі кездеспейді. Мүрденің солтүстікке қарай бағдары, қабірлердің үстіндегі тастан жасалған қоршаулар мен шұңқырдағы жиектермен ерекшеленуі жаңа дәуірді білдіреді (Федоров-Давыдов, 1966: 270).

Бұл ерекшеліктер ортағасырлық еуропалықтардың жазбаларында, атап айтсақ Плано Карпини мен Вильгельм Рубрук (Путешествие..., 1993: 172) шығармаларында көрсетілген. Астрахан облысының аумағында, Еділдің оң жағалауындағы Кривая Лука обалар тобының № 5 обасын зерттеу барысында жерлеу камерасында күрделі рәсімдердің іздері тіркелген.

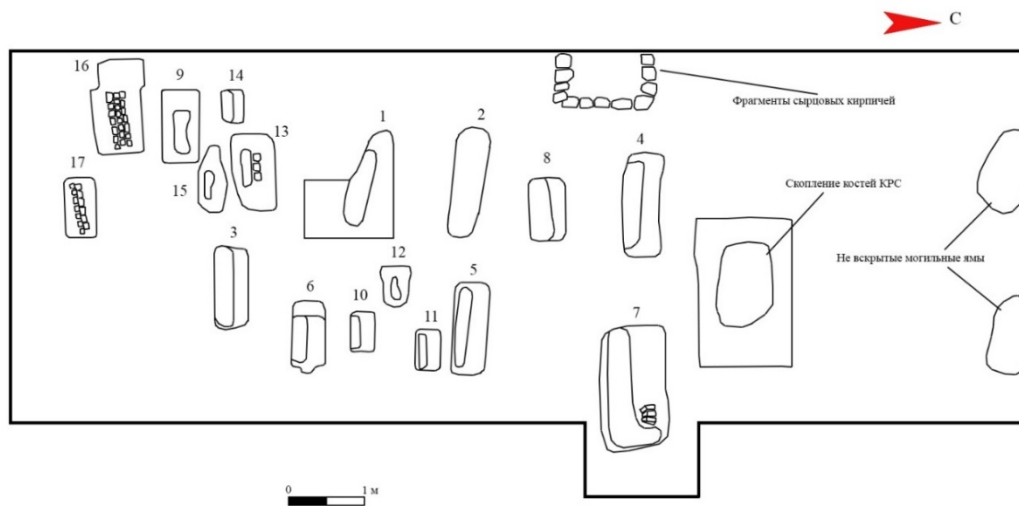
Обаның бүкіл периметрі бойымен бөренелерден жасалған сегізбұрышты конструкция табылған (Федоров-Давыдов, 1984: 100).

Жайық қалашығының қорымындағы зерттелген жерлеу орындарын талдауды қорытындылай келе, жерлеу рәсіміндегі жалпы белгілерді толықтырып анықтауға болады. Алтын Орда кезеңі жерлеу рәсімінде мүрденің бағытталуы шығыстан солтүстік пен батысқа өзгеруімен ерекшеленеді. Қабір шұңқырларының пішіні жеңілдетілген. Сонымен қатар, Алтын Орда кезеңінде әртүрлі географиялық аймақтарда, эволюциялық тұрғыдан алғашында Оңтүстік Сібірде пайда болған жерлеу дәстүрлері көрініс табады (Қызласов, 1980: 80–93; Федоров-Давыдов, 1984: 98–99; Боталов, 1992: 230–239).

Зерттеу нәтижелері

Археологиялық зерттеу жұмыстары Желтаудың орталық бөлімінде орналасқан Жайық қалашығының шартты түрдегі қорымында (өйткені жоғарыда айтқанымыздай, қорымның толық шекарасы әлі белгіленбеген), «дөңгелек пішіндегі жерлеу» орнынан оңтүстік-батысқа қарай 300 м. жерде, «үлкен кесенеден» солтүстік бағыттағы тегістікте жүргізілді. Қалашықтың қорымы аумағында алдыңғы далалық маусымдарда бірнеше жерлеу нысандары зерттелді (Байпақов және басқалар, 2002: 72–75; Смағұлов, 2002: 91–103; Байпақов және басқалар, 2005: 60–62; Калменов, 2014: 201–208; Калменов, Бижанова, 2015: 311–314; Калменов, 2016: 55–63). Бұдан бірнеше жыл бұрынғы зерттеу жұмыстарының тәжірибесі көрсеткендей, қазбада жаңа нысандарды анықтау үшін «кілем» әдісі жақсы нәтиже берген еді. Осы маусымда да біз осы әдісті қолдандық.

Алғашында қазба солтүстік-оңтүстік бойы бағытындағы 12×12 м. алаңда жүргізіліп, кейін ала қазба алаңы солтүстікке қарай 30×10 көлемінде кеңейтілді. Қазба орнында жер бедерінің жоғарғы қабаты алып тастағаннан кейін (20–30 см) 17 қабір шұңқырларының контурлар анықталды.

Сурет 1 – Жайық қалашығының қорымында 2015 жылы зерттелген жерлеу орындарының жоспары
[Fig. 1 – Plan of the investigated soil graves in 2015 at the necropolis of the Zhayik settlement]

Табылып зерттелген жерлеу орындарының қысқаша сипаттамасы:

№ 1 жерлеу орны. Бұл нысан 2013 жылы барлау мақсатында жасалған шұрфтың шұңқырынан табылды. Қабір шұңқыры жоспарда тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – 2,1×0,9×0,9 м. Шұңқырдың 48–50 см. тереңдігіндегі қабырғасында ені 40 см. болатын жиегі бар. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, басы солтүстік-батысқа, ал беті оңтүстік-батысқа бағытталған, оң қолы дене бойымен болып, сол қолы шынтағы бүгілген, ол жамбастың сол жиегінде орналасқан. Аяқтары иық деңгейімен бірыңғай созылып жатыр.

№ 2 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – 2,2×0,7×0,6 м. Адам мәйіті шалқасынан жатқызылып, басы батысқа қарай бағытталған, оның екі қолы да дене бойымен созылған. Аяқтары иық деңгейімен бірыңғай созылып жатыр.

№ 3 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – 1,7×0,6×0,5 м. Шұңқырдың 25 см тереңдігінде ені 40 см болатын жиегі бар. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, оның басы батысқа, ал беті оңтүстікке қарай бағытталған. Оның омыртқаларының орта бөлімі қисайған. Оң қолы жамбас сүйектерінің астында қалған. Аяғының сүйектері сәл бүгілген.

№ 4 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – 2,3×0,9×0,7 м. Шұңқырдың 40 см. тереңдігінде ені 43 см. болатын жиегі бар. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, оның басы батысқа, ал беті оңтүстікке қарай бағытталған. Оның да оң қолы жамбас сүйектерінің астында қалған, ал сол қолының шынтағы бүгіліп, жамбастың сол жиегінде жатыр. Аяқтары иық деңгейімен бірыңғай созылып жатыр.

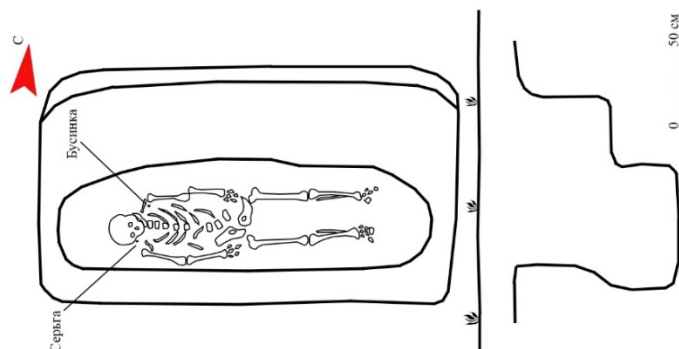
№ 5 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарда тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – 1,3×0,5×0,6 м. Шұңқырдың 30 см. тереңдігінде ені 20 см. болатын жиегі бар. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, басы батысқа, беті жоғарыға қарай бағытталған. Мәйіттің екі қолы да дене бойымен созылған. Аяқтары иық деңгейімен бірыңғай созылып жатыр. Қабірді тазалау барысында мәйіттің бас сүйегінің оң жағында сырға табылды. Сырға «сұрақ» белгісі пішінінде қола сымнан жасалған. Оның төменгі бөлігіне моншақты сыммен орап ілдірген. Сонымен бірге адамның сол жақ сүйегінің айналасында сарғыштау түсті шыны пастадан жасалған моншақ табылды. Жерлеу орындарында сырғалар өте кең таралған санатқа жатады, олар әртүрлі диаметрлі металл сымдардан, қоладан, күмістен, кейде алтыннан жасалған. Олар пішіндеріне байланысты бірнеше түрге бөлуге болады. Мысалы, дөңгелек және «сұрақ» белгісі түрінде. Дөңгелек пішінді сырғаларға кейде моншақ кигізіледі. «Сұрақ» белгісі пішінде жасалған сырғалардың төменгі бөлігінде сым орамасы болып, оған моншақ, маржан немесе жартылай асыл тастан бұйымдар ілдірілген. Ежелгі кезеңнен бері көптеген жағдайларда әйелдердің жерлеу орындарында кездесетін сырға олардың сол жағында кездеседі. Мүмкін, бұл жалпы көшпелі әдет-ғұрыптың көрінісі болып, сәнге ұқсас нәрсе болуы мүмкін. Дәл осынған рәсіммен жерленген сырғалар жақын аумақта, Мокринский I қорымындағы № 9 обаның жерлеу орнынан табылған (Жұмағанбетов, 1995: 32–34).

Сурет 2 – № 5 жерлеу орны. Мүрденің бас сүйегінің оң жағындағы «сұрақ» белгісі түріндегі сырға құлаққа кіргізетін ілгегімен сақталған

[Fig. 2 – Dirt grave No. 5. An earring in the form of a «question mark» on the right side of the buried man's skull]

№ 6 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарда тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – 1,3×0,7×0,7 м. Шұңқырдың 43 см. тереңдігінде ені 30 см. болатын жиегі бар. Шұңқырдың жоғарғы бетінде жабылған ағаш конструкциялардың қалдықтары бар. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, оның басы батысқа, ал беті оңтүстікке қарай бағытталған. Оң қолы жамбас сүйектерінің астында қалған, сол қолы дененің бойымен созылған. Аяқтары иық деңгейімен бір шамада созылып жатыр.

Сурет 3 – № 5 жерлеу орнының жоспары
[Fig. 3 – Ground grave plan No. 5]

№ 7 жерлеу орны. Бұл нысан өте қызықты, өйткені мүрдені ағаш табытта жерлеген, сонымен бірге бұл орында бірнеше жерлеу болуы мүмкін. Уақыттың тығыздығынан біз тек бір қабірді аштық. Шұңқырдың өлшемдері – $2,3 \times 1,5 \times 0,4$ м. Жер бедерінің жоғарғы горизонтын алғаннан кейін (20–25 см) жерленген адамның бас сүйегі табылды, ал ағаш табыттың қалдықтары сәл төменде (20 см) орналасқан. Жерленген адамның аяғы мен қолдары айналасында күйдірілген кірпіштердің қалдықтары шоғырланған. Мүрде шалқасынан жатқызылып, басы батысқа, беті жоғарыға қарай бағытталған. Оның оң қолы сәл бүгіліп, жамбас сүйектерінің астында қалған, сол қолы дененің бойымен созылған. Аяқтары иық деңгейімен бір шамада созылып жатыр.

№ 8 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $1,3 \times 0,5 \times 0,4$ м. Шұңқырдың 30 см. тереңдігінде ені 15 см. болатын жиегі бар. Қабірдің жоғарғы қабатында көлденең қойылған ағаш жабынның қалдықтары көрінеді. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, оның басы батысқа, ал беті оңтүстікке қарай бағытталған. Адам сүйегінің жоғарғы бөлігі қатты зақымдалған. Оның екі қолы да анатомиялық тәртіптен қозғалып, жерлеу камерасының жиектерінде орналасқан. Аяқтары иық деңгейімен бірыңғай созылып жатыр. Қазба барысында шұңқырда адам сүйегінен басқа материалдар табылмады. Сүйектеріне қарап бұл жерлеу жасөспірімге тиесілі деп болжамдауға болады.

Сурет 4 – № 6 жерлеу орны. Шұңқырдың жоғарғы бетінде жабылған ағаш конструкциялардың қалдықтары
[Fig. 4 – The remains of the wooden structure of the dirt grave No. 6]

Қалашық қорымындағы зерттелген басқа жерлеу орындары балаларға тиісті. Олардың қысқаша сипаттамасы:

№ 9 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $0,9 \times 0,3 \times 0,25$ м. Бұл жерлеу орны бос, оны тазарту кезінде ешқандай сүйектер немесе оның

қалдықтары табылған жоқ.

№ 10 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $0,55 \times 0,3 \times 0,3$ м. Шұңқырдың 25 см. тереңдігінде ені 10 см. болатын аласа жиегі бар. Жерлеу камерасын тазарту жұмысы барысында адамның тек аяқ сүйектері ғана табылды, ал қалған сүйектері жоқ.

№ 11 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $1,1 \times 0,3 \times 0,7$ м. Шұңқырдың 45 см. тереңдігінде ені 30 см. болатын жиегі бар. Жерленген адам шалқасынан жатқызылып, басы батысқа, беті оңтүстікке бағытталған. Мүрденің қолдары, омыртқа сүйектері және қабырғалар шашыраңқы түрде. Бас сүйегі ұсақталған. Аяқтары иық деңгейімен бірыңғай созылған.

№ 12 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тік бұрышты пішінді, оның өлшемдері – $0,9 \times 0,6 \times 0,5$ м. Шұңқырдың 30 см тереңдігінде ені 40 см болатын жиегі бар. Жерленген адамның сүйегі өте нашар сақталған. Оның бас сүйегі ұсақталған, қаңқаның қалған бөліктері шашыраңқы және уатылған. Сүйектеріне қарап жерленген төрт-бес айлық нәресте болған деп айта аламыз.

№ 13 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарлы тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $0,8 \times 0,3 \times 0,3$ м. Шұңқырдың 20 см. тереңдігінде ені 30 см. болатын жиегі бар. Жиектің үстіне үш күйдірілген кірпішті қойған. Олар тік төрт бұрышты пішінді, өлшемдері – $25 \times 22 \times 4$; $23 \times 22 \times 3$; $24 \times 23 \times 4$ см. Бұл жерлену орнының жағдайы жоғарыда сипатталғанға ұқсас. Мүрденің бас сүйегі ұсақталған, қаңқаның қалған бөліктері шашыраңқы және уақталған, бұл қабір де нәрестеге тиісті.

Сурет 5 – № 13 жерлеу орны. Шұңқыр жиегінің үстіне қойылған үш күйдірілген кірпіш
[Fig. 5 – Three burnt bricks covered burial chamber of the dirt grave No. 13]

№ 14 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарда тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $1 \times 0,3 \times 0,6$ м. Шұңқырдың 23 см. тереңдігінде ені 25 см. болатын жиегі бар. Жерлеу камерасын тазарту жұмыстары барысында мүрденің тек бірнеше ұсақталған аяқ сүйектері табылды. Олар шұңқырдың батыс және шығыс бөлігінде жатыр.

№ 15 жерлеу орны. Қабір шұңқыры жоспарда тікбұрышты пішінді, оның өлшемдері – $0,9 \times 0,3 \times 0,5$ м. Шұңқырдың 20 см. тереңдігінде ені 23 см. болатын жиегі бар. Жерлеу камерасын тазарту барысында шұңқырдың тек батыс бөлігінде ұсақталған сүйектердің үйіндісі ғана анықталды.

№ 16 және № 17 жерлеу орындары уақыттың тығыздығына байланысты толық ашылмады. Олардың орналасқан жерінің жоғарғы қабатын алғаннан кейін күйдірілген кірпіштің контурлары анық байқалады.

Қазбаның оңтүстік және солтүстік бөлімдерінде басқа да жерлеу шұңқырларының іздері бар. Қазбаның батыс бөлімінде саман кірпішті құрылыстың қалдықтары анық көрінеді. Зерттелген жерлеу орындарын адамды жерлеу дәстүрі және археологиялық материалдардың

негізінде XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың ортасына дейін кезеңге жатқызамыз.

Жұмыс барысында зерттелген № 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 және жерлеу орындарының шұңқырларында адам сүйегінен басқа материалдар табылмаған қабірлер, ал № 9, 10, 11, 12, 13, 14 қабірлер балаларға тиісті деп классификацияласақ болады.

Қорытынды

XIV ғасырдың ортасынан бастап көшпелі қоғамды исламдандыру жерлеу рәсімінде айқын көріне бастайды. Халықтың бір бөлігі, әсіресе қала орталықтарының жанында мекендеген, адамды жерлеу рәсімінде белгіленген дәстүрлерді мүмкіндігінше сақтай отырып, жерлей бастайды. Осы кезеңнен бастап жерлеу орындарында кірпішті қабірлер салу, мәйіттерді саманға орап Меккеге қаратып жерлеу, басқада ілеспе құрал-жабдықтар мүлдем алынып тасталуымен сипатталады (Халикова, 1986: 186). Сонымен бірге, осы кезеңнен бастап жерлеу барысында жынысы мен жасы саралануы байқалады, енді әйелдер мен балаларды жерлеу оңайлатылған рәсім бойынша жасалады.

Алтын Орда көшпенділері арасында ислам діні қашан орнады деген сұраққа нақты жауап беру өте қиын. XX ғасырдың 80 жылдары зерттеушілер арасында «Алтын Орда мұсылман» жерлеу орындарының тобы белгіленіп, оларда әбзелдер, қару-жарақтар және тұрмыстық заттар болмаған, бірақ XIV ғасырдың ортасынан XV ғасырдың басына дейінгі кейбір жерлеу орындарында әйелдердің зергерлік бұйымдары мен тиындар кездескен. Бұл Алтын Орда көшпенділері арасында ислам дінінің орнаған уақытын болжамдауға мүмкіндік береді (Кригер, 2012: 102).

Соңғы жылдары зерттеу жұмыстары нәтижесінде алынған материалдар бұл пікірді айтарлықтай өзгерткен жоқ. Мысалы, жерлеу орындарында артефактілердің болуы, саман немесе кірпіш мазар қоршаулары сияқты исламдық ерекшелікпен үйлескен Алтын Орда жерлеу орындары қазіргі уақытта Батыс Қазақстанда - Целинный I қорымында (Бисембаев, 2003: 126), Кубань облысында - Курчанская ауылында (Чхайдзе, 2009: 116) белгілі. Северский Донецінде (Лесное, Третьяки, Бірінші Власовский қорымдары) мұсылмандық құбыланы, тар жерлеу шұңқырларын, от жағу рәсімі мен жерлеу рәсімінің іздерін біріктіретін қорған астындағы жерлеу орындарының тобы табылды (Кравец: 2002).

Д.В. Васильев Төменгі Еділ бойындағы қала маңындағы жерлеу орындарынан алынған материалдарды пайдалана отырып, XIII ғасырдың аяғы мен XIV ғасырдың бірінші жартысында синкретті пұтқа табынушылық-мұсылмандық дәстүрі бар жерлеу орындарының тобы болғанын және олардың XIV ғасырдың соңына дейін сақталғандығы туралы пікір айтады (Васильев, 2009: 135). Е.П. Мысковтың қорытындыларынан пұтқа табынушылық көшпенділер мен мұсылмандар о дүниелік болғандарын әртүрлі жерлеу орындарына жерлеген деген қорытындыға келген (Мысков, 2015: 260).

Алтын Орданың тұрғындарында мұсылмандық жерлеу дәстүрінің белгілері бар қабірлер – құбла, ляхад, мазар сияқты атрибуттары тарала бастаған. Дегенмен, біз исламнан бұрынғы жерлеу дәстүрлерінің белгілерінің толық әрі тұрақты жиынтығы бар жерлеу орындарын кездестірмедік. Сонымен қатар, XIII-XIV ғғ. Алтын Орда даласында исламның толық енгені туралы айқын айтуға болмайтыны анық. Бұл үдеріс ұзақ уақытқа созылып XIV ғ. ортасымен шектелмейтіні сөзсіз.

Қорыта айтқанда көшпелі мәдениетке бейім халықтың бір бөлігі ұзақ уақыт бойы адамды жерлеуде исламның рәсімдерін формалды түрде сақтай отырып, бұрынғы көзқарастары бойынша қабірлерге, мүрденің қасына басқа да заттарды салуды жалғастырған.

Список литературы

- Байпаков, др., 2002 — *Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А.* Исследование средневекового города в окрестностях г. Уральска // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск, 2002. № 1. С. 72–75.
- Байпаков, др., 2005 — *Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А.* Средневековое городище Жайык. Алматы, 2005.
- Бисембаев, 2003 — *Бисембаев А.А.* Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII-XVIII вв.). Уральск: Полиграфсервис, 2003. 232 с.

- Бисембаев, Гуцалов, 1998 — *Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю.* Новые памятники древних и средневековых кочевников Казахстанского Приуралья // Уфимский археологический вестник. Уфа, 1998. № 1. С. 152–161.
- Боталов, 1992 — *Боталов С.Г.* Аскизский курган монгольского времени Кула-Айгыр // Российская археология, 1992. № 2. С. 230–239.
- Васильев, 2009 — *Васильев Д.В.* Исламизация и погребальные обряды в Золотой Орде (археолого-статистическое исследование. Астрахань: Астраханский университет, 2009. 179 с.
- Гарустович, 2012 — *Гарустович Г.Н.* Религиозная ситуация в Золотой Орде глазами современников // Ислам и власть в Золотой Орде / Ред. И.М. Миргалеев, Э.Г. Сайфетдинова. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 73–97.
- Гарустович, 2012а — *Гарустович Г.Н.* Средневековые авторы о распространении ислама в Улусе Джучи // Вестник Академии наук РБ. 2012а. Т. 17. № 3. С. 55–61.
- Жумаганбетов, 1995 — *Жумаганбетов Т.С.* Золотоордынские памятники Степного Приуралья // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 1995. № 4. С. 32–34.
- Иванов, Кригер, 1988 — *Иванов В.А., Кригер В.А.* Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.). М.: Наука, 1988. 103 с.
- Измайлов, 2006 — *Измайлов И.Л.* Ислам в Улусе Джучи (Золотой Орде) // Ислам и мусульманская культура в Среднем Поволжье: история и современность / Отв. ред. Р.М. Мухаметшин. Казань: Фэн, 2006. С. 53
- Иванов, Кригер, 1988 — *Иванов В.А., Кригер В.А.* Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–88.
- Измайлов, 2012 — *Измайлов И.Л.* Принятие ислама в Улусе Джучи: причины и этапы исламизации // Ислам и власть в Золотой Орде / Ред. И.М. Миргалеев, Э.Г. Сайфетдинова. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 98–116.
- Измайлов, Усманов, 2009 — *Измайлов И.Л., Усманов М.А.* Ислам в Улусе Джучи // История татар с древнейших времен в семи томах. Том III: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII - середина XV в. / Науч. ред. М.А. Усманов. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. С. 599–617.
- Исхаков, Усманов, 2007 — *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Этнополитическая история татар (III - середина XVI вв.). Казань: Школа, 2007. 356 с.
- Калменов, 2019 — *Калменов М.Д.* Некрополь городища Жайык (по результатам археологических исследований в 2015 году) // Материалы Международной археологической конференции «Маргулановские чтения – 2019». Нур-Султан, 2019. С. 468–477.
- Калменов, 2014 — *Калменов М.Д.* Круглое погребальное сооружение с городища Жайык // Материалы IV Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения – 2014». Актобе, 2014. С. 201–208.
- Калменов, Бижанова, 2015 — *Калменов М.Д., Бижанова А.Е.* Об одном погребении, найденном на городище Жайык // Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции «Этнические взаимодействия на Южном Урале». Челябинск, 2015. С. 311–314.
- Калменов, 2016 — *Калменов М.Д.* Городище Жайык – памятник средневековой городской культуры (по результатам археологических изысканий 2012–2015 гг.). Уральск, 2016. С. 55–63.
- Кравец, 2002 — *Кравец В. В.* Раннемусульманские погребения кочевников в Среднем Подонье // Археологические памятники Восточной Европы / Отв. ред. А.Т. Синюк. Воронеж: ВГПУ, 2002. С. 193–199.
- Кригер, 2012 — *Кригер В.А.* Кочевники Западного Казахстана и сопредельных территорий в средние века (X–XIV вв.). Уральск: Евразийский союз ученых, 2012. 200 с.
- Кульпин, 2009 — *Кульпин Э.С.* Золотая Орда: Проблемы генезиса Российского государства. М.: ЛИБРОКОМ, 2009. 176 с.
- Кызласов, 1980 — *Кызласов И.Л.* Кыпчаки и восстания енисейских племён в XIII в. // Советская археология, 1980. № 2. С. 80–93.
- Мыськов, 2015 — *Мыськов Е.П.* Кочевники Волго-Донских степей в эпоху Золотой Орды. Волгоград: РАНХиГС, 2015. 484 с.
- Пилипчук, 2015 — *Пилипчук Я.В.* Дешт-и-Кыпчак на стыке цивилизаций. Уфа: Уфимский филиал МГГУ им. М.А. Шолохова, 2015. 247 с.
- Путешествия, 1993 — *Путешествия* в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. Алматы, 1993. 248 с.
- Смагулов, 2002 — *Смагулов Е.А.* Проблемы исследования средневековых городов в Уральской области // Известия МОН РК. Серия общественных наук, 2002. № 1. С. 91–103.
- Чхаидзе, 2009 — *Чхаидзе В.Н.* Средневековые кочевнические погребения в степном Прикубанье из раскопок конца XIX - начала XX вв. // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 10 / Отв. ред. Е.И. Нарожный. Армавир: Наследие Кубани, 2009. С. 116–126.
- Федоров-Давыдов, 1966 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М.: МГУ, 1966. 274 с.
- Федоров-Давыдов, 1984 — *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевнический курган XIV в. из Нижнего Поволжья (некоторые особенности погребального обряда средневековых кочевников) // Вопросы древней истории Южной Сибири. Абакан, 1984. С. 98–108.
- Халикова, 1986 — *Халикова Е.А.* Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X – начала XIII в. Казань,

1986. 180 c.

References

- Baipakov, et al., 2002 — *Baipakov K.M., Smagulov E.A., Akhatov G.A.* Issledovanie srednevekovogo goroda v okrestnostyakh g. Uralska [Study of a medieval city in the vicinity of Uralsk] // *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*. Uralsk, 2002. No. 1. Pp. 72–75. (In Russ.)
- Baipakov, et al., 2005 — *Baipakov K.M., Smagulov E.A., Akhatov G.A.* Srednevekovoe gorodishche Zhaiyk [The medieval settlement of Zhaiyk]. Almaty, 2005. (In Russ.)
- Bisembayev, Gutsalov, 1998 — *Bisembayev A.A., Gutsalov S.Yu.* Novye pamyatniki drevnikh i srednevekovykh kochevnikov Kazakhstanskogo Priural'ya [New monuments of ancient and medieval nomads of the Kazakhstan Pre-Urals] // *Ufimskii arkheologicheskii vestnik*. Ufa, 1998. No. 1. Pp. 152–161. (In Russ.)
- Bisembayev, 2003 — *Bisembayev A.A.* Arkheologicheskiye pamyatniki kochevnikov srednevekov'ya Zapadnogo Kazakhstana (VIII–XVIII vv.). Ural'sk: Poligrafservis, 2003. 232 s.
- Botalov, 1992 — *Botalov S.G.* Askizskii kurgan mongol'skogo vremeni Kula-Aigyr [Askiz mound of the Mongol period Kula-Aigyr] // *Rossiiskaya arkheologiya*. 1992. No. 2. Pp. 230–239. (In Russ.)
- Chkhaidze, 2009 — *Chkhaidze v. N.* sepulturae vaga Mediaevalis in regione adsurgit Kuban ex effossionibus nuper 19th – mane 20th saecula / / materiae et investigationis in archaeologia Caucasi Septentrionalis. Exitus. 10 / Ed. E.I. Narozhny edidit. Armavir: Kuban Hereditatem, 2009. Pp. 116–126.
- Fedorov-Davydov, 1966 — *Fedorov-Davydov G.A.* Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlast'yu zolotoordynskikh khanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]. M.: MGU, 1966. 274 p. (In Russ.)
- Fedorov-Davydov, 1984 — *Fedorov-Davydov G.A.* Kochevnicheskii kurgan XIV v. iz Nizhnego Povolzh'ya (nekotorye osobennosti pogrebal'nogo obryada srednevekovykh kochevnikov) [A 14th-century nomadic mound from the Lower Volga region (some features of the medieval nomadic burial rite)] // *Voprosy drevnei istorii Yuzhnoi Sibiri*. Abakan, 1984. Pp. 98–108. (In Russ.)
- Garustovich, 2012 — *Garustovich G.N.* Religioznaya situatsiya v Zolotoy Orde glazami sovremennikov // *Islam i vlast' v Zolotoy Orde* / Red. I.M. Mirgaleyev, E.G. Sayfetdinova. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2012. S. 73–97.
- Garustovich, 2012a — *Garustovich G.N.* Srednevekovyye avtory o rasprostraneniі islama v Uluse Dzhuchi // *Vestnik Akademii nauk RB*. 2012a. T. 17. № 3. S. 55–61.
- Iskakhov Et Usmanov, 2007 — *Iskhakov D.M., Izmailov I.I.* historia ethnopolitica Tatarorum (III–MEDIUM XVI saeculorum). 2007 Seminari Per I Maturandi. 356 p.
- Ivanov, Kriger, 1988 — *Ivanov V.A., Kriger V.A.* Kurgany kypchakskogo vremeni na Yuzhnom Urale (XII–XIV vv.) [Kipchak-period burial mounds in the Southern Urals (12th–14th centuries)]. M.: Nauka, 1988. 103 p. (In Russ.)
- Izmailov, 2006 — *Izmailov I.I.* Islam in Iochi Ulus (Aurea Horde) // *Islam et musulmanus Cultura In Regione Media Flumen: historia et Modernitas* / Ed. R. M. Mukhametshin edidit. Kazan: Feng, 2006. Pp. 53–88.
- Izmailov, 2012 — *Izmailov I.I.* Adoption De Insula In Jochi Ulus: Causae et Gradus Islamization // *Islam et potestas In Aurea Multitudine* / Ed. Per I. M. Mirgaleev, E. G. Sayfetdinova. Kazan: Institutum Historiae nomine post Sh. Marjani, Academiae Scientiarum Reipublicae Tatarstaniae, 2012. Pp. 98–116.
- Izmailov, Usmanov, 2009 — *Izmailov I.I., Usmanov M.A.* Islam In Iochi Ulus // *Historia Tatarorum ab antiquis temporibus in septem voluminibus. Iii volumine: Jochi Ulus (Aurea Multitudo). XIII-medium saeculum XV.* / Scientia. Editio M.A. Usmanov. Kazan: Institutum Historiae nomine post Sh. Marjani, Academiae Scientiarum Reipublicae Tatarstaniae, 2009. Pp. 599–617.
- Kalmenov, 2014 — *Kalmenov M.D.* Krugloe pogrebal'noe sooruzhenie s gorodishcha Zhaiyk [A round burial structure from the Zhaiyk settlement] // *Materialy IV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii "Kadyrbaevskie chteniya – 2014"*. Aktobe, 2014. Pp. 201–208. (In Russ.)
- Kalmenov, 2016 — *Kalmenov M.D.* Gorodishche Zhaiyk – pamyatnik srednevekovoi gorodskoi kul'tury (po rezul'tatam arkheologicheskikh izyskaniy 2012–2015 gg.) [The Zhaiyk settlement — a monument of medieval urban culture (based on archaeological research 2012–2015)]. Uralsk, 2016. 55–63 p. (In Russ.)
- Kalmenov, 2019 — *Kalmenov M.D.* Nekropol' gorodishcha Zhaiyk (po rezul'tatam arkheologicheskikh issledovaniy v 2015 godu) [Necropolis of the Zhaiyk settlement (based on the results of archaeological research in 2015)] // *Materialy Mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii "Margulanovskie chteniya – 2019"*. Nur-Sultan, 2019. Pp. 468–477. (In Russ.)
- Kalmenov, Bizhanova, 2015 — *Kalmenov M.D., Bizhanova A.E.* Ob odnom pogrebenii, naidennom na gorodishche Zhaiyk [On one burial found at the Zhaiyk settlement] // *Materialy IV Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Etnicheskie vzaimodeistviya na Yuzhnom Urale"*. Chelyabinsk, 2015. Pp. 311–314. (In Russ.)
- Khalikova, 1986 — *Khalikova E.A.* Musul'manskіe nekropoli Volzhskoi Bulgarii X – nachala XIII v. [Muslim necropolises of Volga Bulgaria, 10th – early 13th centuries]. Kazan, 1986. 180 p. (In Russ.)
- Kravets, 2002 — *Kravets V. V.* sepulturae Musulmanae Primae nomadum In Regione Media Don // *archaeologica Situs Europae Orientalis* / Ed. editio A. T. Sinyuk. Voronezh: VGPU, 2002. Pp. 193–199.
- Krieger, 2012 — *Krieger V. A.* Nomades Kazakhstaniae Occidentalis et fines adiacentes Medio Aevo (X–XIV saecula). Uralsk: Unio Scientiarum Eurasiana, 2012. 200 paginae.
- Kyzlasov, 1980 — *Kyzlasov I.I.* Kypchaki i

vosstaniya eniseiskikh plemen v XIII v. [The Kipchaks and the uprisings of the Yenisei tribes in the 13th century] // Sovetskaya arkheologiya. 1980. No. 2. Pp. 80–93. (In Russ.)

Kulpin, 2009 — *Kulpin E.S.* Aurea Multitudo: Problemata Genesis Civitatis russicae. M.: LIBROCOM, 2009. 176 p.

Pilipchuk, 2015 — *Philippchuk Ya.V.* Desh-i - Kipchak in confluentes civilizationes. Ufa: Ufa Ramus Universitatis Civitatis Moscuae ex nomine nuncupatur M. A. Sholokhova, 2015. 247 p.

Puteshestviya, 1993 — *Puteshestviya v vostochnye strany Plano Karpini i Gil'oma de Rubruka* [Travels to the Eastern Lands by Plano Carpini and William of Rubruck]. Series: Puteshestviya. Otkrytiya. Priklucheniya. Almaty, 1993. 248 p. (In Russ.)

Smagulov, 2002 — *Smagulov E.A.* Problemy issledovaniya srednevekovykh gorodov v Uralskoi oblasti [Problems of studying medieval cities in the Ural region] // Izvestiya MON RK. Seriya obshchestvennykh nauk. No. 1. 2002. Pp. 91–103. (In Russ.)

Vasil'yev, 2009 — *Vasil'yev D.V.* Islamizatsiya i pogrebal'nyye obryady v Zolotoy Orde (arkheologo-statisticheskoye issledovaniye. Astrakhan': Astrakhanskiy universitet, 2009. 179 s.

Zhumaganbetov, 1995 — *Zhumaganbetov T.S.* Zolotoordynskie pamyatniki Stepnogo Priural'ya [Golden Horde monuments of the Steppe Pre-Urals] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestvennykh nauk. 1995. No. 4. Pp. 32–34. (In Russ.)

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1530-1544, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.61.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1530-1544

SOME ASPECTS OF THE AGRICULTURAL OF KAZAKHS

Toktabay Akhmet¹, Dossymbetov Nurlybek²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-5403-6939>. E-mail: akhmet.t@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8341-2366>. E-mail: nurlybekdossymbet@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Toktabay A.U., Dossymbetov N.A., 2025

Abstract. *Introduction.* This article examines the characteristics of the agricultural activities of the Kazakh people from the 18th to the early 20th centuries, along with their economic life. An analysis is conducted of agricultural tools, land use methods, traditional rituals, and land management practices. Additionally, based on foreign research works, the culture of land cultivation and grain sowing among Kazakhs is highlighted. As a result, traits such as determination, diligence, and traditional agricultural practices of the Kazakh people are identified. The study contributes to a deeper understanding of the historical and social aspects of the development of Kazakh society. *Goals and objectives.* The primary aim of this work is to identify the features of the traditional agricultural culture of Kazakhs and their place within the societal economic system. The tasks include investigating the specifics of agricultural tools, land use methods, grain sowing techniques, and analyzing cultural and historical aspects related to the agricultural activities of the Kazakh people. *Results.* The research establishes the cultural and humanitarian foundations of Kazakh farming practices and reveals the resilience of traditional methods and rituals. The characteristics of land use and tools are described, facilitating a more profound understanding of the social structure, division of labor, and cultural traditions of Kazakh society. *Conclusion.* Traditional Kazakh agriculture is an essential component of their cultural heritage. The study emphasizes the significance of folk traditions and farming methods that substantially influence the development of Kazakh society. This research makes a valuable contribution to understanding the country's historical and cultural evolution and lays a foundation for future studies in this field.

Keywords: Zhetysu, agriculture, irrigation systems, mirab, chigir, farming, agricultural tools, grain crops, cultural and historical traditions, the economic system of Kazakh society

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled «The agricultural culture of the Zhetysu Kazakhs in the early XIX–XX centuries: according to new archival and historical-ethnographic data» (IRN AP23488973).

For citation: Toktabay A.U., Dossymbetov N.A. Some aspects of the agricultural of kazakhs // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1530–1544. (In Kaz.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1530-1544

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕГІНШІЛІК МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Тоқтабай Ахмет Уалханұлы¹, Нұрлыбек Айдарбекұлы Досымбетов²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-5403-6939>. E-mail: akhmet.t@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)
Ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-8341-2366>. E-mail: nurlybekdossymbet@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТАЭ, 2025
© Тоқтабай А.У., Досымбетов Н.А., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Бұл мақалада ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасыр басындағы қазақтардың егіншілік кәсібі мен шаруашылық өміріндегі ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу қазақ егіншілігінің құралдары, әдістері, дәстүрлі рәсімдері және жер пайдалану сипаттамаларына талдау жасайды. Сонымен қатар, шет елдік зерттеушілердің еңбектері негізінде қазақтардың жер өңдеу мен егін егу мәдениеті көрсетілген. Нәтижесінде, қазақтардың егіншілік кәсібіне деген ынтасы, еңбекқорлығы және дәстүрлі әдістері айқындалды. Зерттеу қазақ қоғамы дамуының тарихи және әлеуметтік аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – қазақтардың егіншілік мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері мен айырмашылықтарын, қазақтардың шаруашылық жүйесіндегі алатын орнын зерттеу. Сондай-ақ, қазақтардың егіншілік мәдениетіндегі шаруашылық құралдары мен дәнді-дақылдарды егудің әдістерін де қарастыру. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде, қазақтардың егіншілік кәсібінің мәдени-гуманитарлық негіздері, дәстүрлі әдістері мен рәсімдерінің тұрақтылығы анықталды. Сонымен қатар, қазақтардың жер пайдалану тәсілдері мен еңбек құралдарының ерекшеліктері сипатталды. Бұл деректер қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, еңбек бөлінісін және мәдени дәстүрлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Қазақтардың дәстүрлі егіншілік кәсібі олардың мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болғанын көрсетті. Бұл кәсібінің дамуында халықтық дәстүрлер мен шаруашылық әдістерінің өзара байланысы айқын көрінді. Зерттеу қазақ қоғамының тарихи әрі мәдени дамуындағы егіншілік ролін түсінуде маңызды үлес қосады және болашақтағы зерттеулер үшін негіз болады.

Түйін сөздер: Жетісу, егіншілік, суландыру жүйелері, мұрап, шығыр, егіншілік, егіншілік құралдары, дәнді дақылдар, мәдени-тарихи дәстүрлер, қазақ қоғамының шаруашылық жүйесі

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ХІХ–ХХ ғасыр басындағы Жетісу қазақтарының егіншілік мәдениеті: жаңа архив және тарихи-этнографиялық деректер бойынша» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған (ИРН AP23488973).

Дәйексөз үшін: Тоқтабай А.У., Досымбетов Н.А. Қазақтардың егіншілік мәдениетінің кейбір қырлары // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1530–1544 бб. (Қазақш.).
DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1530-1544

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ

Токтабай Ахмет Уалханулы¹, Нурлыбек Айдарбекович Досымбетов²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-5403-6939>. E-mail: akhmet.t@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-8341-2366>. E-mail: nurlybekdossymbet@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Токтабай А.У., Досымбетов Н.А., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются особенности сельскохозяйственной деятельности казахов в XVIII – начале XX века, а также их хозяйственная жизнь. Проведен анализ сельскохозяйственных орудий, методов землепользования, традиционных обрядов и особенностей землепользования. Кроме того, на основе зарубежных исследовательских работ показана культура обработки земли и посева зерновых у казахов. В результате выявлены целеустремленность, трудолюбие и традиционные методы ведения сельского хозяйства казахского народа. Исследование способствует более глубокому пониманию исторических и социальных аспектов развития казахского общества. *Цель и задачи исследования.* Цель работы – выявить особенности традиционной сельскохозяйственной культуры казахов и их место в хозяйственной системе общества. Задачи включают исследование специфики сельскохозяйственных орудий, методов землепользования и посева зерновых, а также анализ культурных и исторических аспектов, связанных с сельхоздеятельностью казахского народа. *Результаты.* По итогам исследования установлены культурно-гуманитарные основы ведения сельского хозяйства казахов, а также выявлена устойчивость традиционных методов и обрядов. Описаны особенности землепользования и инструментария, что позволило глубже понять социальную структуру, разделение труда и культурные традиции казахского общества. *Заключение.* Традиционное сельское хозяйство казахов является важной составляющей их культурного наследия. В ходе работы подчеркнута связанная с этим роль народных традиций и методов хозяйствования, существенно влияющих на развитие казахского общества. Исследование вносит важный вклад в понимание историко-культурного развития страны и создает основу для будущих исследований в данной области.

Ключевые слова: Жетысу, земледелия, ирригационные системы, мираб, чигир, земледелие, агротехнические орудия, зерновые культуры, культурно-исторические традиции, хозяйственная система казахского общества

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Земледельческая культура казахов Жетысу в XIX – начале XX века: по данным новых архивных и историко-этнографических материалов» (ИРН AP23488973).

Для цитирования: Токтабай А.У., Досымбетов Н.А. Некоторые аспекты земледельческой культуры казахов // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1530–1544. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1530-1544

Кіріспе

Қазақ халқының дәстүрлі тіршілік жүйесі негізінен мал шаруашылығына, яғни көшпелі және жартылай көшпелі мал өсіруге бағытталғаны белгілі. Алайда бұл ерекшелік қазақтар егіншілікпен айналыспаған деген түсінікті білдірмейді. Керісінше, қазақтардың шаруашылық-экономикалық құрылымында егіншілік те маңызды орын алған, әрі оның өзіндік тәжірибелік және мәдени жүйесі қалыптасқан. Әсіресе, табиғи-географиялық жағдайы қолайлы, өзен-көлге бай өңірлерде егіншілік кәсібі ертеден жүйелі түрде дамыған. Тарихнамада қазақтар көбінесе көшпелі және жартылай көшпелі халық ретінде сипатталса да, тарихи-этнографиялық және жазба материалдар олардың отырықшы өмір салты мен егіншілікпен айналысуының айқын дәлелдерін де келтіреді. Егіншілік тек экономикалық қажеттіліктен туындаған шаруашылық саласы ғана емес, сонымен қатар қазақ қоғамындағы табиғатпен өзара қарым-қатынастың, еңбек мәдениетінің, отырықшылық үрдісінің, тіпті саяси басқарудың да ажырамас бөлігіне айналды. Дегенмен, қазақтардың негізгі шаруашылық жүйесі көшпелі мал шаруашылығына негізделгендігі даусыз. Бірақ, бұл қазақ халқы егіншілікпен мүлдем айналыспады дегенді пікірді тудырмауы қажет. Осы орайда, XVII–XIX ғасырлардағы патша үкіметінің шенеуніктері мен саяхатшылары және шығыстанушы, тарихшы, этнограф ғалымдарының зерттеулері мен жолжазбаларында қазақтардың дәстүрлі егіншілікпен айналысқаны туралы нақты мәліметтер берілгендігін айта кету керек. Бұл деректер қазақ жеріндегі егіншілік мәдениетінің географиялық ауқымын, суару әдістерін, еңбек құралдарын және дәнді-дақыл түрлерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазақ хандары мен сұлтандарының егіншілікті қолдап, отырықшылықты ынталандырған әрекеттері де зерттеулерде көрініс тапқан.

Материалдар мен әдістер

Аталмыш мақалада қазақ халқының дәстүрлі егіншілік мәдениетінің тарихи-этнографиялық негіздерін ашу мақсатында бірқатар дереккөздер мен ғылыми әдістер қолданылды. Біріншіден, XVII–XIX ғасырлар аралығындағы орыс және еуропалық зерттеушілердің, саяхатшылар мен әскери шенеуніктердің жазбаша есептері, күнделіктері, тарихи очерктері мен картографиялық материалдары т.б. зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде қарастырылды. Атап айтқанда, Ф. Байков, В. Кобяков, Ф. Скибин, Я.П. Гавердовский, А. Левшин, Г.Н. Потанин, И.Г. Андреев, Ш. Уәлиханов, Т.А. Сейдалин, Я.Я. Полферов, М. Терентьев, Г.И. Спасский, Л. Чермак сынды авторлардың еңбектері кеңінен пайдаланылды. Сонымен қатар, этнографиялық сипаттамалар, суару жүйелерінің сызбалары, егіншілікке қатысты терминологиялар мен ауыз әдебиеті үлгілері дереккөзі ретінде қарастырылды.

Мақалада салыстырмалы-тарихи, нақты талдау, жүйелілік, проблемалық-мерзімдемелік сынды тарихнамалық зерттеу әдістері зерттеу бағыты ретінде таңдап алынды. Мұндағы салыстырмалы-тарихи әдісі ғалымның еңбегін талдау барысында қарастырылып отырған мәселенің маңызын арттыра түсуге мүмкіндік береді. Келесі нақты талдау әдісі зерттеу нысанына қатысты ғылыми басылымға сипаттама беру барысында мақсаттан ауытқымай объективті пікір ұстануды негіздейді. Ал, зерттеліп отырған тақырып аясындағы еңбектерді топтастыру үшін тарихнаманың жүйелілік әдісіне басымдық берілді. Сонымен қатар, проблемалық-мерзімдемелік әдісті қолданудың негізгі мақсаты – зерттеу тақырыбының негізгі мәселесін хронологиялық мерзіммен байланыстыра отырып қарастыру.

Талқылау

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде қазақ халқының егіншілік мәдениетіне қатысты мәліметтерді жинақтап, оны ғылыми тұрғыда сипаттаған зерттеушілердің еңбектері жарық көрді. Мәселен, әскери инженер Л. Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства» атты еңбегінде қазақтардың егіншілік тәжірибесіне байланысты құнды деректер кездеседі (Мейер, 1865). Автор жергілікті халық арасында бірнеше жыл өмір сүріп, қазақ тілін меңгеріп, тікелей ел ішінен мәліметтер жинаған. Сонымен қатар, Мейер еңбегінің ғылыми құндылығы

оның статистикалық мәліметтермен, мұрағат құжаттарымен және орыс әкімшілік өкілдерінің деректерімен нақтыланғанында жатыр (Мейер, 1865). Осы кезеңде қазақ даласындағы егіншілік мәдениетін зерттеген тағы бір ғалым Л. Костенко болды. Оның еңбектерінде Орта Азиядағы аграрлық қатынастар мен егіншілік мәселелері кеңінен қарастырылған (Костенко, 1871).

Кеңестік кезеңде қазақтардың дәстүрлі егіншілік мәдениетіне қатысты П.Г. Галузо, Б. Сүлейменов сынды ғалымдардың монографиялары жарық көрді. XIX ғасырдағы қазақтардың шаруашылық жүйесін (оның ішінде егіншілік) зерттеуге арналған іргелі еңбектердің біріне Б. Сулейменовтың «Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867–1907 гг.)» атты монографиясы жатады. Автор аталмыш еңбегінде статистикалық деректерді, шолуларды, орыс шенеуніктері мен зерттеушілерінің есептерін, зерттеулерін, архив деректерін кеңінен пайдаланған. Жетісу өңірінде егіншіліктің суармалы және суалмалы екі түрі де болды. Автордың мәліметінше, Жетісу өңіріндегі суармалы жерлерді бөлу кезінде жер иелері арасында арық қазуға қосқан үлесі басты назарға алынады. Жетісу облысының Сырдария облысынан өзгешелігі дихан суландыру жүйесін қалпында сақтауға үлес қосып отырса өзінің иелігіндегі жер үлесін ұрпақтарына мұраға қалдыра алды. Сонымен қатар, жер иелері өз жерлерін бүтіндей немесе бір бөлігін сатуға құқылы болды (Сулейменов, 1963: 223).

1965 ж. жарық көрген П.Г. Галузоның «Аграрные отношения на юге Казахстане в 1867–1914 гг.» атты монографиясында Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы ауыл шаруашылығы мәселесін жан-жақты қарастырған. Аталмыш зерттеудің басты ерекшелігі ретінде автор тек қана қазақтармен қатар, казак, орыс, ұйғыр, өзбек, дүнген сынды халықтардың да шаруашылық жүйесін байланыстыра қамтығандығын айтуға болады. Жалпы, П.Г. Галузоның пікірінше, егіншіліктің дамуы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымында маңызды өзгерістерге әкелген. (Галузо, 1965). Сондай-ақ, Тарих, археология және этнография институтының «Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков» атты ұжымдық монографиясында қазақтардың дәстүрлі мал және егін шаруашылығы қамтылған (Хозяйство, 1980).

Көрнекті этнограф-ғалым Дж.Х. Кармышева өзінің көлемді мақаласында далалық-этнографиялық мәліметтерін бекіте түсу үшін Т.А. Сейдалиннің, Л. Чермактың, Н. Дингельштедтің еңбектеріне кеңінен қолданады (Кармышева, 1986: 47–70).

Қазақстан тәуелсіздік жылдарында қазақ халқының егіншілік мәдениетін зерттеу әрі қарай жалғасты. Жетісу қазақтарының егіншілік мәдениетін ұзақ жылдар зерттеген археолог В.В. Сараев көне ауылшаруашылық құралдарын (соқа, кетпен, орақ, малатас) зерттеп, типологиясын жасағанда П.П. Румянцевтің еңбегін кеңінен пайдаланған (Сараев, 2011: 127–142).

Этнограф-ғалым Н.Қ. Байғабатова өзінің 2023 жылы жарық көрген «Казахи Жетысу на рубеже XIX–XX веков (историко-этнографическое исследование)» атты монографиясының бір тараушасын егіншілікке арнаған. Автор XIX–XX ғасырдың басындағы орыс зерттеушілерінің еңбектеріне сүйенгенін байқауға болады. Бұл кезеңдегі ресейлік ғалымдар қазақ даласындағы аграрлық қатынастарды, егіншілік дағдыларын, жер пайдалану тәжірибесін арнайы экспедициялар мен әкімшілік есептер арқылы сипаттап отырған. Н.Қ. Байғабатова осы деректерді пайдалана отырып, Жетісу қазақтарының егіншілікке бейімделуін, көшпелі шаруашылықпен қатар отырықшылық элементтерінің күшейе түскенін көрсетеді. Орыс зерттеулері статистикалық мәліметтерге, жер-су қорларын өлшеуге және жергілікті халықтың тұрмысын бақылауға негізделгендіктен, еңбекте қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы өзгерістерді дәлелдеуге маңызды база қызметін атқарған (Байғабатова, 2023). Сонымен қатар, бұл зерттеулерде Ресей империясы кезеңіндегі орыс ғалымдарының еңбектеріне қысқаша шолу берілген. Осылайша, революцияға дейінгі, кеңестік кезең және қазіргі ғылыми әдебиет қазақ халқының дәстүрлі жерсабақ мәдениетін кешенді түрде зерттеудің негізін құрайды. Бұл әртүрлі кезеңдердегі зерттеулер оның көпжақты табиғаты мен тарихи даму динамикасын анықтауға мүмкіндік туғызады.

Нәтижелері

1654–1658 жылдары Федор Байков бастаған орыс елшілігі Қытайға бара жатып, Ертісті өрлей Зайсан көліне дейін жетеді. Ертіс өңіріндегі жергілікті халықтың жер шаруашылығымен айналысатынын атап көрсетеді (Путешествие, 1820: 30). Яғни, қазақтардың өздерінің егіншілікпен, мал шаруашылығымен тұрақты түрде айналысқанын дәлелдейді, олар өзінің шаруашылық құрылымы мен күнкөріс әдестерін меңгергенін көрсетеді.

1691 жылы 9 наурыз – 29 мамыр аралығында Иркутск қолбасшысы Леонтий Константинович Кислянский мен Москвалық стрелецтер капитаны – Осип Бумаков екеуі қалмақ билеушісі Бушухтудың (Хунтайжи Бошухту – А.Т., Н.Д.) елшілерін қабылдап Тәуке хан билеп тұрған Қазақ хандығы туралы сұрайды. Елшілер Қазақ хандығының жәй-жапсарын айта келіп: «...Посланцы говорили: В Казачье де Орде (Казакское ханство – А.Т.) Хлеба всякого пашут вблизи у городков и отъезжая по селам много... Так же де в городах и селах множе сады, а в садах всякие овощи, яблоко, винограды и вишни, черносливы и шебуга, орехи большие волосские и иные овощи ест...» (Посольские, 2005: 397).

1692 ж. Петр I патшаның бұйрығымен Тобольскіден Түркістан қаласына Россия мен Қазақ хандығы арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастарды нығайту үшін Василий Кобяков бастаған елшілік аттандырылады. Елшілікті Хан Тәукенің өзі қабылдап, екі ел арасындағы бірталай мәселелер оңды шешімін табады. Осы сапарында В. Кобяков Қазақ хандығының саяси-экономикалық, шаруашылық жағдайына тоқтала кеп былай дейді: «А хлеб у Тевки хана (Тауке Хана – А.Т., Н.Д.) родится многое число, пшеница и ячмень и просо, а хлеб сеют озимые и яровые» (Роспросные, 1867: 385, 389–390).

1695 жылы Қазақ хандығынан келген елшілерге орай жауап ретінде Ресей Федор Скибин мен Матвей Трошинның елшілігін Тобольскіден Қазақ хандығының астанасы Түркістанға аттандырады, сол жылы елшілер қайтып оралады. Ф. Скибин мен М. Трошин өздерінің жоспарларын мұқият жаза отырып, қазақ халқы туралы көрген-білгендерін баяндайды. Атап айтқанда Тәуке ханның ордасында болғанда азық үшін «бір қой мен екі пұт бидай» сыйға алғандарын мәлімдейді. Осы фактінің өзінен хан сарайында бидай өнімдері үнемі пайдаланылғанын көреміз (Статейный, 1867: 375–380).

Семен Ульянович Ремезов (шамамен 1663–1715) өз заманының білімпаз адамы, сызба чертеждерімен, картографиялық жұмыстарымен атағы шыққан. Ресей империясының көптеген жерлерін соның ішінде қазақ далаларын да картаға түсірген. Осындай көп жұмысты қалай атқарды десек, оның үш ұлы да әкесінің жұмысына көмектесіп, әріптес болған. 1697 ж. Ремезов Үкімет алдында өзінің екі жұмысын көрсетеді: «Чертеж Тобольской земли» (Чертежная, 1882) және «Чертеж земли всей безводной и многопроходной каменной стены» (Чертежная, 1882: 22). Екі картада да қазақ жері көрсетілген, әсіресе 2-картада қазақ халқының әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі т.б. этнографиялық материалдар баршылық. Қазақ егіс танаптарының сызбасы, каналдар мен су бассейндерінің орналасуы көрсетілген. Бұл тарихта қазақ егіншілік формасы мен сұлбасының сызбада алғаш сызылып, картаға түсуі болды.

Қазақтар қауынды тіліп-тіліп күнге кептіріп қыс кезінде пайдаланады, мұны қауынқак екені айтылады. Зерттеуші бұл тағамның тағы бір түрін жазады. Қайыңды қабығымен жіп-жіңішке қылып тіліп ап, күнге кептірген соң, ұнға май қосып, шыжғырып алып, әртүрлі дала жидектерін және бұхар мейізін қосып ішекке салады. Мұны «чжиин (жын – А.Т., Н.Д.) дейді (Гавердовский, 2007: 489). Я.П. Гавердовский қазақтардың су қоймаларынан тартылған арық-атыз жүйелерінің тарамдалып егіс тақталарына қалай жететінін кәнігі гидротехникше мұқият және дәлме-дәл суреттеген: «Пашни представленные на плане, находились на правом берегу Иргизии». Глинистая насыпь (а), удерживал разлив, а место (b) служило для запружения воды при ее убыли. От сего вала по всей пашне были устроены слепленные из глины каналы (с), ширина коих простиралась до трех четвертей и более. От сих каналов во обе стороны отделялись борозды (d) или жалобы (e), лежащие так же, как и каналы несколько выше горизонта пашен. Они все между собою взаимно пересекались, разделяя плоскость на многие отделы (f), и по мере отдаления от водохранилища постепенно понижалась, примыкая

к водяным спускам (g), прорытым по всему полю или к ложбинам (h). Зерттеушінің еңбегі егістік алқаптарын бөліп көрсетумен құнды (Гавердовский, 2007: 487–488).

Г. Потанин 1861 жазған «Заметка о хлебопашестве в Киргизской области» – деген мақаласында: біз қазақтардың жер шаруашылығын дамытуға ықылассыз болдық, керісінше шекаралық аймақтарда орыс шаруаларына бәсекелес болады – деген әртүрлі сылтаулармен елемеуге, кедергілер жасауға тырыстық. Ал Сібір ведомствосына қарайтын көшпенділердің жартысына дейін егіншілікпен айналысады, себебі бұл жақтарда оларға еркіндік бар. Сондықтан қазақ халқы тек көшпелі өмір үшін ғана жаралмаған, өзінің ақылы мен еңбекқорлығының арқасында көптеген жерлерде егіншілікпен шұғылданады. Торғай, Қорғалжың, Ертістің сол жағалауы Лебяжье станциясы, Қалба тауларына дейін, Тарбағатай мен Алатау, Жетісу өлкесінде т.б. жерлерде тұратын қазақтардың егіншіліктері қарқындап дамуда. Қазақтарға жетіспейтін нәрсе диірмендер мен темір құралдары. Диірмен ұстаушы қазақтар қазақтардың бидайын тартып беруге құлқы жоқ, қазақтардың бидайын сатып алып, ұнға айналдыруда, олардың наны таусылған кезде қайта сатады. Қазақтар Урал темірлерін сатып алып өздерінің құралдарын жасайды. Ал, біздікілер шот пен тесе сияқты құралдарды тікелей жасаса тез сатылар еді, екі жаққа да тиімді болар еді (Потанин, 2006: 331–333).

М. Терентьев «Туркестан и Туркестанцы» деген мақаласында 1868 жылы Құрама елін жан-жақты зерттеу комиссиясында өзі болып көргендерін, пайымдауларын қағаз бетіне түсірген. Комиссия заңға бағына қоймаған, өркөкірек көшпендіні көруге барғанда, өздерінің райларынан бірден қайтты дейді. Біз олардың қышлағына кіргенде жерге орнықтырылған қамыстан салынған, сыртын балшықпен сылаған және қам кесектен қаланған тамдарда тұрып жатқан отырықшы-қазақты, егінші қазақты көрдік. Бұларда ру деген өткен заманның елесі, жай айтылған сөз, рулық жер, жайлау-қыстау т.б. жоқ (Терентьев, 1875: 83).

Қазақтардың шаруашылығы, кәсібі туралы мақалалардың бірі 1872 жылы Кіші және Орта жүздің Ресей құрамына өтуіне байланысты жиынға қазақ делегациясының Санкт-Петербургқа барған сапарларына байланысты жазылыпты. «Егіншілер қауымы көшпенділер арасында ертеден бар, бірақ қазақ арасында дамымайды, неге десеніз соқа деген сөз олар үшін жиіркенішті, олар Құран сөзіне айрықша сенеді «Везде где проникает это оружие (т.е. соха) она несет за собою позор и рабство». Сондықтан сіңірі шыққан кедейлер ғана шұғылданып, ауқаттанған соң тастайды. Қазақтардың ең басты тағамы – тары, одан соң бидай және арпа жылқы азығы үшін өсіріледі. Ресейдің ықпалымен қара бидай, картоп өсіріліп жатқаны туралы жазылған (Народы, 2010: 72).

Д.У. Белов қазақ тұрмысын жақсы білген, жер шаруашылығының процестерін тәптіштеп жаза отырып 10-ға жуық халықтық терминдерді көрсетеді. Сырдария жағасында көше алмай қалған қазақтарды – жатақ, егінші деп атайды, осылар ғана егіншілікпен айналысады – деп көрсетеді автор. Көкек айынан бастап арпа егеді, одан соң бидай мен тары егеді. Тары егетін жерді әртүрлі шөптен тазалайды – мұны «утак» деп атайды. Жыртылған жерге тұқым шашып болған соң борозда шығарылады, мұны «тап» деп атайды. Жер жыртатын жер ағашты ат сүйресе киізден қамыт кигізеді, ал өгіз сүйресе мойынағаш пайдаланылады. Қазақтарда жинаған егінді қапқа салмайды. Көктемде су баспайтын құмды жерден ұра қазып соған салады, бетін сабанмен жауып, топырақпен көмеді, сол күйінде көктемге дейін жатады (Записка, 2012: 651–653).

Г.Н. Маллицкий 1920 жылдары Орта Азия университетінің профессоры, қазақ тілін жақсы білген, қазақтар өмірінен көлемді этнографиялық еңбек жазған. Оның айтуынша, жерге отырықтанған қазақтар жер шаруашылығын өзбек, тәжіктерден тез үйреніп күріш, мақта өсіруді де біледі. Жетісуда орыс қоныстанушыларынан шалғы, тартпаны (косы) алып, оны бел орақ деп атаған. Ашаршылық жылдары алғы деген өсімдіктің тамырын қазып алып, суға салып қойып уын кетіріп, крахмал ақ ұнтақты майға қуырып, суға, сүтке пісіріп жеген. Құмда өсетін құм-тарының (құмаршық – А.Т., Н.Д.) майлы ұнынан нан немесе ботқа жасаған. Атқұлақ өсімдігінен де осындай тағамдар жасаған. (Маллицкий, 2011: 299). Маллицкий сондай-ақ XIX ғасырдың ортасында кедейлердің жаппай тұрақтай отырып егіншілікпен айналысқанын, нәтижесінде ең кедей жергілікті «егінші» тобын қалыптастырғанын атап өткен: «...Джатаки

составляли настоящий пролетариат находившийся в экономической кабале у богатых сородичей, а также у русских и немецких колонистов по окраинам степи...» (Маллицкий, 2011: 295, 416).

Әскери инженер-топограф И.Г. Андреев қазақ жерінде қамалдар мен көпірлер салған жолдар мен бекіністердің редуттер мен форпостардың пландары мен карталарын сызған, Семипалатинская, Усть-Каменогорск, Бұқтырма, Ямышев қамалдарын қайтадан сызуға қатысқан, Семей қаласында қайтыс болған, қазақша жақсы білген, қазақ ішінде, қазақ ауылдарында жиі болып жер жағдайын үнемі үлкен адамдардан сұрап отырған. Қазақ даласы мен Сібірдегі егін шаруашылығы, қандай дәнді дақылдар егіп азық-түлікке пайдаланатыны жайында екі еңбек жазған «Физическое замечание хлебопашестве и прочих экономических изделиях и растениях» және «Домашние размышления о хлебопашестве». Қазақ халқының тарихы мен этнографиясы жайында көлемді еңбек жазған автордың егіншілік мәдениетіне де көңіл аударып, ол жайында тәптіштей жазуы, өз заманындағы алдыңғы қатарлы, озық ойлы, жан-жақты ғалым екенін көрсетеді (Андреев, 1998: 193–197).

Жетісудың арық-атыз, тоған жүйелері туралы Ш.Ш. Уәлиханов: «С первого раза трудно поверить иногда, не удостоверюсь лично, на какую высоту вывадятся арыки, просеченные по арыкам увалов и возвышенностей. Сметливая на этот раз рука казаха очень хорошо проведет арык из речки, текущей к чрезвычайно глубокому рву, и трудно поверить, когда даже убедившись, что не одной версте вода своим непринужденным и свободным течением выведена кверху сотней на тридцать. Вывести ее из рва, какой бы он глубины ни был, для казаха ничего не значит» (Уәлиханов, 1984: 185). Екіашаның (бұрынғы Покатиловка казак станциясы) қарт тұрғыны Ефим Сорокин былай дейді: «Біз Ресейде үнемі жазық жерде тұрғандықтан, алғаш көшіп келгенде тау бұлақтарынан суды өрлетіп жазықтыққа шығаруды білмейміз, алғашында қазақтардың арықтарынан су алып жүрдік, артынан су шығаруды қазақтардан үйрендік» (АӨЖМ).

Ұлы жүз қазақтары көне замандардан егіншілікпен шұғылданып жердің қадір-қасиетін түсіне білді. «Ежелден ұлы жүз жер қазып нанға тойған» – деген сөз бекер айтылмаған. И.Г. Георгии: «Казахи большой Орды живут во всегдашних зимних деревнях, но летом обитают по большей части в тростниковых шалашах, однако же очень редко переменяют место своего жилища. Некоторые из них упражняются несколько в земледелии, а в прочем гораздо прилежнее, основательнее и мужественнее, нежели прочих казахских орд и народы» (Георгии, 1799: 120).

1796 жылы орыс елшісі Д. Телятниковтың Қаратау сілемдерін асып түскен сапарында: «по горам, между расщелинами оных имеются пашни казахские, на коих посеяна пшеница, ячмень, а из плодов дыни и арбуза» (Материалы, 2007а: 160). Бұл деректе алғаш рет қазақтардың, бау-бақша өнімдерін өндіргені айтылған.

1846 жылы генерал Вишневскийдің экспедициясына қатысқан поляк революционері А. Янушкевич Іле қазақтарының отырықшылық тұрмысы мен егіншілік кәсібін көріп, Быжы, Егінсу т.б. өзендерінің алқаптарында болған: «... возделывает поля при помощи каналов и ирригации, сеет на них прось» (Янушкевич, 1966).

Шелек өзенінің Ілеге құяр жеріндегі Қаратопырақты Шелек алқабындағы қазақтардың дамыған егін, бау-бақша шаруашылығы, диірмендері жайында 1825 жылы көзімен көрген Ф.К. Зибберштейн: «... здесь производится славное хлебопашество... На водах через равнину тенущих, находится много мельниц, я из любопытства нарочито проводил там множество суток, дабы видеть действие оных и нашёл, что они довольно хорошо устроены, одним словом, равнина сия есть богатейший источник для довольствия казахского народа, там кочующего» (Путевые, 1936: 237).

Г.И. Спасскийдің сөзімен айтқанда, «Ни один из кочующих народов не может сравниться в делах хлебопашества с казахами. Трудолюбие их самую сухую погоду песчаную землю обращает в плодородную... одним словом земледелие киргизов, сколько внимания, столько же и подражания» (Спасский, 1820: 351–352).

Левшин А.И. – Ресей империясының мемлекет қайраткері, Мемлекеттік кеңестің мүшесі, сенатор, тарихшы, этнограф, жазушы. 1832 жылы үш томдық қазақ тарихын жариялаған, Ш. Уәлиханов «Қазақ тарихының – Геродоты» – деп атақ берген. А. Левшин зерттеуінде егіншілік-отырықшылыққа 1-ші қадам дей келе қазақтар шаруашылықтың бұл саласымен шұғылданбайды, бірақ бәрібір бір жерге қоныстанып тұра алмайды. Қазақтар егіншіліктерінің маңында егін көсіп, орын алғанша көшіп-қонып жүреді. Дәндерін қапқа салып алғаннан соң, артығын сол жерден ұра қазып көмеді де көшіп кетеді. Қара бидай, бидай, арпа әсіресе көп егетіндері тары, кейбіреулері қауын-қарбыз егеді (Левшин, 1996: 380). Зерттеуші қазақ егістігінің Гавердовский салған жобасын береді. Бұл сызба қазірге дейін өзінің құнын жоймаған құнды көрнекті материал. Қазақтардың су қоймаларын жасап, небір қуаңшылық жылдарда егіс алқаптарын суару әдістерін бүге-шүгесіне дейін жазады. А. Левшиннің қазақ егіншілік мәдениеті туралы жазбасы жан-жақтылығымен, тақырыпты терең білетіндігімен және ұзақ уақыттар көлемінде зерттегендігімен көзге түседі.

Тарының бір сабағынан 50–60 дән, бидайдың әр сабағынан 10–15 дән алады. Бұл жерде зерттеуші қазақ дихандарының әр дәннің қанша өнім беретініне дейін санап, жер шаруашылығына мұқият көңіл бөлгенін көрсетеді. Осы орайда тары өсіруден әлемдік рекорд жасап, «ақ тарының атасы атанған» – Ш. Берсиев «бір тарының дәні, бес бидайдың дәнінен кем емес» – деген сөзін сараласақ, тары тез піседі, көп өнім береді және құнарлылығы мен қызуы жағынан бидайдан артық деп бағалағанына куә боламыз.

Орыс деректері Әбілхайыр Ханның жеткілікті дәрежеде жер шаруашылығымен айналысып, айтарлықтай өнім алғанын көрсетеді: «... Абулхайр-хана возвратель они не видели, а слышали что кочует на Сырдарье, заводит пашню... сказывают что управясь с хлебом, прикочует к Оренбургу в скорости...» (Материалы, 2007b: 54). Бұдан Әбілхайыр ханның Сыр бойында егін салумен қатар, жайлауға шығатынын және Орынбор жаққа барғанын көруге болады.

XIX ғасырдың аяғында Шу өзенінің төменгі ағысындағы суармалы егіншілікті көрген Л. Чермак қазақ руларының әрбіреуінің өзеннен тартылған өз тоғаны барын жазады. Тоғандардың ұзындығы 25 км жетеді. Бұл тоғандардың сілемі әлі күнге дейін сақталған, кейбіреуі әлі күнге дейін пайдаланылады, «жалайыр тоғаны», «арғын тоғаны» т.с.с. ру-тайпа атаулары әлі күнге дейін халықтың есінде бар. Тоған қазуға халықтың бәрі жұмылдырылған. Шу өңіріндегі 18 тоғанға 18 рулы елдің күші жұмсалған. Ең басты жұмыс тоған қазылып, су жүргізілген соң, әр отбасы тоғаннан арық тартып жеке атыздарын суарған (Чермак, 1900: 10–14).

XVIII ғасырдың соңында Шығыс Қазақстанның бірталай жерлерін аралаған Иоганн Сиверс, бірнеше рет қазақтардың егіншіліктерін көрген. 1973 жылы 30 июньде Тарбағатай тауларынан жазған хатында былай деп келтіреді: «жападан жалғыз жүрген қазақты кездестірген», «одинокого казаха который из арыков поливал поле, зачехянное пшеницей и желтым просом» (*Panicum miliassum*). Пашня была как обычно у маленькой речки, с жирным черноземом..., получаемое зерно у казаха» (Сиверс, 1999: 36).

Швед ғалымы И.П. Фальктың мәліметінше, қазақтар топ-топ болып бірігіп бидай, тары егістіктерінің жанына жертөле, шым үйлерін сосын алып жаз бойы күзеткен (Фальк, 1999: 81). Сонымен бірге, ғалым қазақтардың көшпелі емес, тұрақты түрде мал және егіншілік шаруашылығын жүргізгенін растай отырып, олардың еңбек әрекеттері мен тұрмыс салтының біртұтас жүйе болғанын көрсетеді. «Жили осело в селах, ели хлеб и имели маленькие стада» (Фальк, 1999: 123). Қазақтар өмірінде нан тағамдары кәдімгідей пайдаланылған. Астықтан алынған өнімдерден нан мен шелпек, көже, бөрте, қарабыламық, қуырмаш жасаған (Фальк, 1999: 132). Бұл мәліметтер қазақтардың тұрмыс-тіршілігінде астық өнімдерінің және нан тағамдарының негізгі рөл атқарғанын айқындайды, ал олардың тұрақты қоныстануы мен егіншілік дәстүрлері олардың экономикасы мен мәдениетінің маңызды бөлігі болғанын дәлелдейді.

Орыс география қоғамының Орынбор бөлімінің белсенді мүшесі Т.А. Сейдалинов. Алтынсариннің «Қыпшақ Сейтқұл» әңгімесінің жалғасындай етіп «Торғай өзенінің

аңғарындағы егін шаруашылығы» деген еңбек жазып, Сейтқұлдың (1770–1830) жылдары өмір сүрген тарихи тұлға екенін, оның халқына жер емшегін емірген тәжірибесін Торғайдың оң жағалауындағы Кіші жүз қазақтарының пайдаланғанын көрсетеді (Сейдалин, 1870: 288). Еңбекте қазақ егіншілігінің пайда болуы, егін танаптарын өңдеу тәсілдері, канал-тоған салу, еңбек құралдары, егістікті суару, жинау, диірменге тарту, дәнді дақылдар өнімдері мұқият түрде баяндалады. Сейдалиннің мәліметінше, Торғай өзені мен Шығыс жағалауларынан жерді суару арқылы 2091 десятина жерге дән себілген, оның 1191 десятинасы тары, 900 десятинасы бидай. Тарыдан 178,650 пұт (орта есеппен әр десятинада 150 пұт) бидайдан 90, 000 (әр десятинадан 100 пұт) өнім алынған (Сейдалин, 1870: 234–257). Қазақты таза көшпенділер деп келген бұл мақала орыс ғалымдарын ойландырмай қоймады. Осы мақаланың ізімен Торғай өңірінің тарихы мен географиясын зерттеуші көрнекті ғалым Я.Я. Полферов «Земледельческое хозяйство Тургайского края» атты еңбегін жазды (Полферов, 1896). Торғай өңіріндегі егін шаруашылығының XVIII ғ. аяғында дамуына себепші болған, бір адам Қыпшақ Сейтқұлдың (1770–1830 ж.) Азия елдерін аралап, олардың көп ғасырлық отырықшы мәдениетімен танысып, еліне ондаған өсімдіктердің тұқымын ала келіп, жеріне жерсіндіріп, өсіріп, халқына қажымай-талмай үйретуінен туған деп көрсетеді. Я.Я. Полферов диханның өмірі мен қызметіне риза болғаны соншалық Торғай даласындағы егіншілік кәсібінің шебері деп баға береді (Полферов, 1896: 10). Сейтқұл алып келген: бидай, тары, жүгері, қарбыз, қауын, пияз, сәбіз, жүзім тұқымдары Торғайдың саласы Қабырға өзенінің жағасындағы Қарақоға өзеніне себілген бұл өсімдіктердің барлығы жерсініп, виноград пен өріктен басқасының барлығы үнемі суарып отырудың арқасында өнім береді. Ары қарай автор кенеттен өлген Сейтқұлдың көптеген жобаларын іске асыра алмай кеткеніне өкініш білдіреді. Сонымен қатар, Торғайда Сейтқұл бастап берген шаруашылықтың кеңінен қанат жайып дамуына, Кенесары бастаған дүрбелеңнің көп кедергі болғанын атап көрсетеді. Торғай егіншілерінің құралдары тіс – алдында тісі бар ағаш соқа, жыртылған жерді тегістеу үшін аттың құйрығына бұтақты ағаш байлап жүргізу, судан егіс танаптарына құю үшін, орыстың «журавль» сияқты қолқауға қолданады. Колқауадан су астауға құйылады, «жан» деген кішкентай арықтармен жүріп, төртбұрышты атыздарды суарады.

Отыз жылға жазылған қазақ-жоңғар соғысы (1756 ж.) жеңіспен аяқталған соң, хан Абылай соғыста қирап қалған қалаларды қалпына келтіруге, әсіресе халықты отырықтандыру үшін егіншілікпен айналысуға үндеп, бірталай шаралар атқарады.

Абылай хан 1763 ж. орыс әкімшілігіне жазған хатында елінде етек алған қуаңшылыққа байланысты қол астындағы қазақтардың Горькая Линиядан жылқыларын асырып Ресей жағына жолға рұқсат сұрайды. Сонымен қатар, он орысты құрал-саймандарымен қазаққа егіншілік кәсібін көрсетіп және үйренуге жіберуін сұрайды. Ең алдымен жер жыртушы екі екі адамды соқасымен жіберсеңдер, менің екі егінші қазағыммен танысып, бірге жұмыс істер еді дейді (Казахско-русские, 1961: 662).

1764 ж. Көкшетау маңында көшіп-қонып жүрген Абылай хан башқұрт елбасыларымен кездескенде, орыс мамандарын күтпей-ақ, өз адамдарын егістік жұмыстарына салып, жазғытұрым тары еккенін көреміз (Казахско-русские, 1961: 668). 1762–1769 жылдары Іле өзенінің маңында егіншілік жұмыстарын ұйымдастыра бастайды, кейінірек Есіл өзенінде дәнді-дақылдар себу үшін іске кіріседі (Аполлова, 1960: 176).

Тарихи әңгімелерде Ташкент қаласының маңындағы Тәуке хан заманында салынған Ханарық тоғанының арнасын кеңейтіп, егін танаптарын үлкейтуді және елді мейлінше көбірек отырықтандыруды Төле биге тапсырып хандықтың қазынасынан қаржысы бөлінетінін ескертеді (АӨЖМ).

Капитан И.Г. Андреев 1785–1790 жылдары Есілдің жоғарғы ағысында отырған елге келген кезде Абылай хан марқұмның заманында бұл жерде жер жырту басталған дейді. Левшинның жазуынша, Абылай хан «построил сыну при речке Талаше дом, обнес оный волан, основал около него селение из каракалпаков, привыкших к хлебопашеству» (Левшин, 1996: 256).

Абылай хан қазақ хандарының ішіндегі қазақты отырықтандырып, егіншілік кәсіптің алдыңғы қатарға шығып, халықты тоқшылыққа, берекеге, еңбек сүйгіштікке үйреткен. Отырықшылық мәдениетінің көшпенді мәдениетке қарағанда әлемдік өркенметте жоғары екендігін көре білді. Қазақ елінің өркениет көшінен қалмауы үшін тек отырықшы тұрмысқа бейімделіп, ұлы даланың емшегін еме білсе, басқа халықтар әлдеқашан шұғылданып алған жер шаруашылығымен айналысса жері мен елі гүлденіп, бұрынғыдан да бақытты боларына көзі жетіпті. XVII ғасырдың II-жартысында Абылай бастаған тоған қазу, жер суландыру, күздік, жаздық дәнді дақылдар егу, үстем тап өкілдері бай-бағландарға үлгі болды. Қазірге дейін аты аталатын, орыстың картасына түскен Әбілпейіз хан салған – Әбілпейіз тоғаны, Құдайменді сұлтанның тоғаны, Ақтамберді батыр-жыраудың тоғаны, Сырым батырдың тоғаны т.с.с. каналдар мен арық-атыз жүйелерін, егістік танаптарын көруге болады. XVIII аяғы мен XIX бас кезінде үстем тап өкілдерінің өз қаржысына тоғандар мен арналар салуы Абылайхан бастап берген игі шара еді.

XVIII–XIX ғасырлардың бас кезіндегі Қазақ даласына келген саяхатшылар мен жиһанкездердің көздерімен көріп, көптеген тоғандар мен арық-атыз жүйелерінің егістік алқаптарының қаңырап бос қалғанын, қирағанын жазады. Бұл жағдайды ауа райының өзгерісінен деп түсіндіреді. Біздің ойымызша егіншіліктің құлдырауы 1723–1754 жылдардағы қазақ-жоңғар соғысынан бірталай қалалардың қирап, қазақтардың 3/2 бөлігінің Орта Азияға және басқа жерлерге қоныс аударуынан деп түсінгеніміз абзал (Шнитников, 1957: 113–119, 124).

XVIII ғасыр ортасынан бастап Абылай хан бастаған сұлтандар мен батырлар, билер мен байлар топ тоғандар, каналдар, уалдар (акведуктар – А.Т., Н.Д.) т.б. егіншілікке керекті гидротехникалық құрылыстар салуды бастайды. Бұл бір жағынан ханның бұйрығы болса, екіншіден қол астындағы елді тоқшылықта ұстау еді. Көптеген орыс деректерінде Абылайдың егін сеуіп, шөп шабу жайында нұсқаулары мен хаттары кездеседі: «Биылғы жаздан ол Абылай тары еге бастады» (Казахско-русские, 1961: 662). 1780 жылы орыс елшісі А.М. Бекчурин: Абылайхан Ташкенттен алты күндік жерде орналасып «...сол жерде егіншілікпен шұғылданды» (Казахско-русские, 1961: 102). Абылайдың бұйрығын орындауға тырысқан Әбілпейіз сұлтан «егіншілікпен шұғылдану үшін бұрынғы жоңғар жеріне тұтқынға түскен қырғыздарды орналастырып, жұмысқа жұмылдыруда» – делінеді. XVIII ғ. аяғында Ембі мен Нұра жағалауынан тоған қазып, егін салған Сырым батыр ауқаттанып байыды – деген ақпарлар бар (Аполлова, 1960: 196). Сондықтан қазақ-жоңғар соғысынан кейінгі егіншілік мәдениетінің жандануы мен дамуы белгілі дәрежеде үстем тап өкілдерінің басшылығымен және көмегімен жүзеге асты дейміз.

Дәстүрлі жер шаруашылығы ежелден суармалы егіншілік болғандықтан зерттеушілер қазақтар жер мен суға үнемшілдікпен қарайды, айрықша құрметтейді деп жазады (Мейер, 1865: 103–105; Александров, 1916: 128). Я. Гавердовскийдің дәлелдеуінше «Қазақтарда егін себуда үш танапты жүйе болған». Казахи пшеницу и ячмень сеют всегда на таких местах, где за год произрастало проса или просянка. Потом сии законы отправляют в залог до третьего лета, в которое опять их орют и засевают (Гавердовский, 2007: 106).

Қорытынды

Қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы жайлы бұрыннан қалыптасқан «көшпелі» деген біржақты түсініктің тарихи шынайылықпен әрдайым сәйкеспейтіні осы зерттеуде анық көрінді. XVIII–XIX ғасырлардағы орыс саяхатшылары, елшілер, ғалымдар мен этнографтар қалдырған бай тарихи дереккөздер қазақтардың көшпелі өмір салтымен қатар, кең көлемде егіншілікпен де шұғылданғанын дәлелдейді. Бұл еңбектерде қазақтардың арпа, бидай, тары, жүгері сияқты дақылдарды өсіруі, арық-тоғандар жүйесін қолдануы, егіншілік құралдарын бейімдеуі және өнімді сақтау мен өңдеу әдістері нақты сипатталған.

Тарихи жазбалар мен картографиялық материалдардан байқалатыны – қазақ егіншілігі кеңістіктік жағынан да, технологиялық жағынан да әртүрлі және терең бейімделген шаруашылық түрі болған. Ертіс бойынан Жетісуға, Шу өзені мен Торғай өңірінен Сырдария

аңғарына дейінгі кең алқаптарда жүргізілген егіншілік жұмыстары – бұл кәсіптің қазақ қоғамындағы маңызын көрсетеді. Суару жүйелерінің күрделілігі мен тиімділігі, шаруашылық мәдениетінің жергілікті ерекшеліктерге бейімделуі – қазақтардың жер шаруашылығында жинақтаған мол тәжірибесінің дәлелі.

Сонымен қатар, егіншіліктің таралуына ішкі және сыртқы факторлар – жер тапшылығы, малдан айырылу, климаттық қиындықтар, сондай-ақ, көрші отырықшы халықтармен аралас-құраластық әсер еткен. Жер шаруашылығы қазақтарда қосалқы кәсіп емес, нақты өмір сүру құралы, тіршілік көзі болғанын көптеген дерек нақтылайды. Ұлы жүз қазақтарының ежелден отырықшы өмірге бейімділігі, Қыпшақ Сейткүл сияқты тұлғалардың егіншілікті таратудағы рөлі, тары мен бидайдың өндірістік маңызы – мұның бәрі қазақ егіншілігіне қатысты жаңаша көзқарас қажеттігін айқындайды.

Зерттелген деректер егіншілік тарихына қатысты отандық тарихнамада біршама үзілістер болғанын, бірақ қазіргі кезеңде бұл мәселені қайта қарап, қайта сараптаудың маңызын көрсетеді. Сондықтан, қазақ халқының шаруашылық мәдениеті тек көшпелілікке ғана емес, отырықшы және жартылай отырықшы өмір салттарына да негізделген күрделі, көпқырлы жүйе ретінде қарастырылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

АӨЖМ — Автордың өзі жинаған материалдары

Александров, 1919 — *Александров Н.Н.* Земледелие в Сыр-Дарьинской области. Описание приемов земледелия преимущественно Ташкентского хлопкового и сухоземледельческого района // Туркестанское сельское хозяйство за 1916–1918 гг. Ч. 1. Общие приемы земледелия. Ташкент, 1919. С. 1–247.

Андреев, 1998 — *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Ғылым, 1998. 280 с.

Аполлова, 1960 — *Аполлова Н.Г.* Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII – начале XIX в. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. 456 с.

Байгабатова, 2023 — *Байгабатова Н.К.* Казахи Жетысу на рубеже XIX–XX веков (историко-этнографическое исследование). Талдыкорган: ИП «Дизайн-ОТ», 2023. 204 с.

Валиханов, 1984 — *Валиханов Ч.Ч.* О хлебопашестве // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедия, 1984. С. 184–188.

Гавердовский, 2007 — *Гавердовский Я.П.* Обзорение Киргиз-кайсаковской степи (часть 2-я) или Описание страны и народа киргиз-кайсаковского // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 283–495.

Галузо, 1965 — *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на юге Казахстане в 1867–1914 гг. Алма-Ата: Наука, 1965. 347 с.

Георги, 1799 — *Георги И.Г.* Киргизцы // Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. Часть вторая. О народах Татарского племени. СПб., 1799. С. 119–142.

Записка, 2012 — Записка оренбургского купца Д.У. Белова о хозяйстве, домашнем быте, обрядах и обычаях казахов долины Сырдарьи. 10 февраля 1869 г. // Путевые дневники и записки российских чиновников и исследователей о Казахской степи XVIII – середина XIX века. Сб. док. и мат-лов / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев, И.М. Самигулин. Астана: ТОО «Общество инвалидов – Чернобылец», 2012. С. 647–699.

Казахско-русские, 1961 — Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках: (сборник документов и материалов) / сост.: Ф.Н. Киреев [и др.]; под ред.: В.Ф. Шахматова, Ф.Н. Киреева, Т.Ж. Шоинбаев. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. 743 с.

Кармышева, 1986 — *Кармышева Дж.Х.* Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. М.: Наука, 1986. С. 47–70.

Костенко, 1871 — *Костенко Л.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. С картой Средней Азии. СПб.: Типография В. Безобразова и К, 1871. 405 с.

Левшин, 1996 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). Алматы: «Санат», 1996. 656 с.

Маллицкий, 2011 — *Маллицкий Н.Г.* Казахи (этнографический очерк) // История Казахстана в документах и материалах: Альманах вып. 1. Алматы. Издание: LEM. 2011. С. 277–329.

Материалы, 2007а — Материалы поездки казачьего атамана подпоручика Дмитрия Телятникова и сержанта Алексея Безносова с Иртышской линии в Ташкентское владение к правителю Юнус-ходже (30 мая 1796 г. – 23 июля 1797 г.) // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 153–178.

- Материалы, 2007b — Материалы поездки поручика Пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера и геодезиста подпоручика Алексея Кушелева с торговым караваном из Оренбурга в Ташкент (29 августа 1738 г. – 5 июня 1739 г.) // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. VI. Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX века / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 32–55.
- Мейер, 1865 — *Мейер Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства [Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба]. СПб., 1865. 288 с.
- Народы, 2010 — Народы России, киргизы // История и культура казахского народа XVII – начало XX вв. в русской периодической печати. Том 2. Астана: «Парасат», 2010.
- Полферов, 1896 — *Полферов Я.Я.* Земледелие Тургайской области (очерк). Оренбург, 1896. 66 с.
- Посольские, 2005 — Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.). / История Казахстана в русских источниках. Том I. Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словников указателей А. Исина. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.
- Потанин, 2006 — *Потанин Г.Н.* Заметка о хлебопашестве в Киргизской степи // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. VII. Алматы: «Домы Пресс», 2006. С. 331–333.
- Путевые, 1936 — Путевые замечания Омского гарнизонного полка лекаря Зибберштейна // Исторический архив: сборник в 10 томах / Ответ. редактор: академик Б.Д. Греков. Т. 1. М.-Л.: Изд-во академии наук СССР, 1936. С. 226–258.
- Путешествие, 1820 — Путешествие Федора Исакович Байкова в Китай с 1654 по 1658 год // Сибирский вестник, издаваемый Григорием. Часть XI. СПб.: Морской типографии, 1820. С. 113–136, 137–166.
- Роспросные, 1867 — Роспросные речи в Сибирском приказе казака Василия Кобыякова о пребывании его в Туркестане // Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссией. СПб., 1867. С. 385–390.
- Сараев, 2011 — *Сараев В.В.* Инструменты земледельцев Древнего Жетысу // История и археология Семиречья. Сборник статей и публикаций. Выпуск 4. Алматы: Фонд «Родничок», 2011. С. 127–142.
- Сейдалин, 1870 — *Сейдалин Т.А.* О развитии хлебопашества по бассейну р.Тургай // ЗОО ИРГО. Т.1. 1870. С. 128–241.
- Сиверс, 1999 — *Сиверс И.* Письма из Сибири / пер с нем. Алматы: Ғылым, 1999. С. 5–85.
- Спасский, 1820 — *Спасский Г.И.* Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды // Сибирский вестник, 1820. Ч. 9. С. 51–58, 93–124, 167–196; Ч. 10. С. 211–234, 285–292, 343–373.
- Статейный, 1867 — Статейный список пребывания в Туркестане, в Хиве и в Бухаре казаков Федора Скибина и Матвея Трошина, посланных из Тобольска для переговоров с Тевкиханом, вследствие неприязненных действий подвластной ему Казачьей Орды с Русскими // Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссией. Т. X. СПб., 1867. С. 375–385.
- Сулейменов, 1963 — *Сулейменов Б.* Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начала XX в. (1867–1907 гг.). Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963. 412 с.
- Терентьев, 1875 — *Терентьев М.* Туркестан и Туркестанцы // Вестник Европы. 1875. Т. V. №9. С. 65–112.
- Фальк, 1999 — *Фальк И.П.* Описание всех национальностей России / пер с нем. Алматы: Ғылым, 1999. С. 87–135.
- Хозяйство, 1980 — Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу. Алма-Ата: Наука, 1980. 256 с.
- Чермак, 1900 — *Чермак Л.К.* Оседлые киргизы-земледельцы на р.Чу и заметки о пути через Голодную Степь с картою // Записки Западно-Сибирского отделения Императорского Русского географического общества. Кн. XXVII. Омск, 1900. С. 1–24.
- Чертежная, 1882 — Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 году. СПб.: Типография А.М. Котомина и К., 1882. 31 с.
- Шнитников, 1957 — *Шнитников К.А.* Изменчивость общей увлажненности материков северного полушария. М.-Л.: Наука, 1957. 337 с.
- Янушкевич, 1966 — *Янушкевич А.* Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Пер. с польского Ф. Стекловой. Алма-Ата: «Казахстан», 1966. 268 с.

References

- AOZhM — Avtordyn ozi zhinagan materialdary [The author's own collected materials]
- Aleksandrov, 1919 — *Aleksandrov N.N.* Zemledelie v Syr-Darinskoi oblasti. Opisanie priemov zemledelie preiumshestvo Tashkentskogo xlopkovogo I suhozemledelcheskogo raiona // Turkestanskoe selskoe khoziystvo za 1916–1918 gg. Vol. 1. Ovshie priemov zemledelie. Tashkent, 1919. Pp. 1–247. (In Russ.).
- Apollova, 1960 — *Apollova N.G.* Ekonomicheskie i politicheskie svyazi Kazakhstana s Rossiei v XVIII – nachale XIX v. [Economic and Political Relations of Kazakhstan with Russia in the 18th – Early 19th Century] M.: Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1960. 456 p. (In Russ.).
- Baigabatova, 2023 — *Baigabatova N.K.* Kazakhi Zhetysu na rubezhe XIX–XX vekov (istoriko-etnograficheskoe issledovanie) [The Kazakhs of Zhetysu at the Turn of the 19th–20th Centuries (Historical and Ethnographic Study)]. Taldykorgan: IP "Dizain-OT", 2023. 204 p. (In Russ.).

Chermak, 1900 — *Chermak L.K.* Osedlye kirgizy-zemledel'tsy na r. Chu i zametki o puti cherez Golodnuiu Step' s kartoi [Settled Kyrgyz Farmers along the Chu River and Notes on the Route through the Hunger Steppe with a Map] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdeleniia IRGO. Kn. XXVII. Omsk, 1900. Pp. 1–24. (In Russ.).

Chertezhnaia, 1882 — Chertezhnaia kniga Sibiri, sostavlennaia tobol'skim synom boiarskim Semenom Remezovym v 1701 godu [Map Book of Siberia, Compiled by the Tobolsk Nobleman Semyon Remezov in 1701]. SPb.: Tipografiia A.M. Kotomina i K., 1882. 31 p. (In Russ.).

Falk, 1999 — *Falk I.P.* Opisanie vseh natsional'nostei Rossii [Description of All Nationalities of Russia] / Per. s nem. Almaty: Gylym, 1999. Pp. 87–135. (In Russ.).

Galuzo, 1965 — *Galuzo P.G.* Agrarnye otnosheniia na iuge Kazakhstana v 1867–1914 gg. [Agrarian Relations in the South of Kazakhstan in 1867–1914]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 347 p. (In Russ.).

Gavardovskii, 2007 — *Gavardovskii Ia.P.* Obozrenie Kirgiz-kaisakskoi stepi (chast' 2-ia) ili Opisanie strany i naroda kirgiz-kaisakskogo [Survey of the Kyrgyz-Kaisak Steppe (Part 2), or Description of the Country and People of the Kyrgyz-Kaisaks] // Istorii Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. Pervye istoriko-etnograficheskie opisanii kazakhskikh zemel'. Pervaia polovina XIX veka / Sost. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev. Almaty: Daik-Press, 2007. Pp. 283–495. (In Russ.).

Georgi, 1799 — *Georgi I.G.* Kirgiztsy [The Kyrgyz] // Opisanie vseh obitaiushchikh v Rossiiskom gosudarstve narodov. Ikh zheiteiskikh obriadov, obyknovenii, odezhd, zhilishch, uprazhnenii, zabav, veroispovedanii i drugih dostopamiatnostei. Chast' vtorai. O narodakh Tatarskogo plemeni. SPb., 1799. Pp. 119–142. (In Russ.).

Karmysheva, 1986 — *Karmysheva Dzh.Kh.* Zemledel'cheskaia obriadnost' u kazakhov [Agricultural Rituals among the Kazakhs] // *Drevnie obriady, verovaniia i kulty narodov Srednei Azii. Istoriko-etnograficheskie ocherki.* M.: Nauka, 1986. Pp. 47–70. (In Russ.).

Kazakhsko-russkie, 1961 — Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vekakh: Sbornik dokumentov i materialov [Kazakh–Russian Relations in the 16th–18th Centuries: Collection of Documents and Materials] / Sost.: F.N. Kireev [i dr.]; Pod red.: V.F. Shakhmatov, F.N. Kireev, T.Zh. Shoinbaev. Alma-Ata: Izd-vo Akademii nauk KazSSR, 1961. 743 p. (In Russ.).

Khoziaistvo, 1980 — Khoziaistvo kazakhov na rubezhe XIX–XX vekov. Materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu [The Economy of the Kazakhs at the Turn of the 19th–20th Centuries. Materials for the Historical and Ethnographic Atlas]. Alma-Ata: Nauka, 1980. 256 p. (In Russ.).

Kostenko, 1871 — *Kostenko L.* Sredniaia Aziia i vodvorenii v nei russkoi grazhdanstvennosti. S kartoi Srednei Azii [Central Asia and the Establishment of Russian Civility in It. With a Map of Central Asia]. SPb.: Tipografiia V. Bezobrazova i K, 1871. 405 p. (In Russ.).

Levshin, 1996 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh, ili kirgiz-kaisatskikh, ord i stepei [Description of the Kirgiz-Cossack, or Kirgiz-Kaisak, Hordes and Steppes] / pod red. akad. M.K. Kozybaeva. Almaty: Sanat, 1996. 656 p. (In Russ.).

Mallitskii, 2011 — *Mallitskii N.G.* Kazakhi (etnograficheskii ocherk) [The Kazakhs (An Ethnographic Essay)] // Istorii Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: Al'manakh. Vyp. 1. Almaty: Izdanie LEM, 2011. Pp. 277–329. (In Russ.).

Materialy, 2007a — Materialy poezdki kazachego atamana podporuchika Dmitriia Teliatnikova i serzhanta Alekseia Beznosikova s Irtyshskoi linii v Tashkentskoe vladenie k pravitel'iu Iunus-khodzhe (30 maia 1796 g. – 23 iuliia 1797 g.) [Materials from the Journey of Cossack Ataman Second Lieutenant Dmitry Telyatnikov and Sergeant Alexey Beznosikov from the Irtysh Line to the Tashkent Domain to Ruler Yunus-Khoja (May 30, 1796 – July 23, 1797)] // Istorii Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. T. VI. Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdках po iuzhnykh kazakhskim stepiam. XVIII–XIX veka / Sost. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev. Almaty: Daik-Press, 2007. Pp. 153–178. (In Russ.).

Materialy, 2007b — Materialy poezdki poruchika Penzenskogo garnizonnogo pekhotnogo polka Karla Millera i geodezista podporuchika Alekseia Kusheleva s trgovym karavanom iz Orenburga v Tashkent (29 avgusta 1738 g. – 5 iunია 1739 g.) [Materials from the Journey of Lieutenant of the Penza Garrison Infantry Regiment Karl Miller and Surveyor Second Lieutenant Alexey Kushelev with a Trade Caravan from Orenburg to Tashkent (August 29, 1738 – June 5, 1739)] // Istorii Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov. T. VI / Sost. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev. Almaty: Daik-Press, 2007. Pp. 32–55. (In Russ.).

Meier, 1865 — *Meier L.* Kirgizskaia step' Orenburgskogo vedomstva [The Kyrgyz Steppe of the Orenburg Department]. [Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami General'nogo shtaba]. SPb., 1865. 288 p. (In Russ.).

Narody, 2010 — Narody Rossii, kirgizy [Peoples of Russia, the Kyrgyz] // Istorii i kul'tura kazakhskogo naroda XVII – nachalo XX vv. v russkoy periodicheskoy pechati. Tom 2. Astana: "Parasat", 2010. (In Russ.).

Polferov, 1896 — *Polferov Ia.Ia.* Zemledelie Turgaiskoi oblasti (ocherk) [Agriculture in the Turgai Region (An Essay)]. Orenburg, 1896. 66 p. (In Russ.).

Posol'skie, 2005 — Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XV–XVII vv.) // Istorii Kazakhstana v russkikh istochnikakh. T. I [Embassy Materials of the Russian State (15th–17th Centuries)] // History of Kazakhstan in Russian Sources. Vol. I] / Sost., transkriptsiia skoropisi, vstupil. stat'ia i kommentarii: A. Isin. Almaty: Daik-Press, 2005. 704 p. (In Russ.).

- Potantin, 2006 — *Potantin G.N.* Zametka o khlebopashestve v Kirgizskoi stepi [Note on Agriculture in the Kyrgyz Steppe] // *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov*. T. VII. Almaty: Domy Press, 2006. Pp. 331–333. (In Russ.).
- Puteshestvie, 1820 — *Puteshestvie Fedora Isakovicha Baikova v Kitai s 1654 po 1658 god* [Journey of Fedor Isakovich Baikov to China from 1654 to 1658] // *Sibirskii vestnik, izdavaemyi Grigoriem. Chast' XI*. SPb.: Morskaiia tipografiia, 1820. Pp. 113–136, 137–166. (In Russ.).
- Putevye, 1936 — *Putevye zamechaniia Omsskogo garnizonnogo polka lekaria Zibbershteina* [Travel Notes by the Physician of the Omsk Garrison Regiment Zibbershtein] // *Istoricheskii arkhiv: Sbornik v 10 tomakh / Otv. red.: akademik B.D. Grekov*. Vol. 1. M.–L.: Izd-vo AN SSSR, 1936. Pp. 226–258. (In Russ.).
- Rosprosnye, 1867 — *Rosprosnye rechi v Sibirskom prikaze kazaka Vasiliia Kobiakova o prebyvanii ego v Turkestane* [Interrogation Testimonies in the Siberian Chancellery of Cossack Vasily Kobayakov about His Stay in Turkestan] // *Dopolneniia k aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. T. X. SPb., 1867. Pp. 385–390. (In Russ.).
- Saraev, 2011 — *Saraev V.V.* Instrumenty zemledel'tsev Drevnego Zhetisu [Agricultural Tools of Ancient Zhetysu Farmers] // *Istoriia i arkhologiiia Semirech'ia. Sbornik statei i publikatsii*. Vyp. 4. Almaty: Fond “Rodnichok”, 2011. Pp. 127–142. (In Russ.).
- Seidalin, 1870 — *Seidalin T.A.* O razvitii khlebopashestva po basseinu r. Turgai [On the Development of Agriculture along the Turgai River Basin] // *Zapiski Otdeleniia Obshchestva Izucheniia Russkogo Kraia pri IRGO*, 1870. Vol. 1. Pp. 128–241. (In Russ.).
- Shitnikov, 1957 — *Shitnikov K.A.* Izmenchivost obshei uvlazhnennosti materikov severnogo polushariia [Variability of the Overall Moisture of the Continents in the Northern Hemisphere]. M.–L.: Nauka, 1957. 337 p. (In Russ.).
- Sivers, 1999 — *Sivers I.* Pis'ma iz Sibiri [Letters from Siberia] / Per. s nem. Almaty: Gylym, 1999. Pp. 5–85. (In Russ.).
- Spasskii, 1820 — *Spasskii G.I.* Kirgiz-kaisaki Bol'shoi, Srednei i Maloi Ordy [The Kyrgyz-Kaisaks of the Great, Middle, and Small Hordes] // *Sibirskii vestnik*, 1820. Ch. 9. Pp. 51–58, 93–124, 167–196; Ch. 10. Pp. 211–234, 285–292, 343–373. (In Russ.).
- Stateyni, 1867 — *Stateyni spisok prebyvaniia v Turkestane, v Khive i v Bukhare kazakov Fedora Skibina i Matveya Troshina, poslannykh iz Tobolska dlia peregovorov s Tevkhikhanom, vsledstvie nepriyaznennykh deystviy podvlastnoy yemu Kazachey Ordy s Russkimi* [An official record of the stay in Turkestan, Khiva, and Bukhara by Cossacks Fedor Skibin and Matvey Troshin, sent from Tobolsk for negotiations with Tevkhikhan, due to the hostile actions of the Cossack Horde under his authority against the Russians] // *Dopolneniia k aktam istoricheskim, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. T. X. SPb., 1867. Pp. 375–385. (In Russ.).
- Suleimenov, 1963 — *Suleimenov B.* Agrarnyi vopros v Kazakhstane poslednei treti XIX – nachala XX v. (1867–1907 gg.) [The Agrarian Question in Kazakhstan in the Last Third of the 19th – Beginning of the 20th Century (1867–1907)]. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR, 1963. 412 p. (In Russ.).
- Terent'ev, 1875 — *Terent'ev M.* Turkestan i Turkestantsy [Turkestan and the Turkestanis] // *Vestnik Evropy*. 1875. T. V.No. 9. Pp. 65–112. (In Russ.).
- Valikhanov, 1984 — *Valikhanov Ch.Ch.* O khlebopashestve [On Agriculture] // *Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piati tomakh*. Tom 1. Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi èntiklopedii, 1984. Pp. 184–188. (In Russ.).
- Yanushkevich, 1966 — *Yanushkevich A.* *Dnevnik i pis'ma iz puteshestviia po kazakhskim stepyam* [Diaries and Letters from a Journey through the Kazakh Steppes]. Per. s pol'skogo F. Steklovoy. Alma-Ata: “Kazakhstan”, 1966. 268 p. (In Russ.).
- Zapiska, 2012 — *Zapiska orenburgskogo kuptsa D.U. Belova o khoziaistve, domashnem byte, obriadakh i obychaiakh kazakhov doliny Syrdarii*. 10 fevralia 1869 g. [Note by Orenburg Merchant D.U. Belov on the Economy, Domestic Life, Rituals, and Customs of the Kazakhs in the Syr Darya Valley, February 10, 1869] // *Putevye dnevniki i zapiski rossiiskikh chinovnikov i issledovatelei o Kazakhskoi stepi XVIII – seredina XIX veka: Sbornik dokumentov i materialov / Sost. I.V. Erofeeva, B.T. Zhanaev, I.M. Samigulin*. Astana: TOO “Obshchestvo invalidov – Chernobylets”, 2012. Pp. 647–699. (In Russ.).

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 5, pp. 1545-1559, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.41.91
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_5_1545-1559

SARYTAU RITUAL AND BURIAL COMPLEX (RESULTS OF THE 2021 ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS)

Umitkaliyev Ulan¹, Duysenbai Daniyar^{2}, Kassenali Aybar³*

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(2, Satpaev Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Sciences (History), Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7828-1381>. E-mail: uumitkaliyev@bk.ru

²National Museum of the Republic of Kazakhstan
(54, Tauelsizdik Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3461-1390>. E-mail: daniar_db88@mail.ru
*Corresponding author

³Center for Research and Preservation of Cultural Heritage
(11, Kaldayakov Str., 010000 Astana, Republic of Kazakhstan)
Researcher, Doctor of Philosophy
 <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2025

© Duysenbai D., Umitkaliyev U., Kassenali A., 2025

Abstract. *Introduction:* One of the most widespread types of archaeological monuments on the territory of Kazakhstan is the complexes of kurgans with “mustaches” (stone extensions). Although the distribution area of these monuments extends beyond Kazakhstan, their main concentration is within the Saryarka region. At present, researchers associate the kurgans with “mustaches” with the Saka, Hunnic, and Turkic periods. The article presents the results of archaeological investigations conducted in 2021 at the Sarytau burial ground of “mustached” kurgans. *Purpose and objectives of the study:* The aim of the study is to determine the chronological framework of the complex of “mustached” kurgans in Eastern Saryarka. To achieve this goal, the following tasks were set: to identify the architectural features of the monument; to clarify its cultural and chronological affiliation; and, by involving interdisciplinary methods, to address the issues of precise dating of the monument. *Research methods:* In the study of the “mustached” kurgans, standard methods of field archaeological excavations were fully applied. A comparative analysis was conducted based on previously studied monuments. The age of the site was determined using natural science methods. *Results.* The burial ground is located in the territory of Abai Region, Zharma District. The site consists of a “mustached” kurgan and four earthen mounds. The “kurgan with stone chains” includes two mounds arranged along the west–east axis. Two stone chains extend eastward from the eastern mound. During archaeological excavations, a stone cist was discovered beneath the western mound, containing a human skeleton oriented along the NNW–SSE axis. In the eastern mound, fragments of pottery and

animal bones were found. A fragment of a clay vessel was also discovered at the end of the northern chain. Radiocarbon analysis of the human bones from the western mound indicated a date corresponding to the middle of the 4th to the beginning of the 3rd century BCE. The results of animal bone analysis from the eastern mound suggest a date corresponding to the end of the 2nd century BCE. *Conclusion.* Based on the results of the study, the authors conclude that the main mound of the complex and the satellite kurgan belong to the same chronological period. The burial construction, ritual materials, and the results of interdisciplinary research demonstrate similarities with the funerary structures of the Late Saka or Korgantas periods.

Key words: Eastern Saryarka, Early Iron Age, Kurgantas period, kurgan with “mustache”, ceramic vessel, ritual complex, interdisciplinary research

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of the grant-funded research project of the Committee of Science under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled BR24992916 “Comprehensive historical and archaeological research of the Abay region”.

For citation: Umitkaliyev U., Duysenbai D., Kassenali A. Sarytau ritual and burial complex (results of the 2021 archaeological investigations) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 5. Pp. 1545–1559. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1545-1559

САРЫТАУ ҒҰРЫПТЫҚ-ЖЕРЛЕУ КЕШЕНІ (2021 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ)

Үмітқалиев Ұлан¹, Дүйсенбай Данияр^{2*}, Қасенәлі Айбар³

¹Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті
(2-үй, Сатпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0001-7828-1381>. E-mail: uumitkaliyev@bk.ru

²Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
(54-үй, Тәуелсіздік көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-3461-1390>. E-mail: daniar_db88@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Мәдени мұраны зерттеу және сақтау орталығы
(11-үй, Ш. Қалдаяқов көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Ғылыми қызметкер, PhD докторы

 <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2025

© Үмітқалиев Ұ., Дүйсенбай Д., Қасенәлі А., 2025

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақстан территориясында кең таралған ескерткіштердің бірі – «мұртты» обалар кешені. Аталған ескерткіштердің таралу аймағы Қазақстан аумағынан да тыс аймақтарды қамтып жатқанымен, негізгі таралуы ошағы Сарыарқа жері. Қазіргі таңда зерттеушілер «мұртты» оба кешені сақ, ғұн, түркі дәуірлерімен байланыстырылып отыр. Мақалада 2021 жылы Сарытау қорымындағы «мұртты» оба жүргізілген археологиялық зерттеулер бойынша мәліметтер ұсынылып отыр. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – Шығыс Сарыарқадағы «мұртты» оба кешенінің хронологиялық мерзімдерін анықтау. Сол мақсатта қол жеткізуде мынадай міндеттер қойылды. Ескерткіштің архитектуралық жағынан ерекшеліктерін анықтау. Екіншісі, нысанның мәдени әрі хронологиялық тиесілігін нақты анықтау өзекті мәселе болып табылады. Пәнаралық зерттеулерді қатыстыру арқылы нақты мерзімделік мәселелерін көтеру. *Зерттеу әдістері.*

«Мұртты» обаларды зерттеуде далалық археологиялық қазба жұмыстарының әдістері толықтай сақталып, зерттеуге алынды. Бұрын зерттелген ескерткіштерді қарастыра отырып, салыстырмалы талдау жұмыстары жасалды. Жаратылыстану әдістерін қолдана отырып, ескерткіштің жасы анықталды. *Нәтижелері.* Қорым Абай облысы, Жарма ауданы аумағында орналасқан. Ескерткіш «мұртты» обадан және 4 топырақты үйіндіден құралған. «Тас тізбекті» оба батыс-шығыс тізбекте орналасқан 2 обадан тұрады. Шығыс үйіндіден шығысқа қарай 2 тас тізбек тартылған. Археологиялық қазба зерттеулері барысында батыс обаның үйіндісі астынан тас жәшік табылды. Оның ішінде солтүстік-оңтүстік бағытта жатқан адам сүйегі жерленген. Шығыс обадан ыдыс сынықтары мен мал сүйегінің бөліктері шықты. Солтүстік тізбектің аяқ жағынан да қыш ыдыс бөлігі анықталды. Хронологиялық уақыты жағынан батыс обадасы адам сүйегі б.з.д. 4 ғасырдың ортасы мен 3 ғасырдың басы мерзімі көрсетіп тұр. Шығыс үйіндідегі жануар сүйегінің нәтижелері б.з.д. 2 ғасырдың аяғы уақытын беріп тұр. *Қорытынды.* Ұсынылып отырған зерттеу жұмыстарының нәтижесіне сәйкес авторлар кешендегі негізгі үйінді мен «мұртты» оба бір кезеңге жататын құрылыстар екендігі жайлы пікірді алға тартып отыр. Батыс және шығыс үйіндіден алынған радиокөміртекті талдаулар және жерлеу құрылысы мен ғұрыптық материалдар, пәнаралық зерттеу нәтижелері ескерткіштің соңғы сақ немесе қорғантас кезеңінің жерлеу құрылыстарымен ұқсастығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Шығыс сарыарқа, ерте темір дәуірі, қорғантас, «мұртты» оба, қыш ыдыс, ғұрыптық кешен, пәнаралық зерттеулер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыру аясында дайындалды. Жоба атауы BR24992916 «Абай облысын кешенді тарихи-археологиялық зерттеу».

Дәйексөз үшін: Үмітқалиев Ұ., Дүйсенбай Д., Қасенәлі А. Сарытау ғұрыптық-жерлеу кешені (2021 жылғы археологиялық зерттеулердің нәтижелері) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. 1545–1559 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1545-1559

САРЫТАУСКИЙ ПОМИНАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС (РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2021 ГОДА)

Умиткалиев Улан¹, Дүйсенбай Данияр^{2*}, Касенали Айбар³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва

(д. 2, ул. Сатпаева, Астана, Республика Казахстан)

Доцент, кандидат исторический наук

 <https://orcid.org/0000-0001-7828-1381>. E-mail: uumitkaliev@bk.ru

²Национальный музей Республики Казахстан

(д. 54, ул. Тәуелсіздік, Астана, Республика Казахстан)

Старший научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3461-1390>. E-mail: daniar_db88@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Центр исследования и сохранения культурного наследия

(д. 11, ул. Ш. Калдаякова, Астана, Республика Казахстан)

Научный сотрудник, PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0001-8392-9007>. E-mail: a.kassenali@gmail.com

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Умиткалиев У., Дүйсенбай Д., Касенали А., 2025

Аннотация. *Введение.* На территории Казахстана одним из широко распространённых типов памятников являются комплексы курганов с «усами». Несмотря на то, что ареал распространения данных памятников выходит за пределы Казахстана, их основная зона сосредоточения приходится на территорию Сарыарки. В настоящее время исследователи связывают курганы с «усами» с сакским, гуннским и тюркским периодами. В статье представлены материалы археологических исследований, проведённых в 2021 году на Сарытауском могильнике курганов с «усами». *Цель и задачи исследования.* Цель исследования – определить хронологические рамки комплекса курганов с «усами» Восточной Сарыарки. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: определить архитектурные особенности памятника; уточнить культурную и хронологическую принадлежность объекта; с привлечением междисциплинарных методов рассмотреть вопросы точной датировки памятника. *Методы исследования.* При изучении курганов с «усами» были применены методы полевых археологических раскопок, полностью соблюдавшие стандартные методики. На основе анализа ранее исследованных памятников был проведён сравнительный анализ. Возраст памятника определён с использованием естественнонаучных методов. *Результаты.* Могильник расположен на территории Абайской области, Жарминского района. Памятник состоит из кургана с «усами» и четырёх земляных насыпей. Курган с каменными цепочками включает два кургана, расположенные в западно-восточном направлении. От восточной насыпи к востоку вытянуты две каменные цепочки. В ходе археологических раскопок под насыпью западного кургана был обнаружен каменный ящик, внутри которого находился человеческий скелет, ориентированный по линии ССВ-ЮЮЗ. В восточной насыпи были найдены фрагменты керамической посуды и остатки костей животных. В северной цепочке также был обнаружен фрагмент глиняного сосуда. Радиоуглеродный анализ костей человека из западного кургана показал дату середины IV – начала III века до н.э. Результаты анализа костей животных из восточной насыпи указывают на конец II века до н.э. *Заключение.* Согласно результатам представленного исследования, авторы приходят к выводу, что основная насыпь комплекса и курган-спутник относятся к одному времени. Погребальная конструкция, ритуальные материалы и результаты междисциплинарных исследований демонстрируют сходство с погребальными сооружениями поздне-сакского или коргантасского периодов.

Ключевые слова: Восточная Сарыарка, ранний железный век, Коргантасский период, курган с «усами», керамический сосуд, культовый комплекс, междисциплинарные исследования

Благодарность. Статья подготовлена в рамках финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан. Название проекта: BR24992916 «Комплексные историко-археологические исследования области Абай».

Для цитирования: Умиткалиев У., Дуйсенбай Д., Касенали А. Сарытауский поминально-погребальный комплекс (результаты археологических исследований 2021 года) // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 5. С. 1545–1559. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_5_1545-1559

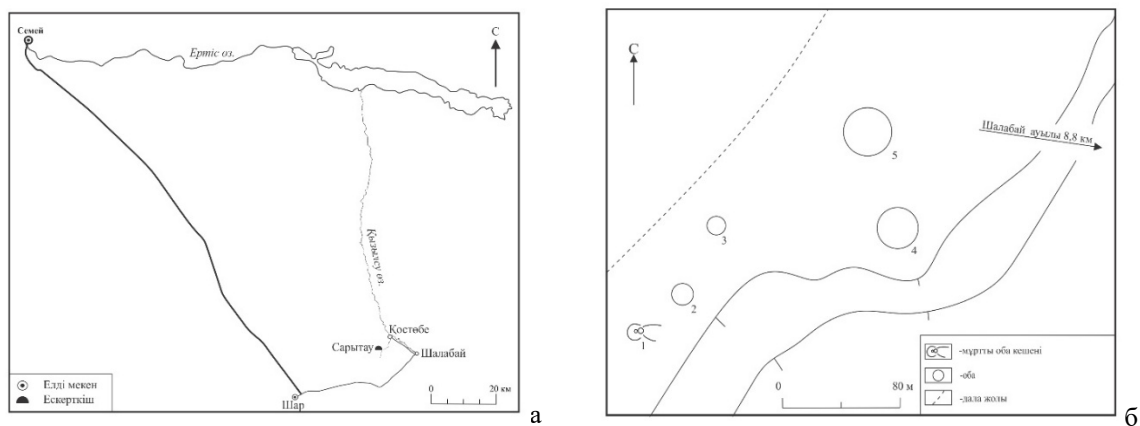
Кіріспе

Қазба жұмыстары барысында 2021 жылы Абай облысы, Жарма ауданында Сарытау қорымындағы «мұртты» оба зерттелді. Ескерткіш Абай облысы, Жарма ауданы, Сарытау ауылының аумағында, бұрынғы Қостөбе ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 4,5 км жерде орналасқан. Сарытау ескерткіші таулы өңірдің жазық бөлігінде, Сартымбек өзенінің қазіргі құрғап қалған арнасынан батысқа қарай шамамен 100 метр жерде, өзеннің жоғарғы терассасында орналасқан. Нысанның абсолюттік биіктігі теңіз деңгейінен 360 метрді құрайды.

«Мұртты оба» кешені оңтүстік Орал мен Мұғалжар тауы, Алтай мен Тарбағатай тауларына дейін, Солтүстік Қазақстанның орманды дала аймағынан Оңтүстік Қазақстанға дейін алып жатқан, Сарыарқа аумағына таралған ғұрыптық-жерлеу кешені. Батысында «негізгі» және шығысындағы қосымша үйіндіден тұратын кешеннен шығысқа қарай 2 тас тізбек тартылған. Көптеген көрнекті ғалымдар «мұртты» обалардың таралу ареалы, мәдени әрі

хронологиялық тиесілігі, семантикасы секілді негізгі мәселелері бойынша ізденістер жүргізіп, ғылыми пікірлерін жазып қалдырған болатын. Соның ірілері Ә.Х. Марғұлан, М.К. Қадырбаев, Ә.М. Оразбаев, Ф.Х. Арсланова, А.З. Бейсенов және тағы басқа зерттеушілер тарапынан зерттеліп, «мұртты» обалар бойынша ғылыми пікірлер келтірілген болатын (Марғұлан, 1966; Қадырбаев, 1959; Оразбаев, 1969; Арсланова, 1975; Ақынжанов, 1977; Боталов, т.б., 2006; Бейсенов, 2020; Грудочко, 2018).

Мақаланың мақсаты – Сарытау «мұртты» оба кешенінің мәдени атрибутын анықтау, архитектуралық құрылысын зерттеу және хронологиялық мерзімі бойынша материалдар алу. Осы бағытта Сарытау «мұртты» оба кешенінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізу және одан табылған заттарды пәнаралық талдау арқылы зерттеу міндеттері еніп отыр. Ескерткіштің ғұрыптық мәндегі жерлеу ескерткіш түріндегі таралу аймағы шығыс Сарыарқа жерін толықтай алып жатыр. Қазіргі кезге дейін «мұртты» обалар бойынша бірқатар кешенді нысандар зерттеліп, ғылыми пікірлер мен тұжырымдар қалыптасты. Соның ішінде Сарытау нысаны батысында адам жерленген оба түрінде болса, шығысындағы үйінді ғұрыптық жоралғы сипаттында жасалған. Типологиялық бөлу бойынша «мұртты» оба кешені 2-ші типке жатады. Мұндай типтік бөліністерді еліміздің және шетелдік бірқатар зерттеушілер жасаған болатын (Қадырбаев, 1966; Оразбаев, 1969; Боталов, т.б., 2006; Бейсенов, 1997; Грудочко, 2020). Өзара сәл өзгеріс болғанымен жалпы типке бөлу 3 түрге бөлініп әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан емес. Олардың барлығы шығысқа тартылған екі тас тізбекті құрылыстардан тұрады.

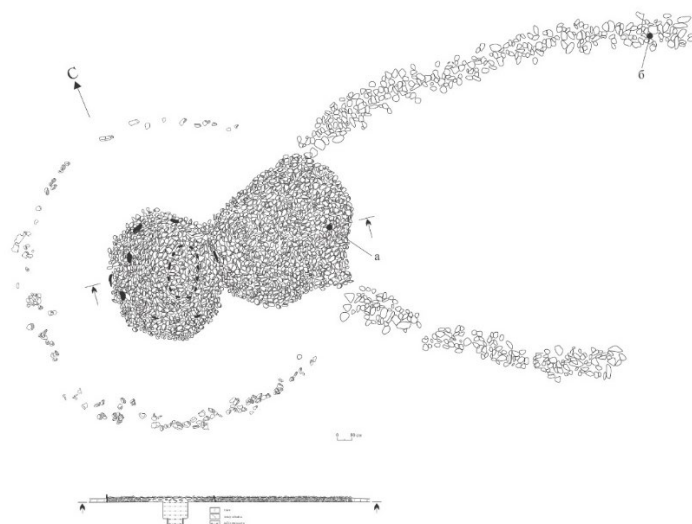

Сурет 1 – Сарытау ескерткіші. 1 – географиялық орналасу картасы; 2 – Қорымның топожоспары
[Fig. 1 – The Sarytau Site. 1 – Map of geographical location; 2 – Topographic plan of the site]

Материалдар мен әдістер

Қазба. Ескерткіш ОБ-СШ бағытта бір тізбектің бойында жатқан 5 обадан тұрады. Олар тас-топырақ үйінділі, тонау белгілері байқалмайды. № 1 нысан қорымның оңтүстігінде орналасқан «мұртты» оба болып табылады.

Ескерткіште алдымен топографиялық түсірілімдер жасалып, қорымның топографиялық орналасу ерекшеліктері анықталды. Қорымдағы 5 оба ОБ-СШ бағытта орналасқан. «Мұртты» оба қорымның оңтүстік-батысында салынған. Зерттеу нысаны болып табылатын «мұртты» обаға зерттеу жұмыстары далалық зерттеу әдістеріне сай жасалды.

Сурет 2 – Сарытау «мұртты» обасының жоспары мен қимасы
[Fig. 2 – Plan and Section of the Sarytau Barrow with «Moustache»]

«Мұртты» оба құрылысының элементтері шым қабатынан анық көрініп жатыр. Ескерткіш батыс-шығыс бағытына созылып орналасқан екі тас үйіндіден құралған. Үйінділер орташа көлемдегі тастардан тұрғызылып, үстін жұқа шым қабаты мен табиғи өсімдіктер басып жатыр, тонау іздері байқалмайды. Батыс үйіндінің өлшемдері шамамен: шығыс–батыс бағытта 6 м, солтүстік–оңтүстікте 7,5 м. Үйінді биіктігі 0,4 м. Шығысында орналасқан екінші үйіндінің өлшемдері 8x7 м, биіктігі 0,4 м.

Үйінділерді айнала бір қатарлы тас қоршау салынған. Ол ұсақ тастардан қаланып, диаметрі 15,9 м, жалпақ бөлігінің ені шамамен 1,2 м. Қоршаудың оңтүстік бөлігі жақсы сақталған, ал батыс пен солтүстік аймақтарында шеңбер тастарының бір бөлігі алынып кеткен.

Шығыс үйіндіден шығысқа қарай екі тас тізбек («мұртша») созылып жатыр. Олардың ішінде солтүстік тізбектің ұзындығы 22,8 м, оңтүстікікі 15,7 м. Солтүстік тізбек жақсы сақталған, ені 1–2,3 м аралығында, кей жерлерінде ақ кварцит тастары кездеседі. Ал оңтүстік тізбекте 0,6 м және 0,25 м болатын екі үзіліс байқалады, ені 0,8–2,35 м аралығында өзгереді.

Сурет 3 – Сарытау «мұртты» кешені. Төбеден қарағандағы көрінісі
[Fig. 3 – The Sarytau Barrow with «Moustache». View from Above]

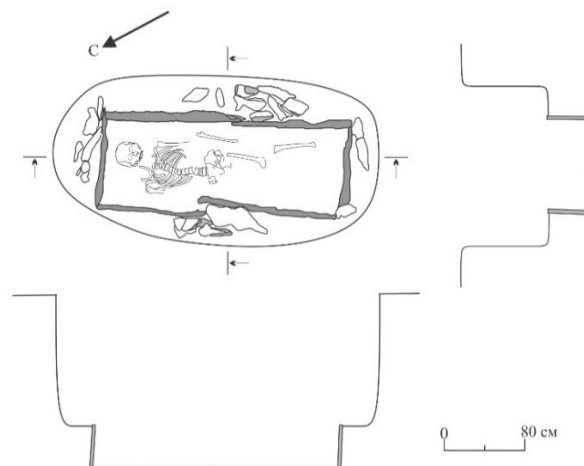
Қорымдағы № 1 «мұртты» обаға қазба жұмыстары жасалып, кешеннің аумағы тұтастай қазылды.

Кесте 1 – Сарытау қорымындағы нысандардың статистикалық өлшемдері
[Table 1 – Statistical Measurements of the Features from the Sarytau Cemetery]

№	арақашық тық, м	диаметр, м	биіктік, м
1	–	негізгі оба – 6x7,50 қосымша оба – 8x7	0,4 0,4
2	22	10	0,3
3	45	7	0,7
4	100	18	1
5	36	17	0,7

Батыс үйіндінің шөп пен бұталарын, және аздаған шым қабатын алғаннан кейін тас үйіндісі толық ашылды. Одан арғы зерттеу жұмыстары нәтижесінде үйіндінің астындағы бекітпе тастары анықталды, диаметрі 5,70 м құрады. Ең ірі бекітпе тасының өлшемі 0,60x0,40x0,10 м. Орталық әрі шығыс бөлігінен шеңбер пішіндес, диаметрі 2 м тонау шұңқырының ізі байқалды. Ары қарай зерттеу барысында тонау аймағынан 0,25 м тереңдікте, ашық қоңыр топырақ аралас тас үйіндінің арасынан жануар сүйегі табылды. Материк деңгейіне жеткеннен кейін өлшемдері 3x2,5 м-ді құрайтын ашық қоңыр түсті қабір шұңқырының дағы табылды. Шұңқыр ішінің топырағы борпылдақ, ашық қоңыр түсті. Шұңқырдың шығыс бөлігінен 0,8 м тереңдіктен сопақша, тіктөртбұрыш пішінді 6 ірі тас шықты. Өлшемдері: ұзындығы – 0,20–0,80 м, ені – 0,20–0,40 м, қалыңдығы – 0,10–0,20 м. Ары қарай зерттеу барысында 1,15 м тереңдіктен жылқының бір тісі кездесті. Жануар сүйектерінің табылуы рәсім барысында қойылып, тонау кезінде алынып кеткен ғұрыптық сүйектердің қалдықтары болуы мүмкін. Ары қарай зерттеу барысында 1,25 м тереңдіктен тіктөртбұрыш пішінді тас жәшік байқалды. Тас жәшіктің бетін жауып тұрған тақтатастары бұзылып, жәшік ішіне қарай құлап жатыр. Қазба барысында тас жәшіктің бетіне қойылған тас тақталардың орнын анықтау мүмкін болмады. Тас жәшік СШ–ОБ бағытта салынған. 6 тақтатастан қойылған, оның жан-жағы таспен қаланған. Жәшік еденіне тас төселген. Өлшемдері: ұзындығы 2,40 м, ені шығыс бөлігінде 1 м, батыс бөлігінде 0,83 м, тереңдігі 0,48 м.

Тас жәшіктің ішінде басы СШ қарата жерленген адам сүйегі табылды. Шалқасынан жатқызып жерлеген. Сақталуы жақсы. Тоналған. Бірқатар адам сүйектері жоқ. Заттай деректер табылмады. Жәшіктің тереңдігі 0,48 м. Ұзындығы 2,80м, ені 1,40 м, тереңдігі 1,73 м-ге тең. Бастың солтүстік-шығысқа қарата жерленуі ертесак кезеңіне тән емес. Соның ішінде Тасмола мәдениетінде адам басы батысқа қаратып қойылады.

Сурет 4 – Жерлеу шұңқырының жоспары мен қималары
[Fig. 4 – Plan and Sections of the Burial Pit]

Батыс үйіндінің шығысындағы үйінді тас-топырақты. Төбеде қарағанда сопақша-шеңбер тәріздес. Орташа көлемді тастардан салынған. Шым қатты басып кеткен. Тонау белгілері байқалмайды. Зерттеу барысында обаның шығыс бөлігінен материктен қыш бөліктері қойылған. Сынған. Сақталуы орташа деңгейде. Өрнексіз ыдыстардың тек түбі жақсы сақталған. Қарабайыр жасалған. Ыдыс орнынан шығысқа қарай 0,25 м-де жануар сүйегі қойылған. Қой сүйектері. Сақталуы орташа. Материк деңгейінде жатыр.

Археологиялық зерттеудің екінші легі үйінділердің «мұртшаларына» жасалды. Тізбектердің бойы толық аршылып, тас құрылыстары анықталды. Солтүстік тас тізбектің аяқ жағынан тастардың арасынан қыш ыдыс бөлігі табылды. Сақталуы өте нашар. Қара түсті. Ыдыстың қай бөлігі екендігі белгісіз. Тас тізбектің бір ерекшелігі, басында және аяқ тұсында шағын үйінділердің болмауы. Әдетте, тас тізбекті обалар шағын үйінділердің болуымен ерекшеленеді.

Сарытау «мұртты» обасы Сарыарқадағы өзге де ескерткіштер тәрізді өзіндік ерекшелікке ие қорым. Құрылыстардың орналасуы, тас тізбектердің шығысқа бағытталуы тәрізді осы уақытқа дейін белгілі көріністермен ерекшеленеді.

Әдістер.

Қорымның орналасу бойынша топографиясын анықтауда Dron Deployed қосымша бағдарламасымен DJI Mavic Pro дрон көмегімен ортофототүсірімдері жасалып, топожоспары дайындалды.

Археологиялық әдістерге сәйкес, солтүстік-оңтүстік бағытта бровка қалдырылды. Бровка арқылы қазбаның стратиграфиялық ерекшеліктері қарастырылды. Ескерткіштің тонау ізін анықтау үшін әр 0,3 м сайын 1:10 см пропорцияда сызбалары салынды.

Антропологиялық материалдарын ҚР Ұлттық музейінің антропологи Т. Қасымханова зерттеп, морфологиялық ерекшеліктерін анықтап берді. Зерттеулер антропологиялық әдістер бойынша қарастырылды (Алексеев, Дебетс, 1964; Алексеев, 1966). Палеоантропологиялық талдаулар барысында жерленген адамның жынысы, жасы тәрізді ерекшеліктер анықталды.

«Мұртты» обаның салыну мерзімі археология ғылымындағы негізгі шешілмей келе жатқан мәселелердің бірі. Батыс үйіндідегі адам сүйегінен және шығыс обадағы материкте орналасқан жануар сүйегінен хронологиялық уақытын анықтау үшін бір-бірден сараптамалық үлгі алынды. Сараптамалық талдаулар Литвадағы (Вильнюс) Vilnius Radiocarbon ғылыми зерттеу ұйымында жасалды (Др. Ю. Паужолис) тарапынан жасалды.

Талқылау

«Мұртты» оба кешеніне жүйелі түрде қазба жұмыстарының жүргізілуі Ә.Х. Марғұлан есімімен байланысты. Тас тізбекті обаларға ғылыми тұрғыда археологиялық зерттеулер барысында Ә.Х. Марғұланның ерте темір дәуірін зерттеудегі үлкен жетістігі Сарыарқа аймағы «мұртты» обалардың ерекше шоғырланған жері екенін, басқа аймақтарда олардың мұндай мөлшерде кездеспейтінін атап өткендігі болды (Марғұлан, т.б., 1966).

Тас тізбекті обалар туралы М.П. Грязнов Большое Чебачье көлінің жағасындағы «мұртты» обаның зерттеулері негізінде бұл ескерткіштерді байыпты түрде ерте көшпенділер дәуірімен мерзімдеуге болатыны жөнінде пікір білдіреді (Грязнов, 1956: 10). 1950–60-шы жылдары М.К. Қадырбаев бұл ескерткіштерді кең көлемде зерттеп, алғаш типологиясын жасап, олардың мерзімдемесін анықтады. Ғалым өз еңбегінде «мұртты» оба ескерткішін бір мезгілге жататын үш элементті тұтас кешен ретінде қарастырды. М.К. Қадырбаев «тасмола» деп аталған мәдениетті ашып, «мұртты» оба кешенін осы мәдениетке тиесілі екені жөнінде ғылыми пікірін алға тартты. Автор тасмола мәдениетінің өмір сүрген уақыты ғалымның мерзімдеуі бойынша б.з.д. VII–III ғғ. мерзімдейді (Марғұлан және т.б., 1966: 390–399). Бұл мерзімдеулер өткен ғасырдағы пәнаралық зерттеулердің қатысуынсыз жасалғандығын ескеру қажет. М.К. Қадырбаев «мұртты» обалардың мерзімделуін батыс обадағы жерлеу құрылысы мен заттық материалдарды негізге ала отырып жасады.

«Мұртты» обалар жайлы ғылыми пікірлерге шолу жасауда жоғарыда аталған зерттеушілердің «тасмолалық», яғни ерте көшпенділік нұсқасына қарама-қарсы пікір бар екендігін атап өту қажет. Бұл пікірге сәйкес «мұртты» оба кешені ерте көшпенділердің обаларына жапсарласа салынған көне дәуірдің соңы мен ерте ортағасырлық кезеңге тиесілі ескерткіш болып табылады. Осы пікірді қуаттайтын С.С. Сорокин бірінші болып «мұртты» оба кешеніндегі үлкен оба мен оның шығыс үйіндісі бір мезгілде тұрғызылмағандығы жайлы ой айтады. Ғалымның пікірінше, ат жерленіп, қыш ыдыс қойылған кіші оба мен одан шығысқа қарай тартылған тас тізбектер кейініректе қаланған. Зерттеуші кешенді көне дәуірдің мәйіт жерленбейтін бұғытастары, ортағасырлық балбалды қоршаулары сияқты құрылыстар тобына жатқызады (Сорокин, 1981: 176).

Өткен ғасырдың соңғы ширегінде «мұртты» обаларды зерттеу қайта жанданып, М.К. Қадырбаев қалыптастырып кеткен тұжырым бойынша, бұл ескерткіштерді салу дәстүрін тасмола мәдениетінің өмір сүру мерзімімен байланыстыра отыра зерттелді. Жекелеген бірқатар ғылыми басылымдар жарияланып, «мұртты» обаларға қатысты мағлұматтар легі қалыптаса бастады (Арсланова 1975: 117–127). Мұндай жекелеген зерттеулер уақыт өте келе жаңа типологиялық тұжырымдар мен типтер пайда болуына алып келді. Тұжырымның негізгі ерекшелігі, «мұртты» обалардың барлық жағдайда бір кезеңге тән ескерткіш емес екендігі атап өтілді (Бейсенов, 1996: 39–40; Бейсенов, 1997).

Сарытау «мұртты» оба кешені орналасқан ауданда алғаш тас тізбекті ескерткіштер туралы Шаған өзені бойындағы № 2432 «мұртты» тас тізбек жайлы айтылады (Акишев, 1960: 171).

Ф.Х. Арсланованың ізденістері нәтижесінде 1965–72-ші жылдары Шемонаиха ауданындағы Зевакино қорымында 4 «мұртты» оба, Ұлан ауданындағы Қызылтас қорымында 4 және де қазіргі Б.Өтепов ауылынан батысқа қарай 1 км жерде 1 «мұртты» оба анықталады. Зевакино қорымындағы 3 тас тізбекті оба зерттелсе, Қызылтас қорымында 2 «мұртты» оба зерттеліп, зерттеу нәтижелері 1975 жылы жарияланады. Ф.Х. Арсланова ескерткіштерді б.з. III–V ғғ. жатқызады (Арсланова, 1975: 129).

Тарбағатай ауданында зерттеу жүргізген ғалымдар тобы барлау жұмыстары нәтижесінде 5 «мұртты» оба кешенін анықтады. 2 оба жекелеген ескерткіштер қатарынан болса (Шалқақ, Сынтас), қалған 3 оба (Сөк-2, Жыланды-2, Байғали-4) басқа ескерткіштер тобында орналасқан (Толеубаев және т.б., 1998: 219).

Жоғарыда айтылған ескерткіштерде тек қазба жұмыстарымен шектелгендігін атап өту керек. Күрделі жерлеу-ғұрыптық негізде жасалған кешендердің мерзімделік мәселелерін анықтау тек қана C14 радиокөміртекті талдаулармен шешілетіндігі белгілі. XIX ғасырдың басынан бастап археологиядағы зерттеулердің екінші бөлігі ретінде пәнаралық талдаулар дамыды. Бұл өз кезегінде «мұртты» обалардың өмір сүру уақытын анықтау мәселелерін шешуге септігін тигізді. 2012–2013 жылдары археологтар тобы (жет. А.З. Бейсенов) Шыңғыстау таулы аудан аумағында кешенді барлау жұмыстарын жүргізіп, оның нәтижесінде Абай, Аягөз, Жарма және Жаңасемей аудандарының шегінде барлығы 36 «мұртты» оба анықталды (Бейсенов, т.б., 2017). Кейінірек барлау жұмыстары барысында табылған ескерткіштердің бірі – Қырыққүңгір қорымындағы «мұртты» обаға Ү.Ү. Үмитқалиұлы тарапынан қазба жұмыстары жасалды (Үмитқалиұлы, 2015). Бұл нысанға жасалған пәнаралық талдаулар оның мерзімін б.з.д. VIII–V ғғ. аралығымен шектеуге мүмкіндік берді (Бейсенов, т.б., 2016: 253). Бұл хронологиялық фактіні анықтау үшін қайта C14 радиокөміртекті талдау жасалды. Нәтижесінде ғұн дәуірінің уақытын көрсетіп отыр. Бірнеше сүйектің болуы және бір нысаннан бірнеше талдаулардың алуды қажет етеді. Дәл осыған мысал ретінде, Көлбасы «мұртты» кешеніндегі қосымша обадан бірнеше сүйектердің әр жерден табылуын атап өтуге болады. Ескерткіштен зооморфты стилде жасалған Тасмола мәдениетіне тән түйенің басы бейнеленген қола бұйым табылды. Осыған байланысты, Қырыққүңгір немесе Көлбасы тәрізді ескерткіштердегі уақыт бойынша анықтау мәселелері әлі күн тәртібінде тұр (Бейсенов, 2020). Ерте сақ дәуіріне жатқызылуы «мұртты» обалардың мәдени және хронологиялық тұрғыдан толық анықталмағанын көрсетіп, әлі де терең зерттеулерді қажет ететінін айғақтайды.

Сарытау қорымындағы тас қоршауларға ұқсастық жағынан Қаратөбе қорымындағы № 6 «мұртты» оба ерекше назар аударуға тұрарлық. Оның құрылысында екі қатарлы тас шеңбердің болуы айрықша белгі ретінде көрсетілді. Нысанның шығыс үйіндісін Б.з. I–III ғасырларына жатқызған (Исин, 2018: 108–110).

Осы уақытқа дейін «мұртты» обаларды тіркеу, жаңадан ашу және жүйелеу жұмыстары да қарқынды жұмыс жасалып келеді. Нәтижесінде 400 астам «мұртты» обаға қатысты ескерткіштер қайта қарастырылды немесе жаңадан тіркеуге алынды. Соның ішінде 41 астам жаңа «мұртты» оба тіркелді (Бейсенов, др., 2025). «Мұртты обаларды зерттеу бойынша ірі көлемде мәліметтер базасының жинақталуы өз кезегінде типологиялық бөлу мәселелері және таралу аймағы бойынша мәселелердің шешімін табуға мүмкіндік береді.

Сарытау «мұртты» оба кешеніндегі радиокөміртекті талдаулардың нәтижелері осы уақытқа дейін «мұртты» обалармен байланысты нәтижелер бойынша Жамантас «мұртты» обасының мәліметтерімен сәйкес келеді. Нақты айтқанда, шығыс спутник-обадан алынған материалдармен сәйкес келеді. Алайда, негізгі обадағы жерлеу кешені ерте сақ кезеңімен мерзімделеді (Бейсенов, т.б., 2017а). Сарытау тас тізбекті құрылыс жатады. Сарытау кешені типологиялық және мерзімі жағынан (шығыс оба) Жамантас «мұртты» обасы жақын. Сонымен қатар 2 тип бойынша аналогиялық жағынан Таңдайлы-2 қорымындағы № 2 «мұртты» обаны жатқызуға болады. Алайда, батыс оба ерте сақ кезеңімен мерзімделгенмен, шығыс үйіндідегі жануар сүйегінен алынған нәтиже бойынша ғұн дәуіріне, яғни б.з. II–III ғасырларға тән (Бейсенов, др., 2016а).

Шығыс обадан немесе жалғыз үйінділі нысаннан алынған талдаулардың басым көпшілігі б.з. II–V ғасырлармен мерзімделеді. Бұл факт Қазақстанның орталық бөлігіндегі және РФ Орал маңы аймағындағы «мұртты» кешендердегі зерттеулермен тығыз байланысты (Грудочко, 2020; Бейсенов, др., 2025). Хронологиялық сараптамалардың барлығы дерлік ғұн кезеңінің дәуірін көрсеткенмен батыс үйіндідегі жерлеу кешенінен ертесак кезеңге жататын көрсеткіштер бар. Бұл өз кезегінде батыс жерлеу үйіндісі мен шығыс обаның ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан өзара байланысының бар екендігін көрсетеді. Текей (Бейсенов, т.б., 2025) және Сарытау «мұртты» обаларының қорғантас кезеңінің жерлеуіне салынғандығы және Сарытау «мұртты» обасының шығыс үйіндісі б.з.д. II–I ғасырлармен мерзімделуі хронологиялық мәселелер бойынша әлі де зерттеулердің көптеп қажеттілігін көрсетеді. Әрине зерттеу жұмыстары Шығыс Сарыарқада өз жалғасын тауып келеді. Көкентау тауы маңында орналасқан Қаратөбе «мұртты» обасының типологиясы бойынша Сарытау «мұртты» обасына өте ұқсас. Батыс-шығыс үйінділері өзара жақын орналасқан. Авторлар ескерткішті б.з.д. II ғ. – б.з. II ғасырлармен мерзімдейді (Айткали, др., 2019: 220).

2025 жылы мақала авторларының бірі Д. Дүйсенбай тарапынан шығыс Сарыарқа жерінде, нақты айтқанда Абай облысы, Жаңасемей ауданында барлау жұмыстары жүргізілген болатын. Нәтижесінде 150 астам ескерткіш тіркелді. Оның 10-нан астамы «мұртты» обалар кешені. 2-типология бойынша Сарытау «мұртты» оба кешеніне ұқсас ескерткішке Абыралы «мұртты» обасын жатқызуға болады. Батыс-шығыс үйіндіден тұратын кешеннің болуы алдағы уақытта барлау-іздеу жұмыстары барысында көптеп табылатынын көрсетеді.

Қыш ыдыстың өрнегі бойынша, Ф.Х. Арсланова зерттеген Зевакино қорымындағы № 2 және Қызылтас қорымындағы № 2 «мұртты» обалардан табылған қыш кешеніне ұқсас. (Арсланова, 1975: кесте II, 1,5). Ғалым кіші үйіндіден табылған қыш ыдыстардың дайындау техникасы мен сапасы бойынша жерлеу керамикасынан күрт ерекшеленетінін атап өтеді. Бұл өте ауыр, өрескел, жалпақ түбі бар, биіктігі 28 см жететін, көбінесе асимметриялы болып келген сұр түсті ыдыстар екенін айтады (Арсланова, 1975: 127). «Мұртты» обаның шығыс үйіндісінен табылған көптеген қыш ыдыстардың барлығы дерлік қарапайым қыш ыдыс бөліктері.

«Мұртты» обалардың шығыс үйіндісінен ғұн дәуірімен мерзімделетін заттар кездеседі. Бұл тұжырымды Сарыарқада анықталған бірқатар «мұртты» обалардың материалдары дәлелдеп отыр. Мәселен, Таңдайлы-2 «мұртты» оба кешенінің негізгі обасы зерттеушілермен б.з.д. VIII–VII ғ. мерзімделсе, шығыс оба б.з. II–IV ғ. мерзімделді (Бейсенов, т.б., 2016а: 237).

Атасу-2 «мұртты» обасынан табылған ромб тәрізді жебе ұштары мен полихромды стильде жасалған бұйымдар б.з. V ғ. ортасы – екінші жартысымен мерзімделді (Бейсенов, т.б., 2018: 111).

Сарытау қорымындағы жерленген адамның басы солтүстік-шығысқа қаратылып жатқызылуы ұқсастықтары Текей қорымындағы «мұртты» оба кешенін де кездесті. Хронологиялық уақыты жағынан негізгі обадан алынған талдаулар бойынша б.з.д. IV–III ғасырларды берсе, шығыс обадан алынған жануар сүйектері ғұн дәуірін беріп тұр. Нақтырақ айтқанда, б.з. IV–V ғасырдың I ширегі. Уақыт аралығы жағынан батыс обада қорғانتас кезеңіне тән болса, шығыс жағының нәтижелері ғұн дәуірімен сәйкес. Текей ескерткішіндегі негізгі обада қорғانتас кезеңіне ұқсас элементтер бар. Қорғانتас кезеңіне жерлеу ескерткіштері әдетте, шағын үйінділерден тұрады. Диаметрлері 3–8 м-ге, биіктіктері 0,15–0,6 м. Бүгінгі таңда Орталық Қазақстан аумағында барлығы 47 қорғانتас жерлеу ескерткіштері тіркелген (Бейсенов, др., 2025). Барлығы дерлік оба үйінділерінің көлемі, құрылысы осы уақытқа дейін зерттелген қорғانتас кезеңінің жерлеу орындарымен ұқсас болып келеді. Осындай «мұртты» обаларға қатысты күрделі хронологиялық ғылыми мәселелерді шешуде және оның ішінде қорғانتас кезеңінің жерлеу ескерткіштерімен байланыстыра отырып зерттеуде көптеп археологиялық зерттеулер мен пәнаралық талдауларды жасау қажеттігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

Сарытау «мұртты» обасындағы жерлеу орнында ер адам жерленген. Сүйектің сақталуы өте жақсы. Қандай да бір ауытқушылық жоқ. Өмір сүрген уақытында қандай да бір ауру түрі анықталмады. Бас сүйегі өте жақсы сақталған. Дегенеративті өзгерістерге (ұзын сүйектердің пористылығы) қарай жасы 45–50 жас аралығында. Сүйектерінен жерленген адамның мығым, күшті екендігі байқалады. Жамбас пен ұзын сүйектердің эпифиздері толық қалыптасқан, бұл қаңқаның егде жастағы адамға тиесілі екенін көрсетеді.

Патологиялық ерекшеліктері: Қаңқа сүйектерінің басым бөлігінде диаметрі шамамен 2 мм болатын көптеген нүктелік шұңқырлар түріндегі жүйелі кеуектілігі (пористость) байқалады. Өзгерістер кең таралған сипатқа ие және оларды жасқа байланысты үдерістермен де, сондай-ақ қан түзу жүйесінің бұзылыстарымен (мысалы, анемиялық жағдайлар) байланыстыруға болады.

Оң жақ үлкен жіліншік (малая берцовая) сүйектің диафизінде шамамен 3 мм тереңдіктегі, қыры тегіс емес ойық түріндегі жергілікті шұңқыр тіркелді. Бұл өзгеріс периостальды қабаттану емес, сүйек тінінің резорбция ошағы ретінде талдалды. Белгінің этиологиясы анық емес: ол патологиялық қайта құрылуды (мысалы, инфекциялық немесе посттравматикалық үдеріс) көрсетуі мүмкін, бірақ постмортемдік тафономиялық әсерді де жоққа шығаруға болмайды.

Вариациялық ерекшеліктер: Бұл индивидте L5 бел омыртқасы мен сегізкөздің гемисакрализациясы тіркелді: сегізкөздің оң қанаты бел омыртқасына тән морфологияға ие, ал L5 сегізкөзге тән белгілерді көрсетеді. Мұндай бел-сегізкөз өтпелі омыртқалары (LSTV) салыстырмалы түрде жиі кездеседі — түрлі зерттеулер бойынша 4–30 % жағдайда. Олар эмбриогенез кезінде омыртқалардың қалыптасуының туа біткен ерекшелігі болып табылады. Көп жағдайда бұл өзгерістер патологиялық мәнге ие емес, дегенмен клиникалық тәжірибеде кейде ауырсыну синдромдарымен байланыстырылуы мүмкін. Остеоархеологияда мұндай белгі патология емес, анатомиялық вариация ретінде тіркеледі (Ortner, 2003).

S1 деңгейіндегі бірінші дорсальды тесіктің маңында қосымша сегізкөздік буын өсіндісі (accessory sacral facet) анықталды. Бұл вариацияны алғаш Derry (1911) сипаттаған және ол патологиялық мәні жоқ анатомиялық ерекшелік ретінде қарастырылады. Аталған екі вариация бір жақта тіркелген және бел-сегізкөз өтпелі аймағының туа біткен анатомиялық ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл өзгерістер патологиялық процесс ретінде қарастырылмайды (Ortner, 2003: 5).

Сарытау «мұртты» оба кешенінен екі радиокөміртекті талдау нәтижелері алынды. Негізгі обадан алынған № 1 талдау уақыты Б.з.д. IV–I ғасырларды көрсетіп тұр. Хронологиялық дәуірі бойынша тасмола мәдениетіне тән емес. Жерлеу дәстүрі және адам басының бағыты бойынша қорғантас кезеңінің жерлеулеріне ұқсас. № 2 үлгі нәтижесі де б.з.д. II–I ғасырлармен мерзімделеді. Демек, екі талдаудың нәтижелерін сараптай келе соңғы сақ уақытымен шектеседі. Негізгі обадағы тас жәшігінің үстіне жануар сүйегінің қойылуы қорғантас кезеңінің ғұрыптық рәсімдері ретінде қойылған (Бейсенов 2025: 190–193) болуы да мүмкін. Жануар сүйектерінің бастапқы орны тонау кезінде алынып кеткендіктен толықтай қорытынды шығару мүмкіндігі аздау.

Кесте 2 – Радиокөміртекті талдаулар нәтижелері
[Table 2 – Results of Radiocarbon Analyses]

Лаборатория номері	Ескерткіш	^{14}C BP	Калибрленген уақыты (1 ó, 68.3)	Калибрленген уақыты (2 ó, 95.4)
FTMC- GP12-1	Үлгі № 1 Сарытау «мұртты» кешені, негізгі оба Адам сүйегі	2140±28	10.8% 341–323 cal BC 39.0% 200–146 cal BC 18.4% 141–108 cal BC	17.6% 350–306 cal BC 77.9% 208–52 cal BC
FTMC- GP12-2	Үлгі № 1 Сарытау «мұртты» кешені, шығыс қосымша оба жануар сүйегі	2096±27	46.9% 152–89 cal BC 21.3% 81–54 cal BC	1.4% 196–185 cal BC 93.4% 179–42 cal BC 0.6% 8–3 cal BC

Қорытынды. Сарытау «мұртты» обасы Сарыарқаның шығыс нүктесінде орналасқан ғұрыптық-жерлеу ескерткіштерінің бірі. Тас тізбектері «мұртты» обаларда саны жағынан ең көп кездесетін 50 м-ге дейінгі қысқа «мұртшалы» обалар қатарына жатады. Кешеннің орталық құрылысы батыс үйіндіге тіркесе орналасқан шығыс үйіндіден тұрады. Ескерткіштің батыс үйіндісіндегі қабір шұңқырының ішінен тас жәшіктің ішіне қойылған адамның мүрдесі табылды. Жерленген адамның басы СШ бағытқа қаратылған.

Радиокөміртекті зерттеулер бойынша б.з.д. IV–I ғасырлармен мерзімделіп отыр. Бұл ескерткіштің соңғы сақ кезеңі және қорғантас кезеңінің жерлеу ескерткіштеріне де жататындығын көрсетеді. Заттық материалдардың жоқтығы және шығыс Сарыарқа жерінен осыған ұқсас «мұртты» обалардың аз зерттелуі ескерткішке байланысты нақты мәселелерді анықтауға қиындық тудырады.

Типологиялық бөлу бойынша «мұртты» обаларды зерттеу аясында Сарытау «мұртты» обасы тәрізді 2 тип жататын ескерткіштерді зерттеу өте маңызды. Батыс обаның сақ дәуіріне жататындығы ескере отырып, шығыс үйіндінің ғұн дәуірімен мерзімделетіні ескерткіштің өмір сүру уақыты бойынша ғылыми пікір алуандығына алып келеді. Батыс және шығыс обаның арасындағы уақыт кем дегенде 500–600 жыл болатындығы ежелгі тұрғындардың культтік-жерлеу дүниетанымын зерттеуде қызықты ойларды тудырады.

Сарытау кешені шығыс Сарыарқадағы «мұртты» оба ескерткіштерін зерттеуде өзіндік ерекшеліктері бар мәліметтерді көрсетіп отыр. Қорғантас кезеңіне тән материалдардың шығуы Орталық Қазақстандағы Текей тәрізді ұқсас жайттармен нақтылана түспек. Алдағы уақытта батыс-шығыс үйінділердегі пәнаралық талдаулар бойынша бұрыннан қозғалып келе жатқан ертесак дәуірі мен ғұн кезеңінің уақытын беріп келе жатса, қорғантас кезеңінің материалдары бар «мұртты» обаларда жаңа ғылыми мәселелерді тудырып отыр. Оны шешудің негізі болашақтағы зерттеу жұмыстары пәнаралық деңгейде жүргізіліп, бұл кешеннің хронологиялық тиесілігі бойынша жан-жақты ақпарат ұсынылуы қажет екенін атап өткіміз келіп отыр.

Әдебиеттер тізімі

- Айткали и др., 2019 — *Айткали А.К., Жунисханов А.С., Доумани Дупью П., Исин А.И., Рахманкулов Е., Курмангалиев А.К.* Новые данные о курганах с «усами» Восточного Казахстана // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающ. казахстанского археолога К.А. Акишева. Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 208–222.
- Акишев и др., 1960 — *Акишев К.А.* Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1960. 449 с.
- Алексеев, 1966 — *Алексеев В.П.* Остеометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1966. 153 с.
- Алексеев, Дебец, 1964 — *Алексеев В.П., Дебец Г.Ф.* Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 245 с.
- Арсланова, 1975 — *Арсланова Ф.Х.* Курганы с «усами» Восточного Казахстана // В: Древности Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1975. С. 116–129.
- Ахинжанов, 1977 — *Ахинжанов С.М.* Курганы с «усами» на юго-западных склонах Каратау // Археологические исследования в Отраре / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1977. С. 72–81.
- Бейсенов и др., 2016а — *Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К., Святко С.В.* Радиоуглеродные даты кургана с «усами» из могильника Тандайлы-2 в Центральном Казахстане // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. 2016. Вып. 5. С. 233–239.
- Бейсенов и др., 2016б — *Бейсенов А.З., Умиткалиев У.У., Кулькова М.А.* Радиоуглеродная дата кургана с «усами» Кырыкунгир (Восточная Сарыарка) // Евразия в кайнозое. Стратиграфия, палеоэкология, культуры. 2016. Вып. 5. С. 249–255.
- Бейсенов и др., 2017б — *Бейсенов А.З., Умиткалиев У., Дуйсенбай Д.Б.* Памятники хребта Чингистау // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сб. статей, посвященный 70-летию Центрально-Казахстанской археологической экспедиции. Алматы: Науч.-исслед. центр истории и археологии Бегазы-Тасмола, 2017. Т. 2. С. 50–60.
- Бейсенов и др., 2018 — *Бейсенов А.З., Торгоев А.И., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.К.* Курганы с «усами» Атасу-2 // Поволжская археология. 2018. № 3 (25). С. 103–117.
- Бейсенов и др., 2025 — *Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Кукушкин И.А.* Исследование кургана с «усами» Текей, Центральный Казахстан // Теория и практика археологических исследований. 2025. Т. 37, № 1. С. 189–205.
- Бейсенов, 1996 — *Бейсенов А.З.* Культурно-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана // Изв. МН АН РК. Сер. обществ. наук. 1996. № 2. С. 31–40.
- Бейсенов, 1997 — *Бейсенов А.З.* Погребальные памятники и культурно-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (VII–I вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 1997.
- Бейсенов, 2020 — *Бейсенов А.З.* Находки костей животных в курганах с «усами» Центрального Казахстана // Теория и практика археологических исследований. 2020. Т. 1 (29). С. 122–134.
- Бейсенов и др., 2017а — *Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б., Святко С.В.* Курганы с «усами» Жамантас // Самарский научный вестник. 2017. № 3 (20). С. 227–231.
- Боталов и др., 2006 — *Боталов С.Г., Таиров А.Д., Любчанский И.Э.* Курганы с «усами» урало-казахстанских степей. Челябинск: Южно-Уральский филиал ИИА УрО РАН, 2006. 232 с.
- Грудочко, 2016 — *Грудочко И.В.* Курганы с «усами» урало-казахстанских степей (типология и хронология) // III Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 2016. С. 63–90.
- Грудочко, 2020 — *Грудочко И.В.* Курганы с «усами» эпохи поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.). Будапешт: Martin Opitz, 2020. 205 с.
- Грязнов, 1956 — *Грязнов М.П.* Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников // КСИИМК. 1956. Вып. 61. С. 8–16.
- Исин и др., 2018 — *Исин А., Жунисханов А., Айткали А., Рахманкулов Е.* Археологические памятники Семейтау и Кокентау в Восточном Казахстане // В: Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі / Гл. ред. Ахметов Д. Усть-Каменогорск, 2018. С. 98–116.
- Кадырбаев, 1959а — *Кадырбаев М.К.* Исследование кургана с каменными грядами в Джамбульской области // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. Алма-Ата, 1959. С. 89–97.
- Кадырбаев, 1959б — *Кадырбаев М.К.* Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 162–203.
- Маргулан и др., 1966 — *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы: Наука, 1966. 434 с.
- Оразбаев, 1969 — *Оразбаев А.М.* Курганы с «усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 175–191.
- Сорокин, 1981 — *Сорокин С.С.* К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии // Археологический сборник. Ленинград: ГЭ, 1981. Т. 22. С. 23–39.
- Толеубаев и др., 1998 — *Толеубаев А.Т., Бейсенов А.З., Омаров Г.К.* Курганы с каменными грядами на северных склонах Тарбагатай // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия: Материалы междунар. археол. конф., посвященной памяти первого профессионального археолога Казахстана, лауреата премии им. Ч.Ч. Валиханова А.М. Оразбаева. Алматы, 1998. С. 218–224.

Умиткалиев, 2015 — Умиткалиев У.У. Курганы с «усами» как место проведения древних традиционных обрядов и обычаев // Великий Шёлковый путь и Казахское ханство на рубеже тысячелетий: Сб. материалов Междунар. историко-археол. конф. / Отв. ред. Е.Б. Сурыков. Тараз, 2015. С. 109–113.

Ortner, 2003 — Ortner D.J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Academic Press, 2003.

References

Ahinzhano, 1977 — Ahinzhano S.M. Kurgan s “usami” na yugo-zapadnykh sklonakh Karatau [A “moustache” kurgan on the south-western slopes of Karatau] // Arheologicheskie issledovaniya v Otrare. Ed. K.A. Akishev. Alma-Ata: Nauka, 1977. Pp. 72–81. (In Russ.).

Aitkali, et al., 2019 — Aitkali A.K., Zhunisxanov A.S., Doumani D.P., Isin A.I., Rakhmankulov E., Kurmangaliyev A.K. Novye dannye o kurganah s “usami” Vostochnogo Kazakhstana [New data on “moustache” kurgans of Eastern Kazakhstan] // Margulanovskie chteniya – 2019: Materialy Mezhdunarodnoy arheologicheskoy nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashch. 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushch. kazakhstanskogo arheologa K.A. Akisheva. Nur-Sultan: ENU im. L.N. Gumileva, 2019. Pp. 208–222. (In Russ.).

Akishev, 1960 — Akishev K.A. Arheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1960. 449 p. (In Russ.).

Alekseev, 1966 — Alekseev V.P. Osteometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Osteometry. Methodology of anthropological research]. M.: Nauka, 1966. 153 p. (In Russ.).

Alekseev, Debets, 1964 — Alekseev V.P., Debets G.F. Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranio-metry. Methodology of anthropological research]. M.: Nauka, 1964. 245 p. (In Russ.).

Arslanova, 1975 — Arslanova F.Kh. Kurgany s “usami” Vostochnogo Kazakhstana [“Moustache” kurgans of Eastern Kazakhstan] // Antiquities of Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, 1975. Pp. 116–129. (In Russ.).

Beisenov, et al., 2016a — Beisenov A.Z., Duysenbay D.B., Akhiyarov I.K., Svyatko S.V. Radiouglerodnye daty kurgana s “usami” iz mogil’nika Tandaily-2 v Tsentral’nom Kazakhstane [Radiocarbon dates of a “moustache” kurgan from the Tandaily-2 cemetery in Central Kazakhstan] // Evraziya v kajnozoe. Stratigrafiya, paleoecologiya, kultura. Issue 5. Irkutsk: ISU Publishing House, 2016. Pp. 233–239. (In Russ.).

Beisenov, et al., 2016b — Beisenov A.Z., Umitkaliev U.U., Kul’kova M.A. Radiouglerodnaya data kurgana s “usami” Kyrykungir (Vostochnaya Saryarka) [Radiocarbon date of the “moustache” kurgan of Kyrykungir (Eastern Saryarka)] // Evraziya v kajnozoe. Stratigrafiya, paleoecologiya, kultura. Issue 5. Irkutsk: ISU Publishing House, 2016. Pp. 249–255. (In Russ.).

Beisenov et al., 2017a — Beisenov A.Z., Duysenbay D.B., Svyatko S.V. Kurgan s “usami” Zhamantas [The “moustache” kurgan of Zhamantas] // Samarskiy nauchnyy vestnik. 2017. No. 3(20). Pp. 227–231. (In Russ.).

Beisenov, et al., 2017b — Beisenov A.Z., Umitkaliev U.U., Duysenbay D.B. Pamyatniki khrebta Chingistau [Monuments of the Chingistau Ridge] // Arheologicheskoe nasledie Tsentral’nogo Kazakhstana: izuchenie i sokhranenie. Vol. 2. Almaty: Nauch.-issled. tsentr istorii i arheologii Begazy-Tasmola, 2017. Pp. 50–60. (In Russ.).

Beisenov, et al., 2018 — Beisenov A.Z., Torgoev A.I., Duysenbay D.B., Akhiyarov I.K. Kurgan s “usami” Atasu-2 [The “moustache” kurgan of Atasu-2] // The Volga River Region Archaeology. 2018. No. 3(40). Pp. 103–117. (In Russ.).

Beisenov, et al., 2025 — Beisenov A.Z., Akhiyarov I.K., Kukushkin I.A. Issledovanie kurgana s “usami” Tekey, Tsentral’nyy Kazakhstan [Investigation of the “moustache” kurgan of Tekey, Central Kazakhstan] // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy. 2025. Vol. 37. No. 1. Pp. 189–205. (In Russ.).

Beisenov, 1996 — Beisenov A.Z. Kultovo-ritual’nye sooruzheniya drevnikh nomadov Tsentral’nogo Kazakhstana [Cult and ritual constructions of ancient nomads of Central Kazakhstan] // Izvestiya MN AN RK. Ser. obshch. nauk., 1996. No. 2. Pp. 31–40. (In Russ.).

Beisenov, 1997 — Beisenov A.Z. Pogrebal’nye pamyatniki i kultovo-ritual’nye sooruzheniya drevnikh nomadov Tsentral’nogo Kazakhstana (VII–I vv. do n. e.) [Burial monuments and cult-ritual structures of ancient nomads of Central Kazakhstan (7th–1st centuries BC)]. Abstract of Cand. Hist. Sci. Diss. Almaty, 1997. (In Russ.).

Beisenov, 2020 — Beisenov A.Z. Nahodki kostey zhivotnykh v kurganakh s “usami” Tsentral’nogo Kazakhstana [Animal bone finds in “moustache” kurgans of Central Kazakhstan] // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy. 2020. No. 1(29). Pp. 122–134. (In Russ.).

Botalov, et al., 2006 — Botalov S.G., Tairov A.D., Lyubchanskiy I.E. Kurgany s “usami” uralo-kazakhstanskikh stepey [“Moustache” kurgans of the Ural-Kazakhstan steppes]. Chelyabinsk: Yuzhno-Uralskiy filial IIA UrO RAN, 2006. 232 p. (In Russ.).

Grudochko, 2016 — Grudochko I.V. Kurgany s “usami” uralo-kazakhstanskikh stepey (tipologiya i khronologiya) [“Moustache” kurgans of the Ural-Kazakhstan steppes: typology and chronology] // III Mezhdunarodnyy madyarskiy simpozium po arheologii. Budapest, 2016. Pp. 63–90. (In Russ.).

Grudochko, 2020 — Grudochko I.V. Kurgany s “usami” epokhi pozdney drevnosti i rannego srednevekov’ya uralo-kazakhstanskikh stepey (IV–VII vv. n. e.) [“Moustache” kurgans of the Late Antiquity and Early Middle Ages in the Ural-Kazakhstan steppes (4th–7th centuries AD)]. Budapest: Martin Opitz, 2020. 205 p. (In Russ.).

Gryaznov, 1956 — Gryaznov M.P. Severnyy Kazakhstan v epokhu rannikh kochevnikov [Northern Kazakhstan in the epoch of early nomads] // KSIIMK. Issue 61. Leningrad: Akademiya nauk SSSR, 1956. Pp. 8–16. (In Russ.).

Isin, et al., 2018 — *Isin A., Zhunisxanov A., Aitkali A., Rakhmankulov E.* Arheologicheskie pamyatniki Semeitau i Kokentau v Vostochnom Kazahstane [Archaeological sites of Semeitau and Kokentau in Eastern Kazakhstan] // *Altay – türki aleminin altyn besigi* [Altai – the golden cradle of the Turkic world]. Ed. D. Akhmetov. Ust-Kamenogorsk, 2018. Pp. 98–116. (In Russ.).

Kadyrbaev, 1959 — *Kadyrbaev M.K.* Issledovanie kurgana s kamennymi gryadami v Dzhambul'skoy oblasti [Investigation of a kurgan with stone ridges in Dzhambul region] // *Trudy IIAE AN KazSSR*. Vol. 7. Alma-Ata: Nauka, 1959. Pp. 89–97. (In Russ.).

Margulan, et al., 1966 — *Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M.* Drevnyaya kultura Tsentral'nogo Kazahstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Almaty: Nauka, 1966. 434 p. (In Russ.).

Orazbaev, 1969 — *Orazbaev A.M.* Kurgan s “usami” v mogil'nike Zhanaidar kak arkhitekturnyy pamyatnik [The “moustache” kurgan at the Zhanaidar cemetery as an architectural monument] // *Kultura drevnikh skotovodov i zemledeltsev Kazahstana*. Ed. K.A. Akishev. Alma-Ata: Nauka, 1969. Pp. 175–191. (In Russ.).

Ortner, 2003 — *Ortner D.J.* Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Academic Press, 2003.

Sorokin, 1981 — *Sorokin S.S.* K voprosu o tolkovanii vnekurgannykh pamyatnikov rannikh kochevnikov Azii [On the interpretation of extra-kurgan monuments of early nomads in Asia] // *Arheologicheskiy sbornik*. Vol. 22. Leningrad: GE, 1981. Pp. 23–39. (In Russ.).

Toleubaev, et al., 1998 — *Toleubaev A.T., Beisenov A.Z., Omarov G.K.* Kurgany s kamennymi gryadami na severnykh sklonakh Tarbagataya [Kurgans with stone ridges on the northern slopes of Tarbagatai] // *Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya*. Almaty, 1998. Pp. 218–224. (In Russ.).

Umitkaliev, 2015 — *Umitkaliev U.U.* Kurgany s “usami” kak mesto provedeniya drevnikh traditsionnykh obryadov i obyayev [“Moustache” kurgans as places of traditional rituals and customs] // *Velikiy Shelkovyy put' i Kazahskoe khanstvo na rubezhe tysyacheletiy*. Ed. E.B. Surykov. Taraz, 2015. Pp. 109–113. (In Russ.).

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Ermakhanova R.B., Dukenbayeva Z.O.

SHERKHAN MURTAZA'S DIARY ENTRIES AS A HISTORICAL SOURCE OF THE EARLY PERIOD OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN.....1260

Karatayev A.A., Sabitov Zh.M.

THE KAZAKH KHANATE IN CHINESE HISTORIOGRAPHY.....1276

Toraigyrov E.M., Zharken A.M.

KAZAKH-DZUNGARIAN AND KAZAKH-KALMYK RELATIONS IN THE 20TH YEARS OF THE 18TH CENTURY.....1287

HISTORY

Kabuldinov Z.E.

ABAI KUNANBAIULY – A GREAT POET, THE FOUNDER OF KAZAKH WRITTEN LITERATURE.....1299

Abenova G.A.

FROM THE HISTORY OF KAZAKHS DEFENDING TRADITIONAL NOMADIC SETTLEMENTS ON THE RIGHT BANK OF THE IRTYSH RIVER IN THE CONDITIONS OF THE WEAKENING OF THE DZUNGARS (MID-1750S).....1310

Aitimbaev A., Sandybayeva A.

HISTORY OF POLITICAL REPRESSIONS: THE FATES OF INDIVIDUALS IN SOUTH KAZAKHSTAN.....1326

Asilguzhin R.R., Ryskildin A.Kh., Asylguzhin A.R.

ARAB-MUSLIM HISTORIOGRAPHICAL TRADITION ABOUT THE BASHKURTS IN THE MIDDLE EAST.....1343

Akhmet Sh., Oshan Zh., Qadilbek M.

THE MIGRATION OF THE UAQ CLAN TO THE ALTAI REGION (BASED ON GENEALOGICAL AND HISTORICAL SOURCES).....1358

Zhetpisbay N., Shotanova G., Satenova M.

THE IMPACT OF THE 1868 REFORM ON THE TRADITIONAL KAZAKH SOCIETY: ADMINISTRATIVE TRANSFORMATIONS AND RELIGIOUS POLICY.....1376

Ibragimov M.A., Ismailov S.S., Aitmukhambetov A.A.

FORMATION AND ADAPTATION OF THE GERMAN POPULATION IN THE TARANOV DISTRICT OF KOSTANAY REGION DURING THE 1940S.....1393

Krasnobayeva N., Aubakirova Zh.

THE SYSTEM OF CORRECTIONAL LABOR CAMPS IN EASTERN KAZAKHSTAN: RECONSTRUCTION BASED ON NEW ARCHIVAL SOURCES.....1412

Musagaliyeva A.S.

GERMANS-DEPRIVED OF RIGHTS IN AKMOLINSK REGION (1928 – EARLY 1930S).....1430

Mukhatova O.Kh., Doskarayeva A.A.

17TH-CENTURY KAZAKH-BUKHARA RELATIONS IN THE REPORTS OF RUSSIAN AMBASSADORS.....1444

Stolyarova E.O., Omirzak T.E., Ualtayeva A.S.

FAMILY AND FERTILITY IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION.....1459

Suleimenova D.K., Zhumabayeva A.A.

THE IMAGE OF TOKHTAMYSH KHAN IN TIMURID SOURCES.....1474

Tleubayev Sh.B., Konkabayeva A.N.

SOME HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF THE HISTORY OF THE 1916 UPRISING IN THE SEMIRECHESK REGION.....1487

Shashayeva M.A., Kozybayeva M.M.

THE PROBLEM OF EQUALITY OF KAZAKH WOMEN IN SCIENTIFIC AND LITERARY WORKS OF THE ALASH INTELLIGENTSIA OF THE EARLY 20TH CENTURY.....1504

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Kalmenov M., Bizhanova A.

EARTH BURIAL GROUNDS LOCATED IN THE CENTRAL SECTOR OF THE NECROPOLIS OF THE ZHAYIK SETTLEMENT (BASED ON THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2015).....1518

Toktabay A.U., Dossymbetov N.A.

SOME ASPECTS OF THE AGRICULTURAL OF KAZAKHS.....1530

Umitkaliyev U., Duysenbai D., Kassenali A.

SARYTAU RITUAL AND BURIAL COMPLEX (RESULTS OF THE 2021 ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS).....1545

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Ермаханова Р.Б., Дүкенбаева З.О. ШЕРХАН МҰРТАЗАНЫҢ КҮНДЕЛІК ЖАЗБАЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН ТӘУЕЛСІЗДІГІ АЛҒАШҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ.....	1260
Қаратаев Ә., Сабитов Ж. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ ҚЫТАЙ ТАРИХНАМАСЫ.....	1276
Торайғыров Е.М., Жаркен А.М. XVIII ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҒҒАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ-ҚАЛМАҚ ҚАТЫНАСТАРЫ.....	1287

ТАРИХ

Қабылдинов З.Е. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ – ҰЛЫ АҚЫН, ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ.....	1299
Абенова Г.А. ЖОҒҒАРЛАРДЫҢ ӘЛСІРЕУІ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕРТИСТІҢ ОҢ ЖАҒАЛАУЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ҚОНЫСТАРЫН ҚОРҒАУ ТАРИХЫНАН (1750-ЖЫЛДАРДЫҢ ОРТАСЫ).....	1310
Айтмұбаев А.Т., Сандыбаева А.Д. САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ: ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ТҰЛҒАЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ.....	1326
Асылғужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Асылғужин А.Р. ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ БАШҚҰРТТАР ТУРАЛЫ АРАБ-МҰСЫЛМАН ТАРИХНАМАЛЫҚ ДӘСТҮРІ.....	1343
Ахмет Ш., Ошан Ж., Қадылбек М. УАҚТАРДЫҢ АЛТАЙ ӨҢІРІНЕ ҚОНЫСТАНУЫ (ШЕЖІРЕЛІК ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ).....	1358
Жетпісбай Н., Шотанова Ғ., Сатенова М. 1868 Ж. РЕФОРМАНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНА ӘСЕРІ: ӘКІМШІЛІК ӨЗГЕРІСТЕР МЕН ДІН САЯСАТЫ.....	1376
Ибрагимов М.А., Исмаилов С.С., Айтмұхамбетов А.А. 1940-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ ТАРАН АУДАНЫНДАҒЫ НЕМІС ХАЛҚЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУІ.....	1393
Қраснобаева Н.Л., Аубакирова Ж.С. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕҢБЕКПЕН ТҮЗЕУ ЛАГЕРЬЛЕРІНІҢ ЖҮЙЕСІ: ЖАҢА МҰРАҒАТТЫҚ КӨЗДЕРІ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛПЫНА КЕЛТПІРУ.....	1412
Мұсағалиева А.С. АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ «САЙЛАУ ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРЫЛҒАН» НЕМІСТЕР (1928 Ж. – 1930 Ж. БАСЫ).....	1430
Мұхатова О.Х., Досқараева А.А. ОРЫС ЕЛШІЛЕРІНІҢ ЕСЕПТЕРІНДЕГІ XVII ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ-БҰХАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ.....	1444
Столярова Э.О., Өмірзақ Т.Е., Уалтаева А.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОТБАСЫ ЖӘНЕ ТУУ ДЕҢГЕЙІ.....	1459
Сүлейменова Д.Қ., Жумабаева А.А. ТИМУРИДТІК ДЕРЕККӨЗДЕРДЕГІ ТОҚТАМЫС – ХАН БЕЙНЕСІ.....	1474
Тілеубаев Ш.Б., Қоңқабаева А.Н. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ТАРИХЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....	1487
Шашаева М.А., Қозыбаева М.М. XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ ТЕНДІГІ МӘСЕЛЕСІ.....	1504

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Калменов М.Д., Бижанова А.Е. ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ ҚОРЫМЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ БӨЛІМІНДЕГІ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫ (2015 ЖЫЛЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША).....	1518
Тоқтабай А.У., Досымбетов Н.А. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕГІНШІЛІК МӘДЕНИЕТІНІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ.....	1530
Үмітқалиев Ұ., Дүйсенбай Д., Қасенәлі А. САРЫТАУ ҒҰРЫПТЫҚ-ЖЕРЛЕУ КЕШЕНІ (2021 ЖЫЛҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ).....	1545

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Ермаханова Р.Б., Дукенбаева З.О. ДНЕВНИКОВЫЕ ЗАПИСИ ШЕРХАНА МҰРТАЗЫ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК РАННЕГО ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА.....	1260
Каратаев А.А., Сабитов Ж.М. КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО В КИТАЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	1276
Торайгыров Е.М., Жаркен А.М. КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИЕ И КАЗАХСКО-КАЛМЫЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 20-Е ГОДЫ XVIII ВЕКА.....	1287

ИСТОРИЯ

Кабульдинов З.Е. АБАЙ КУНАНБАЙУЛЫ – ВЕЛИКИЙ ПОЭТ, ОСНОВОПОЛОЖНИК КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	1299
Абенова Г.А. ИЗ ИСТОРИИ ОТСТАИВАНИЯ КАЗАХАМИ ТРАДИЦИОННЫХ КОЧЕВИЙ НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ ИРТЫША В УСЛОВИЯХ ОСЛАБЛЕНИЯ ДЖУНГАР (СЕРЕДИНА 1750-Х ГОДОВ).....	1310
Айтимбаев А.Т., Сандыбаева А.Д. ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ: СУДЬБЫ ЛИЧНОСТЕЙ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА.....	1326
Асылгужин Р.Р., Рыскильдин А.Х., Асылгужин А.Р. АРАБО-МУСУЛЬМАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ О БАШКУРТАХ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ.....	1343
Ахмет Ш., Ошан Ж., Кадылбек М. ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ РОДА УАК В АЛТАЙСКИЙ РЕГИОН (НА ОСНОВЕ ШЕЖИРЕ И ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ).....	1358
Жетписбай Н., Шотанова Г., Сатенова М. ВЛИЯНИЕ РЕФОРМЫ 1868 г. НА ТРАДИЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО КАЗАХОВ: АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ И РЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА.....	1376
Ибрагимов М.А., Исмаилов С.С., Айтмухамбетов А.А. ФОРМИРОВАНИЕ И АДАПТАЦИЯ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ТАРАНОВСКОМ РАЙОНЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 1940-Е ГОДЫ.....	1393
Краснобаева Н.Л., Аубакирова Ж.С. СИСТЕМА ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВЫХ ЛАГЕРЕЙ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ: РЕКОНСТРУКЦИЯ ПО НОВЫМ АРХИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ.....	1412
Мусагалиева А.С. НЕМЦЫ-ЛИШЕНЦЫ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928 Г. – В НАЧАЛЕ 1930 ГГ.).....	1430
Мухатова О.Х., Доскараева А.А. КАЗАХСКО-БУХАРСКИЕ ОТНОШЕНИЯ XVII ВЕКА В ОТЧЕТАХ РУССКИХ ПОСЛОВ.....	1444
Столярова Э.О., Омирзак Т.Е., Уалтаева А.С. СЕМЬЯ И РОЖДАЕМОСТЬ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНА.....	1459
Сулейменова Д.К., Жумабаева А.А. ОБРАЗ ТОКТАМЫШ ХАНА В ТИМУРИДСКИХ ИСТОЧНИКАХ.....	1474
Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н. НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	1487
Шашаева М.А., Козыбаева М.М. ПРОБЛЕМА РАВЕНСТВА КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В НАУЧНЫХ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА.....	1504

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Калменов М.Д., Бижанова А.Е. ГРУНТОВЫЕ МОГИЛЬНИКИ, РАСПОЛОЖЕННЫЕ НА ЦЕНТРАЛЬНОМ СЕКТОРЕ НЕКРОПОЛЯ ГОРОДИЩА ЖАЙЫК (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В 2015 ГОДУ).....	1518
Токтабай А.У., Досымбетов Н.А. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХОВ.....	1530
Умиткалиев У., Дуйсенбай Д., Касенали А. САРЫТАУСКИЙ ПОМИНАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС (РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2021 ГОДА).....	1545

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (5)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй